

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 27

НА ПОШАНУ
ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2018

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 10 від 21 лютого 2018 р.*

*Науковий журнал входить до переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 16.05.2016 р. № 515) та включений до міжнародних наукометричних баз
Index Copernicus, Slavic Humanities Index і Наукова електронна бібліотека.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор;
Жилюк С. І., доктор історичних наук, професор;
Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук;
Смирнов А. І., кандидат історичних наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Голубко В. Є., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;

Ленартович О. Ю., доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Н 34 Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – 278 с.

ISSN 2409-6806

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших наукових і навчальних установ України. Випуск приурочено до 70-ліття доктора історичних наук, професора Володимира Трофимовича.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

**УДК 94(082)
ББК 63**

ЗМІСТ

НА СЛУЖБІ КЛЮ

<i>Олександр Лисенко</i> НЕ ШУКАЮЧИ ЛЕГКИХ ШЛЯХІВ (СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА)	7
<i>Юрій Свідерський</i> СТУДЕНТ ВОЛОДИМИР ТРОФИМОВИЧ НА ТЛІ ЕПОХИ	17
<i>Олександр Мельник</i> ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ	21
<i>Бібліографія праць професора Володимира Трофимовича, опублікованих у 2008–2017 рр.</i>	23
<i>Захищені дисертації, виконані під науковим керівництвом професора Володимира Трофимовича</i>	27
<i>Список докторських і кандидатських дисертацій, на захисті яких професор Володимир Трофимович виступав офіційним опонентом</i>	28
<i>Монографії, навчальні посібники та підручники, які професор Володимир Трофимович рецензував або був науковим редактором</i>	30
<i>Участь професора Володимира Трофимовича в наукових конференціях, конгресах, форумах, симпозіумах, семінарах, круглих столах (острозький період)</i>	32

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Аркадій Ткачук</i> ЗБОРИ КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЯК ФОРМА УЧАСТІ В РЕФОРМУВАННІ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ (1803 – 1804)	42
<i>Ігор Берест</i> ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ ПРИВАТНИХ СЛУЖБОВЦІВ» ГАЛИЧИНИ В 1848 РОЦІ	51
<i>Сергій Рудько</i> НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.	57
<i>Світлана Годжал</i> СТАНОВЛЕННЯ МАРКА АНТОНОВИЧА ЯК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА ТА ВЧЕНОГО	62
<i>Руслана Давидюк</i> УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНИХ ЗМІН НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ	68
<i>Володимир Марчук</i> ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМІСНИЧОЇ ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1920–1930-Х РОКАХ	75
<i>Юрій Фініковський</i> ДАНИЛО ШУМУК У КОМУНІСТИЧНОМУ РУСІ НА ВОЛИНІ (20-30-ТІ РР. ХХ СТ.)	85

<i>Неллі Галішевська</i> МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ У 20 – 30 РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	90
<i>Володимир Баран</i> УКРАЇНА: ВОЄННЕ ЛІТО 1941 РОКУ	94
<i>Леонід Зашкільняк</i> ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	104
<i>Андрій Смирнов</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ОТЦЯ ЯКОВА КРАВЧУКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ	113
<i>Андрій Сухих</i> ПОЧАТОК ЕСКАЛАЦІЇ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКИМИ ПАРТИЗАНАМИ Й УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКО-ПІДПІЛЬНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ	117
<i>Ігор Ільющин</i> ПОЛІТИКА СРСР У ПРОЦЕСІ ЛІКВІДАЦІЇ АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ПРИПИНЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1944–1946 РР.)	126
<i>Андрій Жив'юк</i> ЛЮДИНА І СИСТЕМА: АНТОН ОЛІЙНИК ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	137
<i>Віталій Галішевський</i> УЧАСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО В АНТИВЛАДНОМУ РУСІ ОПОРУ 1960-Х – 1970-Х РОКІВ	145
<i>Олександр Денисюк</i> ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ В ОСТРОЗІ (1989–1994 РР.)	151
<i>Світлана Муравська</i> МУЗЕЙНІ ЗАКЛАДИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	157
<i>Сергій Власюк</i> ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ	162
<i>Олександр Томчук</i> ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА У ВОЛОНТЕРСЬКОМУ РУСІ НА ДОПОМОГУ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2017)	169

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Тетяна Дубляниця</i> ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТ.	174
<i>Віктор Атаманенко</i> ІНВЕНТАР СТЕПАНСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1614 РОКУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО	180
<i>Микола Близняк</i> ІНВЕНТАР МІСТА ОСТРОГА 1724 РОКУ	187
<i>Євгеній Дубчак</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ В. АНТОНОВИЧА ТА М. ВАСИЛЕНКА	207

Катерина Петриченко

УКРАЇНСЬКІ ЗАКОРДОННІ ПАСПОРТИ ГРОМАДЯН УНР
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВНИХ І МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ) 213

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ
ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ 220

Богдан Новак

ДОСЛІДЖЕННЯ КАВКАЗУ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «СХІДНИЙ СВІТ /
ЧЕРВОНИЙ СХІД» (1927–1931 РР.) 227

Алла Атаманенко

РОЛЬ ЛЮБОМИРА ВІНАРА У ДОСЛІДЖЕННІ ПОСТАТІ ОЛЕГА КАНДИБИ
(О. ОЛЬЖИЧА) 232

Віталій Яремчук

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ 242

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрій Кошельник

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО РУХУ НА ХОЛМЩИНІ
В 1939–1942 РОКАХ 251

Іван Шишкін

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ
ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ (1939–1945 РР.) 258

Андрій Слюсаренко

ЗМІСТ, СПОСОБИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ
(ДОСВІД НАТО) 264

Галина Стародубець

ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ
ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІЇ В 1944–1946 РР. 270

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 276

НА СЛУЖБІ КЛІО

НЕ ШУКАЮЧИ ЛЕГКИХ ШЛЯХІВ (СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА)

Люди – як зорі в нічному небі. Їх багато і всі вони різні: яскраві й темні, кольорові й непомітні, великі й малі, такі, що ллють постійне світло й мерехтливі, спалахуючі й гаснучі.

На життєвих стежинах також доводилося зустрічати різних людей – піднесених і кволих, енергійних і млявих, ініціативних і пасивних, наділених високими духовними якостями й нищих, погордливих і скромних, жертвних та самозречених і душевно жадібних та егоїстичних. Шукаючи власне місце в цій складній ієрархії чеснот, мимоволі намагаєшся підтягнутися до тих, хто задає в цьому суєтному світі нефальшиву тональність і несхибний ритм, без надмірного честюлюбства тягне не лише «свого воза», а й підпрягається, аби допомогти іншим супутникам долати перешкоди, без істерії, квасного патріотизму й «шароварництва» чи бахвальства виконує свій громадянський обов'язок і просто тримається з непозірною гідністю, як це належить повноцінному члену суспільства. Виставлені такими людьми моральні маркери слугують орієнтирами для інших, рятує від розпачу слабких і дають насагу сильним.

Одним із цієї когорти, в якого я постійно вчуся, є Володимир Трофимович. Так вже влаштована людська психологія, що по-справжньому ми починаємо відчувати потребу у визначенні власного місця в родоводі лише у зрілі роки. Одні раніше, інші пізніше приходять до необхідності усвідомлення приналежності до якоїсь великої родини, того генеалогічного дерева, у кроні якого знайшлося місце й для нас.

Глибоко закорінений у цю кровну спільноту, Володимир Васильович не тільки глибоко шанує свій рід і по батьківській, і по материній лініях, а й дуже відповідально ставиться до продовження його кращих традицій у дітях і внуках.

З теплою посмішкою він розповідає про маму – Марію Йосипівну. Це від неї він дізнався про голодні 1946-1947 роки, що погнало її сім'ю з родючої Полтавщини на Волинь. Ще трагічнішу історію мала родина батька, Василя Васильовича, яку нацистські заїди живцем спалили у 1943 р. як заручників за зв'язки з партизанами.

Ця полинова суміш пам'яті на все життя увійшла в самосвідомість і, зрештою, багато що визначила у самоідентифікації та виборі професії. Волинь – до країв наповнена як піснями та оповідями, пов'язаними з минулим, так і закарбованими у фортецях, інших історичних пам'ятках і символах – підживлювала прагнення юнака більше дізнатися про свою малу батьківщину. То ж багато читав, захоплено слухав оповіді старших людей, які несли живу традицію наступності поколінь та підживлювали її непоказними скромними ритуалами за обіднім столом, на родинних святах і навіть у повсякденному спілкуванні.

У те важке повоєнне десятиліття діти не мали широких можливостей для розваг. Про власні іграшки, самокати, велосипеди, розвиваючі ігри могли тільки мріяти. Тому для хлопців основним видом спорту став найдемократичніший – футбол, яким він захоплювався ще довгі роки після школи.

Існувало ще одне захоплення – музика. Завдяки людським якостям і професійному рівню керівника духового оркестру І. М. Теплякова хлопець успішно освоював доволі складний інструмент – трубу й пізнавав чарівний світ музичного мистецтва. Серйозний підхід до справи організатора колективу вже незабаром дав плоди: оркестр зібрав колекцію дипломів як лауреат багатьох обласних і республіканських оглядів художньої самодіяльності учнівської молоді. Як нагорода – найбільше запам'яталася путівка в молодіжний спортивно-оздоровчий табір «Молода гвардія». Тоді вперше побачив море, знайшов нових друзів.

У ті часи головним джерелом інформації були книги. Багато читали практично всі. І цей культ книги Володимир Васильович сповідує все життя. А про тогочасний світ дізнавалися з газет і радіо, телевізійні приймачі мали лічені щасливчики. Юнак жадібно знайомився з новинами політичного життя, чіпка пам'ять фіксувала прізвища, події, дати, а від природи аналітичний розум намагався «розставити все по полицях» (хай це і не завжди вдавалося через контрасти між офіційними повідомленнями і оточуючою дійсністю).

У старших класах хлопець постав перед вибором професії і без хитань вирішив присвятити себе вивченню права. У ті часи звичайний абітурієнт без великого протегування не міг потрапити на юридичний факультет. Крім того, без трудового стажу неможливо було здобути юридичну освіту. Тому Володимир останні роки середньої освіти провів у школі робітничої молоді, яку закінчив з най-

вищою відзнакою – золотою медаллю. Це слугувало своєрідним пропускним квитком до омріяного вишу – Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Та непередбачувані обставини стали на заваді планам амбітного юнака. Він потрапив до «червоних списків» радянських органів держбезпеки за підозрою в «українському націоналізмі». Довести участь юнака в молодіжній антидержавній групі слідчим не вдалося, справа, зрештою, «розсипалась». Але вже самого факту перебування у фокусі працівників КДБ, які «клеїли» фіктивні справи (мабуть, виправдовуючи свою необхідність), виявилось достатньо, аби члени приймальної комісії КДУ порекомендували Володимирі передати документи на будь-який інший факультет. Усвідомлюючи міцність «стіни», яку система вибудувала перед «вільнодумцями», він вступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка.

Донині Володимир Васильович з особливою теплотою згадує тодішній професорсько-викладацький склад: докторів наук, професорів І. Вейцківського, Г. Гербільського, Ю. Гроссмана, О. Зашкільняка, В. Інкіна, О. Карпенка, Я. Кіся, І. Кошарного, М. Кравця, Д. Похилевича, І. Свешнікова, які вводили студента в таємничі лабіринти минулого, розкривали історичний процес як надзвичайно складне й евристично безмежне мереживо подій та людських доль. Більшість із них самі були чи стали частиною вітчизняної освіти, науки і культури, до творчої спадщини яких і донині звертаються їх учні й послідовники. Цей високий науковий авторитет та рівень викладання створили сприятливі умови для становлення підростаючої зміни – молодого покоління вчених і викладачів, які на повний голос заявили про себе у 80-90-ті роки. Однокурсниками Володимира були майбутні доктори історичних наук, професори Л. Зашкільняк, Я. Малик, Н. Черниш, кандидати наук, доценти В. Галушко, П. Дяченко, М. Марченко, Ю. Свідерський, П. Семенчук, А. Снігур, В. Остудін, І. Форгель, Н. Шевченко, археологи В. Петегирич, В. Конопля, Р. Чайка, викладачі-методисти О. Петрух, Н. Проців, В. Слобода й інші.

Як великий культурний і науково-освітній центр з віковими історичними традиціями, Львів дарував студенту-початківцю практично необмежені можливості для самовдосконалення. Бібліотеки, музеї, театри, концертні зали могли задовольнити найвибагливіші культурні й пізнавальні запити і він намагався сповна скористатися цими умовами. Водночас намагався «не розмінюватися на дрібниці», концентруватися на головному – навчанні. Вроджена і виплекана родиною працьовитість, терпіння, готовність до систематичної праці вже невдовзі принесли плоди: він став одним з кращих студентів і до закінчення вишу отримував «ленінську» стипендію (що було найвищою для такого рівня оцінкою успішності).

Якщо на першому курсі ще не викристалізувався пріоритетний напрям історичного знання, то згодом сформувалася стійка зацікавленість історією України та всесвітньою історією (і в першу чергу – новітньою). Вже тоді з'явилося бажання проектувати основні віхи минулого українського народу на визначальні події світового історичного процесу, аби зрозуміти їх взаємозв'язок і взаємовпливи. Виникало чимало питань, відповіді на які викладачі з відомих причин у радянські часи давати не могли (якщо й знали!). То ж доводилося багато розмірковувати, вчитися читати «між рядків» та звіряти свої «знахідки» в дискусіях з найближчими друзями.

Саме тоді він відчув потяг до наукової роботи. На щастя, ці якості не залишилися непоміченими і його наставниками. За їх порадами шукав свою дослідницьку нішу, як член Студентського наукового товариства доповідав перші результати своїх пошукових зусиль. На студентських наукових конференціях зустрічався з цікавими співрозмовниками, освоював складний алгоритм дискусій, сповнювався враженнями від Києва, Одеси, Тбілісі, Ленінграда, Москви та інших міст, у яких вони відбувалися. Дотепер пам'ятає тему своєї першої публікації в збірнику студентських праць, видану Бакинським держуніверситетом.

Уже тоді викристалізувався сегмент, у якому В. Трофимович побачив для себе перспективну дослідницьку нішу. Додавало впевненості те, що його прагнення знайшли розуміння й активне сприяння першого повоєнного ректора університету, пізніше – декана і завідувача кафедри І. Беякевича. Темою дипломної роботи, що виконувалася за його наукового керівництва на кафедрі історії нового і новітнього часу, став польський робітничий рух наприкінці XIX – на початку XX століть. Наставник терпляче передавав свій досвід і знання, привчав до дисципліни й оптимальної організації часу, прищеплював культуру наукової роботи. Маючи багато дисертантів, І. Беякевич знаходив час для кожного. Можливо, тому його підопічні завжди успішно відбували процедуру захисту.

«Важко в навчанні – легко в бою», – часто повторював начальник загальнонавчального циклу

полковник П. Голубченко, завдяки якому студенти відчували різницю між «цивілкою» та тимчасовою роллю військових. Ця школа суворої дисципліни, вимоги до зовнішнього вигляду, поведінки, колективних дій пізніше часто ставала в нагоді на життєвому шляху.

В. Трофимович не був би собою, якби забув про спорт і музику. Перше захоплення давало змогу підтримувати гарну фізичну форму, друге – віддаватися заняттям музикою, які полюбилися зі школи. Університетський духовий оркестр очолювала непересічна людина – А. Козак. Філолог за фахом, митець і справжній патріот у душі, він через музику доносив до молоді почуття спорідненості з українським мистецтвом, національними традиціями, а також критичне ставлення до авторитарного радянського режиму. Це виявилось суголосним власному світогляду юнака, який виховувався на повазі до свободи особистості. Разом із вродженим, загостреним почуттям справедливості це чинило вплив на його долю. «Полюючи» за адептами «українського буржуазного націоналізму», партпарат і його слухняний інструмент – спецслужби – ретельно відстежували настрої у студентському середовищі й зміст інформації, яку вони одержували від своїх викладачів на лекціях та семінарських заняттях. Кожна нестандартна думка, спроба виходу за обмежувальні ідеологічні «прапорці», об'єктивної оцінки нашого минулого й тогочасних реалій не залишалася поза увагою «всевидячого ока». І першими їх «об'єктами» ставали схильні до нестандартного мислення викладачі й студенти, поведінка яких видавалася «підозрілою». А з урахуванням того, що західноукраїнський регіон, та особливо Львів, перебували на «особливому контролі» московського союзного і київського республіканських центрів, кожне необережно кинуте слово могло стати фатальним.

Юнак відкрито висловив керівникам деканату свою незгоду з утисками одного з провідних викладачів – доктора історичних наук О. Карпенка. Останнього переслідували, нібито, за «націоналістичне перекручування» історії, що «згубно» впливало на студентський контингент. Очільник деканату зробив «відповідні» висновки з тієї розмови. Згодом В. Трофимович вдруге зіткнувся з «підводними рифами» системи під час розподілу випускників університету. На переконання ректорату, один із кращих студентів факультету на запрошення обласного відділу народної освіти мав іти на роботу в якусь зі львівських шкіл. Та перемогла позиція декана, доцента П. Челака: він запевнив присутніх у тому, що якраз на такого молодого спеціаліста чекають сільські школи Волині.

У той час сільські навчальні заклади потребували фахівців «широкого профілю», оскільки вчителів усієї номенклатури навчальних дисциплін не вистачало. То ж і В. Трофимовичу під час роботи вчителем Рівненської середньої школи Любомльського району Волинської області довелося вести уроки не тільки історії та суспільствознавства, а й української літератури, фізкультури, вести предметний гурток. Не відмовлявся виступати перед односельцями по лінії товариства «Знання». Робота в школі й громадські акції приносили справжнє задоволення, адже відчував те, як діти й дорослі живо й зацікавлено сприймають нову інформацію, як відгукуються на суспільні потреби й ініціативи. Ця щира, відкрита атмосфера співпраці з односельцями базувалася на взаємній повазі людей, яких влада «не розбещувала» своєю увагою і соціальними перевагами.

Не випадково, напевно, саме в цій чистій атмосфері зродилися справжні почуття до дівчини, яка згодом стала його вірним супутником по життю, – Надії Іванівни. Мальовнича, заповита якимось нерозгаданим до кінця серпанком неспіху, розсудливої стриманості й мудрості, закоріненої в зв'язок поколінь Любомльщина залишається в серці Володимира Васильовича не просто «малою батьківщиною», а ментальним оберегом, спорідненість з яким він завжди відчуває й плакає.

Працюючи з дітьми, молодий учитель не полишав мрії про заняття науковими дослідженнями. Його сподівання підкріпили премія ім. Комсомолу України та медаль Міністерства вищої і середньої освіти СРСР, якими були відзначені його студентські наукові проекти.

Улітку 1972 р. В. Трофимовича перевели на посаду вчителя історії середньої школи № 8 у Ново-волинську. Водночас його запросили на роботу за сумісництвом у філіалі Львівської політехніки (на кафедру суспільних наук). Та вже через кілька місяців з'явилася можливість працевлаштуватись в Альма Матер, хоча місцеві партійні керівники вбачали в енергійному, розсудливому й дисциплінованому вчителеві майбутнього номенклатурного апаратника – спочатку на посаді секретаря Ново-волинського міськкому комсомолу.

Можна припустити, що так би й сталося, коли б не активне втручання професора О. Зашкільняка. Завдяки давнім знайомствам з деякими керівниками Волинського обкому КПУ, йому вдалося домогтися переведення свого колишнього студента до Львівського університету. Цей поворот остаточно

вирішив долю Володимира Васильовича.

Та, повернувшись до рідного вишу, він відчув, що морально-психологічна атмосфера захмарилася ще більше, ніж це було тоді, коли він навчався на старших курсах. «Маланчукізм» у найгірших формах утілював антидемократичну лінію партократії на політико-ідеологічну уніфікацію суспільства, ліквідацію будь-яких проявів «вільнодумства» та національної самоідентифікації, що розцінювалася пильними наглядчиками в Києві та Москві як спротив «національній політиці партії», нав'язуваним принципам «пролетарського інтернаціоналізму». За таких умов особливо важко доводилося гуманітаріям. Партійна верхівка звикла, що дисципліни гуманітарного циклу за визначенням мають обслуговувати ефемерні «комуністичні ідеали». Тому вибір теми дисертаційної роботи у цьому секторі суспільних наук нагадував спробу подолання мінного поля. У цьому сенсі дуже багато залежало від наукового наставника. В. Трофимовичу в цьому пощастило. Мудрим порадиником на довгі роки став для нього професор О. Зашкільняк, під керівництвом якого молодий здобувач захистив кандидатську дисертацію на тему «Співробітництво російських і польських соціал-демократів у період лєнінської «Іскри» (1900-1903)». Отримавши диплом кандидата історичних наук та атестат доцента, занурився в напружений ритм викладацької роботи на історичному, юридичному, економічному, фізичному, геологічному та факультеті прикладної математики. Став у нагоді попередній досвід співпраці з товариством «Знання»: як лектор часто виступав перед працівниками установ та організацій, в освітніх установах, колгоспах і радгоспах.

У той час практикувалися такі форми агітаційно-масової роботи як «агітбригади», «агітпоїзди» тощо. До складу лекторів «агітпоїзду» ЦК ВЛКСМ «Молодогвардієць» відбирали тільки кращих. В. Трофимович взяв участь в кількох таких поїздках. Лектори виступали перед працівниками пріоритетних будов п'ятирічки – об'єктах нафтової і газової промисловості, гігантів паливно-енергетичного та металургійно-машинобудівного комплексів, нових залізничних магістралей, мешканців Сибіру і Крайньої Півночі. Екібастуз, Ноябрськ, Омськ, Томськ, Новосибірськ, Красноярський край, Ханті-Мансійський і Ямало-Ненецький національні автономні округи, Тюмень, Сургут, Новий Уренгой, Саяногорськ, інші регіони й населені пункти – такою була географія цих експедицій, що дали змогу зблизька побачити сильні й слабкі сторони економічного організму «соціалістичного гатунку», партійних методів управління ним. Побачене в різних куточках країни створило поживне підґрунтя для роздумів над природою і родовими вадами, перспективами радянського способу господарювання.

Та ще більше відкрилися молодому викладачеві приховані механізми функціонування надміру бюрократизованого й обтяженого централізмом, планами, звітною документацією господарського механізму, коли самому довелося вирішувати непрості питання облаштування, організації робіт та їхньої оплати господарськими організаціями, з якими співпрацював студентський будівельний загін, командиром якого він був призначений. Ще з більшої перспективи довелося поглянути на ці проблеми, коли став комісаром зонального штабу студентських будзагонів. У Криму, Казахстані, Болгарії й Польщі хлопці освоювали будівельні спеціальності, неоціненний чоловічий досвід, який потім не одному придався в житті, кували міцний характер, уміння працювати в колективі й на колектив. Не останнє значення мав непоганий додаток до стипендії студента, адже за 2-3 місяці заробляли стільки, скільки їх батьки «на материку» – за цілий рік. З'явилися нові куточки країни й міста, що стали близькими. Зокрема в польському Любліні, де львівські будзагони працювали на зведенні кількох об'єктів, В. Трофимович познайомився з місцевими мешканцями, контакти з якими не пориває й дотепер. Чимало цікавих, непересічних людей зустрічав у Казахстані, по безкраїх просторах якого наїздив не одну тисячу кілометрів, коли координував роботи своїх земляків на цій суворій, кліматично складній, але гостинній землі.

Маючи власний досвід роботи у складі будзагонів (довелося працювати за Полярним колом – на Чукотці та Ямалі), я завжди захоплено слухаю розповіді Володимира Васильовича про особливості його «казахської епопеї». Обмінюючись різними історіями, – незрідка комічними, – обидва жалкуємо, що сучасні спудеї позбавлені цієї школи гарту і становлення, причому йдеться не тільки про хлопців, а й дівчат, адже в ті часи формувалися й дівочі загони, для яких також знаходилася робота.

Часи справжнього змушнення й дорослого сприйняття життєвих колізій настали в період «перебудови» і «гласності». Нині багато хто скептично ставиться як до самих цих понять, так і до подій, що за ними стояли. Та, коли відкинути зверхньо-іронічний, поверховий погляд на ті процеси, слід визнати, що це був не просто різкий маневр системи, як його дехто змальовує, а фактичне визнання

її неієздатності й безперспективності, що започаткувало її самоліквідацію.

Для вихованих на панівних ідеологічних установах, суспільно активних молодих інтелігентів це стало справжнім випробуванням. Так, глибоко в душі, В. Трофимович завжди вважав «соціалізм» радянського стилю зовсім не довершеним зразком організації держави. Та все ж, як і багато його інших небайдужих колег, вважав, що система володіє здатністю до саморегуляції. Такі сподівання базувалися насамперед на вірі в людей – розумних, працьовитих, ініціативних, доброчесних, солідарних та відповідальних за доручену справу.

Певні елементи лібералізації режиму проглядалися у спробах повернення до суперечливих подій минулого, оцінках тогочасних процесів у світі. Це відкрило можливості для дещо іншого погляду на історію України, а також боротьбу українських дисидентів проти монопартійної номенклатури. Особисте знайомство з деякими з них улітку 1986 р. багато в чому трансформувало свідомість В. Трофимовича. Тоді він як лектор-міжнародник по лінії товариства «Знання» прибув до сумнозвісного табору Кучино Пермської області, де за кілька місяців до того закінчив свій земний шлях Василь Стус. Після лекцій мав зустрічі з Михайлом Горинем, Степаном Хмарою, Зоряном Попадюком та іншими бранцями сумління, які відбували покарання за «антидержавні злочини». Влада, як вогню, боялася «вільнодумства», особливо, коли йшлося про адептів ідеї суверенітету України. Стеження, обшуки, дискримінація при працевлаштуванні, арешти та інші форми переслідування і як кінцевий етап – ув'язнення в таборах ГУЛАГу – такою була доля більшості з тих, хто намагався протистояти суцільній русифікації, уніфікації самосвідомості, культурно-національній однорідності. «Доторкнувшись» до цієї сторінки нашої історії, вже не можна було залишатися байдужим до того, заради чого ці люди приносили в жертву свої кар'єру, комфорт, здоров'я, а часто і життя. Моральні маркери, виставлені дисидентами, стали орієнтирами на все життя.

Друга половина 1980-х стала періодом складних пошуків відповідей на чимало питань, пов'язаних не тільки з тогочасною дійсністю, а й науковою діяльністю. Попри якийсь невизначений, боязкий дрейф у протилежний від тотального контролю над науковим життям, Комуністична партія залишалася стрижневою несучою конструкцією системи і, як по всьому було видно, не збиралася нікому поступатися цим місцем. Для вчених це означало одне: вони мали залишатися в чітко окреслених ідеологічними настановами рамках і віддано сповідувати принципи вульгаризованого ідеологічним апаратом марксизму. То ж, коли у партійно-історичній літературі відбувалася активна теоретизація відповідного сегменту радянської історії, замкнутого на «ролі партії» та її вождів у становленні та розвитку соціалізму, то в інших напрямках інтерпретаційний потенціал практично вичерпався порочним колом апологетики КПРС та її діянь. Водночас історики вимушено стали приділяти більше уваги виявленню, акумуляції та систематизації емпіричного матеріалу. Частина праць з широкою джерельною базою й ґрунтовним висвітленням деяких подій, що перебували поза межами безпосередньо ідеологічного фронту, не втратили пізнавальної цінності й донині.

Тривалу роботу в архівах стимулювали нові горизонти, які відкривалися зі вступом у докторантуру. Ще 1984 року, під час 6-місячного стажування у Московському університеті ім. М. Ломоносова, В. Трофимовичу затвердили тему докторської дисертації. Однак у 1988 р. керівництво деканату історичного факультету МДУ опинилось у непростій ситуації, маючи майже два десятки власних претендентів на 3 місця в докторантурі й молодому українському викладачу довелося повертатися в Україну. На щастя, місце докторанта виявилось в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка, де його науковим консультантом призначили доктора історичних наук, професора В. Горшкова.

Тематична спрямованість докторського проекту потребувала опрацювання польських джерел і літератури. Таку можливість відкривало наукове стажування у Варшавському університеті. Упродовж року докторант напружено працював у архівосховищах та бібліотеках Варшави, Лодзі, вже добре знайомого Любліна. Саме в цей час ПНР струснули перші хвилі виступів проти існуючого режиму, який спричинив кризові явища в економіці та загострив соціальні відносини. Науковці-гуманітарії не могли залишатися осторонь драматичних суспільно-політичних подій. У напружених дискусіях з польськими колегами обговорювалися найгостріші проблеми минулого й тогочасної ситуації у «таборі соціалізму», що розвалювався на очах. Події у сусідній країні прозоро проектувалися на радянську дійсність, ставили перед необхідністю глибокого осмислення викликів та важко прогнозованих перспектив.

Не даючи собі жодних поблажок, Володимир Васильович працював над підготовкою дисертації

за надзвичайно напруженим графіком, хоча встиг опрацювати документи й літературу в архівних установах та книгозбірнях Києва, Ленінграда, Москви, взяти участь у кількох наукових конференціях, опублікувати належну кількість статей. Зрештою, ці зусилля логічно завершив текст дисертаційного дослідження, яке було успішно захищене в лютому 1992 р. на засіданні Спеціалізованої вченої ради Київського державного університету. У 1995 р. диплом доктора історичних наук доповнив атестат професора.

Доволі успішно складалась і викладацька кар'єра В. Трофимовича, який повернувся до Львівського університету, де працював на кафедрі політичної історії (незабаром її переформатували на кафедру історичного краєзнавства). Та коли отримав запрошення декана щойно створеного факультету міжнародних відносин М. Мальського вести кілька лекційних курсів, – не вагався, хоча це потребувало значних зусиль і часу. Ще зі шкільних років захоплений міжнародними перипетіями, він зміг сповна реалізувати цей інтерес у навчальних курсах «Міжнародні відносини і зовнішня політика» й «Історія дипломатії». Тоді ж виникла ідея першого в незалежній Україні навчального посібника «Історія міжнародних відносин України ХХ століття», реалізована колективом авторів під його керівництвом у 1996 р. Концептуальним конструктом цієї праці стало трактування народу України як суб'єкта історичного дійства, реального гравця на міжнародній арені, що розвинувся до української політичної нації, а не лише перебував у тіні т. зв. «державних» народів та під владою імперських Росії й Австро-Угорщини, а також Румунії, Чехословаччини, Польщі, а впродовж більшої частини ХХ ст. – у складі СРСР. Посібник дістав високі оцінки викладачів та студентів і витримав друге, доповнене видання вже під назвою «Україна в міжнародних відносинах ХХ століття».

Наразі наукові зацікавлення Володимира Васильовича постійно розширюються. У 1994 р. він підготував до друку посібники «Українські військові формування у німецьких мундирах», у наступному році – «Україна в роки Другої світової війни», а в 2001 – окремі розділи для навчальних посібників «Світова та європейська інтеграція. Організаційні засади» та «Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX-XX ст.)».

Військовий сегмент державного будівництва на початковій фазі становлення суверенної України ставив на порядок денний підготовку якісно нового особового складу Збройних сил. Аби виховати патріотично налаштованих захисників Вітчизни нової генерації, слід було чимало змінити у морально-психологічній складовій вишколу. Дисципліни гуманітарного циклу закладали саме ці якості в молодих українських воїнах. Свої лекційні блоки читав курсантам Львівського військового інституту Національного університету «Львівська політехніка» й професор В. Трофимович. Дехто з його вихованців вирішив реалізувати власні наукові амбіції. Після закінчення вишу співпрацю зі своїм викладачем вирішили продовжити О. Куцька та Ю. Климків, які під його керівництвом згодом захистили кандидатські дисертації. Володимир Васильович і донині допомагає готувати військові кадри. А деякі з його учнів завершують роботу над докторськими дисертаціями. Крім того, як член Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного, він здійснює наукову експертизу дослідницьких проектів кандидатського й докторського рівня кваліфікації, консулює здобувачів, сприяє становленню молодих викладачів Академії.

1990-ті роки у всій повноті продемонстрували кризу гуманітарної галузі знань. З одного боку, окреслилося виразне прагнення кращих науковців якомога швидше скинути пута політичної цензури й ідеологічного тиску, з іншого, – відмова від радянської спадщини потребувала докорінної зміни методологічних підходів до осмислення історичного процесу, освоєння нового дослідницького інструментарію, вироблення сучасного тезаурусу.

Далеко не всі виявилися готовими до цих викликів. Більше того, частина науковців «старої школи» скептично ставилася до різких «стрибків» з одного теоретико-методологічного материка на інший. Все ще обмежений доступ до зарубіжної літератури та джерел спричинили рух «навпомацки», коли вчені покладалися більше на інтуїцію та власну наукову порядність, ніж на добре апробовані провідними фахівцями за кордоном прийоми наукової роботи.

Формуючи власне дослідницьке кредо, В. Трофимович одночасно звернувся до тем, якими до того спеціально не займався, і які були фактично табуйовані в радянські часи. В українському суспільстві 1990-х років формувався стійкий запит на знання про український самостійницький рух 40-50-х років. Окрім іншого, зацікавлення в об'єктивному висвітленні даної теми каталізувалося полярними оцінками цього феномену різними політичними силами. Політичні партії та громадські

організації (зокрема ветеранські) лівого спектру та проросійської орієнтації всіляко демонізували ОУН і УПА, трактуючи їх дії винятково в руслі «колаборації». Демократичне крило політикуму й суспільства обстоювало моральну реабілітацію борців за суверенну Українську державу. На істориків покладалася особлива місія: вони мали не тільки ввести в інформаційне поле невідомі раніше документи, а й подати їх неідеологізовану інтерпретацію, вписати діяльність ОУН та УПА в тривалу традицію українського національно-визвольного руху.

Саме на це спрямував свої зусилля у середині 1990-х років Володимир Васильович. Наполегливі пошуки джерел дали змогу виявити архівні документи, невідомі дослідникам. Це дало змогу наповнити новим емпіричним матеріалом сюжети, пов'язані зі студентським рухом Опору у 40-50-ті роки, збройними формуваннями українських націоналістів, що творилися на території Німеччини, обставинами проголошення Акту 30 червня 1941 р. про відновлення української державності тощо. До широкого читача ці тексти доносилися через періодичні видання, зокрема офіційного друкованого органу Української республіканської партії «Республіканець» (головним його редактором був один з перших дослідників українського національного руху середини ХХ ст. Ю. Киричук). В. Трофимович вів рубрику «Погляд в історію», в якій популяризувалися знання з історії визвольних змагань українців.

Ще одним вектором наукового пошуку стали практично неопрацьовані проблеми українсько-польських відносин кінця 30-х – середини 40-х років ХХ ст. До певної міри це було продовження роботи в тематичній ніші, що торкалася спільної історії сусідніх народів. Добре знання польської мови, джерел та літератури, особисті контакти з ученими Польщі створювали міцне підґрунтя для плідних напрацювань.

Талант науковця полягає не тільки в тому, щоб на високому фаховому рівні розкривати події минулого, а й у тому, щоб відчувати, передбачати питання, які невдовзі стануть особливо актуальними. Інтуїція дослідника, помножена на ґрунтовні знання проблеми, надала деяким його працям статусу пілотних проєктів, які ламали лід замовчування, однобокого трактування дихотомічних сторінок спільної історії, а то й відвертого фальшування. До таких публікацій можна віднести: «Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни» (українською і польською мовами), «Роль Німеччини й Радянського Союзу в українсько-польському конфлікті 1939-1945 рр.», «Деякі аспекти українсько-польських відносин в роки Другої світової війни», «Третя сила українсько-польського конфлікту 1941-1945 рр.», «Примирення не можна приурочити до певної дати», «Москва і українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни», «Дискусійні аспекти акції „Вісла“: спроба інтерпретації».

Разом з іншими провідними вченими України та Польщі, які відчувають відповідальність за сучасний стан наукових контактів та співіснування двох держав, Володимир Васильович брав участь у дискусіях в рамках Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках», був членом робочої групи експертів з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943-1944 рр. при Раді національної безпеки і оборони України. І в публікаціях, і в численних виступах у ЗМІ, перед політиками і громадськістю він аргументовано й розважливо обґрунтував необхідність аналізу цього блоку питань у широкому часовому та подієвому контексті, комплексного підходу до характеристики всіх політичних, військових, соціокультурних, етноконфесійних, економічних, морально-психологічних чинників, що визначили трагічний алгоритм розвитку подій. Його позиція полягала в тому, щоби брати до уваги зовнішні інтереси та впливи, зокрема, дії зарубіжних дипломатичних та спеціальних служб (радянських, німецьких та інших), «червоних» партизанів і підпільників, які були «політичними представниками радянської влади» на окупованих нацистами землях. Проблема відповідальності за криваві події воєнної доби, зокрема «Волинську трагедію», запропоновано вирішувати системно, не роблячи винятків для всіх військово-політичних сил та зовнішніх факторів і не перекладаючи відповідальність за кровопролитний конфлікт лише на Організацію українських націоналістів та її окремих лідерів.

Саме на такій платформі, виробленій учасниками згаданої робочої групи при РНБО, відбулося відзначення тих сумнозвісних подій у 2003 р. за участі президентів двох держав – О. Квасневського та Л. Кучми.

Аналогічну позицію вчений відстоює і нині, коли радикальні політичні сили в Польщі педалюють цю проблему, намагаючись в однобічному порядку звинуватити українців у «етноциді» й «геноциді» поляків. Він вважає, що лише науково обґрунтована реконструкція подій може стати підставою

для політичних рішень. Гарячковість і політична заангажованість можуть бетонувати процеси, які суттєво зашкодять обом державам.

«Львівський» період життя відомого вченого був насичений творчими контактами, зустрічами з колегами в різних країнах Європи. Чи не найбільше вражень привіз з поїздки у складі делегації Львівського військового інституту до Парижа, Люрда, інших регіонів Франції у 1998 р. та Міжнародної наукової конференції у Римі, учасників якої вітав Папа Римський Бенедикт XVI (2007 рік).

Нова сторінка в долі В. Трофимовича пов'язана з крутим віражем у 1999 р.: учений отримав запрошення керівництва Острозької академії стати професором цього навчального закладу. Після тривалих роздумів родина вирішила перебратися зі Львова, з яким її так багато пов'язувало, до Острога, де відчували особливу потребу в досвідчених фахівцях. Колектив, який формувався з часу відродження цього освітянського та культурного центру, доброзичливо прийняв нового колегу. Безболісній інтеграції родини в новий соціум сприяла конструктивна позиція керівництва академії і, в першу чергу, її ректора – професора Ігоря Демидовича Пасічника, заслуги якого в плеканні цієї національної перлини відзначені найвищим державним званням – Героя України. Блискучий менеджер, талановитий вчений і педагог І. Пасічник не лише підняв практично «з нуля» цей навчальний заклад, а й перетворив його на один з флагманів вищої освіти України, широко відомий за її межами. Завдяки йому вирішувалися матеріально-побутові проблеми, створювались умови для плідної творчої роботи з підготовки молодих кадрів. Навчальний 1999-2000 рік Володимир Васильович розпочав професором цього вишу, який отримав назву «Національний університет «Острозька академія»», а незабаром очолив кафедру історії. Ця посада покладала на нього серйозні обов'язки, адже тут працювало багато учнів відомого вченого, першого проректора академії з наукової роботи М. Ковальського, який виставив високу професійну планку. Як згодом з'ясувалося, новий завідувач цього навчального підрозділу був готовий до таких випробувань. Великий досвід викладацької і дослідницької роботи давав змогу збалансувати дві складові навчально-виховного процесу: дидактичну й наукову. Під його керівництвом викладачі кафедри постійно нарощували її творчий потенціал, готуючи кваліфікованих спеціалістів, бакалаврів, магістрів, аспірантів.

До шерегу його учнів додалися нові здобувачі. Оформленого вигляду набувала наукова школа професора. Її іманентними ознаками стала як тематична спрямованість (міжнародні відносини України ХХст., польсько-українські стосунки того ж періоду, український національно-визвольний рух та інші), так і методологічні підходи до виконання наукових проектів (від курсових, дипломних і магістерських – до дисертаційних), що базуються на комплексному опрацюванні максимально можливого масиву джерел з теми праці, виражених інтерпретаціях та оцінках, сучасних прийомах наукового пізнання та понятійному апараті, відстороненість від будь-яких ідеологічних впливів. Завдяки турботливій опіці, прискіпливій увазі, вимогливості й досвіду Учителя путівку у велике освітянське й наукове життя отримали І. Каспрук, О. Кондратюк, І. Козловський, О. Кучик, М. Іваник, О. Дмитерко, О. Куцька, І. Шишкін, А. Рибак, В. Марчук, Ю. Климків, А. Смирнов, М. Денисюк, Я. Антонюк, Т. Ремарчук, О. Власюк, Т. Самсонюк, С. Іванов, Ю. Шушкевич, О. Мельник, які успішно захистили кандидатські дисертації.

Для молодого покоління істориків Володимир Васильович залишається зразком педагога і науковця, громадського діяча. Він весь час перебуває у вирі життя. У різний час був членом спеціалізованих рад – Львівському національному університеті ім. І. Франка, Національній академії сухопутних військ ім. П. Сагайдачного. Від початку створення спецради Національного університету «Острозька академія» – її незмінний голова. Десятки разів виступав експертом та офіційним опонентом на захисті кандидатських і докторських дисертацій.

У робочому розкладі багато часу відводиться редакційним обов'язкам: В. Трофимович – заступник головного редактора «Наукових записок Національного університету «Острозька академія» (Серія «Історичні науки»», член редакційних колегій кількох інших періодичних видань. Як вимогливий, але об'єктивний експерт виступав науковим редактором і рецензентом понад тридцять монографічних, археографічних та систематичних видань.

У різні роки неодноразово виконував обов'язки голови Державної екзаменаційної комісії України на факультеті міжнародних відносин Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, історичному факультеті Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки, Історико-філологічному факультеті Міжнародного економіко-гуманітарного уні-

верситету ім. С. Дем'янука.

Завжди контактний і креативний, Володимир Васильович користується в широкому колі колег в Україні та за кордоном заслуженою повагою. З його ініціативи долучалися до співпраці з академією відомі науковці: доктори історичних наук, професори В. Баран, С. Гаврилюк, Л. Зашкільняк, С. Марчук, М. Литвин, М. Кріль, К. Кондратюк, О. Лисенко, Я. Малик, І. Патер, О. Сухий, Ю. Шаповал, кандидати історичних наук, доценти Ю. Киричук, А. Жив'юк, Б. Крачковський, які читали різні навчальні курси та спецкурси, рецензували студентські й магістерські кваліфікаційні роботи, консулювали здобувачів, керували підготовкою кандидатських дисертацій, очолювали державні екзаменаційні комісії, були задіяні як члени авторських колективів монографій, посібників та інших видань.

Кафедра історії виступила організатором низки всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій, зокрема «Український національно-визвольний рух: історія та сучасність» (2009 р.), «Волинь повстанська» (2012 р.), «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів у Центральній-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)» (2016 р.), Всеукраїнського науково-практичного семінару «Українсько-польські відносини: важкий тягар минулого і сучасні виклики (до 70-річчя акції „Вісла“)» (2017 р.) та інших.

Високу ерудицію та широке дослідницьке поле професора В. Трофимовича засвідчує його участь у наукових форумах, на яких дискутувалися різні сторінки нашого минулого, історії української військової справи, проблеми двох світових війн, питання міжнародного життя та безпеки (наприклад, міжнародні наукові конференції «Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром (2014 р.)», «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття» до 70-річчя завершення Другої світової війни (2015, 2017 рр.), «Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя подій) (2014 р.)», «Актуальні проблеми історії Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників)» (2014 р.), «Виклики політики безпеки: історія та сучасність» (2016 р.), «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (2016 р.) та інших.

Продовжуючи системне опрацювання проблематики національно-визвольного руху, українсько-польських відносин, Володимир Васильович оприлюднює результати багаторічних дослідницьких зусиль на міжнародних наукових конференціях: «Степан Бандера в українському національному русі XX століття» (2008 р.), «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії XX ст.» (2012 р.), «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» (2013 р.), «Український визвольний рух 20-50-х років XX ст.: ідея державності та її реалізація», «Передумови, причини та перебіг українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни» (2017 р.), «Холмщина під час Другої світової війни» (2014 р.).

Професор В. Трофимович належить до найбільш об'єктивних дослідників українсько-польських відносин у першій половині XX ст. Його виважені методологічні підходи до інтерпретації цього комплексу питань базуються на широкій джерельній базі й безсторонніх оцінках найбільш складних і суперечливих явищ. Свідченням цього, зокрема, є підготовлена ним і Л. Трофимович у 2014 р. монографія «Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938-1939 рр.». У ній на основі численних неопублікованих матеріалів, уперше запроваджених до наукового обігу, виявлених в Архіві нових актів у Варшаві, Центральному військовому архіві в Рембертові, Архіві Ст. Кота, який розміщений в Архіві закладу історії селянського руху, а також опублікованих документів і матеріалів, періодичних видань, щоденникових записів і спогадів учасників досліджуваних подій на нових методологічних засадах комплексно досліджено місце і роль українського питання у зовнішньополітичних концепціях офіційних Варшави та Москви.

На запрошення організаторів Міжнародної наукової конференції, присвяченої подіям на холмсько-підляських землях в період Другої світової війни, він 4 жовтня 2014 року виступив у Інституті св. Володимира в Торонто (Канада). Цей захід відбувся з ініціативи Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто, Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Канаді та Об'єднання українців Закерзоння. У доповіді під заголовком «Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині й Галичині» В. Трофимович розкрив відмінності у підходах представників української та польської історіографії до вивчення стосунків між двома сусідніми народами. В інформації про цю конференцію в українському часописі Підляшшя «Над Бугом і Нарвою» (№1, 2015 р., с.18) наголошувалося, що доповідач вказав: «Різниця у вихідному пункті для дослідів творить різні перспективи

бачення цілісного образу поведінки поляків і українців стосовно себе під німецькою окупацією. Для переважної більшості українських вчених польсько-український конфлікт розглядається від початку Другої світової війни, а навіть від акції нищення православних церков у 1938 році, натомість майже всі польські дослідники схильні бачити початок конфлікту в 1943 році й на Волині, нехтуючи, зокрема, великою хвилею вбивств і терору на Холмщині та Підляшші, яку розв'язало на цій території польське підпілля у 1942 і першій половині 1943 року, тобто ще до початку масових взаємних вбивств на Волині.

Історично вмотивований на цій території конфлікт між українцями і поляками підсилювала дволика політика німців, які підігравали раз полякам, раз українцям, та діяльність советських і польських відділів лівого спрямування, яких в українській звітності прийнято називати «польсько-большевицькі банди». Доповідач вказав при тому, що дуже подібний конгломерат затягнутих у нерозривний вузол суперечностей існував також на Волині, тому невинуватим є вказувати на одну тільки причину конфлікту, одну територію або один тільки рік. А тим більше робити винною тільки одну сторону цієї війни».

Ще однією важливою складовою концепції визнаного фахівця в цьому тематичному сегменті є виразно прописана лінія порозуміння між представниками польських і українських військово-політичних інституцій у ті буремні часи, яку мають перебрати на себе нинішні політики. Чітка й конструктивна позиція вченого слугує прикладом відповідального ставлення до проблем, що мають міждержавне значення.

Незважаючи на щільний робочий графік, В. Трофимович знаходить час для кожного, хто потребує поради чи професійної підтримки. Доброзичливий, але вимогливий, перш за все до себе, він сформував сприятливу, творчу атмосферу на кафедрі, умови для зростання здібної молоді та їхньої самореалізації.

Чесність, порядність, дисциплінованість, високий науковий авторитет принесли Володимиру Васильовичу заслужену повагу колег і керівництва університету. Його невтомна праця гідно пошанована державою. За високий професіоналізм, особистий внесок у підготовку високваліфікованих спеціалістів, плідну науково-педагогічну діяльність В. Трофимовичу Указом Президента України у 2008 р. було присвоєне звання «Заслужений працівник освіти України».

Зразковий сім'янин, закоханий у життя, енергійний і усміхнений, Володимир Васильович переживає, як кажуть, другу молодість.

Здоров'я Вам і творчої наснаги, вдячних учнів і вірних друзів!

Хай Бог допомагає у всіх Ваших справах!

Доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
лауреат Державної премії України,
завідувач відділу Інституту історії України
НАН України

Олександр Лисенко

СТУДЕНТ ВОЛОДИМИР ТРОФИМОВИЧ НА ТЛІ ЕПОХИ

Доля звела мене з нинішнім ювіляром на студентській лаві у Львівському державному університеті ім. Івана Франка. Оскільки наші прізвища – Трофимович і Свідерський – стояли в алфавітному порядку поряд, то вчилися ми в одній групі, одній підгрупі і жили в одній кімнаті студентського гуртожитку.

Окрім прізвищ, які стояли поряд у журналі обліку студентської групи, нас зближувало походження: обоє волиняки, родом із невеликих містечок – Любомля і Почаєва, обоє золоті медалісти, обоє любили історію.

(Спогади про ювілянта завжди дають змогу погрітись у променях його слави, тому хай читач вибачає за моє надмірне «Я»).

Щодо походження, то слід сказати, що студентське середовище у наші роки було подібне до кавового млинка. Які б зернята за розміром і кольором туди не потрапляли, в результаті утворювалася майже однорідна суміш. 1966 рік, коли ми поступали в «універ», був для випускників шкіл особливий. У результаті чергової шкільної реформи того року було одночасно два випуски. Зі школи йшли разом ми – поважні одинадцятикласники і дітлахи-десятикласники. Тому конкурс при вступі був подвійний: на історичний факультет, якщо не помиляюся, більш як 12 осіб на місце.

На нашому курсі навчалось 55 студентів. П'ятдесят, що пройшли згідно з конкурсом, і п'ять кращих випускників Львівської школи-інтернату для незрячих – поза конкурсом.

Оскільки, як вже згадувалося, набір студентів 1966 року здійснили з двох шкільних випусків, то на нашому курсі було багато шкільних медалістів і творчих креативних молодих людей. У такому оточенні було легко набиратися розуму від товаришів і нелегко – виділитись. А В. Трофимович виділявся. По-перше, у нього була надзвичайна пам'ять. Він не лише відмінно знав дати, факти, географічні назви, а й цілі куски історичних джерел цитував безпомилково по пам'яті. А ще Володя був компанійський, зараз би сказали екстраверт, і добрий організатор.

З ним я ближче познайомився завдяки нашим незрячим однокурсникам. П'ятеро їх сиділо на задній парті і сумлінно конспектували лекції азбукою Брайля. До стуку їхнього писала – короткого шила, яким протикався цупкий папір, вкладений між тонкі алюмінієві дощечки з отворами – ми швидко звикли. Вчилися вони за цими своїми конспектами, але, окрім цього, масу навчального матеріалу: підручники, методички, довідники, монографії, збірники документів і т.п. повинні були за-своювати з живих вуст. Цими устами були наші однокурсники. Існував чіткий графік, що визначав, хто й коли у «читалці» гуртожитку буде начитувати тексти нашим незрячим товаришам, а вони конспектуватимуть. Складання таких графіків і строгий контроль за їх дотриманням часто брали на себе Володя Трофимович і Володя Петегирич, нині відомий український археолог. Окрім того, В. Трофимович був головою студентського наукового товариства університету (СНТ). Не випадково саме йому присудили ленінську стипендію.

У той час було три види стипендій. Звичайна для тих, хто вчасно здав заліки й успішно (без незадовільної оцінки і наступної перездачі) склав сесію. Звичайна стипендія становила 35 карбованців. Підвищена стипендія була для тих, хто склав сесію лише на відмінно – 45. Аналогом нинішньої спеціальної стипендії (іменної, президентської тощо) була ленінська стипендія. Вона становила 80 крб., а розмір мінімальної заробітної плати працівника на виробництві чи в установі був 60. Тобто, за тодішніми мірками це була солідна сума для студента. Тому призначення ленінської стипендії відбувалося відкритим і демократичним способом. В. Трофимовичу призначили стипендію на загальних зборах студентів факультету. За його кандидатуру проголосувала більшість, хоча у нього був серйозний конкурент – старшокурсник Сашко Ситник. Думаю, на користь Володі спрацювали його відкритість, комунікабельність і те, що його знали студенти факультету як голову студентського наукового товариства. А СНТ за часів його головування було відоме в університеті доброю організацією наукової студентської роботи. Ми їздили на студентські наукові конференції в сусідні вузи, сусіди приїжджали до нас. Зрештою, не лише сусіди. На четвертому курсі Трофимович і я (за його підтримки) брали участь у Всесоюзній студентській науковій конференції у Тбілісі.

Наші студентські роки прийшлися на цікавий час. Той, що його згодом історики назвали періодом правління Л. Брежнєва, або неосталінізмом, або часом застою.

У школу ми пішли у вересні 1955 року. А в лютому 1956 у Москві був XX з'їзд компартії, на якому тодішній керівник партії і держави Микита Хрущов розкритикував посмертно Сталіна. У шкільних бібліотечних підручниках всі ілюстрації з портретами Сталіна і з похвальними віршами про нього були акуратно вирізані, а всі пам'ятники «великому вождю, організатору й натхненнику всіх наших перемог» зняті поночі. Згодом перейменували міста, вулиці й колгоспи.

Восени 1964 р., коли ми вже були старшокласниками, змістили з посади М.Хрущова. І знову протягом однієї ночі з усіх класних кімнат зникли портрети людини, якій ще вчора поклонялися. Виховане на таких метаморфозах покоління вже мало імунітет від усіляких культів.

У студентські роки сама атмосфера Львова: вулиці, кнайпи, кав'ярні, а головне – їхні відвідувачі – були потужними вихователями молоді.

Часом, коли були гроші, перед вечерею ми, шість жителів гуртожитської кімнати, по черзі бігали в спеціалізований магазин, де допізна працював винний відділ. Коли час «підпирав», товариші просили виконати цю функцію шанованого нині ювіляра. Справа в тому, що В. Трофимович не тільки швидко бігав, але й мав цінний дар переконати натовп шанувальників Бахуса пропустити його без черги. Здатність переконувати співрозмовника у своїй правоті він зберіг і досі.

З якоїсь причини у магазин довелось бігти не йому, а мені. Захеканий питаю у черги, хто крайній. Поважний львівський панок в капелюсі напідпитку відповідає: «Молодий чоловіче! Всіх крайніх москалі вже давно вибили. Лишилися самі помірковані». От звідки беруться анекдоти.

Деякі історичні періоди дуже чітко артикульовані в політичних анекдотах. Про часи Сталіна російський поет написав: «І вся епоха в слові плохо». А у Львові часів нашого там побуту галичани розказували такий жарт: «Які совети кращі, перші, чи другі? Перші. Чому? Бо скорше ся вступили». Або, про німецьку окупацію: «Що Гітлер за два роки в Україні зробив такого, чого Сталін не зміг зробити за двадцять? Гітлер за два роки зумів заставити українців полюбити радянську владу».

Львів'яни приписували композиторові професору Станіславу Людкевичу, який прожив сто літ, такий афоризм. Коли прийшли «перші совети» у 1939р. Ст. Людкевичу було вже 60 років і його як старійшину частини львівської інтелігенції, яка не втекла, «визволителі» зобов'язали виступити на мітингу. Людкевич сказав так: «Панове товариші! Червона Армія нас визволила і на то нема ніякої ради. Хай живе великий Сталін!». Отак у XX ст. українців визволяли то одні, то другі, то треті.

Закінчили ми університет у червні 1971 року якраз напередодні першої хвилі арештів дисидентів та співчуваючих їм. Але вже і в нашу бутність студентами почало віяти морозцем після хрущовської відлиги.

Уже чітко не пам'ятаю, на якому курсі, видається, що на першому, в 1966-67 навчальному році, коли ми вивчали етнографію, наша однокурсниця Оля Петрух запропонувала одногрупникам у визначений день прийти на заняття у вишиванках. Оскільки першокурсники були з різних регіонів, то захотіли порівняти взірці вишивок. Ми попривозили з дому вишивані сорочки, які там зберігались, і заявили у них на заняття. І треба ж було такому статись, що саме у цей день захищав докторську дисертацію шанований у науковому світі й серед нас, студентів, доцент кафедри історії України Ярослав Павлович Кісь. Ці події були дійсно випадковим співпадінням. Однак парторг істфаку О. Іваненко провела детальне розслідування з метою виявити організатора акції. Історики – народ дружній і на Олю ніхто не вказав. Вона лишилась студенткою-відмінницею. А парторг нам, «вишиваним», заявила: «Якщо ви думаєте, що цим своїм вчинком підтримали Я. П. Кіся, то помиляєтеся. Ви йому дуже нашкодили». Таким чином ми отримали урок, що вишиванка – це велика політика.

Через рік нам читав лекції, якими ми захоплювались, молодий доктор історичних наук Олександр Юхимович Карпенко. Перед тим він мав необережність за часів хрущовської відлиги опублікувати статтю, у якій доводив, що «листопадовий зрив 1918 р.» у Львові був революцією. Згодом йому пояснили, що це був контрреволюційний виступ українських буржуазних націоналістів. І хоча О. Карпенко був «східняк» із Чернігівщини й комуніст, але довіри до нього вже не було і його контрлювали.

Коли на нього надійшов черговий донос, у всіх нас – студентів курсу – зібрали конспекти його лекцій, знайшли там крамолу у висвітленні подій більшовицької революції 1917 року (він сказав нам правду, що під час штурму Зимового палацу, де містився Тимчасовий уряд, загинули лише шість осіб), про роль Распутіна при царському дворі та як насправді здійснювалася колективізація в СРСР. Карпенка відсторонили від занять.

Він був строгий викладач і здати у нього екзамени було нелегко. Тим не менше, наш курс звернувся до декана П. П. Челака з проханням повернути О. Карпенка, щоб ми саме йому здавали екзамени. Коли нам відмовили, кілька десятків студентів курсу, у тому числі лєнінський стипєндіат Володя Трофимович, секретар комсомольської організації (комсорг) курсу Юрій Свідерський і навіть студенти – діти університетських викладачів Наталя Черниш, Леонід Зашкільняк, Віта Галушко – пішли на прийом до ректора. З приймальної ректора нас попросили вийти і з кожним протестувальником попрацювали індивідуально: пояснили, що такі дії тільки шкодять репутації О. Карпенка. Його таки звільнили з роботи і він змушений був покинути Львів і виїхав у провінційний тоді Івано-Франківськ.

Подібна доля спіткала й інших молодих учених: Ю. Ю. Сливку і М. М. Кравця. Микола Миколайович Кравець – завкафедри історії України – мав сміливість читати нам факультативний спецкурс з історії українського козацтва. У результаті був змушений покинути Львів і виїхати до Вінниці. Юрія Юрійовича Сливку, доцента кафедри історії України, позбавили можливості спілкуватися зі студентами, і він повернувся на наукову роботу в Інститут суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича).

Серед викладачів істфаку залишилися старі перевірені кадри, прислані після війни на Західну Україну зі Сходу. Хоча і з ними траплялися «проколи». Пригадую випадок із професором Р. М. Бродським, колишнім офіцером радянських спецслужб. Він спеціалізувався на боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом» і з «міжнародним сіонізмом». Роман Михайлович організував наш курс на поїздку в колиску більшовицької революції – місто Ленінград (нині Санкт-Петербург). Там ми відвідали крейсер «Аврору», історичний Музей революції, закритий службовий музей Міністерства внутрішніх справ СРСР тощо. Одним словом, була проведена масована ідеологічна обробка молодих представників бандерівської Західної України.

Жили ми в студентському гуртожитку історичного факультету Ленінградського держуніверситету. Отже, знайомства, студентська дискотека, спільні вечери і т.п. І от, коли лєнінградські історики «прощупали», хто є хто серед нас, вони принесли розмножені вручну на друкарській машинці листи академіка Андрія Сахарова до ЦК КПРС. У Львові з радянської преси ми знали, що є такий ворог комуністичної партії і держави, який пише пасквілі на наш чудовий радянський спосіб життя і передає їх на Захід – ворогам СРСР. А тут випала нагода прочитати в оригіналі ці листи і переконатися, що там написана чистісінька правда. Так що з найкращих намірів професора Бродського виховати справжніх радянських патріотів вийшли, як це нерідко буває в історії, прямо протилежні результати.

В. Трофимович у молоді роки відзначався добрим почуттям гумору. Пізній вечір перед завтрашньою стипєндією. Всі фінансові запаси вичерпані до останньої копійки, а харчові до останньої крихти. Спроба підкріпитися чимось у дівчат-однокурсниць успіхом не увінчалась. Лежимо у кімнаті гуртожитку на своїх ліжках, намагаючись заснути. Сон чомусь не йде. Чуємо, як Володя встає і, не вмикаючи світла, йде через коридор до умивальника, набирає воду в електрочайник, повертається у кімнату і вмикає його в розетку. Чайник шумить, на душі, чи вірніше, у наших шлунках, зароджується надія. Чайник закипів, Володя наливає окріп у бляшану чотирикутну коробку, у якій, ми добре пам'ятаємо, було колись смачне варення його мами. Голосно сьорбає. Хтось із нас не витримує:

– Володя, ти що п'єш?

– Чай.

– Де взяв заварку?

– Я п'ю без заварки.

– А де взяв цукор?

– Я без цукру.

– Так який же це чай?

– А я – абстракціоніст.

Схильність до абстрактного мислення у нашого ювілянта була потужно розвинена завжди.

Під час державного розподілу на місця майбутньої роботи з можливих місць на Волині, де був свій педагогічний інститут, йому запропонували місце у далекому поліському селі Ровно. Володя погодився, а після розподілу ходив з гордо піднятою головою і на питання, куди його направили, відповідав: «У Ровно» (тодішня назва обласного центру). З вибором місця роботи він не помилився. Саме там молодому вчителєві впала в око учениця випускного класу Надя, яку він учить донині. Це мама його дітей і дружина Надія Іванівна Трофимович.

Почуття гумору збереглося у нього донині, правда, тепер з перчинкою. Дзвонить він мені минулого року, щоб привітати з днем народження, але на добу запізнився і розпочинає розмову з вибачення, що забув подзвонити вчора. Я, вдаючи із себе дуже ображеного, відповідаю: «Не вибачайся. Із студентських років знаю, що в тебе проблеми з пам'яттю. А от я досі пам'ятаю роки життя Аменхотепа IV». У відповідь на свою тираду чую Володине: «Нічого дивного, ви ж з ним ровесники». Що тут скажеш? Я дійсно старший від Трофимовича. На місяць.

Не можу не сказати про ще одну унікальну властивість нинішнього ювілянта – його надзвичайний почерк. У наші студентські роки не було ні мобільників, ні Skype, тому, перебуваючи на відстані, ми обмінювались листами. Не знаю, що робив Володя з моїми. А повідомлення від нього я акуратно складав, зберігав протягом канікул і, повернувшись до Львова у гуртожиток, давав йому, щоб він їх прочитав уголос. Бо, окрім нього, почерк ювілянта може розібрати хіба що його дружина після 45 років спільного життя.

Після недовгої роботи у школах ми знову зустрілися у Львові у новій якості. В. Трофимович – асистент Львівського державного університету, а я – молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН. Але це вже інша епоха і про неї мова йтиме при відзначенні наступного ювілею.

Юрій Свідерський –
студент історичного факультету ЛДУ ім. І. Франка 1966–1971 рр.

Олександр Мельник

ЛЮДИНА І ВЧЕНИЙ

Навчання передбачає безпосереднє спілкування вчителів і учнів, зокрема й у роки аспірантури. У цьому завжди важливі як відношення до справи учнів, так і приклад учителів, у яких можна навчатися і навичкам наукової роботи, і досвіду доброзичливих міжособистісних відносин. Саме з таких позицій – людяності та вченості – запам'яталася співпраця з моїм науковим керівником, завідувачем кафедри історії імені М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (НаУОА), професором Володимиром Васильовичем Трофимовичем.

Шанс вступити в аспірантуру на кафедру історії імені М. П. Ковальського НаУОА випав мені раптово і несподівано. Відразу зазначу, що можливість навчатися в структурі такого авторитетного вишу була почесною, адже здобуваючи історичну освіту у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки, знав про «Волинські Афіни», як про перший на теренах Східної Європи вищий навчальний заклад. Про них неодноразово згадували у зв'язку з діяльністю князя Костянтина Острозького, розвитку друкарства і т. д. Так, уже «заочно» сформувалися враження про те, що Острог – це місто середньовічної романтики, у якому до нинішніх днів витає дух споконвічних освітніх традицій та культури, підкріплений новітніми досягненнями у цих сферах. Ці враження посилилися на третьому курсі під час історико-краєзнавчої практики, а ще більше – в роки аспірантури, коли вдалося безпосередньо відчувати атмосферу академічної науковості у галузі історичних наук. За це велика вдячність, насамперед, моєму науковому керівнику, Володимиру Васильовичу, який став прикладом відданості своїй професії.

Уперше зустрівся з Володимиром Васильовичем восени 2011 року, після того як завідувач кафедри нової та новітньої історії України СНУ ім. Лесі Українки, професор Володимир Кіндратович Баран рекомендував йому узяти мене в аспірантуру. А саме тоді відбувався додатковий конкурс на вакантне «заочне» місце. Звичайно, усна рекомендація Володимира Кіндратовича багато що значила, але все ж таки до Володимира Васильовича приїхав зовсім невідомий випускник іншого університету, ще треба було з'ясувати серйозність його намірів навчатися і чи має він хоч якусь здатність до наукової роботи. Та вже перша розмова з майбутнім науковим керівником розвіяла хвилювання, бо відбувалася в атмосфері поваги та толерантності.

Саме Володимиру Васильовичу завдячую темою дисертації. Її кристалізація відбувалася досить швидко. Ще до завершення моєї «вступної кампанії» обговорювали можливі напрями роботи, а після вступу альтернативні варіанти уже не розглядалися. Мав приємність досліджувати життєвий шлях і доробок відомого українського історика, організатора наукової школи, уродженця Острога, професора Миколи Павловича Ковальського.

Володимир Васильович не шкодував свого часу для вичитування розділів дисертації та редагування аспірантських статей, рекомендував брати участь у наукових форумах, надавав інформацію про конференції. Пригадується й те як щедро ділився професор книгами з власної бібліотеки, що стосувалися теми дослідження. А статті, що мали йти до публікації у співавторстві наукового керівника з аспірантом, не лише проходили через його уважне око та редагувалися, але й ним суттєво доповнювалися, після чого набували академічної завершеності. Пригадується, у 2014 році готувалася загальнобіографічна стаття до 85-річчя Миколи Ковальського. Тоді, щоб зробити підготовлений з архівних джерел і публікацій текст виразнішим і повнішим, Володимир Васильович записав понад десять інтерв'ю-спогадів про останнього у колег з НаУОА. Це суттєво доповнило студію і дозволило детальніше розкрити доробок Миколи Павловича як організатора наукового та освітнього життя в Острозі.

Задля допомоги аспірантам науковий керівник звертався до своїх колег, які були добре обізнані у сфері історичних знань, у якій виконувалася дисертація. Так, дуже корисними у нашій роботі стали поради професорів Сергія Івановича Світленка з Дніпропетровського національного університету імені О.Гончара (який також був опонентом під час захисту дисертації), Леоніда Опанасовича Запшкільняка з Львівського національного університету імені І.Франка, Віталія Петровича Ярмчука з кафедри історії НаУОА.

Довкола Володимира Васильовича завжди відчувалася своєрідна творча, інтелектуальна аура, у якій перебували усі, хто звертався за підтримкою чи порадою – від істориків зі ступенями та званнями до студентів та аспірантів. І кожен отримував кваліфіковані поради, підтримку, настанови на подальшу роботу. Найчастіше, як зумів спостерегти, такі консультування відбувалися на кафедрі історії. Бували ситуації, коли студенти та аспіранти йшли цілим потоком – хто залагодити певні навчальні питання, а хто отримати раду щодо праці в архівах, оцінку написаної статті або розділу наукової роботи. Попри це, черга не затримувалася надовго, бо при вирішенні будь-яких питань професору, поряд з уважністю до кожної деталі, притаманні стрімкість думки та швидкість у прийнятті рішення.

Інколи додаткові консультації відбувалися дорогою від університету додому або між різними корпусами академії. Це мало свої переваги, адже психологічно наближало до ситуації рівноваги, яка може виникати тільки під час неформалізованого спілкування. При цьому в жодному разі не втрачалося відчуття, що спілкуєшся з досвідченим ученим, професором, і взагалі, з обдарованою життєвою мудрістю людиною. Не знаю наскільки буду правий, але у мене склалося враження, що такий підхід сформувався не лише через цінування часу, а й в результаті розуміння Володимиром Васильовичем тонкощів міжособистісних взаємин, зокрема й у форматі «учитель – учень». І взагалі до кожного з аспірантів професор мав свій підхід, часто цікавився не тільки нашою науковою роботою, а й тим, що відбувається в особистому житті, міг порадити у певних ситуаціях.

Ще одне, що викликає щире захоплення – неабияка енергійність і працьовитість Володимира Васильовича, вміння максимально дотримуватися визначеного графіка. Він увесь час перебуває в роботі. Не раз доводилося спостерігати як під час засідань Вченої ради, конференцій, круглих столів, науковий керівник міг виконувати відразу декілька видів роботи – слухати доповідачів, готувати свої запитання, зауваження чи пропозиції, і ще працювати додатково – перевіряти студентські опуси, ознайомлюватися з новою книгою чи статтею, робити нотатки тощо.

А ще Володимир Васильович притаманні витончене почуття гумору, такт у спілкуванні, вміння знайти переконливі аргументи, що допомагало пом'якшити гострі дискусійні моменти під час затвердження теми, обговорення та захисту дисертації.

Варто зазначити, що Володимир Васильович підтримував своїх учнів не лише у справах, пов'язаних з навчанням в аспірантурі. У 2016 р. професор люб'язно відгукнувся на наше запрошення взяти участь у Других Всеукраїнських краєзнавчих читаннях, присвячених пам'яті Григорія Олександровича Гуртового – відомого волинського краєзнавця, музеолога, фундатора Торчинського історичного музею (Луцького району Волинської області), який маю за честь очолювати. До того ж, прибув на читання не сам, а з когортою острозьких учених-істориків: доцентів Віктора Борисовича Атаманенка, Миколи Богдановича Близняка та Володимира Станіславовича Марчука. Це була найчисельніша делегація з вищих навчальних закладів такого рівня, а також серйозна підтримка наукового форуму, який тільки починає виходити на український краєзнавчо-музеєзнавчий простір.

Підсумовуючи ці коротенькі спогади, хочу ще раз подякувати моєму науковому керівнику за приклад працелюбності, відданості науці, толерантності й порядності, яким Він для мене став! Життєдайної енергії, наснаги на працю і нових творчих здобутків Вам, високоповажний Володимире Васильовичу!

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА, ОПУБЛІКОВАНИХ У 2008–2017 РР.¹

1. Трофимович В., Смирнов А. Позиція владики Мстислава (Скрипника) на Варшавському соборі єпископів УАПЦ 1944 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип.17. С.542-551.
2. Трофимович В., Смирнов А. Мандрівка крізь віки. *Життя і слово*. 2008. 22 листопада. С.9.
3. Трофимович В. Деякі аспекти взаємин ОУН і УПА з радянською владою в 40–50-і рр. ХХст. *Галичина*. 2008. Ч.14. С.319-329.
4. Трофимович В., Денисюк М. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни у спогадах. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2008. Вип.12. С.247-263.
5. Трофимович В. Призабуті постаті української адвокатури. *Українські адвокати Східної Галичини в світлі архівних джерел 1800–1939 рр.* Львів, 2008. С.5-16.
6. Трофимович В., Антонюк Я. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) щодо матеріального забезпечення оунівського підпілля Волині і Полісся 1945–1951 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С.157-173.
7. Трофимович В. Правда про нас. *Іван Маєвський. Савли*. Острог, 2009. С.3-8.
8. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни. *Історія України (навч.-метод. посібник)*. Острог, 2009. С.139-152.
9. Трофимович В. Степан Бандера в мемуарах і публіцистиці. Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. *Наукові записки РДГУ*. Рівне, 2009. Вип. 17. С.212-218.
10. Трофимович В., Ремарчук Т. Боротьба радянських партизан проти українського визвольного руху на Львівщині. *Галичина*. 2003. Ч.15-16. С.361-370.
11. Trofymowych V. Akcja «Wisła» – uzgodnienia i rozbieżności. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. Warszawa, 2009. T.11. S.173-182.
12. Трофимович В. Етно-демографічні зміни на Волині і Східній Галичині в роки Другої світової війни. *Матеріали Всеукраїнської конференції*. Житомир, 2010. С.15-21.
13. Трофимович В. ОУН – невід’ємна частина української історії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2010. Вип.16. С. 8-18.
14. Трофимович В., Ремарчук Т. Участь винищувальних батальйонів в процесі ліквідації українського визвольного руху на Львівщині. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Львів, 2010. С.557-563.
15. Трофимович В. Дослідження з історії вітчизняного літакобудування. *Питання історії науки і техніки*. Київ, 2010. №4. С.80-84.
16. Трофимович В. Віхи історії України в документах і матеріалах (від найдавніших часів до початку ХХ ст.): Хрестоматія. Рівне: Волинські обереги, 2010. 392 с. (член колективу укладачів).
17. Трофимович В. Повстанське підпілля на території Шацького району у повоєнні роки. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширичини*. Наук. збірн. Луцьк, 2010. Вип.37. С.85-89.
18. Трофимович В. Етнодемографические изменения в Восточной Галиции и Волыни (1939-1941 гг.). *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939-1941 гг.: люди, события, документы*. СПб., 2011. С.263-279.
19. Трофимович В. Збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині. 1944-1952 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2011. Вип.17. С. 186-201.
20. Трофимович В., Шишкін І. Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.): [рецензія]. Київ, 2009. 399 с. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2012. Вип.19. С. 457-468.

¹ Бібліографію праць, опублікованих до 2008 р., див.: Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вип. 10. С.31-40.

21. Патриляк І., Трофимович В. Український визвольний рух у роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.* Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга. Київ, 2011. С. 386-429.
22. Трофимович В., Антонюк Я. Багата історія «Острозької академії». *Волинь нова*. 2012. 21 лютого.
23. Трофимович В., Близняк М. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2012. Вип.19. С.99-111.
24. Трофимович В. Круглий стіл «Політика пам'яті в Україні» (Острог, 23березня 2012 р.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2012. Вип.19. С.471-475.
25. Трофимович В., Близняк М. Монографічне дослідження про Ярослава Мудрого. *Життя і слово*. 2012. №8. 10 березня.
26. Трофимович В., Близняк М. Фундаментальне дослідження «Острозька академія ХVI – ХVII ст.». *Рівненський репортер*. 2012. 8 лютого.
27. Веденєєв Д., Трофимович В. Радянські органи державної безпеки на Волині в період німецької окупації. *Історія органів державної безпеки на Волині*. Луцьк: Ініціал, 2012. С.63-70.
28. Трофимович В. Віхи історії України в документах і матеріалах (1917-1939 рр.): Хрестоматія. Рівне: Волинські обереги, 2012. 480 с. (член колективу укладачів).
29. Трофимович В. Радянський Союз і українсько-польська війна. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19-20 червня 2013 року. Луцьк, 2013. С.59-70.
30. Трофимович В. Створення Української Повстанської Армії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2013. Вип.20. С.12-22.
31. Трофимович В. Німецький фактор в українсько-польському конфлікті. *Відгомін Волинської трагедії в історичній пам'яті польського й українського народів*. Монографія. Київ, 2013. С. 54-74.
32. Трофимович В. Третій учасник українсько-польського протистояння на Волині та Галичині в 1942-1944 рр. *Проблеми розвитку вищої школи та економіки в ХХІ столітті*. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Рівне, 2013. С.51-56.
33. Трофимович Л., Трофимович В. Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938 – 1939 рр. Рівне : Волинські обереги, 2013. 284 с.
34. Трофимович В. Особливості зародження, розвитку та трансформації радянського патріотизму в роки війни 1941–1945 рр. [Рец. на кн.: Гула Р. В. Витоки та роль радянського патріотизму у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (на матеріалах України). Дніпро, 2012. 515 с.]. *Військово-науковий вісник Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів, 2014. Вип.21. С.260-267.
35. Трофимович В., Марчук В. Основні концепти науково-фондової роботи музею. *Військово-історичний меридіан*. Київ, 2014. №1. С.149-151.
36. Трофимович В. Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки Української Другої світової). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2014. Вип.22. С.146-162.
37. Трофимович В., Мельник О. Життя заради науки (до 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2014. Вип.22. С.49-87.
38. Трофимович В., Каляєв А. На захисті ЗУНР: Галицька армія в українсько-польській війні (листопад 1918 – липень 1919 рр.). *Нариси воєнно-політичної історії України*. Навч. посіб. Острог, 2014. С.239-269.
39. Трофимович В. Українське і польське питання у планах Габсбургів на початку Першої світової війни. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26-28 червня 2014 р. Львів, 2014. С.9-11.
40. Трофимович В. Волинь – колиска Української Повстанської Армії. *Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Дубно, 2014. С.173-177.
41. Трофимович В. Ціна перемоги (маловідома і дражлива історія воєнних випробувань українського народу). *Актуальні проблеми історії Другої світової війни: матеріали доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції 30 жовтня 2014 р.* Львів, 2014. С.5-7.

42. Трофимович В. З історії розбудови збройних сил ЗУНР (листопад-грудень 1918 р.). *Воєнна історія України. Галичина і Закарпаття*: Зб. наук. пр. за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, м. Ужгород, 5-6 червня 2014 р. Київ, 2014. С.173-176.
43. Трофимович В., Ткачук П. Найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг в ім'я майбутнього. *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів, 2015. Вип. 23. С.3-32.
44. Трофимович В. Віхи історії України в документах і матеріалах (1939-1991 рр.) : Хрестоматія. Рівне; Острог: Волинські обереги, 2015. 448 с. (член колективу укладачів).
45. Трофимович В. Український і польський чинники в політиці Австро-Угорщини у 1914 році. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2015. Вип.24. С.144-152.
46. Трофимович В., Іванов С. Голокост на окупованій Волині. *Військово-науковий вісник Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного*. Львів, 2015. Вип. 24. С. 74-91.
47. Самсонюк Т., Трофимович В. Розбудова польського підпільного руху на Рівненщині (1939–1940 рр.) (за документами з архівів України). *Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*. Rzeszów, 2015. Nr. 8. S.185-205.
48. Трофимович В. Роль СРСР в українсько-польському протистоянні. 1941-1944 рр. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ*. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 14-15 травня 2015 р.). Львів, 2015. С.281-282.
49. Трофимович В. Українці та поляки на Холмщині в 1939-1943 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2016. Вип. 25. С. 224-233.
50. Трофимович В. Гібридна агресія проти України – виклик для міжнародної спільноти. *Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики»* (19 травня 2016 року, м. Київ). Київ, 2016. С. 150 – 153.
51. Трофимович В. Російська агресія проти України – свідчення кризи сучасної системи міжнародної безпеки. *Виклики політики безпеки: історія та сучасність*. Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (16 – 18 червня 2016 року, м. Львів). Львів, 2016. С. 12-13.
52. Трофимович В., Денисок О. Національний університет «Острозька академія»: з історії формування науково-навчального потенціалу. *Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*. Збірник наукових праць (за матеріалами XII Міжнародної науково-практичної конференції 30 – 31 травня 2016 року). Частина друга. Монреаль; Северодонецьк, 2016. С. 203 – 206.
53. Трофимович В., Іванов С. Нацистська політика геноциду євреїв на Волині. Друга світова війна та долі мирного населення у Східній Європі. *Матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ)*. Київ, 2016. С. 165 – 181.
54. Трофимович В. Чи мали вплив холмські події на Волинську трагедію 1943 – 1944 років? *Матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового* (снт. Торчин, 29 вересня 2016 року). Луцьк, 2016. С. 144 – 150.
55. Трофимович В. Хто розпочав першим? (українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни). *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху XX століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого Зимового походу)»* (м. Житомир, 18 – 19 листопада 2016 року). Зб. наук. пр. Житомир, 2016. С. 131 – 135.
56. Трофимович В., Близняк М. Два десятиліття на службі Кліо: підсумки ювілею і перспективи кафедри історії Національного університету «Острозька академія». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Матеріали I Всеукраїнської наукової конференції (Острог, 18 травня 2016 року). Острог, 2016. Вип. 6. С. 86 – 91.
57. Трофимович В. «Гібридна війна» як прояв російської геостратегії реваншу. *Відродження Українського війська: сутність та історична ретроспектива*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (Київ, 1 – 2 грудня 2016 р.). Київ, 2016. С. 148 – 149.
58. Трофимович В. Розробка М. Грушевським зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради. *Міжнародна наукова конференція з нагоди 150-річчя з дня народження видат-*

ного громадського, політичного діяча та вченого М.С. Грушевського (17 вересня 2016 року, м. Острого). *Тези доповідей*. Острого, 2016. С. 164 – 166.

59. Трофимович В. Український аспект національної політики нацистів у Генеральному губернаторстві в роки Другої світової війни. *VII Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (27 – 28 вересня 2016 р., м. Острого)*. Тези доповідей. Острого, 2016. С. 90 – 92.

60. Трофимович В., Трофимович Л., Смирнов А. Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині та Галичині в роки Другої світової війни. *Русин. Международный исторический журнал*. Кишинев, 2016. №1. С. 196 – 217.

61. Trofymowych V. «Wojna hybrydowa» jako instrument kluczowy rosyjskiej geostrategii rewanzu. *Ante Portas. Studia nad Bezpieczeństwem*. Ostrowiec Świętokrzyski, 2016. Nr. 1. S. 175 – 186.

62. Трофимович В., Сухих А. Боротьба за терени впливу між рівненськими радянськими партизанськими з'єднаннями й УПА (1943–1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2016. Вип. 27. С. 135 – 150.

63. Трофимович В. Важкий шлях до Варшавського договору 1920 року. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2017. Вип. 28. С. 110 – 128.

64. Трофимович В., Трофимович Л. Суперництво товариств «Просвіта» та імені Михайла Качковського за вплив на українців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Русин. Международный исторический журнал*. Кишинев, 2017. №1. С. 177 – 195.

65. Трофимович В. Російська агресія проти України як загроза світовій системі безпеки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2017. Вип. 26. С. 135 – 142.

66. Трофимович В. На захисті ЗУНР. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (Львів, 15 – 12 травня 2017 року)*. Львів, 2017. С. 365 – 366.

67. Трофимович В. Симон Петлюра та Юзеф Пілсудський: тернистий шлях до порозуміння (1919 – 1920 рр.). *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX ст. Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (Львів, 15 – 17 червня 2017 року)*. Львів, 2017. С. 5 – 6.

68. Трофимович В. «Війна після війни» на Любомльщині. 1944 – 1952 рр. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Наук. зб. Вип. 63: Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24 – 25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Луцьк, 2017. С. 457 – 460.

69. Трофимович В., Сухих А. Мудраченко М. Друга партизанська бригада 1942 – 1944: від партизанщини до партизанства. Вінниця, 2015. 508 с. : [рецензія]. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2017. Вип. 26. С. 143 – 146.

70. Трофимович В., Куцька О. Спецпропаганда Радянського Союзу наприкінці Другої світової війни в науковому дискурсі кінця XX – поч. XXI ст. *Військово-історичний меридіан*. 2017. №4. С. 26 – 41.

ЗАХИЩЕНІ ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПІД НАУКОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА

Кандидатські

1. Каспрук І.І. Неп на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз). Київ, 1994.
2. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмах і діяльності українських політичних партій Західної України в 1919-1939 рр. Львів, 1997.
3. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951. Львів, 1998.
4. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920). Львів, 2001.
5. Іваник М.М. Органи місцевого самоврядування на Західній Україні у 1919-1939 роках. Львів, 2003.
6. Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках. Львів, 2004.
7. Куцька О.М. Інформаційно-психологічне протиборство в період конфлікту НАТО – Югославія 1999 року. Львів, 2004.
8. Шишкін І.Г. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. Львів, 2006.
9. Рибак А.І. Концепція держави в ідеології ОУН (1939-й – 1950-і роки). Київ, 2007.
10. Марчук В.С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40-50-і рр. XX ст.). Львів, 2007.
11. Климків Ю.Б. Радянський фактор у створенні Збройних сил Польщі. 1943-1956. Львів, 2008.
12. Смирнов А.І. Церковно-громадська і політична діяльність Степана Скрипника у 1930-1944 роках. Острог, 2008.
13. Денисюк М.Ю. Мемуарні твори як джерело до вивчення українського національного руху в час та після Другої світової війни. Львів, 2009.
14. Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.). Острог, 2011.
15. Антонюк Я.М. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на території Волині та Полісся 1946 – 1951 рр. Острог, 2011.
16. Власюк О.В. Українські політичні партії Волині (1921 – 1929 рр.). Острог, 2012.
17. Самсонюк Т.М. Поляки Рівненщини в умовах становлення радянського тоталітарного режиму (1939 – 1941 рр.). Острог, 2015.
18. Шушкевич Ю.О. Народний рух України на Рівненщині в 1989-1999 рр. Острог, 2017.
19. Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.). Острог, 2017.
20. Мельник О.В. Наукова, освітянська та громадська діяльність Миколи Ковальського (1929 – 2006 рр.). Острог, 2017.

Докторські

21. Куцька О. М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної армії на території країн Європи (1944-1945 роки). Львів, 2018.

СПИСОК ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, НА ЗАХИСТІ ЯКИХ ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ТРОФИМОВИЧ ВИСТУПАВ ОФІЦІЙНИМ ОПОНЕНТОМ

Докторські:

1. Голубко В.Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради. Львів, 1998.
2. Патер І.Г. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Чернівці, 2000.
3. Гетьманчук М.П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. Львів, 2004.
4. Мецежинський В.Л. Реклама в пресі Польського королівства і Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів, 2004.
5. Сухий О.М. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців XIX – початку XX ст. Львів, 2004.
6. Ткачук П.П. Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції 1917-1921 рр. Львів, 2009.
7. Фурман І.І. Мінна війна на Чорному морі у першій половині XX століття. Львів, 2016.
8. Гаврилів І.О. Військово-політична діяльність УВО-ОУН у боротьбі за Українську Державу (1920-1941 рр.). Львів, 2017.

Кандидатські:

9. Баран З.А. Политическая борьба и рабочее движение в Польше (1929-1939 гг.). Львов, 1991.
10. Зінкевич Л.В. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.). Львів, 1995.
11. Папікян А.В. Збройні Сили України на шляху її незалежності. Львів, 1997.
12. Лучаківська І. Л. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті: (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Львів, 1999.
13. Корнієнко В.В. Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої чверті XVII століття. Львів, 2000.
14. Пошедін О.І. Морально-психологічне забезпечення діяльності збройних сил: воєнно-історичний аспект. Київ, 2001.
15. Кривізіук Л.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. Львів, 2001.
16. Чіхладзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918-грудень 1919 рр.). Львів, 2003.
17. Нагірняк М.Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944-1953). Львів, 2003.
18. Гнот С.І. Доброчинна діяльність греко-католицької церкви у 1921-1939 рр. (за матеріалами Галицької митрополії). Львів, 2003.
19. Медведчук Н.А. Українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері: кінець 80-х – 90-ті роки XX століття. Львів, 2004.
20. Стукаліна Н.Ф. Запровадження військового права в Західноукраїнській Народній Республіці. Львів, 2004.
21. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період. Львів, 2006.
22. Мазурок В.П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – першій половині 50-х років XX століття. Івано-Франківськ, 2006.
23. Шойко В.А. Соціально-психологічне забезпечення діяльності рятувальних підрозділів цивільної оборони МНС України у 2000-2006 рр. (історичний аспект). Львів, 2007.
24. Генєга Р.Я. Студентство міста Львова в українському національному русі (1944-1953). Львів, 2007.
25. Дарованець О.Я. Політика польської влади щодо Організації українських націоналістів на Волині (1927-1939). Львів, 2007.

26. Данилиха Н.Р. Соціально-побутова адаптація українців із Польщі в УРСР у 1944-1950-х роках (на матеріалах західних областей України). Львів, 2007.
27. Поліщук К. В. Етнонаціональний вимір конфлікту у Країні Басків. Львів, 2007.
28. Луньков А.В. Гарантування державної безпеки України: історичний досвід провідних держав та сучасність. Львів, 2007.
29. Федоренко Д.С. Застосування зенітної артилерії Сухопутних військ у воєнних конфліктах кінця другої половини ХХ ст. Львів, 2007.
30. Войнаровський А.В. Встановлення тоталітарного режиму в Польщі у 1944 – 1948 рр. Київ, 2008.
31. Кліш А.Б. Громадсько-політична та наукова діяльність Кирила Студинського (1868 – 1941 рр.). Львів, 2008.
32. Іщенко Т. В. Виховна робота з особовим складом в умовах розвитку Збройних Сил України (1991 – 2006 рр.). Львів, 2008.
33. Черник П.П. Геополітичне становище України в Центрально-Східній Європі. Львів, 2008.
34. Гозуватенко Г.О. Збройні Сили України, їх створення, розвиток та реорганізація на контрактній основі (1991 – 2007 рр.). Львів, 2009.
35. Яровий В.Г. Історичний досвід трансформації оборонно-промислового комплексу країн – колишніх членів Організації Варшавського Договору (1991 – 2008 рр.). Львів, 2009.
36. Сташко А.І. Аеромобільні війська України в історичному контексті: передумови виникнення, становлення та розвиток. Львів, 2009.
37. Юрейко О.В. Головна Руська Рада: утворення та діяльність. Львів, 2009.
38. Компанець І.В. Євроатлантична інтеграція незалежної України у військово-історичному аспекті. Львів, 2010.
39. Ткачук Д.А. Ведення військової розвідки проти іррегулярних збройних формувань у гірських умовах за досвідом збройних конфліктів на Кавказі (1992 – 2000 рр.). Львів, 2011.
40. Лозинський П.І. Воєнно-політичне співробітництво країн Співдружності незалежних держав: становлення, розвиток, трансформація кінця ХІХ – початку ХХ століття. Львів, 2011.
41. Банах В.М. Російська суспільно-політична думка 1990-х років: ідеї та напрями. Львів, 2011.
42. Сурмач О.І. Греко-католицька церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941 – 1944 рр.). Львів, 2011.
43. Конюхов С.В. Організаційна та військово-політична діяльність ОУН на території Равської округи (1939 – 1945 рр.). Львів, 2016.
44. Зек Б.М. Луцьк у роки нацистської окупації. Луцьк, 2016.
45. Терновський А.М. Діяльність винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області в 1941 – 1945 роках. Дніпро, 2017.
46. Іванов В.О. Політика СРСР щодо Фінляндії у 1939-1944 рр.: історіографія. Київ, 2018.

**МОНОГРАФІЇ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ ТА ПІДРУЧНИКИ,
ЯКІ ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ТРОФИМОВИЧ РЕЦЕНЗУВАВ
АБО БУВ НАУКОВИМ РЕДАКТОРОМ**

I. Науковий редактор монографій:

1. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. Львів: Каменярь, 1998. 222 с.
2. Рибак А.І. Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз): Монографія. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. 224 с.
3. Смирнов А.І. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944 рр. Київ: Смолоскип, 2009. 326 с.
4. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки). Львів: НАСВ. 2017. 399 с.

II. Рецензент монографій:

5. Лучаківська І.Л. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939 – 1941). Львів, 2001. 167 с.
6. Кучик О.С. Українське питання в зовнішній політиці держав Антанти (1917 – 1920). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. 256 с.
7. Макарчук В.С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 – 1945 рр.). Історико-правове дослідження. Київ: Атіка, 2007. 368 с.
8. Кралюк П.М., Якубович М.М. Василь Суразький: апологія православної традиції. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. 212 с.
9. Кучерепа М.М., Цецик Я.П. Українські національні партії на Волині (1921 – 1939 роки): у 2 ч., ч. 1. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 304 с.
10. Історія – ментальність – ідентичність. Випуск IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX ст. Львів: ПАУС, 2011. 536 с.
11. Ленартович О.Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.
12. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 – 1960 рр.) Львів: Часопис, 2012. 592 с.
13. Антонюк Я.М. Діяльність Служби безпеки ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946 – 1951 рр.). Луцьк: Надстир'я – Ключі, 2013. 228 с.
14. Пасічник І.Д., Кралюк П.М. Український месіанізм. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2013. 220 с.
15. Давидюк Р. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Польщі. Рівне, 2014. 174 с.
16. Генегга Р. Львів: нові міщани, студенти та режим 1944 – 1953 рр. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 320 с.
17. Пилипович Т.В. Під чужими мундирами – українські серця: участь українців у складі Армії генерала Андерса в роки Другої світової війни. Київ: Кондор – Видавництво, 2016. 228 с.
18. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 704 с.

19. Сипко Б. Мусульманська спільнота в житті Французької Республіки (1995 – 2007 рр.). Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2017. 344 с.

20. Зек Б. Луцьк у роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.): монографія. Луцьк: Весна – Друк, 2017. 421 с.

III. Рецензії навчальних посібників і підручників:

21. Баран З.А., Кипаренко Г.М., Швагуляк М.М. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів. Львів: Афіша, 2005. 288 с.

22. Чорній В.П. Історія Болгарії. Львів: ПАУС, 2007. 404 с.

23. Кондратюк К. К. Новітня історія України. 1914 – 1945 рр. Навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2007. 262 с.

24. Сіромський Р.Б. Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст. Практикум для студентів історичного факультету. Ч.2. Львів: Тріада плюс, 2008. 212 с.

25. Полещук Т. Історія Росії XIX – початку XX ст. Навчальний посібник. Львів: ПАУС, 2008. 400 с.

26. Рудько О.С. Історія Центрально-Східної Європи – 2: Навчально- методичний посібник з курсу. Острог: Острозька друкарня, 2009. 190 с.

27. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.

28. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1945 р. – початок XXI ст.): [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Баран З.А., Кипаренко Т.М., Козицький А.М., Мовчан С.П., Сіромський Р.Б., Швагуляк М.М. За ред. М.М. Швагуляка. Львів: Тріада плюс, 2011. 700 с.

29. Рудько С.О. Зовнішня політика країн Західної Європи в постбіполярний період : навчально-методичний посібник із курсу. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. 412 с.

30. Качараба С. Історія Західної Європи та Америки др. пол. XX – поч. XXI ст.: практикум. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 293 с.

31. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – поч. XIX ст.): навч. посіб. / З.А. Баран, С.П. Качараба, Р.Б. Сіромський, Б.П. Чума. Київ: Знання, 2015. 533 с.

УЧАСТЬ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА В НАУКОВИХ КОНФЕРЕНЦІЯХ, КОНГРЕСАХ, ФОРУМАХ, СИМПОЗІУМАХ, СЕМІНАРАХ, КРУГЛИХ СТОЛАХ (ОСТРОЗЬКИЙ ПЕРІОД)

Міжнародні:

1. V Міжнародний науковий семінар «Польсько-українські відносини в роки Другої світової війни» (26–30 квітня 1999 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Роль Німеччини і Радянського Союзу в польсько-українському міжнародному конфлікті у 1942–1945 рр.».
2. Міжнародна наукова конференція «1939 рік в історичній долі України і українців» (23 вересня 1999 р., м. Львів). Тема виступу: «Українське питання у європейській політиці напередодні і під час Другої світової війни».
3. Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (16–18 травня 2000 р., м. Чернівці). Тема виступу: «Польське питання в українському національному русі періоду Другої світової війни».
4. Міжнародна наукова конференція «Україна і Польща в світовій історії: політика, економіка, культура» (29 травня, 2000 р., м. Острогожськ). Тема виступу: «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни».
5. Міжнародна наукова конференція «Україна і Польща в XX ст.: проблеми історії і політології» (16–18 травня 2002 р., м. Київ). Тема виступу: «Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни».
6. VI Міжнародна науково-краснознавча конференція «Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20 – 50 роках XX століття» (11–12 жовтня 2002 р., м. Дрогобич). Тема виступу: «Військова політика Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр.».
7. Науково-практична конференція за міжнародною участю «Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія та практика» (23 січня 2003 р., м. Львів). Тема виступу: «Українсько-румунські відносини на сучасному етапі: здобутки і проблеми».
8. Міжнародна наукова конференція «Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин» (20–21 березня 2003 р., м. Київ). Тема виступу: «Еволюція політичної програми визвольної боротьби українців».
9. Міжнародна наукова конференція «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (20 – 23 травня 2003 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Вплив СРСР і Німеччини на українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни».
10. Міжнародна наукова конференція, присвячена 40-річчю журналу «Український історик» (23–24 травня 2003 р., м. Острогожськ). Тема виступу: «Волинські події 1943 року: історія і сучасність».
11. Міжнародна науково-практична конференція «Соціал-демократія і соціальна політика: європейський досвід і українські перспективи» (22 листопада 2003 р., м. Київ). Тема виступу: «СДПУ(О) і європейський вибір України».
12. Науково-практична конференція за міжнародною участю «Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції» (23 січня 2004 р., м. Львів). Тема виступу: «Україна – Європейський Союз: здобутки, проблеми, перспективи».
13. Міжнародна наукова конференція «Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в XX столітті» (27–28 квітня 2004 р., м. Кам'янець-Подільський). Тема виступу: «Польське питання в українському самостійницькому русі 40-х років XX ст.».

14. Перша Міжнародна наукова конференція «Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина» (24 – 25 червня 2004 р., м. Івано-Франківськ). Тема виступу: «Державотворчі процеси останнього Гетьманату».

15. Міжнародна наукова конференція «Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921 – 1939 рр.)» (8–9 жовтня 2004 р., м. Дрогобич). Тема виступу: «Політика Польщі щодо українців у 20-ті роки XX ст.».

16. XI Міжнародний науковий семінар: «Польща – Україна: важкі питання» (26 – 28 квітня 2005 р., м. Варшава). Тема виступу: «Етно-демографічні зміни на Волині і в Східній Галичині в роки Другої світової війни».

17. Міжнародна наукова конференція «Західний регіон України у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (6–7 травня 2005 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Етнодемографічні зміни на Волині в 1939–1944 рр.».

18. III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» (17–19 травня 2006 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Євроінтеграційні проблеми України».

19. X Міжнародна науково-практична конференція «Економічні та гуманітарні проблеми розвитку суспільства у III тисячолітті» (3–5 жовтня 2007 р., м. Рівне). Тема виступу: «Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940-і – 1950-ті роки)».

20. XII Міжнародний історичний семінар «Польща – Україна: важкі питання» (12–13 жовтня 2006 р., м. Торунь). Тема виступу: «Акція „Вісла“ – узгодження і розбіжності».

21. Міжнародна наукова конференція «Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття» (19 – 20 вересня 2008 р., м. Дрогобич). Тема виступу: «Польський підпільний рух на Холмщині в роки Другої світової війни».

22. Міжнародна наукова конференція «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі XX століття» (11 грудня 2008 р., м. Івано-Франківськ). Тема виступу: «Державотворчі ідеї ОУН Степана Бандери».

23. Міжнародна наукова конференція «Західна Білорусія і Західна Україна в 1939 – 1941 рр.: люди, події, документи» (17 вересня 2009 р., м. Москва). Тема виступу: «Етно-демографічні зміни у Східній Галичині і на Волині в 1939 – 1941 рр.».

24. Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 року. Львів і Львівщина між гітлерівським та сталінським тоталітаризмом» (23 вересня 2009 р., м. Львів). Тема виступу: «Польща в стратегічних планах СРСР у 1939 році».

25. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (27 квітня 2010 р., м. Київ). Тема виступу: «Військові відділи націоналістів. 1939 – 1942 рр.».

26. Всеукраїнський круглий стіл «Яким має бути сучасний підручник з історії України? (концептуальні засади, стан викладання та проблеми підручникотворення з навчальної дисципліни «Історія України»)» (19 травня 2010 р., м. Київ). Тема виступу: «Роль підручника з історії України в розвитку історичної свідомості української нації».

27. Четверта Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (22 – 23 вересня 2010 р., м. Острог). Тема виступу: «Діаспорна історіографія про діяльність ОУН і УПА у воєнний та післявоєнний періоди».

28. Міжнародна наукова конференція «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни» (15 – 16 жовтня 2010 р., м. Черкаси). Тема виступу: «Від пакту Молотова – Ріббентропа до „визвольного походу“ Червоної армії у вересні 1939 р.».

29. Міжнародна науково-практична конференція «Транскордонне українсько-польське співробітництво у контексті перспектив європейської інтеграції України» (5 – 6 листопада 2010 р., м. Острог). Тема виступу: «Пріоритети в українсько-польських відносинах у період президентства В. Ющенка».
30. Міжнародний науково-практичний семінар «Актуальні проблеми української історіографії XIX – XXI ст.: До 45-ліття Українського історичного товариства» (1 – 2 грудня 2011 р., м. Острог). Тема виступу: «Українська історіографія про українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу в 1938 – 1939 рр.».
31. Міжнародна науково-практична конференція, присвячена подіям Другої світової війни на території Волинської області (23 – 26 квітня 2012 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Західний кордон України в контексті польської проблеми. 1943 – 1945 рр.».
32. Міжнародна наукова конференція «Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи» (25 – 26 вересня 2012 р., м. Львів). Тема виступу: «Збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині у післявоєнний період».
33. П'ята Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (27 – 28 вересня 2012 р., м. Острог). Тема виступу: «Відділення Українського Центрального Комітету в Острозі (1923 – 1932 рр.)».
34. Міжнародний науково-практичний симпозиум «Закордонне українознавство: осередки, архіви, бібліотеки» (27 серпня 2013 р., м. Острог). Тема виступу: «Архіви Польщі про українське питання в зовнішній політиці Другої Речі Посполитої наприкінці 30-х рр. XX ст.».
35. Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку вищої школи та економіки в XXI столітті» (3 – 4 жовтня 2013 р., м. Рівне). Тема виступу: «Третій учасник українсько-польського протистояння на Волині і в Галичині в 1942 – 1944 рр.».
36. Міжнародна науково-практична конференція «Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром» (4 – 5 квітня 2014 р., м. Львів). Тема виступу: «Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки Української Другої світової)».
37. Міжнародний науковий форум «Перша світова війна у військово-історичному вимірі (До 100-річчя події)» (26 – 28 червня 2014 р., м. Львів). Тема виступу: «Українське і польське питання у планах Габсбургів у період Першої світової війни».
38. Шоста Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (25 – 26 вересня 2014 р., м. Острог). Тема виступу: «Український Центральний Комітет і польсько-український конфлікт у Генеральному Губернаторстві (1940 – 1944 рр.)».
39. Міжнародна наукова історично-краєзнавча конференція «Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю» (26 вересня 2014 р., м. Дубно). Тема виступу: «Волинь – колыска Української повстанської армії».
40. Міжнародна наукова конференція «Холмщина під час Другої світової війни» (4 жовтня 2014 р., м. Торонто). Тема виступу: «Холмські події та їх трагічне відлуння на Волині й Галичині».
41. Міжнародна наукова конференція «Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті» (29 квітня 2015 р., м. Київ). Тема виступу: «Діяльність ОУН і УПА на Любомльщині (1941 – 1943 рр.)».
42. Міжнародна науково-технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ» (14 – 15 травня 2015 р., м. Львів). Тема виступу: «Роль СРСР в українсько-польському протистоянні 1941 – 1944 рр.».

43. Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття» (21 – 23 жовтня 2015 р., м. Львів). Тема виступу: «Від Кримської конференції 1945 р. до анексії півострова в 2014 р. (уроки для України)».

44. Міжнародна науково-практична конференція «Міжетнічні взаємодії в етноконтактній зоні» (Четверті читання пам'яті І. А. Анцупова) (23 – 24 жовтня 2015 р., м. Кишинів). Тема виступу: «Українсько-польське протистояння на Холмщині і його продовження на Волині і Галичині в 1939 – 1944 рр.».

45. Міжнародна наукова конференція «Українська криза та її значення для міжнародної безпеки» (19 – 20 листопада 2015 р., м. Островець Свентокшицький). Тема виступу: «Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу».

46. Міжнародна наукова конференція «Митрополит Андрей Шептицький та єврейські громади в часи Другої світової війни» (30 листопада – 1 грудня 2015 р., м. Київ). Тема виступу: «Голокост на Волині».

47. V Міжнародна науково-практична конференція «Реструктуризація глобального простору: історичні імперативи та виклики» (19 травня 2016 р., м. Київ). Тема виступу: «Гібридна агресія проти України – виклик міжнародній спільноті».

48. II Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в контексті суспільно-політичних і етнокультурних процесів в Центральній-Східній Європі (XX – поч. XXI століття)» (25 травня 2016 р., м. Львів). Тема виступу: «Українці і поляки на Холмщині (1939 – 1943 рр.)».

49. Міжнародна наукова конференція «Виклики політики безпеки» (16-18 червня 2016 р., м. Львів). Тема виступу: «Російська агресія проти України – свідчення кризи сучасної системи міжнародної безпеки».

50. Міжнародна наукова конференція «Етнічні конфлікти в роки Другої світової війни: досвід Центрально-Східної Європи» (23 – 25 червня 2016 р., м. Луцьк; с. Світазь). Тема виступу: «Радянський чинник в українсько-польському міжнаціональному конфлікті. 1939 – 1945 рр.».

51. XII Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (30 – 31 травня 2016 р., м. Рубіжне). Тема виступу: «Національний університет „Острозька академія”: з історії формування науково-навчального потенціалу».

52. Міжнародна наукова конференція «Український визвольний рух 20 – 50 років XX ст.: ідея державності та її реалізація» (29 – 30 червня 2016 р., м. Київ). Тема виступу: «Відображення Акту 30 червня 1941 р. у працях і мемуарах учасників українського визвольного руху».

53. Міжнародна наукова конференція до 150-річчя з дня народження М.С. Грушевського (17 вересня 2016 р., м. Острог). Тема виступу: «Розробка М. Грушевським зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради».

54. Сьома Міжнародна наукова конференція «Українська діаспора: проблеми дослідження» (27 – 28 вересня 2016 р., м. Острог). Тема виступу: «Український аспект національної політики нацистів у Генеральному Губернаторстві в роки Другої світової війни».

55. Міжнародна науково-практична конференція «Міжетнічні взаємодії в етноконтактній зоні» (П'яті читання пам'яті І. А. Анцупова). Тема виступу: «Суперництво товариств „Просвіта” та імені Михайла Качковського за вплив на українців (друга пол. XIX – поч. XX ст.)».

56. Міжнародна наукова конференція «Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива» (1 – 2 грудня 2016 р., м. Київ). Тема виступу: «Гібридна війна як прояв російської геостратегії реваншу».

57. Міжнародна науково-технічна конференція «Перспективи розвитку озброєння та військової техніки сухопутних військ» (11 – 12 травня 2017 р., м. Львів). Тема виступу: «На захисті ЗУНР».

58. Міжнародна наукова конференція «Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX ст.» (15 – 17 червня 2017 р., м. Львів). Тема виступу: «Симон Петлюра та Юзеф Пілсудський: тернистий шлях до порозуміння (1919 – 1920 рр.)».

59. V Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920 – 1950-х років» (5-6 жовтня 2017 р., м. Львів). Тема виступу: «Державотворчі проекти ОУН(б) в Україні у воєнний та післявоєнний періоди».

60. Міжнародна наукова історично-краєзнавча конференція «Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» (24 – 25 жовтня 2017 р., м. Любомль). Тема виступу: «„Війна після війни“ на Любомльщині. 1944 – 1952 рр.».

61. Міжнародна науково-практична конференція «Міжетнічні взаємодії в етноконтактній зоні» (Шості читання пам'яті І. А. Анцупова) (26 – 27 жовтня 2017 р., м. Кишинів). Тема виступу: «Проблема Підкарпатської Русі у зовнішньополітичних розрахунках Варшави після Мюнхенської конференції».

Всеукраїнські:

62. V Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні» (21 травня 2004 р., м. Острог). Тема виступу: «Україна на шляху до Європейського Союзу: історико-правовий аспект».

63. VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (28 – 29 квітня 2005 р., м. Острог). Тема виступу: «Переселенсько-депортаційні акції в Західній Україні в 1940 році: політико-правовий аспект».

64. VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (26 травня 2006 р., м. Острог). Тема виступу: «Питання Карпато-Української держави в міжнародних відносинах 1938 – 1939 рр. (історично-правовий аспект)».

65. Всеукраїнська наукова конференція «Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі XX століття» (17 – 18 травня 2007 р., м. Івано-Франківськ). Тема виступу: «Український національний рух і радянський режим: спроби порозуміння (40 – 50-ті роки XX ст.)».

66. Всеукраїнська наукова конференція «Український національний рух: історія та сучасність» (30 січня 2009 р., м. Острог). Тема виступу: «ОУН і Степан Бандера – невід'ємна частина української історії».

67. Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» (15 квітня 2010 р., м. Львів). Тема виступу: «Участь винищувальних батальйонів в процесі ліквідації українського визвольного руху на Львівщині».

68. Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна в історичному вимірі» (21 – 22 травня 2010 р., м. Житомир). Тема виступу: «Етно-демографічні зміни в Західній Україні в роки воєнних випробувань».

69. Всеукраїнська історико-краєзнавча наукова конференція «Минуле і сучасне Волині і Полісся. Сторінки історії Камінь-Каширщини» (27 травня 2010 р., м. Камінь-Каширський). Тема виступу: «Повстанське підпілля на території Шацького району у повоєнні роки».

70. Всеукраїнський Круглий стіл «Україна в горнилі воєнних випробувань» (12 травня 2011 р., м. Острог). Тема виступу: «Українське питання на завершальному етапі Другої світової війни».

71. Всеукраїнський Круглий стіл «Політика пам'яті в Україні» (23 березня 2012 р., м. Острог). Тема виступу: «Волинь – 1943».

72. Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії XX ст.» (11 жовтня 2012 р., м. Івано-Франківськ). Тема виступу: «Трагічні події 1943 – 1944 рр. на Волині й у Східній Галичині: польсько-український конфлікт пам'яті».

73. Всеукраїнська наукова конференція «Волинь повстанська» (12 жовтня 2012 р., м. Острог). Тема виступу: «Участь підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі у створенні УПА».

74. Всеукраїнська наукова конференція «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» (19 – 20 червня 2013 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Радянський Союз і українсько-польська війна».

75. Всеукраїнська наукова конференція «Українсько-польські відносини у XX столітті: від конфліктів до порозуміння і співпраці» (21 червня 2013 р., м. Острог). Тема виступу: «Спроби українсько-польського порозуміння в період Другої світової війни».

76. Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 70-річчю вигнання німецьких загарбників із західних областей України (27 січня 2014 р., м. Острог). Тема виступу: «Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки Української Другої світової)».

77. Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія України. Галичина і Закарпаття» (5 – 6 червня 2014 р., м. Ужгород). Тема виступу: «З історії розбудови Збройних сил ЗУНР (листопад – грудень 1918 р.)».

78. Всеукраїнська науково-практична конференція «Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи» (24 – 25 жовтня 2014 р., м. Острог). Тема виступу: «Українське і польське питання в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни».

79. VIII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (20 листопада 2015 р., м. Житомир). Тема виступу: «Націоналістичне підпілля на Волині в перше післявоєнне п'ятиріччя (1945 – 1950-ті роки)».

80. I Всеукраїнська наукова конференція «Актуальні питання гуманітарних наук» (18 травня 2016 р., м. Острог). Тема виступу: «Два десятиліття на службі Кліо: підсумки ювілею і перспективи кафедри історії Національного університету „Острозька академія“».

81. Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового (29 вересня 2016 р., м. Торчин). Тема виступу: «Чи мали вплив холмські події на Волинську трагедію 1943 – 1944 років?».

82. IV Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження визвольного руху XX століття» (18 – 19 листопада 2016 р., м. Житомир). Тема виступу: «Хто розпочав першим? (українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни)».

83. Всеукраїнська науково-практичний семінар «Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни в оцінках науковців та громадськості: український дискурс» (25 листопада 2016 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Українсько польське протистояння на Холмщині та його вплив на волинські події 1943 року».

84. Всеукраїнський науково-практичний семінар «Українсько-польські відносини: важкий тягар минулого і сучасні виклики» (20 квітня 2017 р., м. Острог). Тема виступу: «Суспільно-політичні передумови та наслідки акції „Вісла“».

85. Всеукраїнський Круглий стіл «Передумови, причини та перебіг українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни» (28 квітня 2017 р., м. Луцьк). Тема виступу: «Перебіг міжнаціонального конфлікту на Західній Україні».

86. Всеукраїнська наукова конференція «Волинь повстанська» (12 жовтня 2017 р., м. Острог). Тема виступу: «Волинь – колыска УПА».

Регіональні, вузівські:

87. Науково-теоретична конференція «Острогу – 900» (29 вересня 2000 р., м. Острог). Тема виступу: «Острогіана у дослідженнях кафедри історії Університету «Острозька академія»».

88. Наукова конференція «Проблеми державотворення та захист прав людини в Україні» (7 – 8 квітня 2000 р., м. Острог). Тема виступу: «Конституційний процес в Україні за часів Центральної Ради».

89. Наукова конференція «Україна в боротьбі за державність» (18 червня 2001 р., м. Острог). Тема виступу: «Акт 30 червня 1941 р. в історичній долі українського народу».

90. Наукова конференція «Острозькій академії – 425» (30 жовтня 2001 р., м. Острог). Тема виступу: «Відродження і поступ Острозької академії».

91. Наукова конференція «Проблема державотворення та захист прав людини в Україні» (20 квітня 2002 р., м. Острог). Тема виступу: «Деякі аспекти державотворчої діяльності Західно-Української Народної Республіки».

92. VII науково-підсумкова викладацько-студентська конференція НУОА (16-17 травня 2002 р., м. Острог). Тема виступу: «Європейський вектор зовнішньої політики України».

93. Науково-практична конференція «Український національний рух: історія і сучасність» (14 жовтня 2002 р., м. Острог; м. Шепетівка). Тема виступу: «До питання про створення Української повстанської армії».

94. Регіональна науково-практична конференція «Польсько-українське протистояння на Волині в роки Другої світової війни у контексті новітніх українсько-польських міжнаціональних і міждержавних взаємин» (15 квітня 2003 р., м. Рівне). Тема виступу: «Український і польський визвольні рухи у Другій світовій війні».

95. Дні науки Національного університету «Острозька академія» (15 травня 2003 р., м. Острог). Тема виступу: «Волинські події (1943 – 1944 рр.): погляд через 60-річчя».

96. Науково-практична конференція «Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни» (13 червня 2003 р., м. Острог). Тема виступу: «Третя сила українсько-польського протистояння».

97. Науковий семінар «Золотий» вересень 1939 р. у долі західноукраїнського населення» (19 вересня 2003 р., м. Львів). Тема виступу: «Польське питання в зовнішній політиці радянського уряду у роки Другої світової війни».

98. Дні науки Національного університету «Острозька академія» (12 – 14 травня 2004 р., м. Острог). Тема виступу: «Волинські події 1943 – 1944 рр.: трагедія українців і поляків».

99. Наукова конференція «Уряд нескорених» (до 60-річчя Української Головної Визвольної Ради) (4 серпня 2004 р., м. Острог). Тема виступу: «До питання про утворення УГВР».

100. Наукова конференція «У горнилі воєнних випробувань» (28 жовтня 2004 р., м. Острог). Тема виступу: «Звільнення України від загарбників – невмирущий подвиг народу».

101. Науковий семінар «Геополітичні домінанти країн ЦСЄ на початку XXI століття» (11 – 12 квітня 2005 р., м. Рівне). Тема виступу: «Політичні відносини між Україною та Польщею як домінанта взаєморозуміння після 1991 року».

102. Дні науки Національного університету «Острозька академія» (16 – 17 травня 2006 р., м. Острог). Тема виступу: «Євроінтеграційні проблеми України».

103. Наукова конференція «Михайло Сергійович Грушевський – 140» (20 жовтня 2006 р., м. Острог). Тема виступу: «Західноукраїнський аспект у листі М.С. Грушевського до канадських українців».

104. Дні науки Національного університету «Острозька академія». (20 – 21 березня 2007 р., м. Острог). Тема виступу: «Операція „Вісла“ та її наслідки».

105. Наукова конференція «Депортації 1944 – 1951 років» (16 – 17 квітня 2007 р., м. Львів). Тема виступу: «Суспільно-політичні передумови та наслідки акції „Вісла“».
106. Наукова конференція «Україна в боротьбі за державність» (22 травня 2007 р., м. Острогож). Тема виступу: «Деякі аспекти взаємин ОУН і УПА з радянською владою в 40-і – 50-і роки XX ст.».
107. Наукова конференція «Роман Шухевич – провідник українського визвольного руху» (25 травня 2007 р., м. Львів). Тема виступу: «Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940 – 1950 рр.)».
108. Наукові читання пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського (5 жовтня 2007 р., м. Острогож). Тема виступу: «Дискусійні питання акції „Вісла“ в історіографії: спроби інтерпретації».
109. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (18 – 19 березня 2008 р., м. Острогож). Тема виступу: «Дипломатія Української Держави 1918 р.».
110. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (19 – 20 березня 2009 р., м. Острогож). Тема виступу: «Міжнародно-політичний вимір українського Голодомору 1932 – 1933 рр.».
111. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (23 – 24 березня 2010 р., м. Острогож). Тема виступу: «Польща в стратегічних планах Радянського Союзу. 1938 – 1939 рр.».
112. Наукова конференція, присвячена 65-річчю звільнення України від німецьких загарбників (21 квітня 2010 р., м. Острогож). Тема виступу: «Друга світова війна й Україна: актуальні питання історії та сучасності».
113. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (22 – 23 березня 2011 р., м. Острогож). Тема виступу: «Зовнішня політика Польщі в 1939 р.: чи були альтернативи?».
114. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (21 – 22 березня 2012 р., м. Острогож). Тема виступу: «Закріплення соборності УРСР на завершальному етапі Другої світової війни».
115. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (20 – 21 березня 2013 р., м. Острогож). Тема виступу: «Міжнародний аспект створення Української повстанської армії».
116. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (18 – 26 березня 2014 р., м. Острогож). Тема виступу: «Євромайдан і Європа».
117. Наукові читання, присвячені 85-річчю з дня народження професора Миколи Павловича Ковальського (19 березня 2014 р., м. Острогож). Тема виступу: «Життя заради науки».
118. Науково-практична конференція «Актуальні проблеми історії Другої світової війни» (30 жовтня 2014 р., м. Львів). Тема виступу: «Ціна перемоги (маловідома і дражлива історія воєнних випробувань українського народу)».
119. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (16 – 25 березня 2015 р., м. Острогож). Тема виступу: «Російсько-українська „гібридна війна“: практика застосування нового концепту».
120. Дні науки Національного університету «Острогожка академія» (19 – 21 квітня 2016 р. м., Острогож). Тема виступу: «Агресія Росії проти України та питання міжнародної безпеки».
121. Круглий стіл «Михайло Грушевський: людина, політик, науковець» (22 листопада 2016 р., м. Рівне). Тема виступу: «Михайло Грушевський про зовнішньополітичні орієнтири України у період Центральної Ради».
122. Науково-практична конференція «АБН як передумова створення єдиного фронту проти кремлівської агресії» (3 грудня 2016 р., с. Будераж Здолбунівського району). Тема виступу: «Гібридна агресія проти України – свідчення кризи світової системи безпеки».

123. Наукові читання, присвячені 88-річниці з дня народження професора Миколи Павловича Ковальського (16 березня 2017 р., м. Острог). Тема виступу: «Людина, вчений, організатор науки».

124. Дні науки Національного університету «Острозька академія» (27 – 30 березня 2017 р., м. Острог). Тема виступу: «Гібридна війна як загроза світовій системі безпеки».

125. Круглий стіл «Українська національна революція 1917 – 1921 рр.: погляд через століття» (12 травня 2017 р., м. Рівне). Тема виступу: «Директорія УНР – Польська Республіка: важкий шлях до порозуміння».

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 22 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 05 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: kadarius@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-42-50

Ткачук А. Збори католицького духовенства як форма участі в реформуванні освіти на Правобережжі (1803 – 1804) / А. Ткачук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 42–50.

УДК [94:282] (477.7)

Аркадій Ткачук

ЗБОРИ КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЯК ФОРМА УЧАСТІ В РЕФОРМУВАННІ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ (1803 – 1804)

У статті проаналізовано збори римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій, ініційовані Тадеушем Чацьким як провідником освітніх реформ на Правобережній Україні. Проведено порівняння перебігу та рішень зборів 20 жовтня 1803 року в Луцьку та 3 березня 1804 року в Кам'янці. Відзначено важливість співпраці парафіяльного духовенства та чернечих орденів з російською владою задля розбудови шкільної мережі Правобережної України, що утвердило становище Церкви як суб'єкта запровадження загальноімперської освітньої реформи.

Ключові слова: освітня реформа, Правобережжя, Тадеуш Чацький, римо-католицьке духовенство, дієцезія, парафіяльні школи, пожертви.

Аркадій Ткачук

СОБРАНИЯ КАТОЛИЧЕСКОГО ДУХОВЕНСТВА КАК ФОРМА УЧАСТИЯ В РЕФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЬЕ (1803 – 1804)

В статье проанализированы собрания римско-католического духовенства Луцко-Житомирской и Каменецкой диоцезов, инициированные Тадеушем Чацким как проводником образовательных реформ на Правобережной Украине. Проведено сравнение хода и решений собраний 20 октября 1803 года в Луцке и 3 марта 1804 года в Каменце. Отмечена важность сотрудничества приходского духовенства и монашеских орденов с российскими властями для развития школьной сети Правобережной Украины, что утвердило положение Церкви как субъекта воплощения общеимперской образовательной реформы.

Ключевые слова: образовательная реформа, Правобережье, Тадеуш Чацкий, римско-католическое духовенство, диоцез, приходские школы, пожертвования.

Arkadii Tkachuk

MEETINGS OF THE CATHOLIC CLERGY AS A FORM OF PARTICIPATION IN THE REFORM OF EDUCATION ON THE RIGHT-BANK UKRAINE (1803 – 1804)

The article is devoted to the problem of the involvement of the Roman Catholic clergy in the processes of reforming the educational system on the Right-Bank Ukraine in the early 19th century. The imperial reform of education, which started by Emperor Alexander I, on the Right-Bank Ukraine was embodied along the lines of model by the Polish Commission of National Education. The Russian government was interested in Roman Catholic Church setting up the elementary schools in every parish, because the Church had sufficient resources for this and rich experience in educational activities. Tadeusz Czacki initiated a meeting of the Catholic clergy in Lutsk and Kamyanets to implement this plan. The clergy of the Volhynian and Podolia Governorates adopted a number of resolutions on the financial support of schools at these meetings. There was also defined responsibilities of the priests and monks for ensuring functioning of parochial and monasteries schools. Thus, the Roman Catholic Church on the Right-Bank Ukraine became one of the subjects of the implementation of education reform.

Key words: educational reform, Right-Bank Ukraine, Tadeusz Czacki, Roman Catholic clergy, diocese, parish schools, donations.

Для Правобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. освітня та релігійна складові суспільного життя були нерозривно пов'язаними не лише між собою, але й зі сферою державної політики.

Геополітичні процеси, що відбувалися в регіоні, справляли визначальний вплив на тенденції розвитку міжконфесійних відносин та сфери освіти.

Ще в середині XVIII ст. на теренах Речі Посполитої пальма першості в освіті залишалася за єзуїтами. З ними успішно конкурували ченці ордену піарів, завдяки втіленій освітній реформі Станіслава Конарського. Проте з поглибленням суспільно-політичної кризи в Польщі та ліквідацією ордену єзуїтів, освіта перейшла до сфери державних інтересів, а Римо-католицька церква (РКЦ) як головний провідник освіти стала суб'єктом освітньої політики держави, підпорядковуючись міністерству освіти – Едукаційній комісії. З інкорпорацією Правобережжя Російською імперією ситуація не зазнала кардинальних змін: держава втримала монополію на контроль за освітньою мережею, водночас шукаючи способи її реформування. У російських проектах реформ часів Катерини II та Олександра I знайшла своє вираження ідея розбудови шкільної мережі без обтяження державної казни, а саме за рахунок добровільних пожертв, зокрема з духовенства. І РКЦ, будучи однією з найбільших землевласників Правобережжя, а також в силу багатого досвіду провадження освітньої діяльності, не могла лишатися осторонь масштабної освітньої реформи, яку втілював імператор Олександр I.

Однією з форм участі в реформуванні системи освіти в регіоні можна вважати збори римо-католицького духовенства, де вирішувалися питання, пов'язані з розбудовою освітньої мережі. За час утілення загальноімперської реформи Олександра I було проведено збори волинського духовенства в Луцьку (1803 р.) та подільського – в Кам'янці (1804 р.). Саме їх детальному розгляду і порівнянню присвячено нашу статтю.

Збори римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської та Кам'янецької дієцезій знайшли своє відображення практично в усіх працях, які так чи інакше стосуються історії РКЦ та шкільництва на теренах Правобережжя XIX ст. Їх історіографічний огляд цілком заслуговує спеціального, перш за все критичного, дослідження. Ми ж відзначимо внесок українських дослідників Юрія Білоусова [12], Олександра Буравського [14], Анни Святненко [28] та Наталії Сейко [31], а також польського історика Єви Дановської [4] за їх звернення безпосередньо до окремих джерел, пов'язаних із постановами зборів католицького духовенства. Та попри широке висвітлення в історіографії, чимало аспектів проблеми залишилися поза увагою дослідників. Так, недостатньо висвітлено кореляцію проведення зборів із конкретними історичними обставинами, деякі важливі рішення, особливо ті, що не пов'язані з фінансовою підтримкою навчальних закладів, свідомо ігноруються істориками. Трапляються фактологічні неточності й перекозчення, що перетікають із однієї праці до іншої. В сукупності це призводить до хибного інтерпретування історичного явища та виведення істориками відповідних висновків.

Нашим дослідницьким завданням, перш за все, є детальний аналіз перебігу та підсумків зборів римо-католицького духовенства у справах розбудови освітньої мережі, спираючись на опубліковані та неопубліковані джерела, а також окреслення історичного контексту, виявлення схожих рис та закономірностей їх проведення, виділення раніше ігнорованих істориками постанов. Усе це дозволить у підсумку більш адекватно встановити значення зборів як форми участі духовенства у реформуванні освітньої системи на Правобережній Україні початку XIX ст.

Загальноімперська освітня реформа, ініційована «згори» самим імператором Олександром I та його соратниками, була покликана сформувати ієрархічну централізовану систему освіти. Чи не найголовнішим недоліком такого задуму була нерозробленість шляхів фінансування великої кількості навчальних закладів, перш за все – парафіяльних шкіл, відкриття яких у кожній церковній парафії передбачали «Попередні правила народної освіти» [23, с. 437-442]. Саме через відсутність сталих механізмів фінансування шкіл провалилася й освітня реформа Марії-Терезії в Австрійській імперії, досвід якої свого часу переймала Катерина II [10, с. 15]. Імператор Олександр I повторював ту ж помилку, що і його бабуса, – покладався на добру волю й ініціативу кращих (і багатших) представників суспільства, а також на домінуючу церкву в імперії – Православну. Та очікування від православного духовенства просвітницьких інтенцій при запровадженні реформи було марним [див., наприклад: 21, с. 1-4; 19, с. 268]. В усякому разі, не зважаючи на відсутність міцного фінансового фундаменту, реформа освіти на Правобережній Україні була втілена з якнайкращими результатами в порівнянні з іншими регіонами імперії. Перш за все тому, що тут склалися свої особливості в запровадженні системи освіти.

Ще до того, як імператором був затверджений програмний документ загальноімперської реформи – «Попередні правила народної освіти», – орієнтиром для побудови системи освіти на Правобе-

режжі послужила модель, створена польською Едукаційною комісією. Князь Адам Чарторийський, який обійняв посаду попечителя новоствореного Віленського навчального округу, отримав розпорядження від міністра народної освіти графа Петра Завадовського про те, щоб на території округу справи освіти були облаштовані саме за схемою комісії [26, с. 81]. Остання ж не тільки закріпила за багатьма вже існуючими навчальними закладами фондуші на їх утримання, але й виробила алгоритм співпраці з римо-католицьким духовенством. А вже за російського панування налагодив цю співпрацю ініціативний та діяльний провідник, яким виявився Тадеуш Чацький. Він був призначений тим же міністром народної освіти на пост Генерального візитатора училищ Волинської, Подільської та Київської губерній [детальніше див.: 27, с. 206-223; 4, с. 232-234].

Як висловився український історик Федір Кудринський, життя Тадеуша Чацького з того часу стало нероздільно пов'язаним з історією шкільництва Південно-Західного Краю [20, с. 328]. Не прагнути високих посад і становища [15, с. 60], він перш за все шукав безпосередньої праці, був невтомним у своїй діяльності. І задля справедливості відразу слід зазначити, що саме завдяки його зусиллям римо-католицька ієрархія, на відміну від православної, активно включилася в процеси реформування освіти регіону.

Отримавши *carte blanche* від міністра народної освіти [36, арк. 6-бзв.], Т. Чацький звернув увагу на польське дворянство, апелюючи до його національних почуттів, та, зокрема, на римо-католицьке духовенство [3, с. 17-21]. РКЦ була особливо важливою для візитатора, оскільки не лише мала давню традицію опіки над освітою своїх вірних, але й володіла необхідними ресурсами та досвідом освітніх трансформацій часів Едукаційної комісії.

У справі благодійної підтримки розширення шкільної мережі Т. Чацький перш за все співпрацював з польською шляхтою, досягнувши неабияких успіхів [3, с. 17-19; 30, с. 99-101; 4, с. 259]. А в серпні 1803 р. він звернувся до А. Чарторийського з проханням допомогти в налагодженні зв'язків із луцьким і кам'янецьким римо-католицькими біскупами задля відкриття й утримання шкіл у трьох правобережних губерніях. Попечитель навчального округу листовно звернувся до католицького духовенства та отримав позитивні відповіді [2, с. 70].

Особливу активність проявив луцький біскуп Каспер Кизимир Цецішовський. 20 жовтня 1803 р. він викликав підвідомче йому капітульне духовенство дієцезії та представників чернецтва до Луцька задля розгляду вищезначеного питання. Саме ці перші збори духовенства в Луцьку були наймасштабнішими, найбільш результативними й визначальними щодо подальшої співпраці Церкви зі світською владою в освітній сфері. А як наслідок, ці збори стали найчастіше згадуваними в історіографії, з приводу чого слід вдаватися до деяких уточнень.

Перш за все в наукових працях часто стверджується, що в Луцьку зібралося *все* духовенство Луцько-Житомирської дієцезії [див. наприклад: 12, с. 52; 38, с. 139; 11, с. 317], тоді як білого духовенства на 1804 р. у дієцезії нараховувалося 214 осіб [7, с. 676-677], чорного (обох статей) на 1803 р. – 433 особи [6, с. 60-62], при тому, що в Луцьку на зборах було всього лише 29 осіб. У затвердженій імператором постанові луцьких зборів у підпункті «с» пункту 1 параграфу 1 міститься малозрозумілий натяк на присутність на зборах і частини парафіяльних священиків. Але в тій же постанові наведений список усіх присутніх та вказівка, що вища ієрархія виступає від імені всього білого та чорного духовенства [24, с. 1073-1074]. Внаслідок такої неточності цю історичну подію історики означають як з'їзд або, більш нейтрально, як зібрання духовенства дієцезії, що відразу підсилює її значення і масштаби. На наш погляд, доцільніше говорити про неї саме як про збори з двох причин: не беручи до уваги представників чернечих орденів, в Луцьку засідали члени місцевого та житомирського капітулу, а не приїждже парафіяльне духовенство. Та й за формою проведення ці збори, як і збори в Кам'янці, також нагадували позачергове засідання капітулу, а не повномасштабну раду всього дієцезіального духовенства.

Друге уточнення стосуватиметься точної дати проведення зборів. Дата 20 жовтня 1803 р. не викликає жодних сумнівів. Адже саме така – d. 20bris 1803 – зазначена в постанові зборів, яка зберігається нині в АГАД у Варшаві [1, арк. 41-44]. Та ж дата вказана в записі промови Т. Чацького, виголошеної перед луцько-житомирським духовенством [1, арк. 21], та закріплена в «Полном собрании законов Российской Империи» [24, с. 1073].

Тож незрозумілим залишається те, чому дослідник Ю. Білоусов, а вслід за ним і О. Баковецька вказують 20 грудня як дату проведення зборів [12, с. 52; 11, с. 317]. Адже джерело, з яким очевидно працював Ю. Білоусов, – це доповідь міністра народної освіти про постанови зборів, яка і була за-

тверджена імператором 19 грудня 1803 р. й опублікована в різноманітних збірниках правових актів. І дата проведення зборів у доповіді позначена 20 жовтня [17, с. 258-265].

Важче встановити причини протиріччя, які виявлені у праці польської дослідниці Є. Дановської. Вона також вказує 20 жовтня як дату проведення зборів [4, с. 257], не помічаючи суперечностей у тексті свого дослідження. У той час, як присутність Т. Чацького на зборах духовенства в Луцьку є безсумнівною, історик наводить дані, що 18-20 жовтня 1803 р. Т. Чацький візитував школу в Овручі, а 21 жовтня – в Житомирі [4, с. 242]. Пізніше вона вказує, що з 8 до 17 жовтня 1803 р. у маєтку Т. Чацького в Порицьку гостював Г. Коллонтай, де господар із гордістю показував йому свою бібліотеку [4, с. 257], хоча перед тим зазначила, що 9 жовтня Т. Чацький оглядав школу кармеліток у Дубно, а 13 – повітову школу в Олиці [4, с. 242]. Вірогідно, дати з візитаційних рапортів, на котрі посилається історик, просто не відповідають дійсному стану речей.

Вичерпний перелік присутніх на зборах можна встановити як за архівним документом, так і за публікацією постанов у ПСЗРИ. Обидва джерела, попри деякі відмінності в написанні окремих імен, містять список із 29 осіб: Каспер Цецішовський (луцько-житомирський біскуп); Канти Божидар Підгороденський (номінат-біскуп, пробощ); Юзеф Умінський (луцький канонік); Ігнацій Міодушевський (луцький канонік); Мартін Бассаковський (луцький канонік); Домінік Виковський (луцький канонік); Вінценти Добровольський (житомирський канонік); Міхал Пивницький (житомирський канонік); візитатор Тадеуш Чацький; представники чернечих орденів (20 осіб) [1, арк. 41-44; 24, с. 1073]. Ю. Білоусов, а також І. Шостак, наводячи перелік духовенства, не вказують луцького каноніка М. Бассаковського [1, арк. 43], вірогідно, відносячи його до числа представників чернецтва [12, с. 52-53; 38, с. 139].

Хоча на засіданні головував біскуп К. Цецішовський, проте, безсумнівно, ключову роль у підсумку відіграв саме Т. Чацький. Він свято вірив у важливість своєї справи, тож, будучи непересічним оратором, візитатор шкіл звернувся до католицького духовенства з натхненною промовою, високий пафос і вплив якої на духовенство відзначив Алоїз Осінський, польський філолог і викладач Кременецького ліцею [8, с. 78]. Гідну подиву успішність результатів обговорення та готовність духовенства всіляко сприяти розбудові освітньої мережі не в останню чергу можна пояснити і тим, що натхненний оратор не забув наголосити на винятковій зацікавленості російського уряду в заснуванні парафіяльних шкіл [1, арк. 29]. А на початку свого звернення не без розрахунку зачитав перелік закладених едукативних фондів світськими особами [24, с. 1073].

Найчастіше в історіографії наголошується, хоч і не завжди в точному формулюванні, на тих рішеннях зборів луцько-житомирського духовенства, які стосувалися фінансових зобов'язань щодо заснування й утримання парафіяльних шкіл при кожному костелі чи монастирі. У першу чергу це сприяло вкоріненню образу РКЦ як фундатора та жертводавця, зводячи освітню діяльність церкви чи не виключно до благодійності. Натомість постанови зборів 20 жовтня у Луцьку охоплювали значно ширше коло проблем, пов'язаних із розбудовою системи освіти на Правобережжі. З детального аналізу прийнятих рішень випливає те, що РКЦ виступила як повноправний суб'єкт запровадження освітньої реформи. З іншого боку очевидною постає і принципова залежність освітньої діяльності церкви від імперського законодавства та рішень училищного начальства.

Дещо узагальнивши, рішення зборів духовенства можна згрупувати в наступні тематичні блоки. Й, очевидно, найважливіші та найбільш відомі стосуються фінансових зобов'язань римо-католицького духовенства [24, с. 1073-1077]:

– Священники, які володіють духовними бенефіціями, що приносять понад 700 злотих (105 руб. сріблом) щорічно, повинні віддавати протягом двох років восьму частину доходів на користь парафіяльної школи.

– За розпорядженням капітулу, кожен прелат і канонік, удостоєний цього звання, повинен протягом двох років вносити восьму частину доходів для Волинської гімназії на користь виховання юнацтва. Т. Чацький повинен раз і назавжди визначити, на що повинні витрачатися ці пожертви.

– Сума, з якої утримується кременецький парафіяльний священник, також повинна бути пожертвована гімназії.

Значно більше фінансових зобов'язань взяло на себе чернецтво:

– Чернечі спільноти повинні утримувати школи, які прирівнювалися б до повітових, там, де немає парафіяльних. А так як представники шляхетства уже долучилися до відкриття парафіяльних

початкових шкіл при багатьох монастирях, то візитатор повинен заохотити їх допомогти чернечим спільнотам утримувати замість них повітові школи.

– Отці-тринітарії, маючи редемпціональні кошти (для викупу полонених із неволі) в обсязі 56 тис. злотих із Волинської губернії та 40 тис. злотих із Подільської, за погодженням імператора пожертвували вказані суми на виховання юнацтва Волинської та, відповідно, Подільської губерній. А у зв'язку з тим, що Луцька духовна семінарія постраждала від пожежі, то 20 тис. злотих із цього фонду мали бути використаними на потреби семінарії. З доходів їх монастирів у Подільській та Волинській губерніях, починаючи від 1 січня 1804 р., щорічно будуть виплачуватися по 300 злотих на потреби двох відповідних гімназій по губерніях. А повітова школа в Теофіполі за кошт ченців повинна бути приведена до належного стану.

– Домініканці взяли на себе зобов'язання відкрити й утримувати повітову школу в місті, визначеному шкільним керівництвом, а також утримувати повітову школу в Старокостянтинові. Їх монастирі в Подільській та Волинській губерніях з 1 січня 1804 р. повинні жертвувати по 500 злотих на два ботанічні сади у відповідних губерніях. Їх друкарня в Луцьку мала безкоштовно постачати щороку один примірник книги училищному керівництву, а сто – Волинській гімназії. Усіх інших книг – по чотири примірники. А також едукативний фонд на виховання учнів у Римі передавався у розпорядження Т. Чацького.

– Орден кармелітів босих зобов'язався щорічно з 1 січня 1804 р. двічі виплатити суми по 1000 злотих Волинській гімназії, зокрема на її ботанічний сад. Від тієї ж дати щорічно вносити по 2500 злотих на бібліотеку, реманент і земельну ділянку для їхньої школи в Бердичеві з умовою, що цей капітал вважатиметься власністю школи. Бердичівська друкарня за розпорядженням училищного керівництва повинна була щорічно друкувати одне найменування літератури та сто примірників цієї книги безкоштовно надавати Волинській гімназії, а всіх інших видруковуваних книг – по чотири примірники.

– Спільнота кармелітів обутих повинна була за погодженням із училищним керівництвом утримувати повітову школу в Острозі. А також у поточному році внести готівкою 6 тис. злотих на користь Волинської гімназії.

– Бернардинці зобов'язалися передати частину своїх кам'яних будівель для повітового училища в Заславі, якщо училищне керівництво визнає доцільним його там утримувати [24, с. 1073-1077].

Проте найважливішим рішенням чернечих орденів було саме про відкриття й утримання близько п'ятдесяти парафіяльних² шкіл на теренах Волинської, Подільської та Київської губернії³.

Інший блок постанов зборів у Луцьку можна виокремити як такий, що стосувався безпосередньо організації шкільництва та ролі духовенства в забезпеченні функціонування навчальних закладів:

– Парафіяльний священик повинен бути безпосереднім наглядачем школи в його парафії. Щосуботи він мав бути присутнім при перевірці знань учнів, прочитати їм уривок із Євангелія чи короткі настанови, а якщо шкіл у його парафії буде кілька, то й інші при нагоді він повинен візитувати.

– Духовні візитатори повинні наглядати за тим, щоб парафіяльні священики належно виконували свої функції щодо школи, про що від єпископа пізніше мала бути дана відповідна інструкція.

– Ордени повинні надсилати учнів до Віленського університету задля підготовки їх до вчительського звання: тринітарії – трьох, кармеліти обути – двох, францисканці – одного, домініканці – трьох, реформати – одного.

– Духівникам, які надаватимуть відповідні послуги, надаватиметься звання вчителів.

– Для білого та чорного духовенства повинен бути встановлений єдиний зразок викладання Закону Божого, погоджений з єпископом і університетом.

– Гімназії повинні бути відкритими для вихованців духовних семінарій задля вивчення математичних, фізичних та інших дисциплін під наглядом духовного керівництва.

² Вони названі парафіяльними відповідно до документу, хоч це і суперечить рішенням зборів утримувати при монастирях школи, котрі заміняли б собою повітові. На нашу думку, ці школи все ж прирівнювалися до повітових, а не парафіяльних.

³ Про точну їх кількість і розташування однозначно стверджувати важко, так як перелік, наведений в ПСЗРИ містить певні неточності в назвах населених пунктів. Наприклад, назва міста Камінь-Каширський розділена комою, як два різні населені пункти («Коширск, Камень»); місто Янів вказане і для Подільської, і для Волинської губерній, хоча щодо останньої йдеться про містечко Янівку, де розташовувався бернардинський монастир; місто Ляхівці Волинської губернії заледве вдається ідентифікувати у цьому списку, а «Козинці» чи «Козинець», вірогідно, є містечком Козин, підтвердженням чого є зв'язок саме цього міста з домініканцями.

– Семінаристи у відкритому в Луцьку училищі повинні вивчати математику та фізику, а також садівництво та практичну механіку [24, с. 1074-1077].

Останнім блоком постановов зборів можна виокремити вкрай неочікувані рішення, які не розглядалися істориками з огляду на їх специфічність і, здавалося б, побічний стосунок до справ розбудови освіти в краї. Проте їх наявність говорить перш за все про те, що проект статуту для парафіяльних шкіл уже визрів на той час у візитатора Т. Чацького, хоч він і був затверджений тільки 1807 р. [25, с. 1250-1259]. Йдеться, власне, про надання особливої ваги садівництву та метеорології. Зрозуміло, що ініціатором постановки такого питання на порядок денний на засіданні духовенства виступив сам Т. Чацький. Адже в пізніше затвердженому шкільному статуті чітко прослідковується акцент на вивченні садівництва й загалом, природознавчих дисциплін. Тож серед постанов зборів 20 жовтня 1803 р., де відобразилися такі тенденції, можна виокремити наступні:

– Священики у своїх садах повинні були вирощувати дерева міцних порід і щорічно звітувати про стан садів повітовому училищу. А коли від керівництва чи від повітового училища буде надісланий список порід потрібних дерев, то священики повинні намагатися вирощувати їх відповідно до списку й у потрібних кількостях.

– Чернечі спільноти визнають необхідним сприяти збільшенню насаджень тих плодкових дерев, породи яких буде визначено шкільним керівництвом. А кожен, хто отримує чернецтво, повинен прищепити 10 плодкових дерев, професор – 30, начальник – 80; а якщо площа садів дозволить, – то і більше. Ці сади повинні щорічно розширюватися, а про їх стан потрібно звітувати керівництву повітових шкіл, а також біскупу.

– При монастирях повинні вестися метеорологічні спостереження.

Остання постанова стосувалася тринадцяти римо-католицьких монастирів: в Любарі, Старокостянтиніві, Тульчині (домініканських); Берестечку, Браїлові (тринітарських); Городищі, Острозі (кармелітів обутих); Бердичеві (кармелітів босих); Янові (бернардинському); Устилузі, Розамполі (капуцинських); Межиричі Острозькому, Шумську (францисканських) [24, с. 1077].

Не важко віднайти спільні риси різнопланових рішень зборів із положеннями вже згаданого шкільного статуту для правобережних українських губерній [див. детальніше: 34]. І саме такий перелік прийнятих католицьким духовенством рішень був затверджений імператором Олександром I 19 грудня 1803 р. [24, с. 1073]. Як вказує українська дослідниця Н. Сейко, це був перший крок добровільного фінансування мережі навчальних закладів на Правобережжі [29, с. 68]. Проте погодитися з цим можна дуже умовно, так як практика закладання едукативних фондів із боку шляхти існувала віддавна, а в римо-католицького духовенства потреби благодійних внесків на користь освіти до того не існувало з очевидних причин – Церква сама утримувала мережу навчальних закладів. І, як уже наголошувалося, розгляд постанов цих зборів як таких, що вирішують проблеми фінансування освітньої мережі, спотворює загальну картину ролі католицького кліру в процесах реформування освіти на Правобережній Україні.

Із прийнятих у Луцьку рішень випливає, що духовенство РКЦ не стало одномоментним фундаментом певного числа шкіл, обов'язком якого є лише відсторонена фінансова опіка над навчальними закладами. Священики та ченці не лишалися осторонь навчального процесу й організації діяльності шкіл. Вони ставали відповідальними за впровадження реформи освіти безпосередньо на місцях, виконуючи наглядові та викладацькі обов'язки. На зборах уже було закріплено залежність освітньої діяльності від інструкцій світського училищного начальства, хоча детальні проекти, які б регулювали діяльність багаторівневої системи освіти ще перебували на стадії розробки.

Важливим моментом є той, що світські особи залучалися до розбудови освіти раніше від духовенства, підтвердження чому знаходимо в тексті постанов. Зі шляхтою Т. Чацький також активно листувався, обговорюючи свої просвітницькі проекти [1, арк. 1-20]. Це зайвий раз наштовхує на думку про першопочаткову інертність католицького духовенства в питаннях розбудови освіти, а не гідну подиву ініціативність, каталізатором якої зрештою став Т. Чацький як імперський чиновник. Особливо це помітно на прикладі зборів духовенства Кам'янецької дієцезії.

Варто відзначити, що рішення зборів у Луцьку почали втілюватися в життя ще до кінця 1803 р., при чому до справи розбудови освітньої мережі під прецедентом луцьких постанов було залучене й унійне духовенство [16, арк. 1-3 зв.]. Також, наприклад, відповідно до зобов'язань домініканського ордену (щодо теренів Волинської губернії), у джерелах не фіксується тільки парафіяльна школа при монастирі в Овручі, принаймні на 1815 р. Але на той час вона могла вже припинити своє існування,

адже школа в Кульчині також перестала діяти ще до скасування монастиря у 1832 р. [33, с. 306-311]. Тож постанови кліру в Луцьку не стали всього лиш декларативними посилами.

У схожому форматі 3 березня 1804 р. за участі Т. Чацького відбулися також і збори римо-католицького духовенства Кам'янецької дієцезії на чолі з біскупом Яном Дембовським [35, с. 268; 32, с. 406; 18, с. 19; 37, арк. 21-24 зв.]. Власне, щодо цього засідання не знаходимо однозначної інформації та одностайності думок дослідників. Ю. Поліщук узагалі не розділяє два засідання духовенства – у Луцьку та в Кам'янці, стверджуючи, що кам'янецький біскуп Я. Дембовський «особливо активно реалізовував рішення», прийняті саме в Луцьку [22, с. 202]. Не згадує про збори в Кам'янці 1804 р. й О. Буравський, хоч він і звертається до пізніших постанов кам'янецького біскупа щодо них [14, с. 309, 319; 13, с. 207-208]. В інших працях, де знаходимо згадки про збори духовенства у Кам'янці, відомості або перекручені, або мають мало спільного з постановами самого засідання духовенства. Так, Едуард Зваричук посилається на імперського історика Михайла Симашкевича [18, с. 19], котрий, своєю чергою – на іншого російського історика XIX ст. Дмитра Толстого [32, с. 406] (до речі, хибно і, до того ж, безпідставно, так як Д. Толстой не вказував відповідних даних [35, с. 268]) щодо зобов'язань подільського духовенства. Проте наведені відомості були почерпнуті дослідниками, по суті, з тих же постанов луцьких зборів у такому вигляді, в якому їх затвердив імператор 19 грудня 1803 р. І саме цей документ поміщений як додаток № 24 до праці Д. Толстого (де до вищезазначених нами недоліків автор додає ще й свої помилки) [35, с. 104-105]. Польський же дослідник Пьотр Хмельовський вказує помилкову дату зборів – 5 березня 1804 р., а також плутає його з пізнішими зборами подільського духовенства, організованими вже біскупом Францом Мацкевичем [3, с. 20-21]. Зрештою, найбільше уваги зборам римо-католицького духовенства Кам'янецької дієцезії 1804 р. присвячено у статті Н. Сейко [31, с. 1-12]. Не можна не згадати того, що дослідниця розглядала ці збори лише як акт доброчинності з боку духовенства, а не форму участі в тих важливих зрушеннях, що відбувалися на Правобережжі в освітній сфері. Хоча наведені в статті рішення духовенства прямо на це вказують.

На зборах 3 березня 1804 р. у Кам'янці були присутні (згідно з архівним перекладом з копії постанов): Ян Дембовський (кам'янецький біскуп); Фома Корвін Красинський (кафедральний архидиякон); Едмунд Попель Брошньовський (схоластик і кам'янецький офіціал); Лаврентій Барчевський (кам'янецький канонік); Антоній Домбровський (кам'янецький канонік і віце-офіціал); Андрій Богданович (кам'янецький канонік); Ігнатій Корвін Павловський (кам'янецький канонік); візитатор Тадеуш Чацький [37, арк. 21, 24 зв.].

На цьому засіданні Т. Чацький озвучив перед духовенством Кам'янецької дієцезії затверджені імператором постанови зборів у Луцьку. На нашу думку, це було зроблено для закріплення своєрідного прецеденту, встановленого луцько-житомирським духовенством, та схилення до наслідування його кам'янецьким. Особливо з огляду на те, що загалом засідання в Кам'янці відбувалося мляво й мало швидше формальний характер, доки на нього несподівано не прибув сам генеральний візитатор [5, с. 191-192]. Тож під впливом останнього з постановами, прийнятими в Луцьку, погодилося й кам'янецьке духовенство, навіть із тими, які стосувалися зобов'язань чернечих спільнот, попри відсутність їх представників на зборах. Цікаво й те, що рішення зборів у Луцьку наперед стосувалися не лише Луцько-Житомирської дієцезії, але й Кам'янецької, а також території Київської губернії, що не входила до Луцько-Житомирської дієцезії.

Збори в Кам'янці прийняли тільки одне рішення, що відрізнялося від прийнятих у Луцьку. Йдеться про те, що духовенство зобов'язувалося до вічних пожертв на користь парафіяльних шкіл десятої частини зі всіх бенефіцій білого духовенства, що приносили понад 500 злотих річного доходу. Ці суми повинні були складати капітал парафіяльних шкіл всієї дієцезії. Своєрідна церковна десятина подільського духовенства, хоч і становила меншу суму, ніж 1/8 частина доходів духовенства волинського, проте повинна була вноситися на постійній основі, а не протягом двох років, як було вирішено в Луцьку. А втім, як показала практика, такі виплати виявилися не по силі священикам Поділля.

Також було прийнято ряд вузьких рішень щодо матеріальної підтримки шкільництва. Варто їх навести відповідно до кінцевої постанови [37, арк. 21-24 зв.]:

– Кам'янецьке духовенство підтверджує передачу релігійно-освітніх коштів отців-тринітаріїв у розмірі 40 тис. злотих на користь народної освіти, попри те, що ця сума спершу призначалася для дієцезіальної семінарії.

– Дві преміальні канонії, що належали ксьондзам Барчевському та Павловському, за умови їх вакантності, повинні бути відданими для училищного керівництва для нагородження священиків, які матимуть особливі заслуги у справі народної освіти.

– Місцеве духовенство віддає училищному керівництву 12 ящиків книг із зібрань ченців-театинців для заснування Подільської публічної бібліотеки.

– На користь Подільської гімназії духовенство уступає маєтки краківських місіонерів у селі Чеме-рівці (2189 злотих та 23 гроші річного доходу), частину володінь львівських театинців у селі Морозові (803 злотих та 18 грошів річного доходу), там же частину володінь краківських місіонерів (701 злотий та 21 гріш річного доходу), частину володінь калуських францисканців (1700 злотих річного доходу).

Окрім цього, краєзнавець Юзеф Ролле вказав, що подільське духовенство зобов'язалося сплачувати щорічний податок у розмірі 5 632 злотих на утримання Головної семінарії у Вільно [5, с. 192], про що немає згадок у постанові, з якою ми працювали. Також у цьому архівному документі йдеться про розподіл великого фондушу львівських театинців у селі Морозові – 150 тис. злотих, який був закладений для освіти власне духовенства. Одну його частину на зборах 1804 р. було вирішено залишити для загальної освіти тих, хто готується до прийняття священичого сану, а іншу – передати на користь Кам'янецької духовної семінарії. А з огляду на те, що в дієцезії функціонувала значна кількість вірменських костелів, єпископ і капітул зобов'язалися своїм коштом утримувати в семінарії одного вихованця для обслуговування вірменських парафій [37, арк. 23-23зв.]. Проте Вавжинець Марчинський в «Описі Подільської губернії» (1822 р.) стверджував стосовно того фондушу, що «однак духовенство Подільської дієцезії, забуваючи про себе, передало його едукативній комісії» [9, с. 68].

З приводу реалізації прийнятих на себе зобов'язань католицького духовенства цей же автор наводив дані з рапорту Директора подільських училищ ксьондза Мацейовського, котрий оглядав усі навчальні заклади губернії 1820 р. Візитатор вказував, що, наприклад, з усіх шкіл, котрі повинні були відкрити й утримувати там домініканці, він застав таку лише в Летичеві, а 500 злотих на користь Подільської гімназії так жодного разу і не було виплачено [9, с. 69]. Цей же епізод було використано П. Хмельовським (із посиланням на «Опис Подільської губернії») у тому розумінні, що ректор Подільської гімназії взагалі не застав жодної парафіяльної школи з усіх 60-ти, котрі начебто священики обіцяли на зборах відкрити [3, с. 21] (очевидно, що він мав на увазі рішення значно пізніших зборів подільського духовенства).

Стосовно виконання зобов'язань про відкриття парафіяльних шкіл при кожному костелі в дієцезії з капіталів, зібраних як десята частина доходів духовенства, то можна стверджувати, що справа просувалася повільно й проблематично. Тільки 1808 р. єпископ Ян Дембовський подав відповідну таблицю з розрахунками сум, котрі священики повинні були вносити зі своїх бенефіцій. Однак ці кошти на утримання шкіл змішувалися з окремо закладеними фондами і досить швидко ті капітали уже неможливо було впорядкувати. Тож відповідна таблиця десятої частки з доходів різних парафій була складена наново. Десятивідсоткові пожертви від духовенства дозволяли зібрати суму розміром 10 759 злотих та 24 гроші (Ф. Кудринський вказував суму в 10 958 злотих [20, с. 333]). Таким чином, загалом із 71 парафії на потреби освіти повинна була щорічно збиратися сума у розмірі 12 300 злотих (зведені дані з іншими едукативними фондами). А з того розрахунку, що на одну парафіяльну школу з учителем можна було відпускати 45 рублів сріблом, то всього на зібрані гроші можна було відкрити 41 парафіяльну школу [37, арк. 25-27 зв.].

Ці проблеми відображали те, як на практиці проявився головний недолік впроваджуваної освітньої реформи, про який ми згадували раніше. Стабільного функціонування широкої багаторівневої мережі навчальних закладів, а тим більше їх централізації та уніфікації, як того бажали реформатори, годі було очікувати з несформованим механізмом централізованого фінансування шкіл усіх рівнів. І російський уряд рано чи пізно повинен був це зрозуміти.

Отже, попри давній досвід освітньої діяльності, справа благодійного утримання та нагляду за шкільною мережею з боку РКЦ на початку XIX ст. відбувалася в рамках загальноімперської освітньої реформи та з ініціативи світської влади. У більшості загальних рішень двох постанов римо-католицького духовенства прослідковується втілення задумів Т. Чацького щодо розбудови шкільної мережі. І, безсумнівно, що саме збори в Луцьку послужили утвердженню РКЦ як суб'єкта реформи, впроваджуваної російським урядом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Publiczne Potockich. Sygn. 136.
2. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach Litewsko-Ruskich 1803-1832: w 2 t. Lublin, 1991. T. 2. 460 s.
3. Chmielowski P. Tadeusz Czacki: Jego życie i działalność wychowawcza. Petersburg, 1898. 120 s.
4. Danowska E. Tadeusz Czacki (1765 – 1813). Na pograniczu epok i ziem. Kraków, 2006. 380 s.
5. Dr. Antoni [J. Rolle]. *Oświata na dawnych kresach (1795-1832)*. Przewodnik Naukowy i Literacki. 1876. R. 4. S. 177-192.
6. Gach P. Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska. Lublin, 1984. 254 s.
7. Kumor B., ks. Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej Kraków, 1980. 744 s.
8. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Krzemieniec, 1816. 416 s.
9. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami: w 3 t. Wilno, 1822. T. 2. 302 s.
10. Truchim S. Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku. Łódź, 1960. 144 s.
11. Баковецька О. Римо-католицька церква в Україні кінця XVIII – XIX століть: Вплив на суспільно-політичний розвиток: дис. ... док. іст. наук. Миколаїв, 2015. 463 с.
12. Білоусов Ю. Київсько-житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
13. Буравський О. Благодійницька та культурно-освітня діяльність Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українське релігієзнавство*. 2009. № 49. С. 206-214.
14. Буравський О. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир, 2013. 452 с.
15. Даниляк П. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні. *Український історичний журнал*. 2009. № 2 (485). С. 51-66.
16. Державний архів Волинської області. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 58.
17. Законоположения и правительственные распоряжения до римско-католической церкви в России относящиеся со времени царствования царей Петра и Иоанна Алексеевичей с 1669 по 1867 год включительно. Санкт-Петербург, 1868. 618 с.
18. Зваричук Е. Єпископи Подільської римо-католицької дієцезії (кінець XVIII – середина XIX ст.). Кам'янець-Подільський, 2007. 64 с.
19. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3: Кінець XVI – середина XIX століття. Київ, 1994. 335 с.
20. Кудринский Ф. Фаддей Чацкий. *Киевская старина*. 1893. № 40. С. 319-345.
21. Павловский И. Приходские школы в Малороссии и причины их уничтожения. *Киевская старина*. 1904. Т. 84. № 1. Отд. 1. С. 1-4.
22. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – поч. XX ст.). Київ, 2012. 432 с.
23. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27 (1798-1799). № 20.597. С. 437-442.
24. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27 (1802-1803). № 21.089. С. 1073-1077.
25. ПСЗРИ. Собрание 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 29 (1806-1807). № 22.605. С. 1250-1259.
26. Рождественский С. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. Санкт-Петербург, 1902. 785 с.
27. Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. Т. 1: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа (1783-1803). Санкт-Петербург, 1893. 576 с.
28. Святненко А. Греко-католицька й римо-католицька церкви в освітянській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Київська старовина*. 2009. № 5-6 (339-340). С. 48-60.
29. Сейко Н. Добродійність поляків у сфері освіти України. Житомир, 2007. 318 с.
30. Сейко Н. Едукаційні фондуші як форма добродійності на Правобережній Україні у XIX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. №1. С. 99-111.
31. Сейко Н. Співпраця Тадеуша Чацького з католицьким духовенством у справі благодійної підтримки навчальних закладів Правобережжя (початок XIX століття). *Науковий вісник Донбасу*: Електронне наукове видання. Луганськ, 2012. Вип. 1 (17). С. 1-12.
32. Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. Каменец-Подольск, 1872. 528 с.
33. Сінкевич Н. Laudare Benedicere Praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. Київ, 2009. 408 с.
34. Ткачук А. “Устав для приходских училищ в губерниях Волынской, Киевской и Подольской” 1807 року як джерело до вивчення римо-католицьких парафіяльних шкіл. *Актуальні питання історії та культури України і світу*: Збірник матеріалів П'ятої Регіональної наукової конференції. Острого, 2014. Вип. 4. С. 125-130.
35. Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование: в 3 т. Санкт-Петербург, 1876. т. 2. 578 с.
36. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України). Ф. 533. Оп. 1. Спр. 782.
37. ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 309. Спр. 707.
38. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Білий-Дунаєць; Острог, 2005. 200 с.

Отримано: 16 жовтня 2017 р.

Прорецензовано: 05 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: berestigor1@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-51-56

Берест І. Діяльність «Товариства взаємної допомоги приватних службовців» Галичини в 1848 році / І. Берест // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 51–56.

УДК 93:331.105.44

Ігор Берест

ДІЯЛЬНІСТЬ «ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ ПРИВАТНИХ СЛУЖБОВЦІВ» ГАЛИЧИНИ В 1848 РОЦІ

На основі профспілкової періодики, принципу історизму, наукового та об'єктивного підходу у статті проаналізовано та показано статут та діяльність профспілки приватних службовців Східної Галичини. Досліджено сучасний стан та розвиток історіографії проблематики, розкрито історію профспілкового руху, доведено, що головною подією у профспілковому русі середини XIX ст. стали суспільні процеси у Східній Галичині, якими було започатковано новий робітничий рух щодо матеріального і морального захисту працівників.

Ключові слова: профспілки, товариство, приватні службовці, монархія.

Ігорь Берест

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ОБЩЕСТВА ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ ЧАСТНЫХ СЛУЖАЩИХ» ГАЛИЧИНЫ В 1848 ГОДУ

На основе профсоюзной периодики, принципа историзма, научного и объективного подхода в статье проанализирован и показан устав и деятельность профсоюза частных служащих Восточной Галичины. Исследовано современное состояние и развитие историографии проблематики, исследована история профсоюзного движения, доказано, что главным событием в профсоюзном руссе середины XIX ст. стали общественные процессы в Восточной Галичине, которыми было основано новое рабочее движение относительно материальной и моральной защиты работников.

Ключевые слова: профсоюзы, общество, частные служащие, монархия.

Ihor Berest

ACTIVITY OF THE «COMPANY OF MUTUAL AID OF PRIVATE CUSTOMERS» OF GALICIA IN 1848

On the basis of trade union periodicals, the principle of historicism, scientific and objective approach, the article analyzes and shows the statute and activities of the trade union of private servants of Eastern Galicia. The present state and development of the historiography of the problems, the history of the trade union movement was investigated, it was proved that the main event in the trade union movement of the middle of the XIX century became social processes in Eastern Galicia, which created a new working-class movement on the material and moral protection of workers.

Key words: trade unions, society, private employees, monarchy.

Актуальність проблематики базується на тому, що в середині XIX ст. приватні службовці починають активно задумуватися над питанням створення власної організації. У таких умовах захист робітників, організація соціальних виплат та взаємодопомога залишаються основною метою профспілкового руху. Вивчення зазначеної проблеми має важливе наукове значення, адже дає змогу показати роботу першої професійної спілки приватних службовців, проаналізувати їх програмний документ та показати еволюцію профспілкового руху до моменту прийняття Конституції 1867 р.

Серед робіт присвячених даній тематиці, на жаль, не має монографій чи наукових розвідок українських науковців, тому в статті ми опираємося на дослідження польських науковців: Станіслава Баля [5], Францішека Твардовського [14], Люціана Кіщинського [6], де є спроба подати історію профспілкового руху в новому руслі подій.

Основна мета публікації полягає на основі об'єктивного, комплексного аналізу дослідити статут та діяльність «Товариства приватних службовців» в середині XIX ст.

Укладення Статуту Товариства приватних службовців відбувалося в дусі загальнонародного емоційного піднесення, під впливом революційної ейфорії 1848–1949 рр., проголошення та поширення в суспільстві демократичних ідей. Тому не випадково основним гаслом створення та діяльності організації став вислів «Свобода, рівність і братерство».

Статут має надзвичайно важливе значення для наукового дослідження, адже дає первинне уявлення про саму організацію та її діяльність. Розглянемо трохи детальніше його змістову структуру – рубрикації. Запропонований для обнародування варіант складався з шести розділів з відповідними параграфами і підрозділами.

Перший з них, який мав 10 параграфів, обґрунтовував мету діяльності Товариства, його склад та поділ. Організатори ставили перед собою мету – про це читаємо у першому розділі – згуртування різнофахових службових осіб для спільного вирішення проблем їх соціального захисту [1, s. 207–208], що, зрештою, є характерною місією професійних спілок.

Другий розділ Статуту присвячений організації та проведенню роботи у секціях (§ 11–25), третій – в окружних комітетах (§ 26–31), четвертий – у центральному комітеті (§ 32–36), п'ятий – стосується організації роботи друкованого органу (§ 37–40) і останній, шостий – відведено формуванню та використанню фондів [1, s. 207–209]. Встановлено умови припинення діяльності організації.

В основу формування керівних ланок та діяльності Товариства було закладено демократичний принцип колегіальності у прийнятті рішень та виборності керівного складу.

Організаційно Товариство формувалося за територіально-адміністративним принципом. Найбільшими територіальними одиницями були округи, які поділялися на секції. Наприклад, однією з перших була створена Бережанська секція Тернопільського округу.

У кожному окрузі під контролем керівників секції мали обирати окремий виконавчий комітет, а керівників комітетів (округів), склад центрального комітету Товариства могли вибирати поміж рекомендованих від секцій кандидатів тільки в столичному місті краю – Львові делеговані від секцій представники.

Під контролем та опікою центрального комітету Товариства, а також на його кошти мав періодично виходити друкований часопис під назвою «Приватний службовець» («*Urządnik prywatny*»). Його дописувачами та інформаторами могли бути всі дійсні члени організації, а також представники органів державної влади.

Фонди Товариства приватних службовців Галичини склалися з коштів, які можна було отримати від оподаткування, накладених на членів організації Центральним комітетом, з добровільних пожертв меценатів, членських внесків, доходів від реалізації друкованого органу Товариства. При потребі Центральний комітет надавав відповідну (фінансову, матеріально-технічну, організаційну і ін.) підтримку секціям через уповноважені структури.

Таким чином, метою заснування «Товариства приватних службовців» Галичини стало згуртування різних категорій приватних службовців в одне товариство з метою організації матеріального і морального самозахисту, надання при потребі грошової допомоги особам, які втратили працездатність чи опинилися в скрутній ситуації, а також виділення матеріальної підтримки й допомоги ветеранам, хворим, вдовам, дітям-сиротам, постраждалим від непередбаченого лиха особам тощо.

Важливим додатком до опублікованого Статуту слугувала спеціальна «Інструкція». Її розробили засновники товариства і опублікували на сторінках часопису «Газета Народова». Вона призначалася для майбутніх членів організації і переслідувала мету надання практичних порад для якісного налагодження різних видів та форм роботи, виконання подальших організаційних і розбудовчих дій «Товариства приватних службовців» на галицьких землях [2, s. 209–210].

Серед планових заходів в інструкційних матеріалах було запропоновано 9 липня 1848 р. провести перші загальні зібрання приватних службовців в усіх повітових містах та містечках Галичини з метою формування низових структурних підрозділів й визначення персонального складу первинних організацій, утворення регіональних секцій і обрання делегатів, які повинні 16 липня 1848 р. взяти участь у виборах уповноважених осіб до керівного складу округу.

Для виконання організаційних дій з формування структурних ланок Товариства 14 липня 1848 р. у Львові створено його головну управу – центральний комітет. Його першими членами стали Роберт Руєбенбауер та Євстахій Зубалевич. Головою товариства обрали Іполіта Вітославського, секретаря-

ми – Юзефа Дзірковського і Нарциса Модзаловського. Згодом центральний комітет був доповнений представниками від різних округів та філій організації [3, s. 1–3].

Відповідно до наведених положень інструкційного документа, повітові комітети повинні були до 23 липня 1848 р. висунути своїх кандидатів та обрати з них 23 членів центрального комітету «Товариства приватних службовців».

«Інструкція» закінчується словами: «Всі брати приватні службовці повинні перейнятися цією думкою і тим ґрунтовним переконанням, що від них самих, від їх старанності заняття їх майбутнім благом, залежить зростання нашого об'єднання в значну силу і в моральний авторитет, а тому не відштовхніться тимчасовими перешкодами і протилежностями, що кожному, хто буде справу, особливо на початку, всі товариства загалом це переборюють» [2, s. 207–209].

Особливу увагу організатори спілки відводили роботодавцям, ветеранам та заслуженим діячам з середовища приватних службовців з метою вияву пошани до них. Їхні прізвища вносили у спеціальну категорію осіб організації. Таким чином, почесними членами «Товариства приватних службовців» Галичини стали: Александр Батовський, Володимир Дідушицький, Антон Голесвський, Марсель Громадзинський, Віктор Хельтман, Юзеф Якубович, Костянтин Мачинський, Себастьян Москва, Ян Новаковський, Северин Подлевський, Фелікс Порадовський, Тадеуш Василевський, Петро Урбанський, Кароль Відман, Костянтин Бокевич, Мечислав Даровський, Ян Добрянський, Петро Фрайбергер, Станіслав Глабенський, Юзеф Гривенський, Станіслав Круліковський, Генріх Курдва-новський, Людвік Кусинович, Кароль Липовський, Ян Михальський, Кшиштоф Микулі, Кароль Нивіцький, Теодор Нивіцький, Юзеф Павловський, Антон Плешовський, Вінсент Смагловський, Альбін Руєбенбауер, Євстахій Рильський, Альберт Вертхеймштейн, Ян Захарисевич, Віктор Заремба, Євген Мазаракі, Францішек Клечковський, Мацей Кунашовський, Андрій Фіялковський, Станіслав Мальчевський, Еразм Вичалковський [4, s. 12].

За різними підрахунками галицького губернаторства упродовж першої половини 1848 р. в Галичині налічували від 19 тисяч 156 до 25 тис. 625 осіб, які належали до числа приватних службовців [14, s. 42]. Як на загал, можна погодитися, що це велика кількість працівників, але, цілком логічно, не всі вони прагнули стати членами товариства.

Щодо загальної оцінки діяльності центрального комітету Товариства, то зазначимо, що він розташовувався та засідав у Львові. В територіальних межах Галичини його члени виступили організаторами низки регіональних філій, що мало важливе значення для віддалених районів. Повноваження головного керівництва передбачали визначення термінів та публічного оголошення про скликання поточних й непередбачених планом загальних зборів, контрольне інспектування діяльності комітетів, філій, розгляд скарг, пропозицій тощо.

Окрім цього, керівники Товариства мали обов'язки організації та проведення щорічного з'їзду членів Товариства, а також щомісячних зборів філіальних відділів. Центральний комітет контролював й відповідав за фінансову складову діяльності Товариства. Зокрема, всі закупівельні операції, і, в тому числі, у філіях Товариства, проходили процедуру погодження з центральним комітетом [5, s. 42].

Важливе значення в діяльності Товариства приватних службовців відіграв його друкований орган. Часопис засновано на підставі окремого положення Статуту організації (§ 37) під назвою «Urządnik prywatny» («Приватний службовець») [1, s. 208].

Перший номер «Приватного службовця» вийшов у Львові 17 серпня 1848 р., а першим редактором часопису став Євстахій Журавлевич. Як зазначає сучасний відомий дослідник історії професійних спілок Польщі Люціан Кішинський, це друковане видання стало першою профспілковою газетою [6, s. 18] в територіальних межах всієї Австрійської імперії.

Наступним важливим документом стало звернення представників центрального комітету «Товариства приватних службовців» від 14 липня 1848 р. до всього профспілкового загалу, де вони (члени центрального комітету – Н.Модзалевський, Р.Руєбенбауер, І.Вітославський, Є.Журавлевич) зазначають, що для успіху діяльності організації повинна бути одна авторитетна і неподільна влада, як репрезентант волі, потреб й почуттів членів спілки [3, s. 1–3].

Уже з перших днів існування Товариство приватних службовців зіткнулося з певними труднощами. Зокрема, до центрального комітету постійно упродовж кількох місяців надходила інформація про те, що в різних районах Галичини при вступі у Товариство новим членам невідомі особи створюють штучні перешкоди й різні бар'єри, поширюється неправдива інформація про організацію та її діяльність тощо [7, s. 11].

У той же час на сторінках третього випуску часопису наведено повідомлення про шахрайські дії з боку Леона Білоскурського. Ця особа, як продовжує автор невеликого повідомлення, мандрує населеними пунктами Галичини з фальшивими документами члена Товариства і активно проводить збір коштів від населення для власного збагачення. Тому голова «Товариства приватних службовців» Галичини Іполит Вітовський закликав всіх громадян краю бути обачними, обережними і не піддаватися на жодні пропозиції та провокації аферистів [8, s. 12].

Загалом, незважаючи на численні перешкоди, за короткий період «Товариство приватних службовців» Галичини набуло величезної популярності. Звичайно, що найбільша заслуга у цьому належала друкованому органу, як єдиному інформативному джерелу організації. На сторінках газети викривалися дії шахраїв, постійно подавалася правдива аналітична та зважена інформація від керівних органів про бюрократичні перепони з боку влади, перспективні плани і реальні дії, обґрунтовані звернення до спільчан тощо. Аналіз публікацій часопису свідчить, що він активно пропагував та виконував велику культурно-освітню й виховну роботу серед приватних службовців Галичини, акцентуючи увагу спільчан на моральних цінностях [9, s. 33–35].

Уже на середину жовтня 1848 р. у своїх рядах Товариство нараховувало 9 тис. 166 членів, а статутний капітал становив 183 320 флоринів. Окрім цього, на балансі каси взаємодопомоги товариства було 5 тисяч 509 цінних паперів (різні акції) на загальну суму 110 тис. фл. Таким чином, сумарно в скарбниці професійної організації приватних службовців Галичини було 293 тисячі 320 фл. [10, s.41–42].

На основі наведених цифрових даних можна стверджувати, що це була доволі велика та багата організація. За нашими підрахунками, впродовж короткого періоду (червень-жовтень 1848 р.) в процентному відношенні вона об'єднала близько половини осіб від загального числа приватних службовців краю і зуміла зібрати величезні кошти.

Серед філій Товариства особливо відзначалася злагоджена робота бережанського, золочівського, жовківського, львівського, самбірського, перемишльського, станіславівського, тернопільського, чортківського та інших округів. Зокрема, в бережанському окрузі успішна діяльність приватних службовців відзначалася в Баківцях, Бережанах, Бібрці, Рогатині, Ходорові; в станіславівському – у Бучачі, Галичі, Надвірній, Отинії, Станіславові, Маріамполі, Монастириськах, Тисмениці, Тлумачі і т.д. [11, s. 22]

Уже в недалекій перспективі своєї діяльності центральний комітет Товариства планував значно розширити число осіб, які могли б скористатися матеріальною підтримкою Каси взаємодопомоги та збільшити розмір грошової підтримки. Закладалися нові секції, зокрема, стрийська секція львівського округу. Проект її організаційного закладення було опубліковано на сторінках одинадцятого випуску газети [12, s. 41–42].

Стрімка акумуляція коштів у касі товариства відбувалася передусім за рахунок того, що не всі члени організації на період її становлення могли розраховувати на фінансову підтримку. Згідно з умовами статуту, допомогу отримували службовці, які за станом здоров'я не могли працювати (інваліди, хворі), а також ті особи, які досягли 60-річного віку, але не мали власного житла, чи родини, яка б могла їх взяти на довічне утримання. Також окремий пункт стосувався вдов приватних службовців, які залишилися з неповнолітніми дітьми і, навіть, тих членів, котрі не зі своєї вини втратили засоби до існування (наприклад, пожежа, повінь і ін.), проте залишалися працездатними [10, s. 42].

На початку жовтня редакція газети «Приватний службовець» придбала нове приміщення у Львові на вул. Галицькій, 20. Але загалом сприятлива ситуація тривала не довго. Придушення народного повстання у Відні в жовтні 1848 р. відкрило владним структурам шлях для відновлення абсолютизму. Після короткого періоду демократичного відродження та розвитку в суспільство знову прийшла реакція.

У Відні з числа прихильників монархічного ладу було створено новий уряд, який очолив князь Шварценберг. У грудні 1848 р. австрійський імператор Фердинанд I змушений був зректися влади на користь свого наступника Франца Йосифа I, котрий 4 березня 1849 р. запровадив нову конституцію, 8 березня того ж року він розпустив рейхстаг, а 31 грудня 1851 р. – скасував конституцію та оголосив про відновлення абсолютистського режиму, що існував в Австрії до кінця 50-хх XIX ст. [13, с. XXVII-XXVIII].

Спочатку було закрито друкований орган – часопис «Приватний службовець» (26 жовтня 1848 р. вийшов останній номер) [6, s. 18]. Згодом поліція наклала арешт на рахунки та закрила упра-

ву Товариства. Те ж відбулося і в повітових містечках Галичини, де знаходилися філії професійної організації.

Після закриття управи «Товариства приватних службовців» його члени зробили кілька спроб об'єднатися з Львівським Господарським товариством, а згодом і з Краківським Сільськогосподарським товариством, де активно відстоювали ідею створення пенсійного та взаємодопомогового фондів. Чинні статuti товариств, однак, не передбачали цієї місії.

Відомо, що в 1850 р. Станіслав Яблоновський запропонував Краківському Сільськогосподарському товариству новий проект та відповідний додаток до нього для створення при товаристві фонду забезпечення старості приватним службовцям. Упродовж двох років обговорювали це питання, велися численні наради, аж наприкінці 1853 р. комітет товариства надрукував в своєму щорічнику проект доповнень до статуту на «Створення пенсійного фонду, підтримки і винагороди тимчасовим приватним службовцям і господарській челяді в Галичині і Великим Краківським королівстві» [5, s. 124].

Як зазначав у своїй праці колишній секретар «Товариства приватних службовців» Галичини Станіслав Баль, С. Яблоновський хотів донести колегам, що із всіх сторін поступають скарги на брак талановитих, працюючих, вірних службовців і господарських управителів, і вони є несправедливими. Саме на плечах цих працівників лежить відповідальність за добро господарське, тому потрібно подумати, як піднести їхню моральність, розвиток талантів принципі розуміння відповідального виконання покладених на них обов'язків [5, s.14].

На думку С. Яблоновського, без цього будь-яке господарство ніколи не покращить свій теперішній стан, і немає сумнівів, що господарські структури будуть шкутильгати доти, доки належним чином всі помічники господарів й власників не переймуться своїми обов'язками, поки не підтримають своєю наполегливою роботою діяльність землеробських підприємців. Але для того, щоб цього досягти, потрібно б подумати про покращання буття і реальне забезпечення долі помічників панів [5, s. 14–15].

З метою розширення числа професійних спілок і залучення в них нових осіб, С. Яблоновський подав на розгляд комітету окремий проект створення професійного Товариства писарів маєтків й господарських служниць. Залишалося створити спеціальну комісію, яка б могла ґрунтовно проаналізувати та оцінити його працю. Але загалом було вирішено: підтримати подану пропозицію і приймати до уваги прохання й заяви усіх громадян і вписувати їх у члени товариства.

Таким чином, з метою організації справедливого матеріального забезпечення усіх категорій службовців і господарської челяді створювався пенсійний фонд та відкривалася змога вступу до нього з подальшою підтримкою писарів, домашніх слуг та інших осіб, що працюють у господарствах та маєтках.

До такого рішення членів управи товариства приватних службовців скеровували численні заяви осіб літнього віку про допомогу, з причин каліцтва й хвороби, що робили працівників не придатними до подальшої служби. Окреме місце в системі організації матеріальної допомоги товариства належало вдовам та дітям-сиротам.

Згідно з проектом С. Яблоновського, товариство мало поширитися на сільські регіони, розташовані в адміністративно-територіальних межах «Королівства Галиції і Лодомерії з Великим князівством Краківським» з метою залучення різних прошарків вільного сільського населення. Також передбачалося добровільно включати у ряди організації землевласників й орендарів, які матимуть кураторів з числа приватних службовців.

Проект викликав чимало непорозумінь та невдоволення з боку роботодавців. Зокрема, якщо службові особи, які вступили у Товариство не можуть сплачувати внески самостійно, то кожен землевласник чи орендар повинен був сплатити за них (як за своїх підлеглих) 4 види внесків (500 фл., 150 фл., 100 фл. і 50 фл. річної зарплатні) та піврічний збір, що складав 8% їх заробітної плати.

Пенсійна виплата була поділена на 3 класи (категорії). Службовець мав право на випадок втрати непрацездатності чи досягнення пенсійного віку на отримання пенсії першого класу в розмірі 1/3 своєї останньої середньої заробітної плати після 20 років перебування в Товаристві, 2/3 – після 30 років, а після 40 років трудового стажу нараховувалася пенсія третього класу. Для її нарахування слід було брати середній підрахунок заробітних плат зі всіх ступенів служби.

Окрім цього, вибір пенсії залежав від різних умов. Службовець мав довести, що був членом спілки не тільки певне число років, прописане статутом, але і той факт, що повадився морально. Крім того, щоб унеможливити одночасне отримання двох пенсій потрібно було довести, що упродовж останніх 10 років претендент не перебував одночасно в двох схожих товариствах [5, s.14–15].

Зрештою, проект Товариства, а разом з ним і фонду забезпечення старості С. Яблоновського не отримав підтримки у роботодавців, бо в разі його впровадження це вимагало від них внесення коштів у фонд товариства за неплатоспроможних своїх підопічних. Несподівана смерть автора зазначеного проекту зупинила обговорення документа, який на довго втратив свою актуальність.

Лише в лютому 1867 року Г. Стрілецький від імені вільного комітету організації приватних службовців зачитав на зібранні Галицького господарського товариства польською мовою промову, яка, на нашу думку, дає відповіді на низку важливих питань щодо створення товариства взаємодопомоги серед приватних службовців. Свій виступ він завершив таким чином: «...отже, від зрушення тієї справи у товаристві через Любіна Роговського ще перед 1848 р. аж до затвердженій в лютому 1867 р. ухвали, пройшло 20 років. Товариство, покликане до охорони і підтримки в країні землеробства і всіляких з ним пов'язаних справ, брало участь також в блокуванні справи службовців, адже за 20 років отримало безліч проектів».

Найбільш сподобалася ця ухвала товариству приватних службовців тернопільського регіону, представники якого згодом представили намісництву до затвердження зміну свого статуту в цьому напрямі, щоб сфера дії того ж товариства могла бути розширена на цілу країну.

Цей змінений статут спочивав тривалий час у намісництві, ймовірно не без причини, а тим часом у результаті вищезгаданої ухвали на загальному зібранні Галицького господарського Товариства у Львові утворився комітет із створення Товариства взаємної допомоги приватних службовців і складення доречного статуту. До складу цього комітету увійшли: Стефан Замойський, Генріх Стрілецький, Болеслав Августинівич, Мечислав Щепанський, Елігіуш Білоскорський і Володимир Баворовський. Ця комісія склала статут і представила намісництву до затвердження 13 червня 1867 р. [5, s. 27–30].

Після отримання затвердженого статуту новостворений Комітет вислав свого уповноваженого Елігіуша Білоскорського до Львова з метою складання угоди злиття, запросивши тернопільське Товариство до об'єднання. Товариство 27 липня 1867 р. погодилося на об'єднання, прагнучи незначних змін статуту львівського Товариства.

Таким чином, після свого утворення «Товариство взаємної допомоги приватних службовців», незважаючи на жодні політичні перешкоди, стало потужним захисником ветеранів праці, хворих, інвалідів, удів, дітей-сиріт, інвестором й ініціатором реалізації багатьох науково-технічних, культурно-освітніх, законодавчих та інших проектів. Незважаючи на свою коротку історію, воно зуміло об'єднати навколо себе значну частину приватних службовців Галичини.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ustawa Towarzystwa Urzędników Prywatnych. Wolność! Równość! Braterstwo! *Gazeta narodowa*. 1848. №53. S.1 – 3.
2. Instrukcja. *Gazeta narodowa*. 1848. №53. S. 3 – 4.
3. Komitet centralny Towarzystwa Urzędników Prywatnych do ogółu tegoż towarzystwa. *Urzędnik prywatny*. 1848. №1. S. 1 – 3.
4. Obywatele którzy na wezwanie Komitetu Centralnego. *Urzędnik prywatny*. 1848. №3. S. 12.
5. Bal S. Towarzystwo wzajemnej pomocy Oficyalistów prywatnych w pierwszych 25 latach swego istnienia (1868–1892). Lwów, 1893. 131 s.
6. Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808 – 1939. Warszawa, 1972. 434 s.
7. Komitet Centralny Towarzystwa Urzędników prywatnych. *Urzędnik prywatny*. 1848. №3. S. 11 – 12.
8. Przestroga. *Urzędnik prywatny*. 1848. №3. S.12.
9. Przepisy moralne dla Urzędników Prywatnych w ohcowanlu z ludem *Urzędnik prywatny*. 1848. №11. S. 33 – 35.
10. Projekt stowarzyszenia przez akcje w celu utworzenia funduszków *Urzędnik prywatny*. 1848. №11. S. 41 – 42.
11. Komitet Centralny Towarzystwa Urzędników Prywatnych do Ogółu tegoż Towarzystwa. Obywatele! *Urzędnik prywatny*. 1848. № 6. S. 21 – 23.
12. Projekt Sekcji Stryjskiej. *Urzędnik prywatny*. 1848. № 11. S.42 – 43.
13. Турій О. Українська «Весна народів». *Головна Руська Рада (1848-1851): протоколи засідань і книга кореспонденції*. Львів, 2002. С. X – XXXII.
14. Twardowski F. Kolęda na rok 1860, dla prywatnych Oficyalistów, czyli zarys projektu do Towarzystwa prywatnych Oficyalistów. Lwów, 1859. 57 s.

Отримано: 6 січня 2018 р.

Прорецензовано: 15 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: serhii.rudko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-57-61

Рудько С. Наукова діяльність Миколи Василенка наприкінці XIX – на поч. XX ст. / С. Рудько // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 57–61.

УДК 930.1 (477)

Сергій Рудько

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧ. XX СТ.

У статті проаналізовано участь Миколи Василенка в науковому житті підросійської України на межі XIX – XX ст., становлення і трансформацію його наукових поглядів. Зроблено висновки про домінування у нього «українського» компонента наукового світогляду з початку XX ст., а особливо після ознайомлення з працями Михайла Грушевського.

Ключові слова: Микола Василенко, Михайло Грушевський, підросійська Україна, науковий світогляд.

Сергей Рудько

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЯ ВАСИЛЕНКА В КОНЦЕ XIX – В НАЧ. XX СТ.

В статье проанализировано участие Николая Василенко в научной жизни Украины в составе Российской империи на рубеже XIX – XX вв., становление и трансформация его научных взглядов. Сделаны выводы о доминировании у него «украинского» компонента научного мировоззрения с начала XX в., особенно после знакомства с трудами Михаила Грушевского.

Ключевые слова: Николай Василенко, Михаил Грушевский, Украина в составе Российской империи, научное мировоззрение.

Serhii Rudko

MYKOLA VASYLENKO'S SCIENTIFIC ACTIVITY AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY

This article is an attempt to analyze the scientific works by M. Vasylenko which have been written until 1917. From the beginning of his work young scientist was most interested in General Theory of Law and State. His scholar authority was greatly increasing. His publications in 'The Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary' contained forward scientific ideas. The scholar was one of the most active members of The Nestor the Chronicler Historical Community. From 1909 to 1917 M. Vasylenko joined different scientific associations such as Ukrainian Scientific Association and The Taras Shevchenko Scientific Society. The analysis of scientific works by M. Vasylenko shows the Ukrainian element of his mentality become more intensive at that time. M. Hrushevskiy influenced M. Vasylenko in this way. M. Vasylenko moved on M. Hrushevskiy's historical concept and also popularized his works, and actively reviewed it. The most obvious proof of the scientist's move to the position of the national-centered conception of Ukrainian history is contained in 'The Essays on the History of Western Rus and Ukraine', his the most famous research.

Key words: Mykola Vasylenko, Mykhailo Hrushevskiy, mentality, historical concept, Ukrainian history.

Особистість Миколи Василенка – визначного історика, громадського та політичного діяча – ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі. В історіографії наукова діяльність М. Василенка на межі XIX – XX ст. відображена фрагментарно та поверхово. У статті автор на основі архівних матеріалів продемонстрував формування наукового світогляду Миколи Прокоповича.

Дослідженням цієї проблеми займалася Л. Матвєєва [13]. Деякі цінні фактичні відомості про початок наукової діяльності Миколи Прокоповича знаходимо в публікації дружини вченого Н. Полонської-Василенко [15] та його учня В. Гришка [7], а також загальній праці колективу авторів В. Вороненка, Л. Кістерської, Л. Матвєєвої, І. Усенка [4].

З проголошенням незалежності України вийшло кілька публікацій, в яких розглянуто та проаналізовано наукову діяльність М. Василенка. Серед таких досліджень слід відзначити студію М. Петріва, у якій автор опублікував та проаналізував наукову розвідку Миколи Прокоповича про Конституцію П. Орлика 1710 р. [14]. Аналізу творчих взаємин М. Василенка та М. Грушевського у своїх публікаціях присвятив увагу І. Гирич [5; 6].

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Окремим видом джерел є наукові праці М. Василенка у сфері історії та права, що є підставами для вивчення історичних поглядів вченого [1–3].

Стаття має на меті розкрити головні напрямки науково-організаційної діяльності М. Василенка в підросійській Україні на межі XIX – XX ст. Серед них, зокрема, організація роботи таких наукових установ, як НТШ, УНТ, Історичне товариство Нестора-літописця та ін., а також публікація низки праць з історико-правової тематики.

Після навчання у Дерптському університеті (нині Тартуський) Микола Василенко переїхав до Києва. Тут він отримав те, чого в науковому сенсі не міг мати в Дерпті: можливість безпосередньо зануритися в джерела історії. У Києві він із задоволенням став вивчати джерела соціальної і економічної історії України. У Києві М. Василенко відвідував лекції та семінари М. Владимирського-Буданова, В. Антоновича, В. Іконнікова, І. Лучицького, працював у архівах, готувався до магістерських іспитів [16, арк. 4].

Під впливом О. Лазаревського М. Василенко зосередив свою увагу на матеріалах історії форм землеволодіння Лівобережної України. Поступово з цього матеріалу викристалізувалася тема його дисертації – «Землеволодіння Лівобережної України XVII–XVIII ст.» [15, с. 41]. Микола Прокопович вважав себе учнем О. Лазаревського. Останній був фактичним редактором журналу «Киевская старина». Саме в цьому журналі М. Василенко почав друкувати свої рецензії і замітки. Першою була його рецензія на «Харківський збірник» – літературно-науковий додаток до Харківського календаря на 1890 р., яка була надрукована в XII кн. Тому 1890 рік, по суті, можна назвати датою початку наукової діяльності М. Василенка [17, арк. 25].

«Киевская старина» незабаром поповнилася низкою його цікавих публікацій: «К вопросу о децентрализации исторических архивов», «К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя», «Прикрепление крестьянства левобережной Малороссии в XVIII в.» та ін. Цими працями М. Василенко започаткував свою наукову біографію.

У 1892 р. було опубліковано роботу «Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729 – 1730», якою М. Василенко заснував серію видань пам'яток історії і права України [4, с. 55]. Вже з початків наукової діяльності молодого вченого найбільше цікавила державно-правова тематика. Тому з великої кількості історичних джерел, придатних до вивчення та аналізу, М. Василенко відбирав такі, в яких містився цей аспект.

Його авторитет як науковця помітно зростав. Плідно працюючи в архівах України, Микола Прокопович згодом друкує нові дослідження в енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона. Участь у цьому виданні ще зовсім молодого вченого була визнанням не тільки його наукових здібностей, а й місця його досліджень у тогочасній науці [13, с. 70–71].

З 12 жовтня 1908 р. по 11 липня 1909 р. М. Василенко відбував ув'язнення в петербурзькій тюрмі, відомій, як «Кресты». Після виходу на волю Микола Прокопович відходить від співпраці з опозиційною пресою і в період 1909 – 1917 рр. знову активізує наукові дослідження. В останні місяці перед ув'язненням Микола Прокопович підготував до друку і написав передмову до праці О. Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне». Іншою його працею за цей час було видання «Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка», яке вийшло як третій випуск «Материалов по истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии» [18, арк. 79].

Твердо вирішивши писати дисертацію, М. Василенко вагався у виборі теми. У нього було багато матеріалу, зібраного на поч. 1890–х рр., з історії форм землеволодіння в Україні XVII–XVIII століть, і він думав про нього. Проте, переглянувши свої матеріали і документи, Микола Прокопович вирішив інакше. Ось що з цього приводу він писав В. Модзалевському: «Переглянув я свої чернетки про монастирське землеволодіння і землеволодіння взагалі та й замислився. Знайомство з працями Фюстель де Куланже відкрило мені нові погляди на історію землеволодіння. Працювати потрібно багато, і

я боюся брати цю тему для дисертації, хочу узяти вужчу. Думаю зупинитися на магдебурзькому праві в Малоросії» [12, арк. 25].

М. Василенко продовжував збирати матеріали з історії магдебурзького права. Проте ця тема не захопила його цілком, і Микола Прокопович цікавився й іншими. Паралельно з інтересом до магдебурзького права у вченого все більше з'являлась зацікавленість питанням правового становища старшини і дворянства. Цікавився М. Василенко і проблемою адміністрації в Гетьманщині. Як зазначив сам вчений, цей період історії України викликав у нього інтерес, оскільки мав найбільше суто українських ознак і через це потребував детального дослідження [10, арк. 14]. Саме історії Гетьманщини присвячено переважну більшість його праць.

У передвоєнні роки та в період Першої світової війни М. Василенко стає активним діячем різних київських наукових об'єднань. З листопада 1909 р. вчений відновив свою участь у засіданнях «Исторического общества Нестора-летописца» (далі – ИОНЛ), членом якого М. Василенко був обраний ще у 1890 р. Впродовж 1909–1912 рр. він прочитав тут кілька великих доповідей: «Д. Ростовський і його літературна діяльність», «Пам'яті М. Костомарова», «Життя і творчість київського митрополита Є. Болховитінова», «Нові матеріали з історії звільнення селян в Чернігівській губернії» та ін. [18, арк. 305]. Усі ці доповіді, крім першої, були надруковані в «Чтениях исторического общества Нестора-летописца».

З кінця 1909 р. М. Василенко став активним учасником УНТ у м. Києві. Хоча товариство було засновано ще наприкінці 1906 р. і Микола Прокопович був одним із перших його членів-фундаторів, проте активної участі у його діяльності він не брав, оскільки в той час над ним тяжіли два судові вироки. У 1910 р. М. Василенка обрали головою історичної секції УНТ. У відсутність М. Грушевського (голови товариства) Микола Прокопович заміняв його [18, арк. 310].

З 1911 р. М. Василенко став одним з трьох редакторів (разом із М. Грушевським і В. Перетцом) «Записок Українського наукового товариства у Києві». Він також виступав від імені товариства перед місцевою адміністрацією. Про це свідчить М. Грушевський у листі до вченого: «Якщо на засіданні будуть сторонні особи, не члени, тоді потрібно взяти дозвіл в губернатора. Потрібно буде завтра поїхати до поліцеймейстера, а, можливо, і до губернатора. Крім вас – нікому» [14, с. 5].

20 листопада 1912 р. за поданням М. Грушевського М. Василенка обрали дійсним членом НТШ [9, арк. 1]. Він входив до складу його історико-філософської секції та Археографічної комісії. На сторінках ЗНТШ було опубліковано кілька праць вченого [7, с. 10]. Тут же відбулася його полеміка з М. Слабченком з приводу ідеї останнього про те, що після 1654 р. Україна набула статусу «васальної держави», була «представницькою демократичною республікою з окремими безпосередньо-демократичними інститутами» [1]. М. Василенко закидав молодому колезі «скороспілість» його висновків, хоча й відзначив його безсумнівні наукові здібності.

Ще одним науковим товариством, у діяльності якого активно брав участь М. Василенко, було Товариство любителів соціальних знань. Це товариство було засновано восени 1910 р. професором М. Довнар-Запольським і групою його найближчих учнів. Згодом до них приєдналися такі відомі вчені, як Є. Ківлицький, А. Дахнович, Н. Максимов, В. Іконніков, Л. Добровольський. Товариство складалося з трьох секцій: історичної – під керівництвом Є. Ківлицького, географічної – П. Тутковського і юридичної – М. Василенка. На засіданнях читались доповіді з наукових питань, реферувались нові книги, готувалась інформація з оглядом нових досліджень, обговорювалися питання з методики викладання [18, арк. 319–320].

М. Василенко брав активну участь у організації діяльності товариства. Особливо багато клопотів було з приводу організації 50-річного ювілею т.зв. «Великої реформи» 1961 р. З приводу цього Микола Прокопович прочитав низку доповідей. Він готував також лекцію про кріпацьке право в Україні, з якою мав виступити 19 лютого 1911 р. на спільному засіданні ИОНЛ і Товариства любителів соціальних знань. Проте виступити йому на об'єднаному засіданні не довелося [18, арк. 322–325].

У 1910 р. в середовищі київської професури зародилася ідея заснування в Києві археологічного інституту за зразком Петербурзького. Одним із ініціаторів нового інституту був В. Данилевич, який читав в університеті і Вищих жіночих курсах археологію. До ініціативної групи входив і М. Василенко [18, арк. 333–334].

13 жовтня 1910 р. газета «Киевские вести» повідомляла, що затверджено статут приватного Археологічного інституту в Києві, який спочатку було складено у невеликому гуртку, до якого згодом

приєдналися М. Василенко, В. Кордт, В. Антонович, В. Завітневич та ін. [4, с. 70]. 13 грудня 1911 р. Микола Прокопович став членом Чернігівської вченої архівної комісії [8, арк. 1].

У найскладніші часи свого життя М. Василенко продовжував наукову роботу. Праці періоду 1911 – 1912 рр. показово свідчать про його професійний ріст. Дослідник брав участь у написанні таких фундаментальних досліджень, як «Всемирная история» під редакцією професора І. Пфлуга-Гартунга (Санкт-Петербург, 1911), «Великая реформа. 1861 – 1911» (Київ, 1911), «Отечественная война 1812» (Київ, 1912). Наукові статті М. Василенка з'являються в ЗНТШ та органі УНТ – журналі «Україна».

З середини 1911 р. вчений став знову писати статті для нового видання словника Брокгауза та Ефрона. Для словника М. Василенко написав статтю про М. Грушевського. Майже половину її обсягу займає популярний виклад української історіографічної концепції з суттєвими цитатами з роботи М. Грушевського «Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» та з передмови до його «Очерков истории украинского народа» [2, с. 155–157]. Участь у новому виданні Брокгауза та Ефрона не стала для Миколи Прокоповича такою серйозною справою, якою була при першому виданні словника, адже в його біографії значились два ув'язнення з приводу антивладних публікацій в «Киевских откликах», де М. Василенко був редактором. У результаті частина його статей була вилучена, а частина була замінена статтями нових авторів.

З січня 1912 р. М. Василенко став постійно працювати для словника братів Гранат. Вченого було запрошено до участі в цьому виданні завдяки М. Грушевському. Останньому було запропоновано написати низку статей для словника. Із запропонованих одним зі співредакторів, О. Дживілеговим, десяти статей на літеру «Г» М. Грушевський написав лише дві – про М. Глинського та І. Гонту. Зі свого боку Михайло Сергійович запропонував редакторові доручити написання решту статей М. Василенкові. Пропозицію було прийнято, Микола Прокопович написав статтю «Гайдамачина», що разом з іншими була спершу запропонована М. Грушевському [6, с. 349].

Підтримуємо думку І. Гирича, що саме М. Грушевський засадничо посприяв Миколі Прокоповичу у зміцненні української компоненти його національної свідомості. М. Грушевський неодноразово дорікав М. Василенку у бракові в нього українського патріотизму, на що Василенко відповідав: «Я – українець, але я ніколи не замикався в колі тільки українських інтересів. Мені за це дорікають, дивляться на мене скося, інколи навіть підозріло. Але що ж поробиш, коли мій світогляд склався так, що я вважаю можливим вирішення українського питання тільки на ґрунті федеративного устрою Росії, і українське питання не можу виділити від інших національних питань польського, єврейського, латиського і ін.» [5, с. 138].

Упродовж 1910 – 1914 рр. у ЗУНТ та НТШ з'явилися перші україномовні статті М. Василенка. Серед них було п'ять значних публікацій, написаних на замовлення М. Грушевського. Найбільш очевидно перехід М. Василенка на позиції національної концепції української історії помітний у найвідомішій із його наукових студій – «Очерках по истории Западной Руси и Украины» (Київ, 1916). Вона охоплювала історичний період від Люблінської унії 1569 р. до Переяславської ради 1654 р. і побачила світ наприкінці 1915 р. (хоча датована 1916 роком). У передмові до книги М. Василенко висвітлює своє бачення основних моментів українського історичного процесу. Помітно, що він схиляється до схеми М. Грушевського, – вважає вихідним пунктом для історії українського народу Київську Русь і що історія українського народу до 1654 р. була цілком відособленою від історії Московської держави [3, с. 2–4]. Одразу ж після виходу книга завоювала увагу як науковців так і широкого кола читачів і стала найбільш популярною і відомою серед усіх робіт вченого. М. Грушевський в листі до М. Василенка так писав про неї: «Оце так сюрприз, дорогий Микола Прокопович, я і не підозрював, що це буде ціла окрема книга, перша така велика ваша книга. Всі дуже раді і щиро вас вітаю» [11, арк. 18].

Таким чином, наукова діяльність в дореволюційні роки мала важливе значення в контексті формування світогляду М. Василенка. В передвоєнні роки та в період Першої світової війни вчений активізував свої наукові студії. За цей час він публікує низку наукових праць. У них відобразилася прихильність вченого до ідеї української історичної самобутності, яскраво обґрунтованої у творчості М. Грушевського. Вчений був активним учасником різних наукових об'єднань, серед яких ИОНЛ, НТШ, УНТ. Співпраця з видатними постатями українського руху, історичні погляди вченого, втілені в наукових працях цього часу, а також спрямування наукових інституцій, чільним діячем яких він був, дозволяють стверджувати про наявність у національній самосвідомості та політичному світогляді М. Василенка «дореволюційного» періоду виразної та істотної «української» компоненти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII – XVIII ст. з приводу заміток М. Є. Слабченка. *ЗНТШ*. 1913. Т.116. С.79-86.
2. Василенко Н. Грушевский Михаил Сергеевич. *Новый энциклопедический словарь*. Ф. Брокгауз и И. Эфрон. Санкт-Петербург, 1913. Т.15. С.155-157.
3. Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Київ, 1916. 589 с.
4. Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991. 272 с.
5. Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко): дис... канд. іст. наук. Київ, 1995. 185 с.
6. Гирич І. М. Грушевський і М. Василенко (До історії творчих взаємин). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. В.3/4. *Український археографічний збірник*. Т.6/7. Київ, 1999. С.344–355.
7. Гришко В. Пам'яті учителя (В 25-річчя з дня смерті академіка М. П. Василенка). *Батьківщина*. 1960. Ч.35-36 (1019-1020). С.5-12.
8. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф.40. Оп.1. Спр.1042. 1 арк.
9. ІР НБУВ. Ф.40. Оп.1. Спр.1135. 1 арк.
10. ІР НБУВ. Ф.40. Оп.1. Спр.1254. 20 арк.
11. ІР НБУВ. Ф.40. Оп.1. Спр.1346-27. 32 арк.
12. ІР НБУВ. Ф.40. Оп.1. Спр.1346-31. 35 арк.
13. Матвєєва Л. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених (історико-джерелознавче дослідження): дис... д-ра. іст. наук. Київ, 1996. 364 с.
14. Петрів М. Конституція 1710 р.: Орлик і Василенко. Київ, 1997. 36 с.
15. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко
16. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ). Ф.3806. Оп.2. Спр.4. 15 арк.
17. ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ). Ф.542. Оп.1. Спр.44. 258 арк.
18. ЦДАМЛМ України. Ф.542. Оп.1. Спр.45. 360 арк.

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-62-67

Годжал С. Становлення Марка Антоновича як громадсько-політичного діяча та вченого / С. Годжал // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 62–67.

УДК 929:94(477) «М. Антонович»

Світлана Годжал

СТАНОВЛЕННЯ МАРКА АНТОНОВИЧА ЯК ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА ТА ВЧЕНОГО

У статті висвітлено життєвий шлях Марка Антоновича. Проаналізовано основні чинники, такі як родинне та соціокультурне середовище, які впливали на становлення його як особистості, громадсько-політичного діяча та науковця. На основі архівних джерел вперше виявлено інформацію стосовно невідомих сторінок життя дослідника. Увагу акцентовано на шкільних та студентських роках, коли науковець навчався в освітніх закладах Праги і Мюнхена.

Ключові слова: Марко Антонович, Прага, Канада, дитинство, студентські роки.

Светлана Годжал

СТАНОВЛЕНИЕ МАРКА АНТОНОВИЧА КАК ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКОГО ДЕЯТЕЛЯ И УЧЕНОГО

В статье раскрыт жизненный путь известного украинского ученого и общественно-политического деятеля Марка Антоновича, проанализированы основные факторы, которые влияли на его личностное формирование. На основе архивных источников впервые найдено информацию о неизвестных страницах жизни ученого.

Ключевые слова: Марко Антонович, Прага, Канада, детство, студенческие годы.

Svitlana Hodzhal

MARKO ANTONOVYCH'S WAY TO BECOMING A SCIENTIST, A PUBLIC AND POLITICAL FIGURE

The article deals with the life path of Marko Antonovych. The author analyzes the main factors, such as his family, social and cultural environment, which influenced the Antonovych's identity formation and his becoming a scholar, a public and political figure. For the first time, the information about the unknown pages of the historian's life was discovered using archival sources. The author of the article focuses on school and student years of Marko Antonovych, when a scholar-to-be was studying at the educational institutions of Prague and Munich.

Key words: Marko Antonovych, Prague, Canada, childhood, student years.

Важливе місце в сучасній історичній науці займають біоісторіографічні дослідження. Їхня мета – всебічне вивчення основних етапів життя відомих осіб, формування та становлення їх як особистостей, дослідження основних факторів впливу на них (психологічних, ментальних, соціальних тощо).

Марко Дмитрович Антонович – дослідник історії України, історіограф, публіцист, активний політичний діяч та провідник студентських організацій, організатор історичної науки в діаспорі. Його постать є маловивченою у сучасній історичній науці. Окремі аспекти його життя та діяльності висвітлено у наукових публікаціях Л. Винара, І. Гирича, А. Шаповала, О. Романової [7; 12; 15; 8]. Роботу М. Антоновича в Українському історичному товаристві (УІТ) та публікації на сторінках журналу товариство частково висвітлено у монографічних дослідженнях А. Атаманенко [4] та Л. Сакади [14].

Інформацію біографічного характеру знаходимо в спогадах науковця та його оточення (частина з них знаходиться в архіві УІТ). Маловідомі факти з життя вченого висвітлено в його епістолярній спадщині. Серед опублікованих джерел маємо листування між М. Антоновичем та істориком-архівістом В. Міяковським, археологом, політичним діячем та вченим О. Кандибою (О. Ольжичем),

істориком, бібліографом, громадським і науковим діячем, головою Українського історичного товариства професором Любомиром Винарем. Серед неопублікованих джерел є листування дослідника з економістом, бібліографом Богданом Винарем, істориком-джерелознавцем Ярославом Дзирою, істориком Олександром Домбровським та ін. Важливим джерелом до вивчення особистості М. Антоновича є його науковий доробок – статті, короткі монографічні дослідження, публіцистика. Позитивно оцінюючи доробок попередників, зазначимо, що ще лишається чимало білих плям в біографії та науковій спадщині науковця. Тому метою нашої статті буде прослідкувати основні чинники, які впливали на формування М. Антоновича як громадсько-політичного діяча та науковця протягом всього його життя.

Народився Марко 7 липня 1916 року у відомій родині істориків та громадсько-політичних діячів – Антоновичів. Його «кровним» прадідом був Янош Джилай, син угорського революціонера, який виступав за відокремлення Угорщини від Австрійської імперії та запровадження республіканського ладу, «прийомним» прадідом – Боніфатій Антонович (1834–1908), «литвин» з Віленщини, випускник Кременецького ліцею і гувернер. Прабабуся – Варвара – була активним членом київської «Старої громади» та жіночого «Товариства денних притулків для дітей робітників» [2]. Дідусь Марка – Володимир Боніфатійович (1834–1908) – відомий історик, археограф, етнограф, археолог, співорганізатор Київської Громади, громадсько-політичний діяч. Бабуся – Катерина Миколаївна (1859–1942, уроджена Мельник) – історик, археолог, етнограф, громадська діячка.

Батько Марка – Дмитро Володимирович (1877–1945), відомий український історик мистецтва та театру, відомий політичний діяч періоду Української Центральної Ради (посол в Італії), співзасновник Українського вільного університету у Відні та Празі, засновник Української академії пластичного мистецтва та директор Музею визвольної боротьби України в Празі [2]. Мама – Катерина Михайлівна (1884–1975, дівоче прізвище – Серебрякова) – була відомим художником-графіком та мистецтвознавцем, ученицею українського художника, маляра-монументаліста, засновника самобутньої школи українського мистецтва Михайла Бойчука і українського маляра, архітектора, графіка Василя Кричевського. Вона була почесним членом Української Вільної Академії Наук, засновницею та директором школи рисунка у Вінніпезі [2, арк. 1].

Брат Марка – Михайло (1910–1954 (1955?)) – був науковим працівником Українського наукового інституту в Берліні і доцентом Віденського університету, автором чотирьохтомної «Історії України» (Прага, 1941–1942) та ряду інших наукових праць («Козацьке військо у Смоленській війні», «Студії з часів Наливайка», «Переяславська кампанія 1630 р.») [2, арк. 1]. У своїй автобіографії Михайло Антонович пише, що він був «греко-православного віросповідання» [2, арк. 1]. Як відомо, М. Антонович трагічно загинув в одному з таборів радянського ГУЛАГу на Колімі в Сибіру [2, арк. 2]. Сестра Марка, Марина (1911–1997) – український літературознавець, критик – навчалась в гімназії в Моджанах (Чехословаччина), вийшла заміж за відомого українського літературознавця та громадського і політичного діяча Ярослава Рудницького [3, арк. 1].

Батьки Марка мали великий вплив на формування його характеру та світоглядності. Він був близьким зі своїм братом і сестрою і, як згадує Л. Винар, в родині Антоновичів існувала справжня родинна любов і взаємна пошана. Це була висококультурна патріотична українська родина, яку поважали і шанували.

Л. Винар логічно поділяє життєвий шлях М. Антоновича на чотири періоди: український (1916–1923 рр.), празький (1923–1945 рр.), німецький (1945–1949 рр.) та канадський (1950–2005 рр.) [3, арк. 1], що цілком відповідає основним етапам його життя. Критерієм для періодизації, як бачимо, були зміни місця проживання та оточення М. Антоновича. Припускаємо, що становлення Марка Дмитровича як вченого та суспільно-політичного діяча відбувалося у перші три періоди.

З 1916 по 1921 рр. Марко Антонович разом з родиною мешкав у Києві, на розі вулиць Жилянської та Кузнечної [8, с. 24]. Рятуючись від голодної смерті, його сім'я переїжджає до Ржищева [7, с. 271], а потім емігрує до Чехословаччини. М. Антонович в інтерв'ю канадській дослідниці Іроїді Винницькій згадував, що вони швидко отримали як візу на виїзд з України, так і на в'їзд до Чехословаччини [11]. Свою роль тут відіграло їх відоме прізвище та шанобливе ставлення польського консула до жінок. Про свою подорож до Чехословаччини він розповідав так: «Виїхали ми з Києва тоді, коли ще дозволено було виїздити, себто за НЕПу, в 1923 році. Причому виїзду візу нам поради дали дуже легко і в'їзду візу в Чехословаччину ми також дістали, бо мій батько був у Празі. Але поляки ніяк не хотіли транзитної візи нам видавати, і це тривало майже цілий рік. Тоді вже лишалось щось три

дні, що ми мусіли виїхати з Советського Союзу, і тоді мама вирішила, що вона не вийде з польського консульства в Києві, поки їй не дадуть якусь відповідь. Ну і там на ту тему відбувалася дискусія, вони все казали, що консула нема, і там почався якийсь крик. Мама не хотіла виходити, і тоді вийшов консул і питається (а поляки до жінок відносились дуже з пошаною): «Хто пані така?» Вона каже, що Антонович, а він каже: «А яке Ваше відношення до Володимира Антоновича?», а вона каже: «Я дружина сина». Він відразу потелефонував до Варшави, телефонічно дістали дозвіл, так що ми на другий день раненько виїхали і ще в останній день переїхали до Польщі. А на кордоні там була проблема. Тоді була девальвація всіх валют, і мамі хтось таємно сказав, що на кордоні там будуть ходити ті, що будуть носити валізки, і вони будуть питатись: «Дасте мільйон?», і тоді скоренько казати, що дам. І дійсно такий прийшов, і мама сказала йому, що дам, і він нам наші валізки поносив, і ще потім нарікав, що дали замало, але факт є, що ми всіли в поїзд. Поїзд за яких п'ять-шість хвилин поїхав, а там ще 200-300 людей лишилось на пероні. Значить, їх не встигли, так би мовити, оформити і перейти через контролю. У Львові, я пам'ятаю, на головній станції (я очевидно був малий хлопець), я там бігав (я до поляків відносився з великою пошаною, бо ми вітали польську армію, як вона в 1920 році входила в Київ), а якийсь жандарм сказав: «А тапер ти тут сядеш» польською мовою, але я якось зрозумів, «А ні, то я в тебе буду стріляти» і так націлився на мене з рушниць. Я після того страшенно поляків зненавидів (*сміється*). Я правда сидів, вже не бігав, але після того до поляків вся любов пропала» [11, с. 148-149].

У період 30-40-х рр. XX ст. Дмитро Антонович працював професором мистецтвознавства на філософічному факультеті Українського вільного університету (УВУ). У чеських Падубіцах Марко захворів на висипний тиф [8, с. 25]. Так як помешкання у Празі у них не було, родина спочатку проживала в Брацлаві [11, с. 149]. Тут він певний час ходив до школи. Пізніше, коли врешті переїхали жити до Праги, він відвідував чеську та німецькі початкові школи, а з другого класу навчався у німецькій гімназії, яку закінчив в червні 1936 р. За спогадами Марка Дмитровича, «найулюбленіший вчитель у школі був викладач грецької мови Емануїл Лібен» [8, с. 25-26]. Сам же Марко Антонович згадує про своє дитинство: «Мій батько був у Центральній Раді і після проголошення держави був міністром морських справ, засновником академії мистецтв, а нарешті послом УНР в Італії і на Україну вже не вертався, а мама з трьома дітьми виїхала до нього в Прагу в 1923 р. Мій батько хотів, щоб я вивчив якусь чужу мову і післав мене в німецьку гімназію, а після іспиту зрілості я записався паралельно в Український Вільний Університет і на чеський університет Карла IV, де я почав вивчати єгиптологію у проф. Ф. Лекси (в УВУ я вивчав як головний предмет стародавню історію (протоісторію і археологію) України» [12, с. 329].

На той час Прага була головним українським науковим, політичним і університетським центром поза межами України. Дім Антоновичів в Празі був відкритим для українських гостей – професори, літератори, політики і взагалі діячі української культури часто збиралися в їх гостинному домі і обговорювали різні проблеми українського наукового і культурного життя на еміграції і в Україні. Це культурно-інтелектуальне середовище мало вплив на молодого Марка Дмитровича і впливало на поширення його знання і світогляду [3, арк. 4]. М. Антонович захоплювався Прагою, зокрема, згадував: «...Прага була в українському житті, між обома світовими війнами, виняткове явище: там було дуже багато інтелігенції і провідної верстви української держави, і це фактично робило її такою винятковою...» [11, с. 150]. Хоча і вважав, що чехи були русофілами.

В українському середовищі Праги відбулись знайомства М. Антоновича з багатьма відомими українцями. Родина Антоновичів близько жила з родиною Кандиб (відомого українського поета О. Олесея). Саме в Празі Марко познайомився з археологом, поетом, політичним діячем Олегом Кандибою (Ольжичем), який мав найбільший вплив на формування його суспільно-політичного світогляду і, ймовірно, на його академічні зацікавлення – археологія, історія, єгиптологія. Коли Марко в Празі вступив до ОУН, він став активним членом Культурної реферантури ОУН, яку з 1937 р. очолював Ольжич. Незважаючи на різницю у віці, вони стали приятелями і близькими співробітниками [3, арк. 3].

Саме у цьому місті відбулось знайомство М. Антоновича з істориком О. Домбровським. Дослідники зрідка зустрічались, розмовляли про науку та тогочасне становище українського народу, розвиток української справи в умовах Другої світової війни [9, с. 13]. О. Домбровський у своїх спогадах тепло відгукувався про Марка Дмитровича, зокрема писав: «В Празі я познайомився з молодого тоді й симпатичною людиною, а згодом нашим істориком, Марком Антоновичем. В наших розмовах

ми заторкували не лише наукові теми, але й тодішнє положення нашого народу і розвиток української справи в умовах Другої світової війни та фатальної політики гітлерівської Німеччини на Сході Європи» [9, с. 129]. На думку Л. Винара, М. Антонович був «продуктом» інтелектуального празького середовища і його співробітників [12, с. 159]. Праці М. Антоновича побудовані на досконалому вивченні першоджерел, причому автор ніколи не пускав в світ не перевічених фактів. В цьому відношенні він був достойним продовжувачем традицій свого батька та діда [2, арк. 4]. «Чесність, принциповість, людяність, характерність і повна відданість українським справам, характеризували Марка в Празі і пізніших роках. Він був толерантний і виrozumілий до людей, які належали до різних політичних середовищ», – ще одну характеристику надає Л. Винар Марку Дмитровичу [3, арк. 2].

У Празі його однокурсниками в УВУ були Наталія Наріжна, Оксана Вікул, Ярмо Чернявський та інші. В УВУ він прослухав усі курси лекцій з історії України Симона Наріжного та Дмитра Дорошенка, з української етнографії Вадима Щербаківського, з культури слов'ян доісторичної доби Івана Борковського, з історії української літератури Олександра Колесси, з українського мовознавства Ярослава Рудницького, з історії українського мистецтва Дмитра Антоновича, курс з шевченкознавства Степана Смаль-Стоцького, з філософії Івана Мірчука, з теорії педагогіки Августина Волошина, спецкурси «Україна і Швеція на переломі 17-18 століття» Бориса Крупницького, «Гетьман Петро Дорошенко то його доба» Панаса Феденка тощо. Зауважимо, що Марко Антонович належав до кращих студентів університету. Оскільки він бездоганно володів латинською мовою, йому випала честь виступати на інавгурації від імені всіх випускників [2, арк. 2 зв.].

Марко Антонович з підліткового віку був активним учасником громадсько-політичного життя. Він брав участь у Клубі української молоді, який діяв під керівництвом відомої громадської діячки, літературознавця, педагога Софії Федорівни Русової. З 1934 р. був членом «Пласту» та брав постійну участь у літніх пластунських таборах на Закарпатті (Слочин біля Сваляви) [12, с. 166]. У період студентства був членом «Просвіти» в Празі та місцевої Української академічної громади, де спочатку був секретарем, потім заступником голови громади, а за три роки активної діяльності став її керівником. Мав постійні контакти з «Союзом українських студентів», з яким Українська академічна громада активно співпрацювали, брав участь у роботі Литовсько-українського студентського товариства [5, с. 137].

Як згадувалось, в ОУН М. Антонович був членом Культурної референтури. У червні 1941 р. – січні 1942 р. він з журналістом Федором Гайовичем брали участь у поході груп ОУН на схід України. Коли Марко Дмитрович був у Києві, німецькі офіцери серед жителів шукали перекладачів до своїх груп, і в одну таку групу він потрапив [11, с. 150]. М. Антонович та Ф. Гайович з жовтня 1941 р. до початку 1942 р. працювали у видавництві «Українське слово» в Києві. А. Шаповал вважає, що саме тоді у них виникла ідея видрукувати збірку поезій Є. Плужника «Рівноваги» [15, с. 270]. Після повернення до Праги, друк збірки було розпочато у видавництві «Пробоем», співробітником якого був Ф. Гайович [15, с. 270], проте вона була видана вже в Аугсбурзі 1948 р.

У 1942 р. Марко Дмитрович під науковим керівництвом історика, бібліографа, публіциста Д. Дорошенка та філолога Ф. Слюсаренка (професор латинської мови) [8, с. 24-27] захищає докторську дисертацію «Філіпійські історії» Трога-Юстина і Скітія» [5, с. 137], тема якої пов'язана з античністю та Україною. Українською мовою робіт, присвячених цій темі, майже не було [8, с. 24-27]. Вільне володіння німецькою, російською, англійською, чеською, латинською, старогрецькою, французькою мовами, стали твердим підґрунтям наукової діяльності вченого та відіграли важливу роль у написанні ним дисертації.

Після захисту дисертації, з листопада 1942 р., він працює асистентом на кафедрі античної історії УВУ в Празі [15, с. 270]. Марко Антонович був членом і Українського історично-філологічного товариства в Празі (засноване 1923 р.), де першим і довголітнім головою був Дмитро Антонович [6, с. 75].

А. Шаповал, аналізуючи листування Марка Антоновича та літературознавця, історика-архівіста Володимира Міяковського, так окреслює коло наукових інтересів та перші наукові плани Марка Дмитровича: «М.Д. Антонович мав намір написати праці про переклади римських класиків М.К. Зеровим, похід Дарія на Україну, дослідити, чи були кіммерійці в Україні, античність в українському культурному житті, написати розвідку «Скітія і Єгипет у античному письменстві» [15, с. 270].

З листування М. Антоновича з В. Міяковським дізнаємося, що під час походу груп ОУН на схід, він жив у Києві за «крайне несприятливих умов у голоді й холоді» [15, с. 270]. Марко Дмитрович

намагався відновити роботу Української академії наук, очолював роботу відділу шевченкознавства Інституту літератури та фольклору та організував діяльність Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича. В цих листах науковці обмінювались інформацією про життя в Празі та Києві, надсилали один одному необхідну літературу. Самі ж листи були опубліковані А. Шаповалом, що дає змогу детальніше з'ясувати відносини між двома вченими. Між М. Антоновичем та В. Міяковським склалися доволі тісні як дружні, так і наукові стосунки. Вони, перебуваючи в наукових колах Києва та Праги, постійно оповідали один одному новини про спільних знайомих. В одному з листів М. Антонович говорить, що йому «з віршами тепер біда: до особистої лірики мене зовсім не тягне, а суспільні теми цікавлять...» і говорить про бажання повернутись до єгиптологічних студій як найдавнішого зацікавлення [15, с. 273].

8 листопада 1943 р. М. Антоновича заарештувало гестапо [15, с. 270]. Він пробув в ув'язненні (переважно – в концтаборі Терезині (Терезієнштат)) 14 місяців і 10 днів, до звільнення в січні 1945 р. [8, с. 24-27]. І лише втручання впливових осіб врятувало йому життя.

Від 1938 р. М. Антонович разом з батьками мешкав у будинку Музею визвольної боротьби України, в празькій дільниці Нусле. У часі розбомблення будинку американцями 14 лютого 1945 року він був усередині і лише завдяки диву залишився живим [2, арк. 3].

У 1945 р., мешкаючи в Аугсбурзі, М. Антонович одружився з Мирославою Фроляк. У цей час у лйпгаймській українській гімназії він викладав німецьку мову. Від цього шлюбу народилося троє дітей: Дмитро, Марко та Любов.

Незадовго по смерті батька [3, арк. 3 зв.] він переїжджає до Мюнхена. Тут з 1949 р. по 1954 р. [8, с. 24] продовжує студії з єгиптології в університеті Людвіга Максиміліана в професора Александра Шарффа [2, арк. 3]. З цього часу М. Антонович спеціалізується на протоісторії Єгипту. В процесі занять на єгиптологічному семінарі, він відвідує Лондон та музей Пітрі в Оксфорді [12, с. 332]. Результатом роботи в цьому напрямку стала публікація в 1946 р. у Женеві першої книжки «Скитія і Єгипет в античному письменстві» [2, арк. 3]. Тоді ж активно включається в діяльність Української Вільної Академії Наук (Німеччина) і тісно співпрацює з першою групою Української вільної академії наук (УВАН) «Передісторії та ранньої історії з допоміжними науками». Там виконує деякий час функції наукового секретаря групи. Згодом став секретарем Орієнталістичної групи УВАН [3, арк. 4].

У 1949 році виникає студентське товариство національного солідаризму «Зарево», одним із засновників і першим головою якого був М. Антонович. Йому належала концепція створення студійних комісій «Зарева», в яких студенти та молоді науковці мали змогу розгорнути академічну діяльність [10]. Одним із напрямків діяльності Товариства було видання інформаційного бюлетеня «Листок дружби», який згодом переріс у щоквартальне видання «Розбудова держави». Марко Дмитрович був редактором цього часопису впродовж 1949–1954 рр. В ньому друкувалися праці членів «Зарева» з актуальних питань історії України, розвитку українського національного руху, рецензії та критичні огляди наукової та політичної літератури.

М. Антонович міг би залишитись в Німеччині, однак, зважаючи на тамтешню «міцну мононаціональну традицію держави» [8, с. 24-27], його родина була б приречена поніме́читися. Тому 1950 р. М. Антонович емігрує до Канади, де в подальшому відбувається наступний етап становлення його як особистості та науковця.

Становлення Марка Дмитровича як суспільно-політичного діяча та науковця відбувалося у важких еміграційних умовах в період політичної нестабільності та військового конфлікту, що мало свій відбиток на долі вченого. Одним із найголовніших факторів впливу було його походження та виховання у високопатріотичній, інтелігентній родині. Оточення, серед якого науковець провів свої дитячі та студентські роки, сформувало напрямки його наукових зацікавлень та політичні погляди дослідника. Крім того, його викладачами були В. Щербаківський, І. Мірчук, С. Смаль-Стоцький, Я. Рудницький – потужні інтелектуали серед представників української діаспори, що також впливало на формування світоглядних позицій вченого. Таким чином, сукупність всіх перелічених факторів, зокрема, виховання, суспільно-політичне середовище життя Марка Дмитровича, змогли не лише сформувати в ньому науковця зі сталими науковими поглядами, а й громадсько-політичного діяча, викристалізувати його як одного з видатних представників української діаспори в Канаді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Листування. Спр. «Листи М. Антоновича». Життєпис. 6 арк.

2. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Марко Антонович. Спр. «Про Марка Антоновича». «Син славетного українського роду (з приводу смерті Марка Антоновича)» (Спогади М. Мушинки). 8 арк.
3. Архів УІТ (архів М. Антоновича). Ф. Марко Антонович. Спр. «Про Марка Антоновича». «Марко Антонович як людина і організатор українського наукового життя» (Доповідь Л. Винара на конференції в УВАН «Сорокліття Українського Історичного Товариства», Нью-Йорк, 3 квітня 2005 р.). 7 арк.
4. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010. 672 с.
5. Винар Л. Автобіографічні матеріали. *Український історик*. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж, 2005. Ч. 2-4 (166-168). С.133-138.
6. Винар Л. Олег Кандиба-Ольжич: дослідження та джерела. Острог ; Нью-Йорк, 2008. 386 с.
7. Винар Л. Пам'яті д-р Марка Антоновича. *Український історик*. Нью-Йорк ; Київ; Львів ; Острог ; Торонто ; Париж, 2004-2005. Ч. 3-4 (163-164). С. 271-277.
8. Гирич І. З династії славетних Антоновичів. *Старожитності*. 1993. №19-24. С. 24-27.
9. Домбровський О. Спомини. Українське історичне Товариство. Нью-Йорк ; Львів ; Острог, 2009. Т. 6. 373 с.
10. Жуковський А. Декілька думок з приводу ювілею «Зарева». URL: http://zarevo.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=46:-lr&catid=34:2010-06-30-09-00-24&Itemid=57 (дата звернення: 01.11.2017).
11. Інтерв'ю М.Антоновича з Іроїдою Винницькою. *Україна Модерна*. Київ, 2008. Ч. 13 (2). С. 147-169.
12. Макар Ю. Гідний продовжувач славного роду (життя і діяльність Марка Антоновича). *Dmytro Antonovych a ukrajinská uměnověda. Vycházke 130. Výročí narození D. Antonovyče*. Praha, 2009. S. 163-171.
13. Романова О. Єгиптологічні студії Марка Антоновича. *Схід і Захід цивілізацій*. До ювілею Ю.М. Кочубея. 36. наук. статей. Київ, 2012. С.327-342.
14. Сакада Л. «Український історик»: генеза, тематика, постаті. Нью-Йорк ; Київ, 2003. 325 с.
15. Шаповал А. «Шукаю все ще бурь і неспокою»: листи Марка Антоновича до Володимира Міяковського (1942-1943 рр.). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 268-280.

Отримано: 27 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 15 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: davrus63@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-68-74

Давидюк Р. Українська політична еміграція як фактор суспільних змін на території Західної Волині / Р. Давидюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 68–74.

УДК 94(477)+94(438)

Руслана Давидюк

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР СУСПІЛЬНИХ ЗМІН НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ

У статті аналізується місце і роль міжвоєнної української політичної еміграції у суспільному житті Волинського воєводства. Незважаючи на побутові труднощі, емігранти вирізнялися громадсько-політичною та соціокультурною активністю, їх основною ідеєю було прагнення здобути самостійну Українську державу шляхом побороення більшовицької влади за Збручем. Вони детермінували зміни в усіх сферах життя регіону, перетворившись на вагомий суспільний чинник.

Ключові слова: українська політична еміграція, Друга Річ Посполита, Волинське воєводство, суспільне життя.

Руслана Давидюк

УКРАИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ КАК ФАКТОР ОБЩЕСТВЕННЫХ ИЗМЕНЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ

В статье анализируется место и роль межвоенной украинской политической эмиграции в общественной жизни Волынского воеводства. Несмотря на бытовые трудности, эмигранты отличались общественно-политической и социокультурной активностью, их основной идеей было стремление завоевать самостоятельное Украинское государство путем борьбы с большевистской властью за Збручем. Они детерминировали изменения во всех сферах жизни региона, превратившись в весомый общественный фактор.

Ключевые слова: украинская политическая эмиграция, Вторая Речь Посполитая, Волынское воеводство, общественная жизнь.

Ruslana Davydiuk

UKRAINIAN POLITICAL EMIGRATION AS A FACTOR OF SOCIAL CHANGES ON THE TERRITORY OF EASTERN VOLHYNIA

The Dnieper political emigration had national and political character and consisted of two main groups – military and civil. In social structure men prevailed, and the question of quantitative measures of emigration remains open because of divisiveness of information.

Striving of Dniepers to settle in the Eastern Volhynia was caused by hopes to come back home fast and it made them live on the frontier; by similarity of mentality and outlook of Dnieper and Volhynian citizens; by an opportunity to be in orthodox people surrounding; by dominance of Ukrainian-language surrounding, which neutralized nostalgia.

In spite of difficulties, Dnieper emigrants were notable by socio-political and socio-cultural activity; their main idea was to gain an independent Ukrainian state by bringing down the Bolshevik authorities near Zbruch. They determined changes in all spheres of region's life, becoming a significant social factor.

Key words: Ukrainian political emigration, Second Polish Republic, Volhyn Voivodeship, public life.

Геополітичні передумови появи, характер і цілі діяльності міжвоєнної української еміграції зумовили її національно-політичний статус. Незважаючи на перепони польської влади, економічні, побутові труднощі, багато емігрантів осіли у Волинському воєводстві. Адаптувавшись до нових умов, вони ставали ініціаторами творення громадських організацій, політичних партій, сприяючи розвитку національної самосвідомості у переважно інертному західноволинському середовищі. З іншого боку, громадська діяльність слугувала важливою формою самореалізації емігрантів.

Метою наукової статті є з'ясування впливу міжвоєнної української політичної еміграції на громадське життя Волинського воєводства. Для досягнення мети проаналізовано внесок емігрантів у церковно-релігійний, кооперативний, культурно-освітній розвиток регіону.

Завдання політичної еміграції першими осмислювали її активні учасники: С. Петлюра [21; 22], О. Лотоцький [13; 14], А. Лукашевич [15], І. Феценко-Чопівський [30], О. Шульгин [34] та ін. У сучасній українській історіографії проблеми міжвоєнної української еміграції в країнах Європи вивчав В. Трошинський [29], політичний вибір еміграції досліджувала В. Піскун [23], її наукову й освітню діяльність у Польщі аналізував А. Портнов [24]. Діяльність філій УЦК як основної інституції, що репрезентувала інтереси емігрантів УНР на території Польщі була предметом зацікавлень польського історика О. Вішки [37]. Місце українських політичних емігрантів у суспільно-політичному русі на території Західної Волині було предметом наукових пошуків автора [6].

Попри увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників до історії української політичної еміграції, її діяльність на території міжвоєнної Волині потребує більш детального аналізу та осмислення, позаяк це був своєрідний феномен: українці на етнічних українських землях у переважно українському середовищі перебували у ролі емігрантів.

Початком міжвоєнної хвилі української політичної еміграції в Польщу вважають листопад 1920 р., коли Збруч перейшла Армія УНР, уряд очолюваний С. Петлюрою, значна група службовців, політичних діячів, представників наукової, мистецької інтелігенції. Формування потужної еміграційної течії до Польщі визначала низка чинників, зокрема географічний (політичні емігранти, які сподівалися на швидке повернення, обирали географічно ближчу країну), етнокультурний (близька за культурою слов'янська держава), мовний (близькість мови) та ін. [29, с. 17-18].

Дослідники розрізняють дві групи українських політичних емігрантів: військові, що перебували у спеціальних таборах для інтернованих, і цивільні, колишні урядовці, співробітники українських державних установ, які разом із армією залишили батьківщину, щоб не наражатися на небезпеку від більшовицької влади. Еміграційне середовище формували різні прошарки населення: «хвиля еміграції складається з найрізномірніших елементів як по своєму національному, так і соціальному характеру, [...] емігрують заможні і середні кола, емігрує трудова інтелігенція, селянство і міщанство» [33, арк. 45]. Серед цивільних емігрантів були люди різних професій: професори університетів, гімназій, семінарій, літератори, адвокати, артисти, інженери, кваліфіковані робітники та ін. [21, с. 300-301]. Близько 70% емігрантів представляли інтелігенцію, 20% – селянство і 10% – робітництво [32, арк. 6], у її соціальній структурі переважали чоловіки, здебільшого військові [37, с. 10].

Політичну еміграцію, як правило, складали «активніші й свідоміші члени нації, що в деякі моменти своєї діяльності бачать себе примушеними виїжджати закордон, щоб або уникнути арешту, або порятувати життя, або й мати кращу можливість провадити ту саму політичну діяльність, якої, розконспіровані, не можуть уже провадити дома, на батьківщині» [19, с. 408].

Українська еміграція відзначалася територіальною спорідненістю із російською, однак мала зовсім інші завдання та мету. О. Лотоцький писав: «Ми – еміграція не звичайного європейського типу; ми не те, що була у свій час французька еміграція, не те, чим є тепер еміграція італійська, угорська, еспанська, що не мириться з політичним режимом у себе вдома; не те, чим є нинішня еміграція московська, що не визнає комуністичного режиму. Вся та згадана еміграція має у себе вдома свою владу, що, за всієї різниці політичних засад, стоїть на сторожі основних національно-державних інтересів даної землі. А в нас – чужа, окупаційна влада, в основі ворожа нашим національно-державним інтересам» [13, с. 71].

Частина політемігрантів змогла осісти на території Західної Волині, яка, за Ризьким мирним договором, увійшла до складу Другої Речі Посполитої. Згодом чисельність емігрантів на західноволинських землях зросла за рахунок бійців повстанських груп (які емігрували після поразки Другого Зимового походу 1921 р.), інтернованих вояків (які після розформування таборів для інтернованих розселилися на всій території Польщі), колишніх урядовців УНР й ін.

Українська еміграція перетворилася на важливий чинник суспільного життя Західної Волині, адже несла дух та атмосферу західноєвропейської культури: «Еміграція уперше дала можливість сотням і тисячам української інтелігенції звільнитися від психологічних впливів російської культури, стикнутися з Заходом, зрозуміти його життя, його психологію, ознайомитися з його культурою» [26, с. 6].

Намагання емігрантів поселитися на території Волинського воєводства пояснюється низкою причин. Волинське воєводство належало до прикордонних і за площею було друге в державі (після Польського): на 1921 р. охоплювало 30 тис. 287 км. кв. [36, s. 3], а на 1931 р. – 35 тис. 754 км. кв. [35, s. 2] (територія збільшилася внаслідок приєднання Сарненського повіту). Мріючи про швидке повернення додому, емігранти намагалися селитися «здебільшого у прикордонних повітах кола Збруча, щоби при першій нагоді, коли територія України буде звільнена від більшовиків, повернутися до рідного краю» [33, арк. 19]. Крім того, ностальгію, тугу за рідними та близькими, які залишилися на радянській стороні, легше було витримувати серед місцевого українського населення. У національній структурі населення краю більшість складали українці. Згідно з переписом 1931 р. у воєводстві проживало понад 2 млн. 85 тис. осіб, із яких українців – майже 1 млн. 427 тис. [35, s. 2]. Софія Русова писала: «Страшенно сумую за Україною, за рідними, яких там залишила, але тут я можу вільно і голосно заявляти, що я українка, що маю право бути людиною [...] Весь сенс, усе оправдання нашого перебування за кордоном – в праці для України» [31, арк. 104].

Західна Волинь приваблювала емігрантів можливістю опинитися серед православного населення (у воєводстві проживало понад 70% православних і греко-католиків і близько 16% римо-католиків). Учений-металознавець Іван Фещенко-Чопівський, придбавши хутір на Крем'ячеччині, писав, що, незважаючи на великі фінансові втрати, він отримав певну сатисфакцію через «почуття «власності» на етнічно рідній землі» [30, с. 86]. Віктор Левицький у спогадах про свого батька, Модеста Левицького, наголошував: «Єдине місце, де ми не почували б себе на чужині – це була Волинь, своя, хоч і не родима земля, але українська» [12, с. 26]. У власноруч зафіксованих показах заарештованого вже після війни Євгена Богуславського читаємо: «Переїхав на Волинь, як на українську землю, де я не чував себе емігрантом і міг би бути корисним» [4, арк. 40]. Зауважмо, що саме із цих причин значна частина священників осідала у Західній Волині. Іван Огієнко в листі до Павла Пашевського 1921 р. зазначав: «Єсть відомости ніби більшість нововисвячених військових пан-отців залишили свої посади і пішли на парафії на Волинь» [20, с. 95].

Таким чином, процес адаптації емігрантів на території Західної Волині відбувався швидше через налагодження контактів із місцевим населенням. Позаяк місцеві жителі були здебільшого православними українцями, то процес психологічної акомодатії у Волинському воєводстві проходив легше, ніж у інших регіонах Польщі. Додатковим чинником поселення емігрантів у Західній Волині слугувала відсутність мовного бар'єру.

Прикордонна Волинь як поле зіткнення різних світоглядів і політичних систем – радянської та західної, була конфесійним, мовним, культурним порубіжжям. З огляду на це поява на цих землях активних діячів Української революції призводила до зміцнення української національної самосвідомості.

У житті політичних емігрантів, що опинилися у Волинському воєводстві, визначальною виступала професійна адаптація, що давало змогу отримувати необхідні засоби для виживання. Переважна частина емігрантів не могла працевлаштуватися за фахом, тому трудилася, переважно, на фізично важких роботах. Особливі труднощі у працевлаштуванні мали колишні військові. Після ліквідації таборів у 1924 р. інтерновані отримали право на виїзд до східних воєводств за умови працевлаштування [2, с. 11]. Проте пошук ними роботи ускладнювали протидія місцевої польської влади та високий рівень безробіття в регіоні. Колишні вояки Армії УНР, звільнені з таборів, здебільшого могли претендувати на важку фізичну працю, нерідко сезонну чи тимчасову, як-от: вирубка лісів, робота на тартаках, цементовнях, цукроварнях, фільварках, на будівництві залізничних колій, мостів тощо.

За сприянням УЦК у Варшаві, з табору інтернованих у жовтні 1923 р. на роботи до цукроварні Бабина, поблизу Рівного, прибуло біля 100 українських вояків, переважно старшин, під керівництвом генерала Євгена Білецького. Згодом тут було засновано сільськогосподарську колонію вояків армії УНР, у якій проживало не менше 200 осіб [28, с. 150]. Організовані трудові осередки емігрантів сформувалися у селах Шпанові, Оржеві Рівненського повіту, Цумані [9, арк. 69].

Рівненський староста доповідав, що колишні інтерновані національно свідомі, проводять антидержавну агітацію, поширюючи ідею незалежності України серед місцевого населення, налагоджують контакти із православними священниками й українською інтелігенцією [8, арк. 1]. Їхніми зусиллями було активізовано культурно-освітню роботу, засновано аматорські гуртки, відзначалися українські свята, організовувалися вечори тощо [9, арк. 20].

Значна частина емігрантів, що оселилася в селах Волині, працювала на землі, займалася сільським господарством. Частина влаштовувалася у кооперативи, працювала на тартаках, у сфері обслуговування, торгівлі. Одиниці відкривали правничу практику, подекуди трудилися вчителями, провадили лікарську практику. Зауважимо, що проблема працевлаштування впродовж усього міжвоєнного періоду стояла досить гострою, особливо для інтелігенції. Зокрема, Роман Бжеський, як багато інших, «весь час був в пошуках праці, в погоні за випадковими заробітками» [7, с. 550].

Адаптація емігрантів до нового місця проживання супроводжувалася обмеженням свободи пересування, порушенням політичних, економічних прав. Так, емігранти не мали права самостійно, без співучасті з поляками, займатися підприємництвом, створювати торговельні чи фінансові фірми, не підлягали призову на військову службу [17, с. 85; 24, с. 66].

Ускладнювали ситуацію внутрішньоукраїнські політичні розбіжності та взаємопоборювання окремих лідерів. До згаданих проблем додавалася невизначеність юридичного статусу емігрантів. Проживання емігрантів на території Західної Волині та Полісся, Східної Галичини, великих міст тощо обмежувало розпорядження Міністерства внутрішніх справ Другої Речі Посполитої від 8 червня 1921 р. Для поселення на цих територіях необхідним був дозвіл староства. Складну ситуацію з працевлаштуванням ілюструє спроба переїхати на Волинь у 1924 р., після звільнення з табору інтернованих, Івана Литвиненка, майбутнього керівника мережі контрольно-розвідувальних пунктів у польсько-радянському прикордонні. Він приїхав до м. Острога, де мешкав його знайомий Костянтин Смовський (на той час керівник відділу УЦК в Острозі). Литвиненко перебував на Волині два місяці, але не зміг працевлаштуватися, і був виселений поліцією з поясненням, що не має права проживати у прикордонній зоні [3, арк. 67-68].

Опинившись на території Волинського воєводства, політичні емігранти, маючи досвід визвольних змагань, продовжували відстоювати проголошені у період революції українські національні ідеї. Обмірковуючи завдання української політичної еміграції О. Лотоцький, писав як про найважливіше збереження «прапора, на якому написано – незалежна вільна та самостійна Україна» [14, с. 1], а О. Шульгин уважав основним «боротьбу за державність і самостійність, за права наших меншостей, за єдність, соборність нації» [34, с. 1, 15].

Освічені та громадсько-активні уенерівські емігранти часто ставали лідерами культурно-освітнього, церковно-релігійного та політичного життя краю. «Не було й нема на Волині українського села, де б не було поміж його мешканців вояків української армії або діячів з доби українського відродження 1917-1919 рр. чи походу на Київ 1920 р. [...] Власне, ця обставина відбилася на психіці українського населення на Волині, яке не робить жодної різниці поміж «місцевими» і «емігрантами» [25, с. 1]. Голова УЦК Андрій Лукашевич зазначав: «Більшість української еміграції, яка не інтернована (як військо), міститься на східних теренах РП, де працює чи служить. Частина еміграції перебуває і на інших теренах Польщі. Українське і білоруське населення східних теренів ставиться до емігрантів цілком прихильно, як до рідних братів. Емігранти провадять своє життя настільки скромно і поводять себе настільки тактовно, що досі ніде не було чути про якісь поважні непорозуміння чи конфлікти між емігрантами і місцевим населенням» [15, с. 20; 31, арк. 113 зв.].

Оселившись на Волині, наддніпрянці органічно ввійшли в місцеве життя. Вони закладали кооперативи, провадили кооперативно-господарчі курси, вели перед у Просвітах, читали лекції, організовували національні свята, – «словом пірнули головою в громадську працю» – писала газета «Волинське слово» [1, с. 4].

Таким чином, суспільна активність емігрантів, членство у партіях, участь у кооперативних, культурних, освітніх, професійних, спортивних, благодійних та інших організаціях полегшувала їх адаптацію до нових умов та слугувала потужним чинником суспільних змін у Волинському воєводстві.

Виховані у православній вірі наддніпрянці стали активними борцями за українізацію Православної церкви в Польщі. У 1920-х роках це були і нововисвячені священники, і капелани Армії УНР, які після закриття таборів для інтернованих отримали парафії у Волинському воєводстві. Незважаючи на спротив церковної ієрархії, котра залишалася на проросійських позиціях, вони проводили богослужіння українською мовою, відправляли панахиди за загиблими та померлими побратимами, ініціювали збирання коштів на потреби емігрантів і їхніх сімей. Емігранти виступали ініціаторами й учасниками Українського церковного з'їзду, сприяли виданню церковної періодики, вели боротьбу з неоунією.

У 1930-х роках керівництво церковно-релігійним рухом перебрали на себе посли-емігранти до польського сейму, представники проурядової групи. Вони ініціювали утворення «Товариства ім. митрополита Петра Могили», діячі якого, за посередництва Богословської секції, публікували, перекладали українською мовою богословську літературу, церковно-громадські часописи. Поширення українізації богослужінь у воєводстві було пов'язане із призначенням Луцьким єпископом архімандрита Полікарпа – Петра Сікорського, унерівського емігранта.

Емігранти брали активну участь у кооперативній діяльності, що уможливлювала самоорганізацію та подальше працевлаштування. Іван Мартюк згадував: «Українська кооперація вважала за обов'язок прихистити інтернованих вояків Армії УНР, частину переселенців з Великої України. Центросоюз доручав повітовим союзам приймати по 2–3 інтернованих на роботу в повіті, а інших, по відбутті практики, спрямовували на північні землі» [16, с. 37]. Для прикладу, в Центросоюзі працював полковник Армії УНР Дмитро Білогуб, який 1928 р. разом із дружиною переселився до Луцька. У кооперативних установах краю українськими емігрантами були близько 25% працівників, 40% емігрантів знаходимо серед їхніх організаторів [18].

Емігранти бралися за будь-яку роботу, працювали за прилавками магазинів, на молочарнях, у народних банках, трудилися агрономами, тісно контактували з місцевим населенням. До того ж пропагували кооперативні ідеї та принципи, розробляли статuti кооперативів, брали участь у їхньому формуванні. Як наслідок їхній зусиль розпочали функціонування книгарні, банки, майстерні, магазини. 5 жовтня 1924 р. у Луцьку під керівництвом Олександра Ковалевського було засновано Український кооперативний банк (Українбанк), основним завданням якого було надання коротко- і середньотермінових позик жителям навколишніх сіл. Згодом Українбанк відкрив дві філії у Рожищах і Колках, створив кооперативний інструкторсько-організаційний відділ [10, с. 2]. Це призводило до зміцнення господарської самостійності українців у Другій Речі Посполитій.

Виступаючи організаторами українського кооперативного життя в краї, емігранти пояснювали свою мотивацію приблизно так: «Судьба вирвала нас із гущі кооперативного життя на Великій Україні і перенесла на Волинь. Перебуваючи тут, вважаємо обов'язком українців і кооператорів по мірі сил і можливості вести працю економічного відродження села, рахуючись із всіма місцевими умовами і особливостями. Працюємо не самі, а разом з тими місцевими людьми, які щиро віддаються економічній роботі» [5, с. 3].

У 1930-х роках у кооперативному житті Волині створилося ідейне й організаційне черезсмузжя. Замість єдиного організаційного центру їх виникло кілька, замість єдиного плану розбудови організаційної мережі сформувалося декілька систем. Усе це розпорошувало зусилля та негативно позначалося на господарському житті українців краю. Саме на кооперативному русі чітко позначився регіоналізм польської національної політики, виявами якого було обмеження діяльності РСУК і створення мішаних українсько-польських кооперативів і спілок. Лояльно налаштовані до влади емігранти підтримували всі плани й ініціативи польської влади, мимоволі сприяючи знищенню єдності західноукраїнської кооперації.

Втім, виявом української національної солідарності стало поширення закликів «Свій до свого по своє», що його реалізовували шляхом продажу не тільки кооперативних товарів, а й продукції українських приватних підприємств, що означало провал сподівань влади на українсько-польську співпрацю в цьому секторі. Загалом кооперативний рух зумовлював нівелювання відособленості волинського села, створював основу для промислових підприємств, слугував яскравим тлом для виявом національної самосвідомості.

За участі емігранток виникла жіноча організація, яка поширювала свій вплив на Волинське воєводство, «Союз українок» із центром у Рівному. У різний час до складу управи товариства входили надніпрянки Станіслава Томкович, Марія Бульба, Олена Кентржинська, Параскевія Багринівська, остання згодом очолила організацію [6, с. 439]. Вагомим складником життєдіяльності жіночого руху було благодійництво: опіка над дітьми, допомога в оплаті навчання, влаштування безкоштовних обідів. Учасниці жіночого товариства відгукувалися на злободенні проблеми життя краю: у квітні 1933 р. долучилися до роботи тимчасового комітету допомоги потерпілим від повені та граду на Поліссі, надсилаючи пасхальні продуктові подарунки жінкам-в'язням рівненської тюрми. Щороку влаштовували Андріївські вечорниці, на свято Св. Миколая роздавали подарунки українським дітям, традиційним стало проведення Різдвяної ялинки Систематично також проводили свята, приурочені до Дня матері, присвячені Т. Шевченкові, «академії» на честь інших українських письменників тощо.

На противагу «Союзу українок» із центром у Рівному у 1932 р. з'явилась інша організація – «Союз жінок українок громадської праці» в Луцьку [27, с. 1], до заснування якої долучилися емігрантки Віра Маслово, Олена Ковалевська, Зінаїда Певна, Ганна Білогуб Оксана Пилипчук, Алла Пашевська, Марія Тимошенко та ін. «Союз жінок українок громадської праці», як і «Союз українок» із центром у Рівному, провадив культурно-освітню роботу серед жінок, займався опікою над дітьми, однак вирізнявся наполегливим відстоюванням ідей українсько-польської співпраці й відсутністю контактів із галицькими організаціями.

Попри співпрацю з владою, ідея української державності була провідною в діяльності політичних емігрантів. «Коли нині ми являємося громадянами Польської держави, це не значить що позбавлені ми ідеї української державності. Але, як раніше, так і сьогодні вважаємо за столицю української держави тільки Київ», – писав О. Ковалевський [11, с. 4].

Упродовж міжвоєнного періоду емігранти разом із місцевим населенням ініціювали проведення заходів із пошанування Тараса Шевченка як символу української нації. За умов Другої Речі Посполитої українці не мали можливості здійснювати прощі на могилу поета, тому щорічно з березня до травня організовували Шевченківські дні. Очевидно, взірць проведення таких ушанувань було перенесено на Західну Волинь представниками наддніпрянської еміграції ще з часів революції.

Спектр громадсько-політичних практик, культивованих українською політичною еміграцією у Волинському воєводстві, був досить широким. Емігранти виступали послами до польського сейму, дописувачами до легальних українських газет, засновниками та діячами політичних, громадських структур. До останніх зараховуємо:

- культурно-освітні організації: «Просвіти», «Просвітянські хати», «Рідні хати», «Основа»; «Товариство приятелів приватної української гімназії у м. Рівне», «Українська школа», «Товариство ім. Лесі Українки»;
- мистецькі організації: «Волинське українське театральне товариство», «Народні хори», «Літературно-мистецьке товариство ім. Лесі Українки», «Волинський український театр», «Рівненський боян»;
- церковно-релігійні організації: «Товариство ім. митрополита Петра Могили», «Чеснохресне братство»; «Братство святого Архистратига Михаїла»;
- жіночі організації: «Союз українок» у Рівному, «Союз жінок українок громадської праці»;
- спортивні організації: «Горинь», «Гарт», «Стир» [6, с. 70].

Діячі української політеміграції виступали засновниками чи активними діячами різних політичних партій, зокрема Української народної партії (соціалістів-самостійників) (УНП (с-с)), Партії українського народного єднання (ПУНЄ), Волинського українського об'єднання (ВУО). Названі партії були легальними, просистемними (провладними), регіональними, зі слабкою внутрішньою структурою. УНП (с-с) і ПУНЄ характеризують як дрібні, локальні партії, прив'язані до конкретної місцевості: УНП – Рівненський, Здолбунівський, Сарненський повіти, ПУНЄ – переважно Володимирський повіт. Зв'язок між партійними осередками відзначався слабкістю та непостійністю.

Краще структурованою була партія ВУО, що створила власні осередки у більшості повітів регіону. Частина емігрантів симпатизувала Українському національно-демократичному об'єднанню (УНДО), а окремі у 30-х роках схилилися до ідеології Організації українських націоналістів (ОУН). Долучилися емігранти до утворення праворадикальної козачої організації УНАКОТО, що згодом еволюціонувала в елітарно-тоталітарну за назвою УНАКОР [6, с. 113-114].

Критикуючи життя в Радянській Україні, пропагуючи українсько-польське порозуміння, емігранти не полишали надій на відновлення незалежної України з центром у Києві. Вони залишалися вірні ідеям С. Петлюри, який казав: «Я вірю і певен, що Україна, як держава буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде. Думаю я, що шлях для Української Державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли Укр. Державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами» [22, с. 453]. Незважаючи на позитивний досвід легальної боротьби, який відіграв вагомий роль у протистоянні політиці асиміляції українців, ідея польсько-українського порозуміння у міжвоєнний період залишилася нереалізованою.

Таким чином, упродовж міжвоєнного двадцятиліття українські емігранти змогли не лише при звичаїтися до нових етнополітичних умов, але й відзначитися потужним внеском у розвиток усіх сфер життя регіону. Громадсько-політична та соціокультурна діяльність сприяли збереженню на-

ціональної ідентичності місцевого населення. Цементуючою ідеєю української політичної еміграції міжвоєнного часу було прагнення здобути самостійну Українську державу шляхом поборення більшовицької влади за Збручем.

Список використаних джерел та літератури:

1. Балябо А. «Ми» і «ви» в українській нацполітиці. *Волинське слово*. 1937. № 8. 25 лютого. С. 4.
2. Вісті УЦК в Польщі. 1924. Ч. 3. Листопад.
3. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України), м. Київ. Ф. 5. Спр. 1018. 346 арк.
4. ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 75894. 176 арк.
5. Герасименко А., Мачушенко В. Голос кооператорів. *Українська нива*. 1927. Ч. 29. 24 червня. С. 3.
6. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 704 с.
7. Дашкевич Я. Роман Бжеський. *Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2016. С. 548–554.
8. Держархів Рівненської обл. (Державний архів Рівненської області). Ф. 30. Оп. 19. Спр. 287. 4 арк.
9. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 3. 137 арк.
10. Діяльність інструк.-організаційного відділу Українського Кооперативного банку в Луцьку на Волині. *Українська нива*. 1927. Ч. 48. 15 вересня. С. 2.
11. Ковалевський О. Зблизька й здалека. *Українська нива*. 1932. Ч. 21. 17 травня. С. 4.
12. Левицький В. Син про свого батька. *Спогади про Модеста Левицького*. Вінніпег, 1967. 40 с.
13. Лотоцький О. Поворотницька течія. *На ріках вавилонських. Збірник статей*. Львів, 1938. С. 70–86.
14. Лотоцький О. Шляхи української державності. *Українська нива*. 1927. Ч. 4. 28 січня. С. 1.
15. Лукашевич А. Українська еміграція в Польщі. *Трибуна України*. 1923. № 1. С. 7–21.
16. Мартюк І. Центросоюз. Союз Кооперативних Союзів у Львові в роках 1924–1944. Спогади співучасника праці й змагань українського кооперативного руху. [Б. м.], 1973. 128 с.
17. Меморандум Українського Центрального Комітету до Ліги Націй. *Вісті УЦК в Польщі*. 1927. № 14–17. С. 80–87.
18. О. К. Українська еміграція і кооперативний рух на Волині. *Вісті УЦК в Польщі*. 1927. Ч. 10. Березень. С. 42–45.
19. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрос, 1958. Кн. 3: Д–Є. 430 с.
20. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968). / Ред. кол. Ляхощий В. П. (гол. ред.), Матяш І.Б. та ін. Київ, 2001. Том другий. 478 с.
21. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання. *Статті, листи, документи*. Нью-Йорк, 1956. Т. I.
22. Петлюра С. Лист до Ю. Гуменюка 10.V.1926 р. *Статті, листи, документи*. Нью-Йорк, 1956. Т. I.
23. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). Київ, 2006. 672 с.
24. Портнов А. Наука у вигнанні: наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1930). Харків, 2008. 256 с.
25. Розвіяні легенди. *Волинське слово*. 1938. № 29. 23 жовтня. С. 1.
26. Садовський М. Ми і вони. *Тризуб*. 1927. Ч. 7. 13 лютого. С. 6.
27. Союз Українок Громадської Праці. *Українська нива*. 1932. Ч. 6–7. 4 лютого. С. 1.
28. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2011. Кн. II. 424 с.
29. Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. 260 с.
30. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. Житомир, 1992. 122 с.
31. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України). Ф. 3327. Оп. 1. Спр. 22.133 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 3366. Оп. 1. Спр. 1. 51 арк.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 462. Оп. 1. Спр. 187. 63 арк.
34. Шульгин О. Державність чи гайдамачина? Париж, 1931. 48 с.
35. Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. Z. 70.
36. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1926. T. XXIII.
37. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. 752 s.

Отримано: 10 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: mar4yk80@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-75-84

Марчук В. Організація ремісничої освіти у Волинському воєводстві в 1920–1930-х роках / В. Марчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 75–84.

УДК 94 (476)

Володимир Марчук

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМІСНИЧОЇ ОСВІТИ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ В 1920–1930-Х РОКАХ

У статті розглядається організація ремісничої освіти на території Волинського воєводства у 20-30-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано ремісничо-промислові школи, школи-майстерні, школи професійного вдосконалення, а також професійні курси, на яких навчали ремісничій справі. Детально проаналізовано умови прийняття на навчання і укладання угоди про навчання. Розглянуто систему складання іспитів на отримання звання челядника і майстра. Відзначається, що у досліджуваний період ремісникам, які тільки починали свою фахову діяльність у якій-небудь галузі ремесла, необхідно було обов'язково пройти навчання ремеслу і отримати відповідне свідоцтво. У статті зроблено висновок про те, що ремісниче навчання на території Волинського воєводства у міжвоєнний період було розгалуженим і на своєму шляху зустрічалося з великою кількістю труднощів.

Ключові слова: Волинське воєводство, міжвоєнний період, професійна освіта, ремесло.

Владимир Марчук

ОРГАНИЗАЦИЯ РЕМЕСЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВОЛЫНСКОМ ВОЕВОДСТВЕ В 1920-1930-Х ГОДАХ

В статье рассматривается организация ремесленного образования на территории Волынского воеводства в 20-30-х гг. ХХ в. Характеризуются ремесленно-промышленные школы, школы-мастерские, школы профессионального совершенствования, а также профессиональные курсы, которые занимались обучением ремесленников. Подробно проанализированы условия приема на учебу и заключения соглашения об обучении. Рассматривается система сдачи экзаменов на получение звания подмастерья и мастера. Отмечается, что в исследуемый период ремесленники, как только начинали свою профессиональную деятельность в какой-либо отрасли ремесла, должны были обязательно пройти обучение ремеслу и получить соответствующее свидетельство. В статье сделан вывод о том, что ремесленное обучение на территории Волынского воеводства в межвоенный период было разветвленным и сталкивалось с большим количеством трудностей.

Ключевые слова: Волынское воеводство, межвоенный период, профессиональное образование, ремесло.

Volodymyr Marchuk

THE EDUCATION OF CRAFTSMEN AND ITS ORGANIZATION OF THE VOLHYNIAN VOIVODESHIP, 1921-1939

The article is devoted to the state of teaching handicraft and its organization of the Volhynian Voivodeship in the 1920–1930-s. The author characterizes handicraft-industrial schools, schools-workshops, schools of work-manship and professional courses where craftsmen were taught, and thoroughly analyzes the conditions of access to the schools and the teaching agreement concluded by the sides. The system of exams and awarding the status of an apprentice and master are considered. The author states that during the period considered in the article, a craftsman who only started his work or worked in any branch of handicraft had to study the craft and get a certain certificate. The author makes a conclusion, that teaching handicraft on the territory of the Volhynian Voivodeship in the 1920–1930-s. was complicated and faced many difficulties.

Key words: Volhynian Voivodeship, interwar period, professional education, handicraft.

Розвиток техніки, зміна умов виробництва та збуту, ускладнення економічних відносин в цілому ставили волинських ремісників у 1920–1930-х роках перед складним завданням адаптуватися

до нових умов, що було неможливо без відповідної професійної перепідготовки. Закон «Про промислове право» 1927 р. визначив свідоцтво про освіту в професійних школах і на курсах, як одну з головних умов підтвердження фахового досвіду, необхідного для отримання дозволу на самостійне керівництво майстернею. Відсутність професійної освіти, особливо серед ремісничої молоді, позбавляла права займатися будь-яким ремеслом. Виходячи з цього, ремісниче навчання відігравало виняткову роль у розвитку ремесла і ремісничого виробництва у Волинському воєводстві у міжвоєнне двадцятиліття. У вітчизняній історіографії на сьогодні відсутні праці, присвячені формуванню і розвитку ремісничої освіти, її організації на території Волинського воєводства в окреслений період. Загальні аспекти означеної теми дослідження знайшли відображення у роботі В. Литвинюк [1]. Польські автори почали вивчення проблеми розвитку народних промислів та ремесел на території східних воєводств ще в 1930-і роки. На особливу увагу заслуговує дослідження І. Борнштейна [3], у якому один розділ присвячений питанням професійної освіти євреїв-ремісників на території Польщі. Робота Ц. Птасінського [9] стосувалася ремісничого права. Серед сучасних польських історичних праць з даної проблематики варто згадати праці Ю. Мьонсо [6; 7] і монографію С. Квєценя [5], у яких проаналізовано основні законодавчі акти, що регулювали ремісничу освіту.

Враховуючи нерозробленість проблематики розвитку ремісничої освіти на території Волинського воєводства в окреслений період, впливає необхідність дослідити стан ремісничої освіти та її організації на території регіону в 20-30-х роках ХХ ст. Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні дослідницькі завдання: 1) охарактеризувати стан ремісничої освіти та її організацію на території воєводства; 2) окреслити основні проблеми фахової освіти в окреслений період.

Несприятливі умови розвитку ремесла унеможливлювали відповідну підготовку і навчання ремісничих кадрів. Рівень загальної освіти серед волинських ремісників у міжвоєнний період був достатньо низьким – значна частина ремісників була не писемною. Вирішенням проблеми ремісничої освіти займалися фахові школи: ремісничо-промислові, школи-майстерні, школи професійного вдосконалення, а також професійні курси, навчання на яких тривало від кількох місяців до кількох тижнів. Таким чином визначався рівень кваліфікації, для необхідно було скласти відповідні іспити на отримання звання челядника (підмайстра) чи майстра з обраного фаху.

На території Волинського воєводства протягом міжвоєнного двадцятиліття функціонували як приватні, так і державні професійні жіночі та чоловічі школи. Так, протягом 1920–1930-х на території воєводства функціонували дві **державні** (професійна жіноча школа в Луцьку, школа будівельних ремесел в Кременці); **приватні чоловічі** (ремісничо-промислова школа Повітового комунального союзу в Костополі, ремісничо-промислові школи Польської мацежі шкільної (ПМШ) в Луцьку, Володимирі, Острозі, Сарнах та Здолбунові, ремісничо-промислова школа Кременецького сеймику у Вишнівцю та реміснича школа товариства розповсюдження професійної освіти серед євреїв в Сарнах); **приватні жіночі** (професійна жіноча школа Сестер Божого провидіння в Дубно, ремісничо-промислова школа Союзу поширення професійної освіти серед євреїв у Ковелі та професійна жіноча школа Союзу громадянської праці жінок у Рівному) (див. додаток 1). На початку 1933/1934 н.р. у професійних школах навчалося 1 192 учні (407 католиків, 383 православних, 395 юдеїв та 7 євангелістів) [14].

У 1929 р. було введено поділ професійних шкіл на 2 категорії А і В. До категорії А відносилися школи, при яких могли бути утворені комісії для прийому екзаменів на отримання звання челядника, усі ж інші позбавлялися такого права і відносилися до категорії В [3, s. 82]. У зв'язку з цим школи категорії В були змушені щороку відправляти своїх випускників для здачі іспитів у школи категорії А. Така ситуація була незручною як для учнів, так і для ремісничих шкіл, у яких вони проходили навчання. Незручність полягала в тому, що, по-перше, учні були вимушені здавати екзамен перед незнайомою їм комісією, що звичайно додавало психологічної напруги; по-друге, практична частина екзамену виконувалася за допомогою невипробуваних інструментів, часто на верстатах загальних типів чи інших конструкцій (учні, які здавали екзамен перед екзаменаційною комісією своєї школи, були у більш вигідних умовах, бо працювали на випробуваних ними ж інструментах і верстатах) [3, s. 84]. У 1928/29 навчальному році на території Волинського воєводства до категорії А були віднесені такі школи: державна школа будівельних ремесел в Кременці, чоловіча реміснича школа католицького товариства підтримки фахових шкіл в Луцьку, ремісничі школи ПМШ в Острозі, Володимирі та Здолбунові, ремісничо-промислова школа у Вишнівцю та державна жіноча професійна школа в Луцьку [19, s. 154-156].

Окреме місце в системі підвищення кваліфікації у ремісничих спеціальностях займали курси професійного вдосконалення. Тривалість навчання на таких курсах була різною і залежала від того, для якої професії і якої аудиторії вони організовувалися. При цьому велике значення мали характер курсів та місцевість де вони проводилися. У зв'язку з цим, професійні курси поділялися на дворічні, річні, кільkamісячні або навіть і кількатижневі (спеціально з метою навчання чи підготовки до будь-якого професійного іспиту). В цілому польська влада, установи чи приватні особи контролювали, щоб професійні курси не тривали довше, аніж було необхідно для оволодіння найважливішими професійними і теоретичними навичками. В залежності від термінів навчання до загального бюджету курсів включали видатки, які були пов'язані з відвідинами курсів ремісничо-промислових робітників чи кандидатів для заняття ремеслом. Основна частка професійних курсів для волинських ремісників організовувалася Ремісничою палатою спільно з волинським шкільним кураторіумом.

У 1932 р. на території Волинського воєводства функціонували 2-річні курси крою, шиття і шапкарства Союзу громадянської праці жінок в Сарнах, 1-річні курси крою і шиття Марії Сущевської, 3-місячні трикотажні курси Союзу громадянської праці жінок у Луцьку [4, s. 35]. Протягом 1934/35 навчального року з ініціативи Ремісничої палати в Луцьку і товариства підтримки професійної підготовки були проведені: чотиримісячні професійні курси для будівельної групи в Луцьку; тримісячні брукарські курси в Яновій Долині Костопільського повіту; двомісячні креслярські курси в Дубно [15, s. 49-50]. Курси в Луцьку обіймали 240 лекційних годин, при цьому 160 годин були присвячені професійній підготовці, з них 128 годин загального будівництва та 32 години технології. На всі інші предмети виділялося по 16 годин, зокрема слухачі курсів прослухали кошторисознавство, економічну географію, промислове право, польську мову, професійну гігієну [15, s. 50]. Брукарські курси склалися зі спеціальних та загальних предметів. Останні включали польську мову, полоністику, геометрію та ін. Основна ж увага зосереджувалася на спеціальних предметах, до яких відносилися матеріалознавство, ґрунтознавство, друкарські інструменти та їх використання, види бруківки, вимірювальні та земляні роботи, основи бруківкознавства, бруківання на піску і на розчині, заливання бруківки цементним розчином та асфальтом, консервація бруківки, складання кошторисів робіт та ін. Після закінчення курсів, слухачі мали закріплювати теоретичні знання практикою під час бруківання вулиць селища [15, s. 50]. У 1937/38 н.р. в Луцьку та Рівному було організовано навчальні курси по підковуванню коней для ковалів [17, s. 98].

Навчати ремеслу, відповідно до ст. 149 закону «Про промислове право», могли лише ті ремісники, які мали звання майстра; повнолітні особи, які після успішної здачі іспиту на челядника, працювали протягом 5 років у даному виді ремесла або 8 років самостійно займалися ремеслом. Навчання також можна було пройти на фабричних підприємствах під керівництвом осіб, які мали відповідну кваліфікацію [11, s. 714]. Не мали права мати учнів ремісники, які були покарані за злочини, здійснені з корисливих мотивів чи спрямовані проти суспільної моралі. Права навчати учнів позбавлялися особи, які з причин розумових чи фізичних вад не могли проводити навчання [9, s. 38].

На навчання приймалися особи, які досягнули 15-річного віку і отримали дозвіл від батьків чи опікунів, свідоцтво про освіту (якщо в даній місцевості велось загальне навчання), довідку від лікаря рекомендованого Міністерством праці, що вибраний ремісничий фах не перевищує фізичних сил кандидата і посвідчення про відповідні здібності у професії [9, s. 38]. Кандидата могли прийняти на навчання тільки на основі письмової угоди, яка повинна була бути складена і підписана протягом 4 тижнів після початку навчання та зареєстрована у ремісничій палаті. В умові зазначалося ремесло, якому мав навчатися учень; час тривання освіти; визначалися обов'язки обох сторін та умови розірвання угоди. Майстер мав право встановлювати для учня випробувальний термін, проте він мав не перевищувати 3 місяці і повинен враховуватися при загальному обрахунку часу навчання [9, s. 41]. Договір укладався в двох екземплярах, один з яких зберігався в наставника, а інший у батьків чи опікунів учня.

Статистичні дані свідчать, що станом на 31 грудня 1937 р., з 1 290 угод на навчання 845 (65%) були укладені в 4 повітах (Луцький, Дубенський, Рівненський та Володимирський). Найменша ж чисельність угод була укладена в Любомльському повіті – 19, що можливо пояснюється близькістю до Ковеля, де рівень освіти був на вищому рівні (див. табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність учнів по повітах відповідно до угод про навчання зареєстрованих у Волинській ремісничій палаті станом на 31.12.1937 р.

Дубенський	Володимирський	Горохівський	Здолбунівський	Ковельський	Костопільський	Кременецький	Луцький	Любомльський	Рівненський	Сарненський	Всього
251	136	53	79	74	50	91	257	19	201	79	1 290

Джерело: *Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1937 rok. Łuck, 1938. S.74.*

Статистичні дані дозволяють виокремити найбільш популярні спеціальності в яких прагнули навчатися учні. Дані таблиці 2 свідчать про кризу ремісничої освіти у Волинському воєводстві. З існуючих 84 ремісничих спеціальностей на теренах краю, лише з 35 проводилося навчання. З іншого боку, в окремих спеціальностях створювався надлишок ремісників (110 перукарів, 375 кравців, 126 ковбасників), що призводило в подальшому до безробіття і високої конкуренції на ринку праці (див. табл. 2).

Таблиця 2

Перелік ремісничих спеціальностей, яким навчалися на підставі угод (станом на 31.12.1937 р.)

№ з/п	Назва ремісничої спеціальності	Кількість учнів		Всього
		Християни	Нехристияни	
1.	Бляхар	2	24	26
2.	Бондар	2	-	2
3.	Цукерник	21	4	25
4.	Холевкар	7	53	60
5.	Шапкар	-	11	11
6.	Фотограф	4	29	33
7.	Перукар	56	54	110
8.	Гарбар	-	2	2
9.	Гравер	-	1	1
10.	Інтролігатор	4	10	14
11.	Ювелір	1	2	3
12.	Каменяр	1	-	1
13.	Капелюшник	-	2	2
14.	Колодій	9	4	13
15.	Кошикар	2	-	2
16.	Котляр	-	1	1
17.	Коваль	85	8	93
18.	Кравець жіночий	26	17	43
19.	Кравець чоловічий	167	165	332
20.	Кушнір	1	7	8
21.	Маляр	-	9	9
22.	Муляр	2	5	7
23.	Пекар	33	11	44
24.	Поврозник	1	1	2
25.	Римар	5	7	12
26.	Різник	12	7	19
27.	Слюсар	98	30	128
28.	Столяр	48	25	73
29.	Щіткар	-	8	8
30.	Скляр	-	1	1
31.	Швець	60	3	63
32.	Тапіцер	1	2	3
33.	Токар по дереву	-	1	1
34.	Ковбасник	122	4	126
35.	Годинникар	3	9	12
Всього		773	517	1 290

Джерело: *Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1937 rok. Łuck, 1938. S.77.*

Термін навчання мав тривати 3 роки, але не перевищувати 4 р., однак, за погодженням з промисловою воєводською владою реміснича палата після прийняття до уваги пояснення зацікавлених ремісничих цехів могла в деяких ремеслах і їх галузях окремо встановлювати термін навчання. Так само, реміснича палата у певних випадках могла дозволити учню закінчити навчання раніше відведеного терміну [11, s. 714]. Свідцтво про закінчення навчання могли видавати керівники цеху (у тому випадку, коли ремісник був членом цеху), чи сам ремісник у випадку, коли він не належав до жодного цеху.

Проте під час такого навчання учень здобував лише професійні навички, натомість не отримував загальних знань, яких потребував не лише учень, але й держава і місцеве самоврядування, що перебували у пошуках освіченого громадянина. З цією метою, польським законодавством було встановлено вимогу – протягом усього терміну навчання у майстра відвідувати заняття в школі професійного вдосконалення. Для запобігання формалізації, її слухачі після закінчення мали отримати відповідне свідцтво, без якого вони не могли бути допущеними до челядничого іспиту. Протягом міжвоєнного періоду на території Волинського воєводства функціонувало 20 шкіл професійного вдосконалення (див. додаток 2).

Навчання у майстернях часто таки було формальністю, учень використовувався майстром у якості помічника, що значно підвищувало продуктивність праці майстра, і відповідно прибутки, бо праця учня в період навчання у ремісника-майстра не оплачувалася. В урядових колах побутовала ідея встановити заробітну плату для учнів. Проти цієї урядової ініціативи активно виступили ремісники, аргументуючи це тим, що учні постійно навчалися, при цьому на користь майстра працювали заледве кілька годин. На їх думку, в такому випадку краще в майстерню брати звичайного робітника, а «якщо будемо платити учневі, то не будемо його навчати, а якщо будемо навчати, то не будемо платити» [8, s. 5].

Запровадження обов'язкового навчання у школах професійного вдосконалення певною мірою покращило становище ремісничої освіти, оскільки було враховано як недоліки, так і переваги навчання лише у майстра, чи лише в школі. Зокрема, навчаючись у майстра, учень використовувався для дрібних доручень, а навчання ремеслу залежало від замовлень чи кон'юнктури ринку. Дрібні майстерні не використовували нових та сучасних дороговартісних інструментів та машин, і не мали можливості ознайомити учня з ними, а з іншого боку учень, який закінчив навчання в школі не мав навичок роботи з простими інструментами та верстатами, і тому після отримання освіти змушений навчатися ще раз. При вдосконаленні практичних навичок, в школі учень реалізовував їх точно, часто не беручи до уваги час виконання, що в повсякденній праці відігравало не останню роль. Крім того, навчання в професійно-ремісничих школах позбавляло учнів етики праці з клієнтами, поводження з ними з врахуванням їх вимог і вподобань. Справа у тому, що школа цих знань і навичок не давала, оскільки там не існувало конкуренції і наголос робився на педагогічну складову. Навчання в школі потребувало і значних матеріальних витрат, роблячи недоступним навчання ремеслу для сиріт та дітей з малозабезпечених родин. У той час, як учні, які навчалися ремесла у майстра досить часто ставали частиною його родини, оскільки мешкали в його будинку, нижні поверхи якого зазвичай слугували майстернями.

В окремих випадках майстри зловживали своїм становищем і використовували працю учнів уже і після навчання. Так, наприклад, у жовтні 1938 р. Ізраель Штейн надіслав на адресу Рівненського повітового старости подання, в якому йшлося про те, що він віддав свого сина Гейноха Штейна, який народився 23 лютого 1919 року в Рівному, на кравецькі курси Бенціона Райха в Рівному по вул. Кляшторній, 17 на підставі угоди про навчання, підписаного 25 жовтня 1935 року, і затвердженого об'єднанням цехом кравців у Рівному.

Станом на жовтень 1938 р. син закінчив навчання, однак майстер-кравець Бенціон Райх, забороняв видавати передбачене договором свідцтво про закінчення навчання. Також він не платив зарплату, яка передбачалася угодою, внаслідок чого заборгованість по ньому сягнула 450 зл.

У зв'язку з цим скаржник звертався до повітового старости, як керівника наглядової інстанції над діяльністю ремісників, з проханням вплинути на майстра Бенціона Райха і змусити його виконати умови укладеного договору та видати документ про відбуте сином навчання. Непоступливість майстра, на думку І. Штейна, перешкоджала подальшому навчанню сина, оскільки відсутнє підтвердження про отриманий сином фах [1, арк. 17].

Інспектори праці у своїх звітах стверджували, що кількість учнів увесь час збільшувалася, при цьому власники майстерень часто звільняли підмайстрів і користувалися працею учнів як дешевою робочою силою. Таким чином, з майстерень витіснялася кваліфікована робоча сила. Значна кількість майстерень через відсутність належного фінансування не мала відповідного умеблювання і інструментів, щоб ознайомити учня з усією сукупністю робіт, які входили до спеціальності.

Після закінчення терміну навчання учень повинен був скласти іспит. Щоб отримати право скласти іспит на підмайстра, учень складав подання до ремісничої палати, при цьому додавав 1) свідоцтво, про закінчення навчання ремеслу або свідоцтво, яке підтверджувало час навчання; 2) свідоцтво про навчання в школі професійного вдосконалення або будь-яке свідоцтво яке визнавалося державною шкільною владою як рівновартісне з фахової підготовки, яку дає закінчення публічної школи професійної підготовки [18, s. 691]. При подачі документів на складання іспиту майстра до подання додавалися: 1) свідоцтво про складання іспиту підмайстра; 2) свідоцтво про проходження трирічної челядничої практики або 1) ремісничу карту; 2) довідку промислової влади I інстанції про самостійне, безперервне ведення ремесла протягом щонайменше 6 років; 3) свідоцтво про навчання в школі професійного вдосконалення або будь-яке свідоцтво яке визнавалося державною шкільною владою як рівновартісне з фахової підготовки, яку дає закінчення публічної школи професійної підготовки [18, s. 691].

З цією метою реміснича палата створювала екзаменаційну комісію, яка мала складатися з щонайменше 3 осіб – голови і 2 членів палати. Головою комісії призначався ремісник, який мав титул майстра, чи особа, яка мала вищу технічну освіту і працювала викладачем або керівником промислового підприємства. Один з членів екзаменаційної комісії обирався серед кваліфікованих у цій сфері челядників (підмайстрів) і обов'язково повинен був опроживати на території округу палати. Інші члени комісії обиралися серед ремісників, які мали право навчати даному ремеслу і проживали на території округу палати [11, s. 714]. До часу створення ремісничої палати у Луцьку, кількість майстрів у всіх галузях ремесел була досить незначною, тому одним з першопочаткових завдань новоствореної інституції було утворення екзаменаційних комісій у найбільших центрах Волинського воєводства. Як наслідок, протягом 1930–1931 рр. на території воєводства було створено 119 екзаменаційних комісій для прийняття кваліфікаційних іспитів на майстра і підмайстра, в тому числі в Луцьку – 21, Рівному – 21, Дубно – 15, Ковелі – 14, Володимирі – 13, Кременці – 11, Здолбунові – 8, Радивиліві – 11, Острозі – 5 [12, s. 31]. 1932 р. у Сарнах було створено 13 комісій [13, s. 24]. Того ж року реміснича палата створила і 69 челядничих екзаменаційних комісій, з них в Рівному – 13, Луцьку – 8, Володимирі – 11, Радивиліві – 8, Кременці – 6, Ковелі – 8, Здолбунові – 7, Дубно – 5 та Острозі – 3 [13, s. 24].

Іспит проходив у приміщенні ремісничо-промислової школи. Час проведення екзамену визначав куратор шкільної округи спільно з відповідною ремісничою палатою. Склад екзаменаційної комісії, її голова та члени призначалися куратором шкільної округи. Голова комісії повинен був у письмовій формі за 10 днів до визначеного терміну повідомити кандидатам, а також членам комісії про час і місце проведення іспиту. Сам іспит на отримання звання челядника проходив польською мовою і складався з двох частин: практичної та теоретичної. Практична частина включала в себе т.зв. «майстерність челядника» – виконання праці, яка потребувала певних знань, умінь та навичок і тривала не більше 3 робочих днів. В окремих випадках, для здачі іспиту необхідно було подати «кваліфікаційну роботу», на виконання якої відводилося 3 години. У випадку позитивного виконання практичної частини іспиту, кандидат допускався до теоретичної частини.

Теоретична частина іспиту тривала 2 години, причому кандидата не можна було опитувати більше як 30 хв без упину. Метою теоретичного іспиту було підтвердження комісією того, що кандидат володіє відповідними уміньми і навичками необхідними у відповідному ремеслі, зокрема, мав певні знання щодо вартості, придбання, зберігання і використання матеріалів, необхідних для роботи. Ще кандидат повинен був показати знання основ промислового права і соціального забезпечення, необхідних для ведення ремесла. У випадку успішної здачі іспиту комісія видавала відповідне посвідчення з печаткою школи і підписами голови екзаменаційної комісії і представника ремісничої палати. У випадку, коли учень з якихось причин не здав іспиту, комісія визначала термін, від 3 до 6 місяців, після завершення якого можна було перескласти іспит [10, s. 52-54; 11, s. 714-715;].

За складання кваліфікаційного іспиту на підмайстра у 1936 р. ремісник мав сплатити таксу у розмірі 20 зл, а на майстра – 60 зл. [16, s. 167]. У разі неявки кандидата або негативного результату

іспиту плата не поверталася. В окремих випадках, президент ремісничої палати міг надати знижку або навіть звільнити від сплати.

Для кандидата на здобуття звання «майстра» в екзаменаційній програмі передбачалася бесіда з комісією про виконані в його власній майстерні роботи. Питання кандидату задавали голова і члени комісії. Результат іспиту вирішувався комісією більшістю голосів. При рівній кількості «за» і «проти» вирішальне значення мав голос голови. У разі позитивного результату кандидат відразу ж отримував від голови комісії диплом майстра, який підписувався усіма членами комісії. При негативному – комісія призначала термін, протягом якого кандидат міг знову скласти іспит. Всього кандидат на отримання звання майстра міг використати не більше трьох спроб. Голова комісії складав протокол проходження іспиту, який підписувався ним самим, а також членами екзаменаційної комісії. Протокол з кожного іспиту голова відправляв в правління ремісничої палати [9, s.54-55].

Отже, окрім отримання ремісничої карти, закон «Про промислове право» 1927 р. ще однією умовою для самостійного ведення ремесла називав підтвердження професійних здібностей. Тому зростала необхідність отримання професійної освіти не лише ремісниками-початківцями, але й досвідченими ремісниками. Ремісник, який не міг довести свою професійну кваліфікацію, оголошувався «нелегальним» чи т. зв. «партачем», з яким вели боротьбу як організації цехових ремісничих майстрів, так і відповідні органи управління. Польським законодавством була розроблена доволі чітка організаційна структура ремісничого навчання. Вирішенням проблеми ремісничої освіти займалися ремісничо-промислові школи, школи-майстерні, школи професійного вдосконалення, а також професійні курси. Обов'язковою умовою було укладання угоди про навчання і реєстрація учнів в ремісничій палаті. Після закінчення професійних шкіл була передбачена здача іспиту, який складався з перевірки умінь і навичок необхідних для самостійного ведення ремесла. Більше того від його результату залежала подальша професійна діяльність ремісника.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 12. Спр. 680. 25 арк.
2. Литвинюк В. Розвиток ремесла у Волинському воєводстві у 1921–1939 рр. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2000. Вип. 3. С. 79–82.
3. Bornstein I. *Rzemiosło żydowskie w Polsce*. Warszawa, 1936. 189 s.
4. Informator o szkołach zawodowych męskich i żeńskich: rolniczych, rzemieślniczo-przemysłowych, technicznych, handlowych i dokształcających na terenie województw Lubelskiego i Wołyńskiego, 1932 r. Lublin, 1933. 45 s.
5. Kwiecień S. *Polskie prawo przemysłowe. 1927–1939*. Lublin, 2010. 153 s.
6. Miąso J. Szkolnictwo dokształcające zawodowe w Polsce w latach 1918-1939. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1972. T. XV. S. 25-59.
7. Miąso J. *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918–1939. Ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*. Wrocław, 1988. 303 s.
8. Платеніє учнів за науку. *Волинські Віdomości Рzemієlnicze*. Łuck, 1938. № 1. 12 s.
9. Ptasinski C. *Prawo rzemieślnicze*. Lublin, 1931. 99 s.
10. Rozporządzenie Ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego w porozumieniu z Ministrami przemysłu i handlu oraz robot publicznych z dnia 23 października 1928 r. «W sprawie regulaminu komisji dla egzaminów na czeladników przy szkołach rzemieślniczo-przemysłowych państwowych lub przez Państwo uznanych». *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej*. 1929. № 3. Poz. 29. S. 52–54.
11. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. «O prawie przemysłowym». *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. № 53. Poz. 468. S. 697 – 720.
12. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1931 rok. Łuck, 1932. 52 s.
13. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1932 rok. Łuck, 1933. 75 s.
14. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1934 rok. Łuck, 1935. 52 s.
15. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1935 rok. Łuck, 1936. 109 s.
16. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1936 rok. Łuck, 1937. 181 s.
17. Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1937 rok. Łuck, 1938. 145 s.
18. Ustawa z dnia 10 marca 1934 r. «O zmianie rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym». *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. № 40. Poz. 350. S. 686 – 694.
19. Zarządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 12 marca 1929 r. w sprawie komisji dla egzaminów na czeladników przy szkołach rzemieślniczo-przemysłowych. *Dziennik Ustaw Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej*. № 5. Poz. 57. S. 150 – 159.

Додаток 1

Перелік фахових ремісничих шкіл Волинського воєводства

№	Назва школи і населений пункт	Спеціальності, за якими здійснюється підготовка	Умови прийняття	Оплата	Наявність бурси та її вартість
Державні					
1.	Фахова жіноча школа в Луцьку	Кравецтво, білошеводство	14-17 років, закінчені 7 класів початкової або 3 роки середньої школи; вступний іспит	Вступний іспит – 3 зл.; плата за навчання – 75 зл. на рік; вступні – 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 45 зл. на місяць
2.	Школа будівельних ремесел в Кременці	Каменяр, тесля	Вік 15-18, закінчені щонайменше 4 класи початкової школи; екзамен з польської мови та арифметики	Навчання в школі безкоштовне. Обов'язковими є сплата 3 зл. за вступний екзамен; вступні – 10 зл.; на бібліотеку – 15 зл.; до каси взаємодопомоги учням школи – 1 зл.; свідоцтво про закінчення школи – 10 зл.	Наявна бурса. Кошти на утримання покривалися з прибутків за виконані роботи. Новоприйнятий учень повинен був привезти продуктів харчування щонайменше на 1 тиждень або їх грошовий еквівалент
Приватні чоловічі ремісничі школи					
1.	Ремісничо-промислова школа Костополя	Меблеве столярство	Закінчені 5-6 клас початкової школи	Одноразово щороку 32 зл.; челядничий іспит – 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 40 зл. на місяць
2.	Ремісничо-промислова школа в Луцьку ПМШ	Меблево-будівельного столярства	14 років, закінчені 6 класів початкової школи	Вступні – 10 зл.; щомісячно – 5 зл.; челядничий іспит – 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 50 зл. на місяць
3.	Ремісничо-промислова школа в Острозі ПМШ	Столярський		Щорічно 23 зл.; челядничий іспит – 10 зл.	Немає
4.	Ремісничо-промислова школа в Володимирі ПМШ	Слюсарсько-механічний, електротехнічний, меблево-будівельного столярства	14-18 років, закінчені 5 класів початкової школи і складений вступний іспит	Вступний іспит – 5 зл.; вступні – 15 зл.; плата за навчання одноразово щороку – 200 зл. та 20 зл. щомісяця; завдаток за станок – 15 зл.; челядничий іспит – 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 40 зл. на місяць
5.	Ремісничо-промислова школа в Сарнах ПМШ	Слюсарський, токарський, ковальський	15 років, закінчені 6 класів початкової школи	Плата за навчання 15 зл. на місяць; челядничий іспит – 10 зл.	
6.	Реміснича школа в Сарнах Союзу поширення професійної освіти серед євреїв в	Столярський	14-16 років, закінчені 4 класи початкової школи	Вступні – 5 зл.; щомісячна плата за навчання 5-8 зл.	Бурси немає.
7.	Ремісничо-промислова школа у Вишнівці	Слюсарсько-механічний, будівельного столярства	До 17 років, закінчені 6 класів початкової школи. Першопочатково зараховувалися учні з Кременецького повіту	Плата за навчання 65 зл. на рік; вступні – 5 зл. Челядничий іспит – 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 40 зл. на місяць для учнів з Кременецького повіту і 65 зл. для учнів з інших повітів.

8.	Ремісничо-промислова школа в Здолбунові	Слюсарський, токарський, ковальський, машинний		Челядничий іспит – 10 зл.	
Приватні ремісничі школи коєдукаційні (з відділенням жіночого кравецтва)					
1.	Ремісничо-промислова школа Союзу поширення професійної освіти серед євреїв в Кременці	Слюсар-механік, Жіноче кравецтво			
2.	Ремісничо-промислова школа Союзу поширення професійної освіти серед євреїв в Рівному	Столярства, жіночого кравецтва	14 років, закінчені 5 класів початкової школи	Оплата 180 зл. на рік, незаможним знижка.	Немає.
Приватні професійні жіночі школи					
1.	Професійна жіноча школа Сестер Божого провидіння в Дубно	Кравецький, білошвейний, вишивальний, мереживний	Закінчені 6-7 класів початкової або 3 класи загальноосвітньої школи	Освіта безкоштовна. Вступний внесок 10 зл.	Наявна бурса, вартість утримання 45 зл. і вище на місяць
2.	Ремісничо-промислова школа Союзу поширення професійної освіти серед євреїв в Ковелі	Жіночого кравецтва	14-16 років, закінчені щонайменше 6 класів початкової або 2 класи середньої школи	Оплата за навчання 120 зл. на рік.	Немає.
3.	Професійна жіноча школа Союзу громадянської праці жінок в Рівному	Кравецький, біло шевський	14 років, закінчена початкова школа	Оплата шкільна – 10 зл.	Немає.

Складено за *Informator o szkołach zawodowych męskich i żeńskich: rolniczych, rzemieślniczo-przemysłowych, technicznych, handlowych i dokształcających na terenie województw Lubelskiego i Wołyńskiego, 1932 r. Lublin, 1933. 45 s.*

Додаток 2

Перелік шкіл професійного вдосконалення

№ з/п	Місце розташування школи	Рік створення	Години навчання	Група виокремлених професій	Кількість книг в бібліотеці	Кількість учнів наприкінці 1935 р. /1936 р.
1.	Берестечко	1937	-	-	219	-/-
2.	Вишнівець	1937	17.00-21.05	-	-	-/-
3.	Володимир	20.03.1925	18.00-21.15	Металева, чоловіче кравецтво	380	332/514
4.	Горохів	01.12.1935	17.00-20.00	кравецтво	80	-/148
5.	Дубно	20.03.1925	18.40-21.15	Кравецька; столярсько-слюсарська	-	-/154
6.	Дубровиця	1937	-	-	-	-/-
7.	Здолбунів	17.12.1925	18.00. –	-	72	92/104
8.	Ківерці	1937	-	-	-	-/-
9.	Ковель	19.02.1926	8.10-12.45 15.00-19.15	Жіноче кравецтво	330	134/323
10.	Костопіль	03.02.1930	17.00-20.30	-	-	117/-
11.	Кременець	21.10.1925	17.00-20.00	-	50	83/151
12.	Луцьк	20.03.1925	15.30-21.15	-	464	397/637

13.	Любомль	18.01.1935	18.00-21.15	-	146	91/132
14.	Острог	12.12.1928	8.00-12.10	Жіноче кравецтво і торгівля	200	224/284
15.	Радивилів	5.10.1925	15.30-19.25	Торгівля	-	136/-
16.	Рівне	02.07.1925	18.00-22.15	Кравецтво жіноче і чоловіче, столярство		255/375
17.	Рожище	12.12.1935	18.15-21.25	Торгівля		125/137
18.	Сарни	29.12.1931	18.15-20.45	-	75	200/143
19.	Тучин	1936	18.00-20.25	-	402	-/100
20.	Устилуг	21.01.1933	18.00-20.35	-	-	120/132

Складено за: *Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1936 rok. Łuck, 1937. 181 s.*; *Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku za 1937 rok. Łuck, 1938. 145 s.*

Отримано: 4 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: yurii.finikovskiy@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-85-89

Фініковський Ю. Данило Шумук у комуністичному русі на Волині (20-30-ті рр. XX ст.) / Ю. Фініковський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 85–89.

УДК 94 (477.82) «1921/1939(092)Шумук»

Юрій Фініковський

ДАНИЛО ШУМУК У КОМУНІСТИЧНОМУ РУСІ НА ВОЛИНІ (20-30-ТІ РР. XX СТ.)

У статті проаналізовано участь Д.Шумука в діяльності лівих партій та організацій на теренах Волині в 20-30-ті рр. XX ст. Розкрито особливості, основні напрями та методи роботи діяча. Показано роль Д.Шумука у розбудові партійної мережі в межах Любомльського та Ковельського повітів Волинського воєводства. Окремо акцентовано увагу на протидії місцевої польської адміністрації по відношенню до нелегальних прокомуністичних партій.

Ключові слова: Данило Шумук, «Сельроб», КПЗУ, КСМЗУ, партійна робота, Любомльський повіт.

Юрий Финиковский

УЧАСТИЕ ДАНИИЛА ШУМУКА В КОММУНИСТИЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ НА ВОЛЫНИ (20-30-Е ГГ. XX В.)

В статье проанализированы участие Д.Шумука в деятельности коммунистических партий и организаций на территории Волыни в 20-30-е гг. XX в. Раскрыты особенности, основные направления и методы работы деятеля. Показана роль Д.Шумука в развитии партийной сети в пределах Любомльского и Ковельского уездов Волынского воеводства. Отдельно акцентировано внимание на противодействии местной польской администрации по отношению к нелегальным прокоммунистическим партиям.

Ключевые слова: Даниил Шумук, «Сельроб», КПЗУ, КСМЗУ, партийная работа, коммунистическая деятельность, Любомльский уезд.

Yurii Finikovskiy

DANYLO SHUMUK IN THE COMMUNIST MOVEMENT IN VOLHYNIA (20-30'S OF THE TWENTIETH CENTURY)

The article analyzes the participation of D. Shumuk in the activities of communist parties and organizations in the Volhynia region in the 20-30's of the 20th century. The features, main directions and methods of work of the figure are revealed. The role of D. Shumuk in the development of the party network within the limits of Lyuboml'sky and Kovel districts of the Volhynia Voivodship is shown. Particular emphasis is placed on countering the local Polish administration in relation to illegal pro-communist parties.

Key words: Danylo Shumuk, «Selrob», CPZU, KSMZU, party work, communist activity, Lyuboml'sky county.

Одним з ключових напрямів політики польської влади на Волині у міжвоєнний період була нейтралізація українського суспільно-політичного життя та асиміляція місцевого населення. Такі дискримінаційні дії стали однією із причин активізації тут різних партій та громадських організацій. За словами волинського дослідника Ю.Крамара, на початку 20-х рр. XX ст., у зв'язку із виборами до польського сейму і сенату, їх кількість на теренах Волинського воєводства суттєво збільшується [16, с. 119].

Досить сильними на той час були позиції партій лівого спрямування. До їх числа належали Комуністична партія Західної України (КПЗУ), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб», Українсько-селянське об'єднання (УСО) та ряд інших, які намагалися функціонувати в межах польської політичної системи. Вказані партії здійснювали тут пропагандистську роботу, скликаючи народні віча, селянські сходи, на яких порушувалися політичні, соціально-економічні та

культурно-освітні проблеми місцевих українців. Нерідкими були також масові акції протесту – мітинги, страйки [17, с. 396].

Активним учасником ліворадикального руху на Волині у 20-30-ті рр. XX ст. був Данило Шумук, в майбутньому – український дисидент і політв'язень.

У незначній за обсягом історіографії, присвяченій Д. Шумуку, відсутні спеціальні роботи з цього питання. У наукових розвідках В.Алтухова [1], Я.Антонюка [2], О.Зінкевича [15], В.Овсієнка та І.Рапп [19], О.Остапюка [21], С. Лиса [18], присвяченим різним аспектам діяльності Д.Шумука, вказана проблема окремо не висвітлювалась. Деякі згадки про участь діяча в комуністичному русі на Волині у міжвоєнний період знаходимо у передмовах до його книг-спогадів [30; 31; 32]. Таким чином, недостатнє висвітлення питання в науковій літературі ще більше підсилює її актуальність.

Джерельну базу роботи становлять матеріали Державного архіву Волинської області, Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, архів Д.Шумука в Любомльському краєзнавчому музеї (м. Любомль, Волинська обл.).

Таким чином, автор має на меті з'ясувати місце і роль Данила Шумука у процесах організації та функціонуванні лівих політичних партій на теренах Волині в 20-30-ті рр. XX ст.

Данило Шумук народився 28 грудня 1914 року в с. Боремщина Володимир-Волинського повіту Волинської губернії у селянській родині [22, с. 8]. З раннього дитинства малий хлопець допомагав рідним у господарстві – випасав корів, коней, доглядав за пасікою та садом [29, с. 4].

У 1923-1929 роках Данило навчався в початковій школі с. Підгородно Любомльського повіту. Особливе зацікавлення він демонстрував до окремих гуманітарних і природничих наук, багато читав [4, с. 31-32].

Великий вплив у той час на Данила мав рідний брат Антін. Ще працюючи в Москві на залізниці, він захопився комуністичними ідеями [23, с. 8]. Повернувшись у рідне село, А.Шумук заснував тут осередок партії «Сельроб», організував у власному домі громадську читальню, випишував газети і журнали для місцевого населення [20, с. 8-9].

Будучи постійним учасником зборів місцевих активістів «Сельробу», Данило рано захопився комуністичними ідеями [21, с. 358]. Перший політичний досвід він здобув напередодні виборів до польського сейму та сенату в 1928 році. «Одним із методів боротьби за свої ідеї та переконання для нас була боротьба з іншими проявами пропагандистської роботи. Нерідко, перед виборами, я скликав своїх хлопців-однолітків і разом з ними зривав польські агітки та плакати, наклеюючи на їх місце нашу агітацію», – писав він пізніше у власних спогадах [4, с. 32].

Великою активністю позначились дії Д.Шумука в самі дні виборів у березні 1928 року. Про ці події він згадував: «У неділю рано-вранці в день виборів я скликав своїх юнаків, і роздав їм по сотні сельробівських номерків, а тоді розвів їх і розставив по всіх стежках і дорогах, які вели до виборчої дільниці, щоб вони роздали ті номерки виборцям. Вручаючи кожному неграмотному чи малограмотному номерок вони пояснювали, що якщо ці номерки спустять в урну, то податки в селі знизять наполовину й узагалі жити селянам стане далеко легше...» [4, с. 33 – 34].

Незважаючи на відхід брата Антіна від політики, постійний тиск зі сторони повітовою поліцією, юний Данило продовжував займатись партійною роботою. Напередодні позачергових виборів до польського сейму та сенату в 1930 році він налагодив контакти із кандидатом у депутати від «Сельробу» Миколою Хімчином [4, с. 50 – 51]. На адресу молодого активіста останній організував виписку газет та журналу «Вікна» з м. Львів.

Розповсюджуючи ліворадикальну пресу та агітаційні матеріали, Д. Шумук звернув на себе увагу керівників Ковельського окружного комітету партії «Сельроб». Восени 1931 року з ним зустрічався голова комітету Петро Оксенюк і дав доручення організувати повітовий комітет партії на Любомльщині [9, арк. 6 – 7]. «Це мене так окрило і надало мені такої наснаги, що я всі святкові й вихідні дні використовував на мандри по селах Любомльського повіту, – згадував Д.Шумук. – Читачі лівої прокомуністичної преси в кожному селі були мені знайомі, отже, до них я передусім і звернувся в справі організації повітового комітету Сельробу...» [32, с. 17 – 18].

19 січня 1932 року в с. Нудиже Любомльського повіту були скликані перші повітові збори активістів «Сельробу», на яких обговорено політичне становище краю, обрано керівництво комітету, накреслено план його діяльності [4, с. 55].

Під час зборів Д. Шумука було призначено керівником відділу пропаганди. «За організаційну роботу партії Сельроб я взявся із всією душею, віддаючи тій справі всі хвилини свого вільного часу.

По всіх сусідніх селах Любомльського повіту я організував сільські комітети Сельробу», – писав він у своїх спогадах [4, с. 55].

Згідно повідомлення повітової поліції, практично за два місяці діяльності комітету в більшості сіл повіту були організовані місцеві осередки партії, продовжувалося розповсюдження партійних видань «Сельроб», «Сила», «Наша земля» [9, арк. 7].

Разом з тим, активна діяльність членів «Сельробу» постійно перебувала в полі зору місцевих органів влади [25, арк. 1-2]. Польська поліція неодноразово розганяла організаційні збори партії та застосовувала штрафні санкції до її членів, а також і тих, хто випишував ліворадикальну пресу [31, с. 54].

Активна партійна робота Д.Шумука в межах Любомльського і Ковельського повітів Волинського воєводства згодом була помічена зі сторони керівництва місцевих комітетів Комуністичної партії Західної України.

У червні 1932 р. у с. Хворостів Любомльського повіту відбулася зустріч активіста із членами КПЗУ Степаном Заголюком та Тимошем Кавецьким [4, с. 56-57]. У ході розмови останні запропонували Д.Шумуку передати справи по лінії «Сельробу» іншим членам, а самому організувати на Любомльщині підпільний комітет комсомолу [24, с. 49]. Сам він так згадував про ті події: «Я був безмежно радий з того, що мені довіряють і доручають таку серйозну і відповідальну роботу, одначе я сказав, що мені треба насамперед самому добре вивчити програму та статут комуністичної партії і вступити в її ряди, а тоді вже організовувати районні комітети... Мені здавалося, що нарешті я знайшов суть, справжній зміст життя, і я почував себе безмежно щасливим» [31, с. 21-22].

Згідно з пізнішими свідченнями Д.Шумука, наданими в ході досудового слідства, 20 червня 1932 р. в урочищі «Смолин», між селами Скиби і Машів Любомльського повіту, відбулася перша районна комсомольська конференція [11, арк. 32]. На ній було прийнято рішення про створення Любомльського районного комітету Комуністичної спілки молоді Західної України [23, с. 8], а самого Данила обрано його секретарем. З метою конспірації новопризначеному керівнику надали псевдо «Ліщина» [11, арк. 33].

Уже 27 липня 1932 р. поблизу с. Боремщина Д.Шумук зініціював комсомольську конференцію, на якій видав присутнім активістам директиви організувати підрахунок кількості членів організації «Союз стрілецький» та осадників у повіті для подальшої боротьби з ними [11, арк. 32]. На наступних зборах, які відбулись 14 серпня, Д.Шумук перебирає ці обов'язки на себе [11, арк. 56], очевидно, будучи незадоволеним діями соратників.

Згодом були скликані підпільні комсомольські збори біля с. Почапи Любомльського повіту, на яких новопризначений секретар розповів про діяльність комітету в окрузі [24, с. 49]. Тоді ж він отримав інструкції щодо створення комсомольського осередку в с. Боремщина, що і було зроблено згодом [6, арк. 34].

Окрім вирішення організаційних питань та розбудови партійної мережі, керівництво КПЗУ на Волині вимагало від підконтрольних партій та організацій активних форм боротьби з місцевою владою. Так, на початку 30-х рр. XX ст. в Любомльському та Ковельському повітах лівими партіями організовано ряд антиподаткових, антиярмаркових та антишкільних акцій. Частими також були так звані саботажні акції – підпал майна, пошкодження телеграфних ліній тощо.

3 вересня 1932 р., на черговій партійній конференції в с. Хворостів Любомльського повіту, Д.Шумук отримав завдання від члена КПЗУ С.Заголюка влаштувати в селах повіту антиподаткові та антишкільні акції [11, арк. 32]. Окрім цього, активісту була надана вказівка організувати мережу молодіжних осередків прихильників КСМЗУ.

Активна діяльність, якій, за словами Д.Шумука, він «віддавав весь свій вільний час, усі сили і хист», не залишалася непоміченою зі сторони польської поліції. Вбачаючи неефективність методу тиску на родичів юнака, вона вдавалася до більш радикальних дій. Так, 30 липня 1932 р. уперше за свою політичну діяльність Д.Шумук був арештований на дві доби постерунком поліції с. Городно [4, с. 61]. 26 вересня 1932 р. за підозрою у зв'язках з КПЗУ його разом з іншими однопартійцями А. Сацюком та Я.Шицем заарештувала повітова поліція [9, арк. 6 – 7]. Практично в той же час польська влада заборонила діяльність партії «Сельроб» та закрила всі її видання на теренах своєї держави.

Під час проведення домашнього обшуку жодних речей, що вказували б на приналежність Д.Шумука до прокомуністичних організацій, виявлено не було [9, арк. 9].

Натомість, під час допиту затриманий зізнався слідчому П. Молюсу, що з весни 1931 до вересня 1932 р. входив до «Сельробу», мав її програму, розповсюджував підпільну пресу [9, арк. 6]. Згідно постанови слідчого від 28 вересня 1932 р., Д. Шумука було ув'язнено терміном на два місяці [9, арк. 22]. Однак через відсутність доказів, 15 жовтня арештованого було звільнено.

Повернувшись додому, Д.Шумук на деякий час відходить від підпільної роботи. Однак, згідно інформації повітової поліції, уже 10 грудня 1932 р., під час зустрічі з однопартійцем Г. Власюком, він сплатив членський внесок, а також взяв участь у районній партійній конференції в с. Скиби Любомльського повіту [11, арк. 32].

Протягом січня-березня 1933 р. Д.Шумук брав участь в більшості партійних конференцій у повіті [11, арк. 34 – 35]. На проведених зборах у с. Хворостів, Скиби, Боремщина, Руда Любомльського повіту він отримав завдання проводити в населених пунктах округи антиподаткові, антишарваркові та антишкільні акції, розповсюдив серед членів комітету комуністичні газети «Известия», проводив інструктажі присутнім по веденню агітаційної роботи [11, арк. 32].

Згідно з донесенням любомльського повітового старости волинському воєводі, в березні 1933 р. за організації членів КПЗУ у с. Боремщина, Підгородно, Куснище проведено ряд страйків і мітингів [23, с. 8].

У квітні 1933 р. разом з іншими членами комсомолу Д.Шумук брав участь в мітингах-протестах на всіх дорогах, які вели в м. Любомль, з метою підвищення цін на сільськогосподарські товари [12, арк. 6]. 30 квітня, у зв'язку з підозрою у співпраці з комуністичними партіями, активіст був арештований на один місяць ув'язнення [11, арк. 56].

Після звільнення, у травні-червні 1933 року Данило Шумук був учасником більшості партійних зборів і конференцій в с. Хворостів, Боремщина Любомльського повіту, с. Новосілки Ковельського повіту, сприяв організаційному зміцненню місцевих осередків ліворадикальних організацій (зокрема, МОДРу), проводив по селах антиподаткові та антипродовольчі мітинги [12, арк. 6].

Перебуваючи в полі зору польської поліції та через підозру у співпраці з повітовою поліцією члена РК КСМЗУ І. Криласа, Данило Шумук виступив з пропозицією ліквідувати Любомльський районний комітет комсомолу [11, арк. 32], що і було виконано згодом.

Згідно з пізнішими свідченнями Д.Шумука, в той час партійним керівництвом було надано розпорядження створити на теренах Любомльщини ще один районний комітет комсомолу. 2 серпня 1933 р., поблизу с. Почапи Любомльського повіту, були скликані чергові збори, на яких проголошено утворення Почапського районного комітету Комуністичної спілки молоді Західної України [2, с. 723].

Згідно рішення зборів, новоутворений комітет поширив свою діяльність на села Боремщина, Бик, Кіззя, Почапи, Головно Любомльського повіту [11, арк. 33]. Данила Шумука було обрано секретарем Почапського РК КСМЗУ і тоді ж надано псевдо «Петрушин» [11, арк. 56]. До складу комітету увійшли Я. Маткобожик, І.Димарчук, Х.Романюк [11, арк. 34].

У листопаді-грудні 1933 р. молодий активіст читав пропагандистські лекції в містечку Маційов Ковельського повіту, розповсюджував комуністичні відозви, листівки, прокламації, проводив ряд партійних зборів. Після арешту свого соратника Тимоша Кавецького від 22 листопада 1933 р. він деякий час очолював Почапський та Сьомацький РК КСМЗУ [11, арк. 34].

8 січня 1934 р. Д.Шумук організував партійні збори в с. Почапи, де роздав присутнім Я. Маткобожу та І.Димарчуку комуністичні відозви та закликав присутніх долучатись до організації страйків та мітингів проти польської адміністрації [11, арк. 34].

На межі 1933-1934 рр. польська поліція здійснила низку арештів у Любомльському повіті за фактом ведення комуністичної діяльності на його теренах [11, арк. 32].

Д.Шумука, як уже знаного члена комуністичного підпілля, арештували одного із перших [25, арк. 1 – 2]. Про це він згадував: «На Водохреща, вночі з 19 на 20 січня польська поліція заарештувала мене п'ятий раз. Обшук робили дуже довго, але нічого не знайшли. Цього разу мені ще в хаті наклали наручники...» [31, с. 69 – 70].

Арешти односельчан викликали хвилю протестів у місцевого населення [13, арк. 5]. Згідно інформації поліцейського Владислава Куцяка, повітового слідчого Петра Молюса та сільського солтиса Миколи Дубія, наданої в досудовому слідстві, «в протесті брали участь 40-50 місцевих жителів, які обзивали супроводжуючих, кидали в них каміння, штахети, цеглу, сніг та лід...» [7, арк. 3]. Усього за цим фактом було арештовано 10 осіб та заведено окрему кримінальну справу [13].

Заарештованого Д.Шумука було доставлено в повітовий відділ поліції у м. Любомль [12, арк. 7]. Відмовившись співпрацювати із слідчим Ю.Ангельським, він був підданий катуванням [32, с. 33 – 34]. Очевидно, що під дією таких методів ув'язнений зізнався в своїх переконаннях, організації селянських страйків, розповсюдженні комуністичної літератури тощо [12, арк. 7].

Після проведення слідчих дій Д. Шумука перевели до Ковельської в'язниці [14, арк. 11]. Після винесення вироку Луцьким окружним судом перебував в ув'язненні у м. Ломжа та Білосток (Польща).

Таким чином, Данило Шумук був активним учасником комуністичного руху на Волині в 20-30-ті рр. XX ст. Ще в юнацькі роки він включився в діяльність легальної партії «Сельроб», займався агітаційною роботою, розбудовою її осередків. Деякий час перебував на чолі районних комітетів Комуністичної спілки молоді Західної України в межах Любомльського та Ковельського повітів. Неодноразово організовував масові акції, протести проти місцевої польської влади. З огляду на нелегальну партійну роботу часто заарештовувався польською поліцією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алтухов В. Слово про Данила Шумука. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т.42. Донецьк. 2016. С. 43-56.
2. Антонюк Я. Д. Шумук. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*. Торонто; Львів. 2014. С. 723-724.
3. Бобир А. Тюремний «хрест». *Україна Молода*. 2010. 3 серпня. С. 12-13.
4. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України. Ф.202. Архів Д.Л.Шумука. Спогади. 89 с.
5. Державний архів Волинської обл. (Держархів Волинської обл.). Ф.191. Оп.1. Спр. 352. 204 арк.
6. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.1. Спр.352а. 262 арк.
7. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.3. Спр.353а. 332 арк.
8. Держархів Волинської обл. Ф.191. Оп.1. Спр. 453. 203 арк.
9. Держархів Волинської обл. Ф.216. Оп.3. Спр.75. 42 арк.
10. Держархів Волинської обл. Ф.216. Оп.3. Спр.135. 178 арк.
11. Держархів Волинської обл. Ф. 216. Оп.3. Спр. 206. 143 арк.
12. Держархів Волинської обл. Ф. 216. Оп.3. Спр. 207. 92 арк.
13. Держархів Волинської обл. Ф. 216. Оп.3. Спр. 1073. 67 арк.
14. Держархів Волинської обл. Ф.281. Оп.1. Спр. 3. 262 арк.
15. Зінкевич О. Шумук Данило. *Енциклопедія українознавства*. Львів. 2000. Т.10. С. 3906-3907.
16. Крамар Ю. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за матеріалами Державного архіву Волинської області). *Архіви України*. 2013. № 3. С.115-126.
17. Кучереп М. Західне Полісся у міжвоєнний період (1921-1939). *Західне Полісся. Історія та культура*. Луцьк, 2012. С.342 – 411.
18. Лис С. 100 років від дня народження Д.Л.Шумука (1914-2004). *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2014 рік*. Луцьк. 2013. С. 203-208.
19. Овсієнко В. Рапп І. Данило Лаврентійович Шумук. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР*. Т.1. Україна. Частина 2. Харків, 2006. С. 841-844.
20. Ольховський І. Лицар честі. *Українська газета*. 2004. № 22. С.1, 8-9.
21. Остапчук О. Данило Шумук. Людина-легенда, яку знає увесь світ. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії Волині*. Луцьк. 2009. Вип. 30. С. 357-362.
22. Стех Я. Майже половина життя в ув'язненні. *Наше Слово*. 2004. 30 листопада. №48. С. 8.
23. Тима П. «Я був той комуніст, що сидів у тюрмі, а не той, що саджав до неї інших». *Наше Слово*. 2004. 7 листопада. №28. С.8.
24. Фініковський Ю. Становлення особистості Данила Шумука: дитячі та юнацькі роки (1914-1934). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С.47-53.
25. Шумук Д. Автобіографія: [Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №НДФ-3317. 2 арк.
26. Шумук Д. Виступ: [Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5321. 3 арк.
27. Шумук Д. Звернення до членів Гельсінської комісії: [Машинопис]. *Фонди Любомльського краєзнавчого музею*. Інв. №КДФ-5285. 4 арк.
28. Шумук Д. Комуністичне словоблудство. *Українське слово* (Париж). 1991. 12 травня. С. 2.
29. Шумук Д. Моя рідна умираюча Боремщина. *Українські Вісті* (Детройт). 1994. 25 грудня. С.4.
30. Шумук Д. За східним обрієм: Спомини. Париж; Балтимор, 1974. 447 с.
31. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Детройт, 1983. 536 с.
32. Шумук Д. Пережите й передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981). Київ, 1998. 431 с.
33. Шумук Данило. *Рух опору в Україні: 1960 – 1990. Енциклопедичний довідник*. Київ, 2012. С. 822–824.
34. Шумук Д. *Українська Гельсінська група. 1978-1982: документи і матеріали*. Торонто; Балтимор, 1983. С. 942-958.

Отримано: 30 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vetal.galishevskiy@meta.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-90-93

Галішевська Н. Мистецьке життя українського націоналістичного підпілля у 20 – 30 роках XX століття / Н. Галішевська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 90–93.

УДК 39(477)+008

Неллі Галішевська

МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ У 20 – 30 РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано мистецький аспект українського націоналістичного підпілля у міжвоєнний період. З'ясовано причини активної пропагандистської роботи УВО та ОУН. Вказано на основні етапи розвитку музичного мистецтва як засобу ідеологічного впливу на маси.

Ключові слова: Західна Україна, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, Крайова Екзекутива, Ліга Націй.

Нелли Галишевская

ИСКУССТВО В ЖИЗНИ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ПОДПОЛЬЯ В 20 – 30-Х ГОДАХ XX ВЕКА

В статье проанализирован художественный аспект деятельности украинского националистического подполья 20-30 годов XX в. Выяснено причины активной пропагандистской работы УВО и ОУН. Представлены основные этапы развития музыкального искусства как средства идеологического воздействия на массы.

Ключевые слова: Западная Украина, Украинская военная организация, Организация украинских Националистов, Краевая Экзекутива, Лига Наций.

Nelli Halishevskia

THE ARTISTIC LIFE OF THE UKRAINIAN NATIONALIST UNDERGROUND IN THE 1920S-1930S

The article analyzes the artistic aspect activities of the Ukrainian Nationalist Underground in the 1920s-1930s. Find out the cause of an active propaganda of UVO and OUN. Shown on the main stages of the development of music as a means of ideological influence on the masses.

Key words: Western Ukraine, Ukrainian Military Organization, the Organization of Ukrainian Nationalists, Territorial Executive, the League of Nations.

Проголошення Україною незалежності послужило новим поштовхом для переосмислення подій і явищ вітчизняної історії. Зокрема, стало можливим розпочати дослідження українського національно-визвольного руху, історія якого довгий час замовчувалася. Невід'ємною складовою на шляху здобуття Україною незалежності в XX ст. була боротьба Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) проти окупаційних режимів на теренах Західної України впродовж 20-30-х років XX ст. Варто зазначити, що їхня діяльність досить добре висвітлена в історіографії, але аж ніяк не в музично-мистецькому аспекті діяльності.

До досліджень музичної складової в діяльності Української військової організації та Організації українських націоналістів уперше звернулися історики діаспори, безпосередні учасники тих буремних подій: З. Книш, П. Мірчук, З. Книш, В. Мартинець. У своїх дослідженнях вони значну увагу присвятили питанню патріотичного виховання молоді: розкрили роль молодіжних організацій у національно-визвольному русі 20-х років XX ст. у Західній Україні, побіжно висвітливши і мистецький аспект діяльності УВО та ОУН. Крім того, вчені діаспори неабиякого значення надавали історії ОУН, у контексті якої було обґрунтовано проблеми виховання молоді, зокрема і мистецькими акціями. Означеному питанню свої праці присвятили П. Мірчук та Ю. Охрімович.

У новітніх публікаціях вітчизняних істориків (І. Білас, Я. Грицак, А. Кентій, М. Мандрик, В. В'ятрович, М. Посівнич, О. Дарованець, І. Патриляк та ін.) значна увага приділяється національно-політичному та ідеологічному вишколу молоді під протекторатом УВО і ОУН. Однак питання мистецького аспекту роботи УВО-ОУН розглядається побіжно, а тому, на нашу думку, цей аспект діяльності українського націоналістичного підпілля 20-30-х років XX століття заслуговує на ґрунтовніше дослідження.

Доречно також зазначити, що не лише вітчизняні історики займаються проблемою національно-визвольного руху на Західній Україні. Так, білоруський історик С.Ткаченко присвятив ряд праць проблемам тактики, стратегії і формам боротьби ОУН та УПА. Він, зокрема розглядає, й питання ведення пропаганди засобами музичного мистецтва у рядах ОУН і УПА як невід'ємної частини визвольного процесу молоді.

Період із 1917 по 1919 роки був напевно одним із найтяжчих в історії української державності, адже нестабільна обстановка всередині УНР і ЗУНР, несприятливі політичні чинники призвели до того, що молоді держави досить швидко припинили своє існування. Західноукраїнські землі після українсько-польської війни були захоплені Польщею на чолі з Ю.Пілсудським і 28 червня 1919 року передані Лігою Націй під протекторат Другої Речі Посполитої. У польському уряді та сеймі існувала думка, що асиміляція українців життєво необхідна для існування неподільної Речі Посполитої. Концепція польських націонал-демократів (ендеків) – «Польща для поляків» – стала основою програми щодо українців у подальші роки. Ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада на початку 1920-х років спрямувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності українців, ліквідацію культурних та громадських інституцій, перетворення окупованих земель в інтегральну частину Польської держави. Закон про освіту (14 липня 1924 року), який замість вивчення національної мови в школі передбачав вивчення обох мов із поступовим переходом на польську, є яскравим проявом цих шовіністичних тенденцій. «У законі говорилося, що основним типом державної школи є так звана «утраквістична» (двомовна) школа, яка насправді була польською. Якщо у 1922-1923 навчальному році у Східній Галичині було 1859 українських шкіл, то у 1926-1927 їх залишилося 845, а утраквістичних шкіл стало 1550» [9, с. 113]. Політика дискримінації українського населення поширювалась і на українську культуру, зокрема зазнавали утисків українські мистецькі товариства [10, с. 42].

Така політика польських властей викликала організований опір українців, насамперед українського націоналістичного підпілля. Вже з 1922 року предтеча ОУН Українська військова організація починає залучати до «противиборчої і саботажної акції навіть – 15-річних юнаків для дрібної помічної роботи...» [3, с. 117]. Уже на початку існування УВО у 1921-1922 роках формується її структура. Так, керівним органом Організації була Начальна команда на чолі з Начальним командантом, яка складалася з бойового, політичного, розвідувального та організаційного відділів на чолі з відповідними референтами. Кожна місцева команда УВО складалася з організаційної, бойової, політичної, ідеолого-пропагандистської, яка відповідала поміж іншим і за мистецькі акції під «патронатом» УВО, та фінансової референтур. Згодом осідок Начальної команди було перенесено за кордон, а на території Польщі утворено Крайову команду з центром у Львові. Загалом діяльність УВО можна умовно розділити на легальні і нелегальні форми спротиву польській окупаційній політиці в Західній Україні [1, с. 66].

До активних форм опору належали бойові акції організації, а до пасивного – поширення нелегальної літератури, різноманітні культурні та мистецькі акції. У національно-визвольній боротьбі УВО, а пізніше і ОУН зуміли плідно використати поєднання свого нелегального становища з легальними молодіжними організаціями «Сокіл», «Луг», «Пласт», мережею спортивних клубів і секцій усього західноукраїнського краю. Саме на їх засадах формувалася майбутня еліта української молоді, що поповнювала національні кадри на всіх ділянках українського суспільно-політичного життя в умовах польської окупації.

УВО, а згодом і ОУН були задіяні в молодіжних товариствах, студентських спортивних клубах, секціях не лише з метою пропаганди національної ідеї, а й намагалися залучити якомога більше молоді до своєї організації. Зокрема, особи, які проводили «освітню і політично-освідомну працю серед ремісничої молоді..., мусіли стояти в контакті з командою УВО, а потім з керівниками націоналістичних організацій» [4, с. 60].

Одним з основних елементів виховання національно свідомої молоді було проведення тематичних музичних вечорів, вихованців активно залучали до театральних, музичних і хорових гуртків, практично при кожному товаристві діяв хор, ансамбль. Також до таких заходів часто залучали видатних діячів українського національно-визвольного руху. Так, З.Книш згадує, що до такої діяльності залучали Д.Донцова, Ю.Головінського, Р.Сушка, які мали музичну освіту [4, с. 25].

Окрім того, УВО організовувало спеціальні табори вишколу, які розташовувалися за кордоном, де навчалися молоді вояки. Цьому сприяли тісні зв'язки з Німеччиною і Чехословаччиною. Перші такі військові табори були засновані ще в 1925 році в Данцігу. Підготовка тривала півроку, зазвичай її проходили старшини, проте до таких навчань залучали також і молоді кадри. «Курс цей закінчили 60 членів УВО – колишні бойовики, як теж і 50 молодших членів УВО, які ще не відбули військової служби» [8, с. 34]. Однак при таборі також створювалися умови й для мистецького зростання, зокрема функціонувало кілька самодіяльних гуртків, у тому числі музичних, діяв хор.

Значну ідеологічну роботу українського націоналістичного підпілля виконували молодіжні осередки. У період діяльності УВО в цих осередках вивчали історію України, способи та методи ведення силової боротьби у підпіллі. Значна увага приділялася і музично-естетичному вихованню молоді: організовувалися концерти, музичні вечори, діяли хори і театральні студії [7, с. 82].

Основним центром просвітницької діяльності УВО, а згодом і ОУН був Академічний Дім у Львові, в якому сконцентрувалося студентське життя краю і де містилися осередки УВО. Із 1929 р. Організація українських націоналістів, крім продовження традицій УВО, починає спрямовувати свої зусилля на пошук альтернативних шляхів навчання та виховання української молоді [5, с. 141]. Прагнучи охопити своїм впливом життя українського народу в усіх його проявах, ОУН не обмежувалася суто політичними завданнями, а намагалася, з одного боку, впливати на культурно-освітні процеси, а з іншого – підпорядкувати працю громадського сектора під контроль свого руху. Така позиція висувала перед керівним активом ОУН потребу оформити теоретичні засади культурно-освітньої політики організації та визначити шляхи її практичної реалізації. Основні положення програми культурно-освітньої діяльності ОУН зводилися до наступних моментів: прогрес української нації ОУН вбачала в розбудові національної держави, заснованої на культурній самобутності українського народу та найважливіших цінностях європейської культури; важливою засадою культурної політики ОУН визнавалася стимуляція, а не адміністративне втручання держави в процеси мистецтва, науки, зокрема культурний процес мав бути побудований на основі свободи культурної творчості, у поєднанні з духовною природою українського народу, його героїчним історичним минулим, національними традиціями та вимогами сучасності; ОУН стояла на позиції викорінення будь-яких проявів шовінізму, наслідків тоталітаризму пануючих держав як в ділянці культури, так і в психіці народу; культурно-освітнім сектором ОУН під керівництвом О. Ольжича було розроблено конкретні завдання з окремих ділянок культурно-освітньої роботи, зокрема у ділянці літератури, яку ОУН розглядала за важливий світоглядно-виховний чинник [12, с. 31–32].

Під керівництвом Крайової Екзекутиви (КЕ) ОУН діяли самоосвітні гуртки, які відповідали за складання планів й організування культурно-освітньої роботи в населених пунктах, підготовку вистав, концертів, святкових зборів, співпрацю з місцевими вчителями тощо [2, с. 227]. Для урізноманітнення, цікавості проведення національних свят, виходячи з освітніх і культурних потреб українського народу, КЕ ОУН також організувала випуск нотних видань і хорових партитур на всі національні свята, адже «молодь зобов'язана проявити себе і в культурно-мистецькій діяльності: театральних гуртках, хорах, оркестрах. Протягом 1929-1939 років завдяки цим самоосвітнім гурткам підготували 206 театральних вистав, 145 святкових концертів, влаштували 57 фестивалів, заснували 5 театральних, 14 хорових і музичних гуртків [8, с. 94].

КЕ ОУН проводила цілеспрямовану боротьбу проти полонізації української національної культури та шкільництва. Насамперед, члени організації працювали у мережі культурно-освітніх товариств, що діяли на Західній Україні. Активна співпраця ОУН з «Просвітою», «Соколом», «Лугом», «Січчю» дала можливість, окрім ідеологічної діяльності, проводити й виховну роботу серед української громадськості. Особливо активно така співпраця налагоджувалася починаючи з другої половини 1920-х років. У зв'язку з переслідуванням польською владою «Просвіти» оголосило ОУН початок антипольської акції спротиву, метою якої був захист української культури. У рамках цієї акції лише в 1933 р. підпільними друкарні українських націоналістів надрукували 98 тис. листівок

та відозв, 6 тис. брошур, у яких вони закликали українців Галичини та Волині перейти від оборони до рішучого наступу проти колонізації, у першу чергу в освітніх закладах [6, с. 46].

Значну військово-політичну та ідейно-організаційну діяльність під прикриттям молодіжних товариств проводили відомі діячі ОУН Ю. Грицай, М. Колодзінський, Б. Підгайний, С. Охримович та інші. У першу чергу студентська молодь «втілювала ідеї та постанови проводу ОУН серед спортивно-патріотичних товариств, клубів, мистецьких секцій» [1, с. 47]. У 1932 році Юліаном Головінським при ОУН було створено референтуру юнацтва (керівник – І. Габрусевич), аби взяти під контроль та систематизувати виховання й ідеологічну підготовку молоді. Це сприяло поширенню ідеології українського націоналізму і залученню в організацію радикально налаштованої молоді. Цій референтурі були підпорядковані крайові та обласні проводи, у кожному з яких були дві основні референтури – організаційна (займалася справами всебічної організації діяльності) і вишкільна (планувала та контролювала навчання). Мережа «Юнацтва» мала свою окрему структуру, починаючи від станиці. Таким чином, станиця «Юнацтва» містила 3-5 ланок (у кожній 3–5 юнаків); підрайон – 3-5 станиць; район – 3-5 підрайонів; повіт – 3-5 районів; округ – 3-6 повітів; область – кілька округів. Найпоширенішими методами виховного впливу були публічні лекції, широко використовувалися музичні засоби (спів, особливо хоровий, патріотичних і релігійних пісень), ставилися «ударні» сцени з вистав національних драматургів [11, с. 240]. Отже, мистецтво і музика займали важливе місце в діяльності українського націоналістичного підпілля 20-30 років ХХ ст. Незважаючи на їх прикладну роль, керівники УВО та ОУН усвідомлювали значення музичного мистецтва у виховному процесі та ідеологічній роботі. Також керівництво підпілля вважало за необхідне підтримувати належний інтелектуальний та культурний рівень членів організації. Отож, на нашу думку, проблема дослідження мистецького аспекту в діяльності УВО та ОУН є актуальною в наші дні та заслуговує на введення до лекційного курсу з вивчення українського національно-визвольного руху ХХ століття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дарованець О. Боротьба Організації українських націоналістів проти асиміляційно-репресивної політики польської влади щодо українців Волині (1929-1939). *Український визвольний рух*. 2003. №2. С. 53–73.
2. Ішук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН (б) серед молоді (1944 – 1954 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2003. № 1. С. 224–244.
3. Книш З. Власним руслом. Українська військова організація в 1922- 1924 роках. Торонто, 1970. – 381 с.
4. Книш З. Далекий приціл. Українська військова організація в 1927- 1929 роках. Торонто, 1970. 401 с.
5. Кульчицький В. Проблема виховання молоді в діяльності ОУН та УПА. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету*. 2000. Вип. 10. 162 с.
6. Мазурок В. ОУН у боротьбі з колонізацією Галичини й Волині у 20–30-х роках ХХ століття. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*. Луцьк, 2012. С. 43-48.
7. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Вінніпег, 1949. 419 с.
8. Мірчук П. Нарис історії Організації українських націоналістів. 1920 – 1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. Т. 1. 460 с.
9. Нагірняк А. Особливості антиукраїнської політики польської влади в Галичині у 1920-х роках. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2009. № 65. С. 112–116.
10. Посівнич М. Ставлення ОУН до Польщі в міжвоєнний період. *Український визвольний рух*. 2003. № 2. С. 40–54.
11. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск, 2000. 512 с.
12. Ухач В. Культурно-освітня діяльність Організації Українських Націоналістів: спроба аналізу. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2002. С. 31–36.

Отримано: 21 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 29 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: baranv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-94-103

Баран В. Україна: воєнне літо 1941 року / В. Баран // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 94–103.

УДК 94(477)«1941»

Володимир Баран

УКРАЇНА: ВОЄННЕ ЛІТО 1941 РОКУ*

У статті проаналізовано початковий період німецько-радянської війни на території України, зокрема діяльність радянських органів державної безпеки у червні–серпні 1941 року.

Ключові слова: Україна, німецько-радянська війна, радянські органи державної безпеки.

Владимир Баран

УКРАИНА: ВОЕННОЕ ЛЕТО 1941 ГОДА

В статье проанализировано начальный период немецко-советской войны на территории Украины, в частности деятельность советских органов государственной безопасности в июне–августе 1941 года.

Ключевые слова: Украина, немецко-советская война, советские органы государственной безопасности.

Volodymyr Baran

UKRAINE: WAR SUMMER 1941

The article is analyzed the initial period of the German-Soviet war on Ukrainian territory, in particular the activities of the Soviet state security bodies in June–August 1941.

Key words: Ukraine, German-Soviet war, Soviet state security bodies.

На світанку 22 червня 1941 року, після потужної артилерійської підготовки, німецька армія перейшла радянський кордон і розгорнула наступ проти частин Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Ворожа авіація нанесла численні бомбові удари по найбільших містах прибалтійських республік, Білорусі, України та Молдови. Розпочалася німецько-радянська війна.

У перші її години найвище політичне керівництво і військове командування СРСР сподівалися, що йдеться лише про прикордонний інцидент, про масштабну провокацію. Проте хід подій на всьому західному кордоні країни, від Балтики аж до Чорного моря, а згодом заяви німецького посла в Москві і міністра закордонних справ Німеччини по берлінському радіо засвідчили, що гітлерівський режим розпочав наперед сплановану і ретельно підготовану агресію проти Радянського Союзу.

У полудень 22 червня, коли вороже вторгнення вже набрало загрозливого розмаху, по радіо від імені радянського уряду виступив заступник голови РНК СРСР, нарком закордонних справ В. Молотов. У його зверненні до народу прозвучав емоційний заклик до захисту країни і протидії загарбникам. Високий урядник прагнув заспокоїти громадян і вселити в серця людей впевненість у майбутній перемозі: «Наше діло праве. Ворог буде розбитий. Перемога буде за нами!» [1].

Звістка про початок війни викликала величезне занепокоєння в суспільстві. Тривалий час в країні говорилося про можливу війну, повсюдно велася так звана оборонна робота, ідеологічна, морально-психологічна і військово-технічна підготовка населення. Однак коли нацистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз, а війна з очікуваної стала реальною, більшість громадян країни пережила справжнє потрясіння, почуття глибокої тривоги і розгубленості.

22 червня 1941 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних на території 14 військових округів, зокрема Київського особливого, Одесь-

* Автор висловлює щирі подяку пану Сергію Кокіну за допомогу в доборі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

кого і Харківського. Мобілізації підлягали військовозобов'язані, які народилися з 1905 року по 1918 рік включно [2]. На основі Київського особливого військового округу було сформовано Південно-західний фронт, на основі Одеського округу – 9-ту армію, а на базі переміщеного на південь управління Московського військового округу – Південний фронт.

Тоді ж, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, в окремих місцевостях країни було введено військовий стан. Він поширювався на сім союзних республік, у тому числі на Українську РСР, а також на низку автономних республік та областей Російської Федерації. В оголошених місцевостях усі функції державної влади в області оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки належали військовим радам фронтів, армій, військових округів або вищому командуванню військових з'єднань.

Військова влада отримала право залучати громадян до трудової повинності, охорони різноманітних об'єктів, встановлювати «військово-квартирний обов'язок» для розквартирування військових частин та установ, оголошувати так звану авто-гужову повинність для задоволення військових потреб, вилучати транспортні засоби та інше необхідне майно не лише в державних, громадських і кооперативних підприємств та організацій, але й в окремих громадян.

Цей указ передбачав, що військова влада могла регулювати роботу установ, організацій і підприємств, забороняти появу на вулиці після певного часу, здійснювати обшуки і затримання підозрілих осіб, виселяти із зазначених територій соціально небезпечних осіб тощо. Всі кримінальні справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, передавалися на розгляд військових трибуналів [3]. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали [4].

23 червня 1941 року, за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, була створена Ставка головного командування, яку очолив нарком оборони СРСР С. Тимошенко [5]. Через тиждень ЦК ВКП(б), Президія Верховної Ради СРСР і РНК СРСР сформуливали Державний комітет оборони (ДКО) як надзвичайний вищий орган, що зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні. Головою ДКО став Й. Сталін, його заступником – В. Молотов, а членами – Л. Берія, К. Ворошилов і Г. Маленков (у 1942–1944 рр. до його складу введено М. Вознесенського, А. Мікояна, Л. Кагановича і М. Булганіна).

З перших днів війни чимало радянських громадян демонстрували цілковиту підтримку держави, заявляли про свою готовність стати на захист країни. Тисячі добровольців подавали заяви у військові комісаріати з бажанням потрапити на фронт, входили до складу народного ополчення, робили матеріальні внески у фонд оборони. Однак з початком війни не менш виразно виявились внутрішні суперечності радянського суспільства, неприйняття частиною громадськості пануючої системи, невдоволення багатьох людей політикою влади, а також звичайні в такій ситуації почуття страху, непевності, нерішучості тощо.

Ще в лютому 1941 року відбувся поділ НКВС СРСР на два народні комісаріати – внутрішніх справ і державної безпеки. На НКДБ СРСР покладалися завдання з ведення розвідувальної роботи за кордоном; боротьби з підіривною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок в СРСР; оперативної розробки і ліквідації залишків антирадянських партій і контрреволюційних формувань серед різних прошарків населення в країні; у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства і т. п.; охорони керівників партії та уряду [6]. В липні 1941 року НКДБ СРСР було ліквідовано, а його апарат увійшов до складу НКВС СРСР.

У зв'язку з розгортанням бойових дій з Німеччиною НКДБ СРСР видав 22 червня 1941 року директиву № 127/5809 про заходи органів державної безпеки. У ній говорилося про необхідність мобілізації оперативно-чекістського апарату, вилучення контрреволюційного і шпигунського елементу, попередження шкідницько-диверсійних актів у народному господарстві, насамперед на підприємствах оборонної промисловості і залізничному транспорті. Спільно з НКВС СРСР органи безпеки мали забезпечувати охорону найважливіших господарських об'єктів.

Через два дні нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов підписав директиву народним комісаріатам держбезпеки республік, управлінням держбезпеки країв і областей прикордонної смуги. У документі визначалися завдання органів НКДБ на період війни, зокрема пропонувалося форсувати евакуацію арештованих із західних районів країни, вивезти у тиллові органи НКДБ архівні документи та інші секретні матеріали, не залишати без спеціального дозволу обслуговувані території, боротися з парашутними десантами противника й рішуче придушувати всілякі антирадянські прояви.

Місцеві структури НКДБ продовжували ретельний контроль за різними групами суспільства. Вони здійснювали перлюстрацію кореспонденції, простежуючи настрої населення і фіксуючи найменші прояви нелояльності владі. Вони виявляли усіх невдоволених і навіть нестійких громадян, ізолюючи так званий антирадянський і контрреволюційний елемент. З документів НКДБ УРСР видно, що в перші дні війни значну частину населення охопила паніка і що мешканці міст, зокрема, масово кинулися до магазинів робити запаси продуктів [7].

Так, за 25 червня 1941 року працівники 4-го відділу НКДБ УРСР здійснили перлюстрацію майже 6,9 тис. листів, з яких 195 містили повідомлення «негативного і навіть провокаційного характеру...». У них говорилося про черги до магазинів, відсутність продуктів харчування, високі ціни на базарах, руйнівні наслідки німецьких бомбардувань, велику кількість вбитих і поранених, про масову втечу людей з Києва тощо. Усі вилучені документи направлялися в 3-є Управління НКДБ УРСР для оперативного використання [8].

Такі панічні настрої охопили не тільки багатьох рядових громадян, але й чимало керівників місцевого рівня. У ЦК ВКП(б) надходили телеграми і доповідні записки з прифронтових територій, в яких повідомлялося про ганебну поведінку ряду командирів, партійних і радянських чиновників. Вони нехтували виконанням службових обов'язків, займаючись виключно особистими справами. В одній з таких записок мовилося, що тимчасовим успіхам ворога значною мірою «сприяла паніка, що панує в командній верхівці окремих військових частин, і панічна бездіяльність в місцевих партійних і радянських органах» [9].

В оперативному зведенні конвойних військ НКВС СРСР зазначалось, що 23 червня 1941 року об 11 годині 30 хвилин адміністрація покинула тюрму № 1 м. Львова [10]. У наказі наркома державної безпеки УРСР П. Мешика начальнику Управління НКДБ по Львівській області І. Ткаченку говорилося: «Вашу поведінку і поведінку оперативного складу, що залишили ганебно Львів без усіляких на те причин – розцінюю як таку, що межує зі зрадою батьківщини». Нарком ставив завдання забезпечити порядок у Львові і вимагав: «Приховати від місцевого населення всі наслідки Вашої паніки». Згадані в наказі події сталися приблизно за тиждень до того, як частини Червоної армії залишили місто [11].

У донесенні начальника Політичного управління Південного фронту повідомлялося: «Серед більшості місцевих цивільних радянських і партійних організацій панує повна розгубленість. Керівники районів «сидять на чемоданах», припиняють свою діяльність і першими втікають ще задовго до того, як з'явився ворог в їх районах». Начальник Політуправління фронту зазначав, що, як правило, бездіяльність виявляли місцеві органи влади, що знаходилися в 70–100 кілометрах від лінії фронту. Керівники цих органів «панічно евакуюють свої сім'ї, залишаючи напризволяще населення, яке підлягає евакуації» [12].

У перші тижні війни став помітно наростати потік біженців, які втікали із західних областей України в центральні та східні райони республіки. Таке масове стихійне переміщення населення викликало занепокоєння радянських органів безпеки, що прагнули організувати «ретельну фільтрацію» біженців. Нарком внутрішніх справ УРСР В. Сергієнко вважав, що контрольно-пропускні пункти зони загородження не забезпечували надійної перевірки втікачів і не запобігали просочуванню ворожих елементів у глиб країни. Він твердив, що перебування їх у прифронтовій зоні чи в містах східної частини України «вкрай небажане».

Тож у записці від 30 червня 1941 року, адресованій Л. Берії, нарком пропонував організувати евакуаційні приймальні пункти для біженців із західних областей України, звідки поступово перевозити втікачів у віддалені райони СРСР, «не допускаючи осідання їх на території України». В. Сергієнко пропонував організувати п'ять «евакоприймачів» у Кам'янець-Подільській області (в містах Кам'янці-Подільську, Старокостянтинові, Шепетівці, Проскурові, Волочиську), два – у Житомирській області (у містах Новоград-Волинську та Бердичеві) і по одному – в Ізмаїльській (у місті Аккермані), Одеській (в Овідіополі) та Чернівецькій (у Хотині) областях [13].

Найвище політичне керівництво країни і військове командування, ЦК КП(б)У і РНК УРСР вживали заходи для стабілізації становища в прифронтовій смузі. Органи державної безпеки своїми методами протидіяли проявам зневіри і панікерства, стримували розповсюдження негативної для влади інформації, яка викликала неспокій серед громадськості. На початку липня Президія Верховної Ради СРСР затвердила указ про відповідальність за поширення неправдивих чуток, які збуджують тривогу серед населення. Указ передбачав за такі дії суворе покарання – тюремне ув'язнення за вироком військового трибуналу на строк від двох до п'яти років [14].

У місцевостях, де було запроваджено військовий стан, і в тих районах, де велися воєнні дії, військовим радам фронтів надавалося право затверджувати вирoki військових трибуналів про вищу міру покарання з їх негайним виконанням. У кінці червня ведення слідства у всіх справах про зрадників батьківщини, що втекли за кордон, крім військовослужбовців, покладалося на органи НКДБ, а нагляд за слідством – на прокурорів військових округів. Розслідування у справах членів сімей зрадників батьківщини пропонувалося проводити в 10-денний строк. До відповідальності притягували тільки тих членів сімей, які на момент здійснення злочину проживали разом із зрадником батьківщини чи перебували на його утриманні [15].

Важливим завданням «силових» структур в початковий період війни стала боротьба з парашутними десантами противника. З цією метою, за постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 року, при міських, районних відділах і відділеннях НКВС почалося створення винищувальних батальйонів чисельністю 100–200 осіб кожний. До них вступали не тільки представники партійного, комсомольського і радянського активу, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, інженерно-технічні працівники. Батальйони озброювалися кулеметами, гвинтівками, револьверами, а по можливості – ще й гранатами [16].

За офіційними даними, на початку липня 1941 року в Україні було створено 657 винищувальних батальйонів, в яких налічувалось 158,7 тис. бійців. Поряд з цим формувалися відповідні групи сприяння: їх число досягало 18 тис., вони об'єднували понад 200 тис. осіб. Протягом червня-липня винищувальні батальйони Київської, Одеської, Чернігівської, Запорізької і Кіровоградської областей затримали 98 німецьких шпигунів, диверсантів і льотчиків збитих ворожих літаків [17]. Крім того, бійці батальйонів освоювали військову справу, вчилися володіти зброєю, займалися охороною важливих військових і господарських об'єктів та ін.

У перші дні війни нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов видав директиву за № 2445/М, в якій ставив питання про вивезення із західних регіонів СРСР у центральні і східні райони країни більшості арештованих. Він доручав керівникам місцевих органів НКДБ негайно повідомити загальну чисельність в'язнів, визначити контингент для відправки, а також скласти списки тих, кого ці керівники вважали доцільним розстріляти [18]. Стрімкий наступ німецьких військ значно ускладнював виконання завдання, тому в наступні дні НКДБ СРСР настійно вимагав форсувати евакуацію арештованих.

Найбільш драматичним було становище в'язнів у тюрмах західних областей України. Тут знаходилось багато учасників українського і польського підпілля, які активно протидіяли встановленню сталінського режиму в краї і яких влада вважала особливо небезпечними злочинцями. План евакуації з тюрм НКВС і НКДБ західного регіону УРСР був підписаний заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим і передбачав необхідність якнайшвидшого вивезення в глиб Радянського Союзу 23 236 осіб. Зокрема, передбачалося вивезти зі Львова 4591 особу, Станіслава – 2511, Чернівців – 2060, Луцька – 1999, Тернополя – 1577, Самбора – 1283, Чорткова – 1279, Рівного – 896 осіб та ін. [19].

Проте значну частину в'язнів, насамперед звинувачених у політичних злочинах, жорстоко страшили в таборах, а також під час евакуації, що здійснювалась пішим порядком. У доповідній записці від 12 липня 1941 року начальника Тюремного управління НКВС УРСР А. Філіппова, адресованій заступнику наркома В. Чернишову і начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, наводились деякі відомості про вказані події. Так, у Львівській області з тюрм «вибуло по 1-й категорії», тобто було страчено, 2464 особи. За словами А. Філіппова, «в'язні поховані в ямах, викопаних у підвалах тюрм, а в м. Злочеві [Золочеві] в саду».

У містах Самборі й Стрию було знищено 1101 особу, у Станіславі, Коломиї і Печеніжині – 1000 арештованих. У м. Тернополі при відступі вбито 560 в'язнів: «поховання здійснено у викопаних спеціально з цією метою ямах, однак частина [страчених] 197 чол. поховані в підвалі НКДБ, неглибоко дуже закопані...» У м. Бережанах було вбито 174 особи: «Поховання здійснено на території військової частини (стара фортеця). Із загальної кількості вибулих по 1-й категорії залишилося в підвалі тюрми 20 чоловік...». Під час перевезення 40 розстріляних в'язнів до місця поховання машина НКВС потрапила під бомбардування, а тому вбитих «встигнули тільки скинути з машини».

Багато в'язнів було страчено в інших тюрмах західних областей України. Зокрема, в Дубно вбито 230 осіб, Ковелі – 195, Володимирі-Волинську – 36. За словами А. Філіппова, у Чернівецькій області «всі засуджені до ВМП [вищої міри покарання] розстріляні, також вибуло 16 чол. по 1-й категорії за-

суджених і підслідних за к-р [контрреволюційними] статтями, які знаходилися на момент евакуації в лікарні». З документів НКВС СРСР відомо, що частину в'язнів із західних областей УРСР евакуювали залізницею в центральні і східні райони республіки. Окремих в'язнів, засуджених за побутові, службові та інші дрібні злочини, в ході евакуації звільнили.

У доповідній записці від 31 липня 1941 року заступника начальника Тюремного управління НКВС УРСР Демехіна, що адресована начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, зазначалося: під час евакуації в'язнів пішим порядком з тюрми м. Чорткова при спробі втекти розстріляно 123 в'язнів-оунівців. 20 липня в м. Умані за розпорядженням військового прокурора фронту і заступника наркома державної безпеки УРСР І. Ткаченка було страчено і закопано 767 в'язнів, евакуйованих з Чорткова. Цю страту Демехін пояснював наближенням противника, що знаходився в 20–30 км від м. Умані [20].

У документах Тюремного управління НКВС СРСР наводились загальні підсумки евакуації в'язнів. Станом на 22 січня 1942 року, з тюрем НКВС–УНКВС було евакуйовано 141 527 осіб, зокрема з тюрем України – 45 569. При цьому подавалась також статистика «вибулих» в ході евакуації в УРСР: розстріляно в тюрмах – 8789 осіб, звільнено при евакуації – 4568, залишилось невивезеними на окупованій території – 3536, вмерло в дорозі – 312, звільнено внаслідок «нападу банди» – 270, втекло від конвою – 155, розстріляно в дорозі при придушенні опору – 123, «незаконно розстріляно конвоем» – 55, вбито при спробі втечі – 48, загинуло в дорозі при бомбардуванні – 17 осіб. «Всього вибуло» – 17 873 особи [21].

З початком війни розгорнулась масштабна мобілізація, що торкнулась мільйонів військовозобов'язаних. У західних областях України через швидкий наступ противника військові комісаріати не змогли виконати визначені завдання. Проте в інших районах УРСР мобілізація загалом пройшла успішно: так, з Київської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Ізмаїльської, Сталінської, Полтавської, Сумської і Чернівецької областей в ряди Червоної армії і Військово-морського флоту було призвано майже 1,4 млн осіб. За неповними даними, в інших областях України мобілізовано близько 500 тис. осіб. Загальна кількість мобілізованих в республіці сягала близько 2 млн осіб [22].

Мобілізовані в областях Київського особливого військового округу скеровувались в діючі і резервні частини та з'єднання Південно-західного фронту. Мобілізовані в областях Одеського військового округу, а також в Молдавській РСР і Кримській АРСР, що входили до складу цього округу, поповнювали війська Південного фронту. Однак при формуванні нових військових частин і з'єднань відчутно бракувало озброєння, оскільки значна частина армійських запасів зосереджувалась в прикордонних районах і була втрачена після відступу Червоної армії. У зв'язку з цим бійці нових частин нерідко змушені були самі здобувати собі зброю в бою, йдучи, за словами О. Солженіцина, «з палками на танки».

У кривавих оборонних боях радянські війська відчайдушно стримували противника, причому нерідко – ціною власного життя. Групі армій «Південь», що здійснювала наступ на території України, протистояли радянські війська Південно-західного фронту в складі 5-ї, 6-ї, 26-ї і 12-ї армій та Південного фронту в складі 9-ї та 18-ї армій. Командувачем Південно-західного фронту був генерал М. Кирпонос, членом Військової ради – корпусний комісар М. Вашугін (згодом – дивізійний комісар Є. Риков), начальником штабу – генерал М. Пуркаєв (згодом – генерал В. Тупиков). Командувачем Південного фронту був генерал І. Тюленєв, членом Військової ради – армійський комісар 1-го рангу О. Запорожець, а начальником штабу – генерал Г. Шишенін.

10 липня 1941 року ДКО прийняв рішення про створення трьох головнокомандувань: Північно-західного, Західного і Південно-західного напрямків. Головнокомандувачем Південно-західного напрямку став С. Будьонний, членом Військової ради – М. Хрущов, начальником штабу – О. Покровський. Цьому напрямку підпорядковувались війська Південно-західного і Південного фронтів, Чорноморський флот і Дунайська флотилія. За тією ж постановою Ставка головного командування була реорганізована в Ставку верховного командування (з 8 серпня – Ставку верховного головнокомандування) на чолі з Й. Сталіним.

Та все ж становище на фронтах стрімко загострювалось, людські втрати драматично зростали. За три тижні ворог просунувся в глиб Радянського Союзу на північно-західному напрямку на 450–500 кілометрів, на західному – на 450–600 і на південно-західному – на 300–350. Страшні випробування війни виявились під силу далеко не всім, що породило досить гостру проблему – дезертирство. Для

протидії цьому явищу стали діяти так звані оперативні заслони Особливих відділів НКВС, а також загороджувальні загони військ НКВС. З початку війни по 10 жовтня 1941 року оперативні заслони затримали 249,9 тис. осіб, а загороджувальні загони з охорони тилу – 407,4 тис. осіб.

Серед затриманих були військовослужбовці, які втекли з фронту, свідомо себе скалічили, відстали від військових підрозділів тощо. За вказаний період Особливі відділи НКВС арештували 25 878 осіб, а решту затриманих у складі спеціально сформованих частин відправили на фронт. Арештованих звинувачено в дезертирстві – 8,8 тис. осіб, поширенні провокаційних чуток – 3,9 тис., боягузстві і панікерстві – 2,6 тис., зраді – 2,6 тис., завданні собі каліцтва – 1,6 тис., шпигунстві – 1,5 тис та ін. За вироками військових трибуналів було розстріляно 10 201 особу, в тому числі перед стросом – 3321 особу. Найбільше арештованих і страчених було на Західному фронті – 4 тис. осіб, Південному – 3,6 тис., Північно-західному – 3,4 тис., Південно-західному – 3,2 тис. [23].

У серпні 1941 року Верховний головнокомандувач Й. Сталін підписав наказ № 270 Ставки верховного головнокомандування, який стосувався боротьби з дезертирством. У цьому документі ставилась вимога негайно знімати з посад командирів батальйонів і полків, які виявляли нерішучість в бою. Усіх дезертирів з числа командирів і політпрацівників розстрілювати на місці, їхні сім'ї піддавати арешту як сім'ї зрадників батьківщини. У ворожому оточенні битися до останньої можливості і всіма доступними засобами знищувати тих, хто волітиме здатися в полон. Сім'ї полонених червоноармійців позбавити державної допомоги [24].

На початковому етапі війни постало питання збереження основних виробничих фондів, запобігання захопленню ворогом матеріальних і культурних цінностей, створення в східних районах СРСР потужної господарської бази для забезпечення оборони країни. З цією метою було проведено масштабне перебезування промислових і сільськогосподарських підприємств, освітніх, наукових і культурних установ, а також мільйонів людей в глиб Радянського Союзу. Згідно з постановою РНК СРСР, створено Раду з евакуації, яку очолив перший секретар ВЦРПС М. Шверник. В Україні діяла спеціальна комісія, якою керував заступник голови РНК УРСР Д. Жила.

У західних областях України в умовах відступу Червоної армії провести належну евакуацію майна і людей не вдалося. Навіть в Кам'янець-Подільській, Житомирській і Вінницькій областях здійснено лише часткову евакуацію. Проте у віддалених від фронту районах республіки за доволі короткий час під керівництвом місцевих органів влади було проведено значну роботу з евакуації. Завдяки напруженій праці робітників і колгоспників, службовців та інженерно-технічних працівників на схід країни вивезено 550 великих заводів і фабрик, чимало інших господарських об'єктів, багато цінного обладнання, сировини і матеріалів. На схід виїхало близько 3,5 млн людей.

Особливість цієї роботи полягала в тому, що підприємства оборонного значення працювали практично до останнього моменту, вивозились лише напередодні відступу Червоної армії. З початку липня 1941 року велась евакуація колгоспів, радгоспів і МТС, на схід відправлялися своїм ходом гурти громадської худоби в супроводі селян, так званих гонщиків. До середини жовтня з УРСР було вивезено майже 1,7 млн т зерна і 269,5 тис. т зернових продуктів. За кілька місяців з республіки евакуйовано низку інститутів Академії наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів, Київську та Одеську кіностудії, близько 300 членів творчих спілок – письменників, художників, композиторів.

Однак навіть при максимальній концентрації зусиль здійснити евакуацію всіх запланованих матеріальних і культурних цінностей з території республіки виявилось неможливо. Найвище політичне керівництво СРСР прийняло рішення не залишати ворогові цінного майна, знищувати перед відступом неевакуйовані підприємства, обладнання, машини, руйнувати шосейні дороги, залізниці, мости тощо. Ця робота покладалася на місцеве керівництво, дирекцію підприємств, а також на органи державної безпеки, зокрема на спеціальні оперативні групи. Траплялися випадки, коли місцеві чиновники завчасно наказували знищити державне майно, хоча противник знаходився на відстані 500 кілометрів [25].

У липні 1941 року нарком державної безпеки УРСР П. Мешик надіслав органам НКДБ шифрограму за № 22328, в якій вимагав перекинути в тил ворога численні диверсійні групи «із завданням палити хліб на корені і в скиртах». Такі дії представників влади викликали невдоволення багатьох людей, насамперед рядових селян. Вони вважали подібні акції злочинними і ставилися до підпалювачів як до бандитів. Нерідко навіть радянські партизани не знали про відповідні вказівки керівництва і виявляли рішучу незгоду з практикою знищення зерна. На думку цих партизанів, підпали позбавляли селян засобів для існування і таким чином настроювали їх проти радянської влади [26].

Подекуди при відступі Червоної армії місцеве керівництво роздавало населенню невивезене зерно. Доволі часто люди розбирали по домівках різні речі з підприємств та установ. Окремі громадяни користувалися панікою і безладом при відступі радянських військ і грабували склади, магазини тощо. Коли оперативні групи органів безпеки підривали численні об'єкти, які не вдалося вивезти на схід, частина населення гостро негативно сприймала такі дії. Одна з жінок у Сталінській області обурено говорила: «З шахти правителі повиїжджали, наших чоловіків забрали в армію, підірвали шахту, водогін, погнали худобу, а людям нічого не залишили» [27].

Серед першочергових завдань органів безпеки була боротьба з так званим контрреволюційним елементом. У директивах НКДБ СРСР ставилось завдання провести «вилучення» за діючими розробками і мобілізувати агентурну мережу для попередження будь-яких державних злочинів – повстань, диверсій, саботажу та ін. Здійснено арешти підозрюваних в антирадянській діяльності і причетності до українських націоналістичних організацій. На початку липня 1941 року ув'язнено членів «антирадянського націоналістичного угруповання», яке начебто існувало в Київському державному університеті. Арештовано вченого секретаря Інституту фольклору АН УРСР М. Нагорного та аспіранта Київського університету Ф. Лугового. Через кілька днів обидва були страчені.

Уже в перший день війни арештовано колишнього ректора, першого радянського керівника Львівського університету професора М. Марченка. За твердженням слідчих, під час роботи у Львові він начебто перекручував національну політику партії, «був тісно пов'язаний з націоналістичним елементом з числа студентів і професури». Його називали активним українським націоналістом і звинувачували в тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади. 23 червня 1941 року арештовано заступника декана юридичного факультету Київського університету Г. Александренка за звинуваченням у прослуховуванні ворожих радіостанцій, розповсюдженні провокаційних чуток, негативному ставленні до заходів партії та уряду [28].

На початку війни заступник наркома державної безпеки СРСР Б. Кобулов надіслав до Києва шифровку № 2391, вимагаючи негайно ліквідувати агентурну розробку «Ворони». Мова йшла про арешт архієпископа О. Громадського, єпископа П. Сікорського, священників С. Грушка, І. Карася, М. Тарнавського та ще кількох осіб. У липні було ув'язнено артиста Київського державного академічного театру опери та балету імені Т. Шевченка М. Донця. За звинуваченням в антирадянській агітації та розповсюдженні провокативних чуток арештовано польку за національністю С. Желондовську (розстріляна), німця Р. Шуберта, українців Г. Рябуху (страчений), М. Ємця (страчений), М. Шульгіну, Ф. Гавриленка та багатьох інших [29].

За два місяці, з 22 червня по 25 серпня 1941 року, органи безпеки арештували в Україні 5517 осіб, з них 2807 осіб «антирадянського елементу», 3015 – «підозрілого елементу», 695 – за спекуляцію. Найбільше арештовано в Сталінській, Харківській і Ворошиловградській областях – відповідно 1520, 1171 та 1146 осіб. На території Сумської області з 22 червня по 7 серпня «з метою присікання ворожої діяльності контрреволюційно настроєного елементу» проведено 297 арештів. За той же період судовим органам направлено 123 справи на 125 осіб, з них судом розглянуто 100 справ на 100 осіб: 83 особи засуджено до виправно-трудових таборів строком від двох до десяти років, а 17 осіб – до вищої міри покарання [30].

В умовах війни найвище політичне керівництво країни вирішило переселити радянських громадян німецької національності, вважаючи їх потенційно небезпечними. Можливо, поштовхом до прийняття такого рішення послужило донесення штабу Південного фронту, надіслане 3 серпня 1941 року у Ставку верховного командування. У донесенні повідомлялося, що під час бойових дій на Дністрі «німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, які відходили», і що мешканці одного з німецьких сіл (назва не наводилась) зустрічали ворожі війська з хлібом і сіллю. Коли згадане донесення потрапило до Й. Сталіна, реакція виявилась очікуваною: «Треба виселити з тріском» [31].

Того ж місяця Ставка верховного головнокомандування сформувала 51-у Окрему армію, на яку покладалося завдання «очистити негайно територію [Кримського] півострова від місцевих мешканців – німців та інших антирадянських елементів». У другій половині серпня 1941 року було проведено евакуацію німецького населення з Кримської АРСР в Орджоникідзевський край Російської Федерації. Евакуації підлягали також комуністи і комсомольці, особи не тільки німецької національності, але й зв'язані з ними родинно представники інших національностей – поляки, росіяни, татари тощо. Всього з Кримської АРСР евакуйовано 59 744 особи, для цього використано 1299 вагонів.

26 серпня 1941 року Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про переселення німців з Республіки Німців Поволжя, Саратовської і Сталінградської областей. Переселення здійснювалось в Красноярський та Алтайський краї (відповідно 75 тис. і 95 тис. осіб), Омську і Новосибірську області Російської Федерації (85 тис. і 100 тис.), а також в Казахську РСР (125 тис.). Переселенню підлягали всі без винятку німці, які мешкали в містах і сільській місцевості визначених регіонів, у тому числі члени ВКП(б) і ВЛКСМ, – усього 479 841 особа. Президія Верховної Ради СРСР затвердила відповідні укази [32].

В кінці серпня 1941 року, за пропозицією НКВС СРСР, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ще одне аналогічне рішення – «Про німців, що проживають на території Української РСР». У ньому йшла мова про мешканців Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило арештувати німців, що перебували на обліку «як антирадянський елемент», а решту працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років «мобілізувати в будівельні батальйони і передати НКВС для використання в східних областях СРСР» [33]. За повідомленням Л. Берії, з 2 по 5 вересня 1941 року на території Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей було арештовано 7091 особу німецької національності. Чоловічу частину німецького населення вказаних областей в кількості 13 484 особи мобілізовано і під конвоєм відправлено на будови ГУЛАГу НКВС СРСР [34].

22 вересня 1941 року Державний комітет оборони постановив, услід за згаданими арештами і мобілізацією, провести масову депортацію німецького населення із Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської областей УРСР. Згідно з цим документом, передбачалось насильницьке виселення 109 487 осіб, проте на практиці органам НКВС вдалося вивезти до Казахстану й Новосибірської області РСФСР 102 578 осіб, тобто 93,7 % до «плану». Крім того, протягом 1941 року сталінський режим депортував також 1500 громадян німецької національності з Харківської області, 6000 осіб – із Одеської, 3200 осіб – із Дніпропетровської [35].

Поряд із відступом радянських військ відбувалась евакуація місцевих органів державної безпеки. НКДБ СРСР ставив вимогу залишити весь негласний штатний апарат на території, що потрапляла під контроль противника. Цей апарат належало поділити на невеликі резидентури для організації підпільної роботи і ведення активної боротьби з ворогом. Слід було підготувати конспіративні та явочні квартири, фіктивні документи та інші необхідні засоби – зброю, вибухівку, радіостанції тощо. Органам НКДБ дозволялось евакуюватися лише з останніми частинами Червоної армії і доручалося знищити все, що могло бути корисним противнику, – заводи, фабрики, електростанції та ін. [36].

Одним із головних завдань НКДБ на початку війни стало створення партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп, покликаних діяти в тилу німецьких військ. У прифронтовій смузі й насамперед у західних областях України вирішити поставлені завдання належним чином не вдалося, на це просто бракувало часу. Однак в центральних і східних областях республіки місцеві комітети КП(б)У та органи НКДБ УРСР зуміли провести значну роботу, спрямовану на організацію руху опору. До складу партизанських загонів і диверсійних груп входили не тільки чекісти, міліціонери, партійні і радянські працівники, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, бійці винищувальних батальйонів тощо.

У липні 1941 року НКДБ УРСР створив три партизанські полки, які налічували по тисячі бійців кожний і діяли в Київській та Житомирській областях. Проте 1-й і 2-й полки полягли в боях із ворогом, їхні командири О. Чехов і В. Щедрин загинули [37]. Досвід показав неефективність використання великих підрозділів: полки згодом були розформовані, а партизанські загони стали комплектуватися переважно з 20–25 бійців. Місцеві органи влади і НКДБ, при допомозі відповідних служб Червоної армії, заздалегідь готували місця базування партизанських загонів: як правило, в кожному районі закладались кілька баз і складів зі зброєю, продовольством, медикаментами та іншим важливим спорядженням.

У серпні 1941 року для керівництва діяльністю партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп було сформовано 4-й відділ НКВС УРСР, на чолі якого став майор держбезпеки Т. Строкач. До його штату увійшли працівники органів безпеки, евакуйовані з окупованих областей, а також командири прикордонних військ НКВС УРСР. За липень-вересень 1941 року в республіці створено і відправлено в тил противника 122 партизанські загони, які налічували 5809 осіб, та 69 диверсійних груп чисельністю 743 особи. Крім того, залишено в тил ворога в районах Сумської, Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Кіровоградської областей 192 партизанські загони і диверсійні групи, до яких входило 5440 осіб [38].

Перед радянськими партизанами ставилися численні завдання: руйнувати комунікації і господарські об'єкти, підривати поїзди, автомашини і військову техніку, розповсюджувати антифашистські листівки, звільняти полонених червоноармійців, знищувати живу силу противника, «проведення диверсій і терору» [39] тощо. Диверсійні групи склалися лише з кількох осіб і займалися насамперед розвідувальною роботою, ліквідацією пособників ворога, представників нацистської адміністрації та ін. У тил відправлялися також диверсанти-одинаки, агенти розвідувальних відділів органів безпеки, що отримували особливо важливі завдання і яких в документах НКВС інколи називали бойовиками.

Для налагодження підпілля створювалися резидентури, що керували агентурним апаратом в тилу противника. Цей апарат складався з агентів-одинаків та агентурних груп, які налічували по тричотири особи кожна. Так, в м. Одесі було сформовано дві самостійні центральні резидентури 1-го Управління НКВС СРСР, а в районах Одеської області – 29 резидентур з 108 агентами, 125 агентами-одинаками і 25 сигнальниками. Резидентури забезпечувалися зброєю, продовольством, радіостанціями, конспіративними та явочними квартирами. Обидві центральні резидентури в Одесі розміщувалися в катакомбах, а явочними квартирами в місті мали служити перукарня, їдальня та ларьок [40].

На початковому етапі війни в Україні було сформовано чимало партизанських загонів і диверсійних груп. Частина з них закріпилася на визначеній території і почала боротьбу з нацистами. Проте не всі учасники партизанського руху витримували суворі воєнні випробування, деякі бійці не хотіли наражатися на небезпеку, виходили зі складу загонів, реєструвалися в німецьких комендатурах тощо. З різних причин значна частина залишених і переправлених за лінію фронту партизанських загонів і диверсійних груп розпалася, повернулася назад, втратила зв'язок з центром, а також була викрита противником [41].

Влітку 1941 року частини Червоної армії продовжували відступати на схід. Водночас відбувалась евакуація місцевих структур НКДБ і НКВС, які перебиралися до Києва. Німецькі війська розгортали наступ на столицю України, поволі стискаючи кільце облоги. В обороні міста брали участь не лише червоноармійці, але й бійці винищувальних батальйонів, партизанських загонів, народні ополченці. Головнокомандувачем Південно-західного напрямку замість С. Будьонного став С. Тимошенко, але врятувати становище було вже неможливо. 19 вересня 1941 року ворожі війська захопили Київ, полонивши сотні тисяч радянських солдатів та офіцерів.

З наведеного фактичного матеріалу видно, наскільки складним і напруженим видалися перші місяці війни для населення України, які випробування випали на долю тодішнього покоління українців і представників інших національностей, що мешкали в республіці. Поряд із заходами, спрямованими на оборону країни від нацистської агресії, на евакуацію виробничих потужностей на схід СРСР, організацію партизанського руху в тилу ворога, сталінський режим продовжував традиційну політику переслідування і фізичного знищення політичних супротивників, придушення найменших проявів непокори владі.

Список використаних джерел і літератури

1. *Правда*. 1941. 23 июня.
2. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. Москва, 1945. С. 97.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 683. Арк. 20–22.
4. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 228–231.
5. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 162. Д. 360. Л. 22.
6. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. Т. 1. Накануне войны (1939 – июнь 1941). Москва, 1985. С. 287–288.
7. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 24–25.
8. Там само. Ф. 16. Оп. 84. Спр. 8. Арк. 90, 166, 174. Див. також: Бажан О. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 2. С. 7–47.
9. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 11.
10. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 34.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 297–298.
12. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 45, 46.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 208–209.
14. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 247.
15. Мозохин О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Жуковский; Москва, 2006. С. 223, 224.

16. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 52–53; Ф. 9. Спр. 41. Арк. 95–104.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. Киев, 1975. С. 92.
18. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1. С. 192.
19. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 3–5. Про трагедію в'язнів у тюрмах західних областей України див. також: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2003; Ropiński K., Kokuřin A., Gurjanow A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995; Musiał B. Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. Warszawa, 2001.
20. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 22. Л. 165, 166. Про розстріли в тюрмах західних областей України див.: ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 2. Арк. 43–49; Т. 6. Арк. 25–33; Спр. 11. Арк. 82–102, 106–113. Про розстріли в тюрмах м. Сталіно, м. Херсона див.: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99609. Т. 1. Ч. 4. Арк. 7–15; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 427–433.
21. ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 224, 225, 229.
22. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. С. 89.
23. Российский государственный архив новейшей истории. Ф. 89. Оп. 18. Д. 8. Л. 1–3. Див. також: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 4. Арк. 348–351; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 25–26, 30–31.
24. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7.
25. Там само. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 190–191.
26. Там само. Ф. 60. Спр. 29390. Арк. 26–27.
27. Там само. Спр. 28202. Арк. 21, 22; Спр. 28614. Арк. 12 зв.; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 327.
28. Там само. Ф. 6. Спр. 51597-фп. Арк. 1–2, 19–20; Ф. 6. Спр. 31982-фп. Арк. 3–4; Спр. 18937-фп. Арк. 28–28 зв.
29. Там само. Ф. 6. Спр. 68191-фп. Арк. 25–25 зв.; Спр. 66762-фп. Арк. 24–25; Спр. 57504-фп. Арк. 30–30 зв.; Спр. 66761-фп. Арк. 19–19 зв.; Спр. 66767-фп. Арк. 42–43 зв.; Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1. С. 196, 197.
30. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 356; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 9–10.
31. Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2. С. 99.
32. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99611. Арк. 97–98; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 1–3; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 80–81; Айсфельд А., Мартыненко В. Вказана праця. С. 100, 101; Бажан О. Г. Депортація народів Криму в роки Другої світової війни: через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. Вип. 26. Київ, 2004. С. 159. У вересні-грудні 1941 року з Криму було депортовано ще 1900 німців.
33. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 21.
34. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва, 2005. С. 348.
35. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». Москва, 2006. С. 79, 80; Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва, 2005. С. 94; Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. *Політика і час*. 1992. № 9–10. С. 66.
36. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 97–99.
37. Веденєєв Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. № 2. С. 320.
38. ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 134–143, 146–161.
39. Там само. Спр. 99609. Т. 50. Арк. 1–5.
40. Там само. Ф. 62. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 79–88.
41. Там само. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 239–242, 260–262. Спр. 83563. Т. 16. Арк. 69–75.

Отримано: 10 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: leoza10@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-104-112

Зашкільняк Л. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни / Л. Зашкільняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 104–112.

УДК 94(477)«1939–1945»

Леонід Зашкільняк

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано ставлення представників радикального табору українського національно-визвольного руху, очолюваного ОУН і УПА, до Польщі та поляків напередодні й під час Другої світової війни. Показано, що керівники українського руху прагнули скористатись моментом деконструкції результатів Версальської системи устрою в Центральній та Східній Європі, що виникла під час Другої світової війни, і утворити незалежну Українську державність на землях з перевагою українського населення. Спочатку вони трактували Польщу і поляків як окупантів західноукраїнських земель і прагнули звільнити ці землі від них. Після краху Польщі були спроби укласти співробітництво з польським Рухом опору, які, однак, зазнали невдачі через небажання польської сторони визнати український національний рух і його претензії на західноукраїнські землі. Наслідком цього став українсько-польський конфлікт на Волині та в Галичині, який супроводжувався масовими жертвами цивільного населення з обох боків. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного табору під час війни змінювався в залежності від обставин, але у підсумку не призвів до успіху через небажання польської сторони піти на жодні поступки прагненням українців до створення незалежної соборної української державності.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, Друга світова війна, ОУН і УПА, українсько-польські відносини, Волинь, Галичина.

Леонид Зашкільняк

ПОЛЬСКИЙ ВЕКТОР В ПОЛИТИКЕ УКРАИНСКОГО НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье проанализировано отношение представителей радикального лагеря украинского национально-освободительного движения, возглавляемого ОУН и УПА, к Польше и полякам накануне и во время Второй мировой войны. Показано, что руководители украинского движения стремились использовать момент деконструкции результатов Версальской системы устройства Центральной и Восточной Европы, который возник в годы Второй мировой войны, и создать независимую украинскую государственность на землях с преобладанием украинского населения. Сначала они трактовали Польшу и поляков как оккупантов западноукраинских земель и хотели освободить эти земли от них. После краха Польши имели место попытки установить сотрудничество с польским Движением сопротивления, которые, однако, закончились неудачей из-за нежелания польской стороны признать украинское национальное движение и его претензии на западноукраинские земли. Следствием этого стал украинско-польский конфликт на Волыни и в Галиции, сопровождавшийся массовыми жертвами гражданского населения с обеих сторон. Польский вектор политики украинского национально-освободительного лагеря во время войны изменялся в зависимости от обстоятельств, но в итоге не привел к успеху из-за нежелания польской стороны пойти на никакие уступки стремлениям украинцев по созданию независимой соборной украинской государственности.

Ключевые слова: украинское национально-освободительное движение, Вторая мировая война, ОУН и УПА, украинско-польские отношения, Волынь, Галичина.

*Leonid Zashkilnyak***POLISH VECTOR IN POLITICS OF UKRAINIAN NATIONAL- LIBERATION
MOVEMENT IN THE YEARS OF THE SECOND WORLD WAR**

The article analyzes the attitude of the radical camp of the Ukrainian national liberation movement's representatives, headed by the OUN and UPA, to Poland and the Poles on the eve and during the World War II. It is shown that the leaders of the Ukrainian movement sought to use the moment of the Versailles system results deconstruction the Central and Eastern Europe's organization, which arose during the World War II and create an independent Ukrainian statehood on the lands with the Ukrainian population's domination. At first they treated Poland and the Poles as occupants of the Western Ukrainian lands and wanted to liberate these lands from them. After the collapse of Poland, attempts were made to establish cooperation with the Polish resistance movement, which, however, resulted in failure due to the reluctance of the Polish side to recognize the Ukrainian national movement and its claims to Western Ukraine. The consequence of this was the Ukrainian-Polish conflict in Volhynia and Galicia, accompanied by mass casualties of civilians on both sides. The Polish vector of the Ukrainian national liberation camp policy changed during the war, depending on the circumstances, but in the end did not lead to success, because the Polish side did not want to make any concessions to the aspirations of the Ukrainians to create an independent united Ukrainian statehood.

Key words: *Ukrainian national liberation movement, World War II, OUN and UPA, Ukrainian-Polish relations, Volhynia, Galicia.*

Немає сумніву в тому, що стосунки України з її західним сусідом в XX столітті, а також в періоди найбільшого загострення на міжнародній арені, зокрема в роки Другої світової війни, продовжують чинити значний вплив на свідомість і суспільні позиції людей по обидва боки кордону. Треба відзначити, що за минулий період і українська, і польська історіографії збагатилися низкою нових цінних досліджень, які добре відомі фахівцям. Проте, як видається, в кожній з цих історіографій є свої вразливі невралгічні пункти. У польській історіографії майже незалежно від волі авторів, підсвідомо прослідковується традиційна для «державних» народів недооцінка т.зв. «молодих» націй, у даному випадку української – її згуртованості і самосвідомості. З другого боку, в українській історіографії присутня тенденція вимушеної обставинами абсолютизації національно-визвольного чинника в становленні державної незалежності.

Національна проблема та її розуміння і тлумачення лежать у підстав розгляду цієї теми. У нас немає можливості заторкнутися всі її нервові складові. Відішлемо бажаючих до ґрунтовного дослідження польського вченого Марека Вальденберга, який скрупульозно проаналізував національні ідеї і конфлікти народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у XX ст., визначив особливості їх прояву в цій частині континенту, назвав 15 головних причин такого розвитку подій. Наведу тільки один з його висновків: «Визначені вище чинники спричинили значне посилення позиції ксенофобії, котрі певні нації скеровували не тільки проти одної нації, але проти кількох, часом навіть проти всіх сусідів (...) Ксенофобії супроводжувалися негативними стереотипами, котрі їх обґрунтовували і зміцнювали. Ксенофобні почуття вибухали в сприятливих обставинах, особливо в період війн і провадили до різних форм фізичної агресії (...) Опертий переважно на ксенофобії націоналізм нобілізувався і зростав. Націоналістична концепція національної держави (...), що постулювала денаціоналізацію і дискримінацію національних меншин, чинила чимраз більший вплив на політику державної влади у майже всіх державах» [19, с. 473-474]. Ці висновки рівною мірою торкаються як української, так і польської сторони. Цим ми й обмежимося в теоретичних питаннях.

Варто нагадати, що розбіжності між українськими і польськими істориками (зокрема, під час роботи Міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 1997–2008 рр.) торкалися насамперед того, що, на думку польських істориків, ідеологія і політика ОУН, яка ґрунтувалися на ідеології інтегрального або чинного націоналізму, послужили важливим (якщо не провідним) чинником, який спричинив українсько-польський конфлікт і винищення польського населення на західноукраїнських землях в 1943–1944 рр. Українські ж історики вважали, що таким чинником загострення українсько-польських стосунків була насамперед політика керівних кіл Польщі і польського Руху Опору, котрі за жодних умов не погоджувалися поступитися Західною Україною (або «кресами») на користь українців і тим самим спровокували братовбивчий конфлікт [14, с. 316-317; 19, с. 32-33]. Надалі викладемо лише головні тези нашого бачення питання.

На наш погляд, розглядати ідеологію і політику українського табору в роки перед і після початку Другої світової війни обов'язково треба з врахуванням ширшого суспільно-політичного тла і стратегічних намірів обох сторін українсько-польського протистояння, яке виникло задовго до 1939 р.

Більшість дослідників сходяться на думці, що причини загострення українсько-польських стосунків у XX ст. треба шукати у взаєминах політичних представників двох народів у Галичині – провінції Австро-Угорщини до 1918 р. Саме тут увійшли в конфлікт два національні рухи – польський та український, зіткнулися два «П'ємонти» – центри національного державотворення. Апогеєм його стала українсько-польська війна за Галичину і Львів 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців і включенням теренів Східної Галичини та Західної Волині до складу відродженої Польської держави. Змагання за національну державність різко посилили політизацію українського населення і, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «двигало саме одно цілий західний, протипольський фронт» в загальноукраїнських державницьких змаганнях [7, с. 53].

Після поразки українського національного руху та його майже повного викорінення в СРСР єдиними центрами розвитку української політичної думки залишалися західноукраїнські землі та еміграційні осередки. Збереження елементів демократії в устрої міжвоєнної Польщі створювало певний простір для легальної діяльності українського політикуму як в Галичині, так і на Волині, де впродовж міжвоєнного періоду діяли легальні і напівлегальні та нелегальні українські політичні партії й угруповання, громадські організації, кооперація. Проте на шляху до українсько-польського замирення у міжвоєнний час стояли серйозні перешкоди. Нагромаджений конфліктний потенціал лежав постійним тягарем на свідомості української меншини та її політичних лідерів у Польщі. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ворожнечі й упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з двох сторін досягти українсько-польського порозуміння. Жодна із західноукраїнських політичних партій, включаючи ліві і праві, не погоджувалася визнати легітимним захоплення Польщею Галичини і Волині, а існуючий стан вважали «тимчасовою окупацією». Хоча їхні лідери по-різному бачили перспективи майбутньої долі Західної України і шляхи до створення незалежної держави, але всі вони сходилися в прагненні забезпечити умови для майбутньої боротьби за незалежну Українську державність.

Найвпливовішою політичною партією в українському суспільстві Галичини з 1926 р. стало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що його створили різноманітні політичні партії та групи демократичного спрямування. Воно постало з метою насамперед консолідувати український національний табір і подолати наслідки «національної катастрофи» державницьких змагань. УНДО, проголошуючи два провідні ідейні принципи – націоналізм і демократію, – пропонувало консолідувати єдиний національний табір, який відстоюватиме «право нації на самовизначення» і добиватиметься своїх цілей легальними методами [15, с. 112-115]. У 1930-ті роки УНДО пішло на «нормалізацію» відносин з польською владою, сподіваючись певних поступок на користь українців. Проте сподівання УНДО на реалізацію права націй на самовизначення в рамках Польської держави виявились ілюзією і зазнали повного краху напередодні Другої світової війни [17, с. 238-242]. Разом з ілюзіями УНДО втратило й переважні впливи серед західноукраїнського населення. Така ж доля спіткала й політичні позиції українських консерваторів, демократів з Державним Центром УНР та інші право-центристські партії. На політичній арені всі вони поступилося впливам радикальних (читай – революційних) націоналістів.

Унаслідок поразок у боротьбі за національну державність 1918–1920 рр. в середовищі українського політикуму виникла радикальна течія, представлена спочатку Українською Військовою Організацією (УВО, 1920 р.), а з 1929 р. – Організацією Українських Націоналістів (ОУН), яка взяла на озброєння революційну ідеологію «інтегрального націоналізму» й прийняла орієнтацію на Німеччину, яка, на думку її керівників, була єдиним чинником, здатним змінити міжнародну ситуацію в Європі і, тим самим, створити шанс для виникнення хоча б частково незалежної, але соборної Української держави. Орієнтація на «новий порядок» в Європі, який проголосили нацисти, була привабливою насамперед намаганням зруйнувати Версальську систему договорів, яка не залишила місця для низки народів, котрі прагнули самовизначення.

Ідеологія «інтегрального націоналізму» не була особливим українським винаходом, а спорідненим явищем європейських право-радикальних, тоталітарних рухів першої третини XX ст. Її головними ідейними засадами були: віра в націю як найвищу цінність, яка поглинає всі інші; апеляція до містичної єдності всіх особистостей, що складають націю; підпорядкування раціональної думки

емоціональній ірраціональності; наявність харизматичного лідера та еліти, що уособлюють «волю нації»; культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації. Разом з тим, в українському варіанті інтегрального націоналізму можна також знайти елементи ліберальних, демократичних, християнських принципів, навіть якщо учасники руху їх і заперечували [4, с. 6-7]. Новітні дослідження виявили також певні ідеологічні відмінності між ідеологією «чинного націоналізму», творцем якого був знаний політичний теоретик Д. Донцов, та ідеологією інтегрального націоналізму візця ОУН. У формуванні останньої брали участь не тільки прихильники Д. Донцова (С. Ленкавський, С. Охримович), а й представники більш поміркованих націоналістичних кіл еміграції (Д. Андрієвський, С. Демчук та ін.). Не вдаючись у деталі, слід констатувати, що до початку Другої світової війни в ідейному розвитку ОУН спостерігалась еволюція в бік посилення радикалізму, носіями якого були представники Крайової Екзекутиви ОУН в західноукраїнських землях, майбутні прихильники ОУН С. Бандери (ОУН(б) після розколу організації в 1940 р.) [4, с. 16-17; 7, с. 248-252].

Націоналізм як політичний рух у 1929–1939 рр. виріс на найбільш динамічну силу в західноукраїнських землях й в середовищі української еміграції. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що «динаміка націоналізму була настільки сильна, що сугестії його ідей не могли протистояти інші політичні табори». Особливо помітними стали його впливи в Галичині, але й в еміграції цього не уникли практично всі політичні угруповання, за виключенням лівих [7, с. 252-253; 20, с. 160-161]. У підсумку, на кінець 30-х років світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, мав завершений вигляд: його характеризували виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, що спирався на культ дії, войовничий ідеалізм та волюнтаризм, примат національного над загальнолюдським [4, с. 20].

Не підлягає сумніву, що український націоналізм запозичував ідейні елементи з тогочасних право-радикальних доктрин, зокрема з італійського фашизму та німецького нацизму. Проте, це не дає підстав ототожнювати ідеологію українського націоналізму з фашизмом або нацизмом. Швидше можна говорити про спільні риси різних тоталітарних ідеологій, спрямованих на консолідацію суспільств на базі одної провідної ідеї, що є властивим як багатьом політичним, так і релігійним рухам ХХ ст. Ані расизм, ані антисемітизм не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізму. Він був радикальною революційною ідеологією пригнобленої бездержавної нації, яка намагалася посісти рівноправне місце серед інших європейських народів, акцентуючи увагу на революційних силових методах досягнення мети.

Тепер розглянемо ставлення ОУН до Польщі і поляків. Воно відбите в головних програмних документах ОУН. Перший конгрес ОУН (1929 р.) визначив головне завдання «нового творчого чину» українського націоналізму – створення «Незалежної Соборної Української Національної Держави» через «національну революцію», «усунення всіх окупантів з українських земель» і встановлення «національної диктатури» на всіх «українських етнографічних теренах». Програма передбачала «повне усунення всіх займанців з українських земель» в ході національної революції, визначала «історичних ворогів» України, серед яких на першому місці були Польща та Росія (СРСР), але не конкретизувала способів таких дій [15, с. 324-334]. Події 1930-х років в Польщі показали, що ОУН намагалася всіма доступними методами, включаючи індивідуальний терор, спровокувати «революційну ситуацію» в країні, підготувати українське населення до національної революції, тобто до повстання проти «окупаційної влади». Еміграційний Провід Українських Націоналістів (ПУН) головними «займанцями» вважав Росію і Польщу, проте з огляду на майже повну ліквідацію націоналістичного підпілля в СРСР більше уваги приділяв Польщі. Зрозуміло, що Крайова Екзекутива ОУН в західноукраїнських землях на перший план ставила боротьбу з польським адміністративним апаратом і польським населенням, яке, на думку її керівників, ніколи добровільно не погодиться віддати владу українцям. Один з ідеологів ОУН О. Бойдуник писав, що «нашими ворогами є також ті, з волі яких ці уряди існують, панують, говорячи конкретно в Польщі – поляки, в Росії – росіяни і т.п.» [20, с. 187-188].

Друга світова війна стала випробувальним полем для реалізації радикально-націоналістичної доктрини відбудови незалежної України революційним шляхом і, водночас, кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у ХХ ст. Їй передував фактичний поділ Польщі між Німеччиною та СРСР, зафіксований у відомих Пакті про неагресію від 23 серпня 1939 р. і Договорі про кордони і дружбу між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. Польську державу було ліквідовано, але незалежної української не було створено. Західноукраїнські землі разом із значною кількістю поль-

ського населення були примусово приєднані до Української РСР у складі СРСР. Тепер польське населення західноукраїнських земель опинилося в становищі, подібному до українського в складі Речіпосполитої, і зазнало як національних, так і політичних репресій з боку комуністичного режиму. І український, і польський визвольні рухи опинилися перед проблемою розробки нової політичної стратегії й тактики боротьби за незалежність.

Стратегія польського Руху Опору була розроблена упродовж 1939-1943 рр. й орієнтувалася на відновлення довоєнного *status quo ante bellum* в опорі на західних союзників. Після 1941 р. польський еміграційний уряд і його підпілля в країні (Делегатура і АК) змушені були також рахуватися з позицією Радянського Союзу як члена антигітлерівської коаліції. Українське питання в політиці польського еміграційного табору займало далеко не першорядне місце, в той час як на окупованих гітлерівцями землях Галичини і Волині для місцевого населення воно поступово перетворилось на вирішальне.

Для українського політикуму в еміграції і на батьківщині окупація Західної України Радянським Союзом стала глибоким потрясінням. Його наслідком стала маргіналізація майже всіх українських демократичних партій, які фактично перестали чинити вплив на розвиток подій в українських і західноукраїнських землях. Зокрема, Державний Центр УНР, який будував плани відновлення незалежності України в союзі із західними країнами, в умовах окупації більшості європейських країн опинився в ізоляції. Після початку війни діячі УНР зайняли прозахідну позицію, наголошуючи, що вони є «разом з Францією, Англією і Польщею» [3, с. 84]. Однак їхній вплив на перебіг подій на окупованих територіях був мінімальний.

Натомість на перший план за впливом на населення безапеляційно вийшла ОУН, яка завдяки співпраці з гітлерівцями отримала можливості легальної діяльності на окупованих ними землях. Це стало вирішальним чинником в розробці нею стратегії і тактики боротьби за українську державність, яка знаходила серйозну підтримку серед населення, передусім західноукраїнських земель. Ще перед нападом Німеччини на Польщу у серпні 1939 р. в Римі відбувся II-й Великий Збір ОУН, який схвалив її політичну програму. Поза обґрунтуванням ідеології націоналізму, що виводилася з «унутрішньої природи й традицій Української Нації», програма проголошувала засади устрою майбутньої Української держави, що будуватиметься на принципі «націократії» – владі нації в державі, а фактично – диктатури націоналістичної еліти. У такій тоталітарній державі не планувалося жодних проявів демократії, а ставлення до національних меншин визначалося їхньою позицією щодо націократичної держави. У «Маніфесті Вождя» ОУН (А. Мельника) оголошувалося, що Польща є другим «відвічним ворогом України», тому невдовзі настане хвилина вирішальної боротьби з окупантами [15, с. 399-423].

Подальші події призвели до розколу в ОУН і утворення двох фракцій – бандерівців (прихильників революційної тактики – ОУН(б) на чолі з С. Бандерою) і мельниківців (що залишилися під впливом ПУН – ОУН(м)), кожна з яких діяла за власними планами. Незважаючи на тактичні розбіжності, обидва відлами ОУН виступали за створення УССД, поступово налагодили співробітництво з гітлерівцями з метою пробитися на українські землі й створити там підвалини незалежної державності шляхом «національної революції» [9, с. 20-23]. Обидва відлами створювали збройні формування при німецькій армії, «похідні групи», готувалися до війни Німеччини з СРСР, щоб в її ході шляхом dokonаних актів організувати українську адміністрацію і гуртувати населення для вирішального повстання. Відмінність полягала в тому, що ОУН(м) вважала за необхідне спочатку повернути маси до національних гасел шляхом тривалої пропаганди [8, с. 42-44], а ОУН(б) планувала швидко поставити німців перед dokonаним фактом проголошення Української держави*. Обидві фракції продовжували плекати ілюзії про можливу згоду Гітлера на утворення хоча б маріонеткової Української державності взамін за допомогу українців у боротьбі з більшовицькою Москвою. Обидві течії ОУН відмовляли Польщі у відбудові її державності на західноукраїнських землях, які повинні були увійти до складу УССД. З двох націоналістичних організацій, здається, лише ОУН(м) взагалі відмовляла Польщі в існуванні як окремої держави в гітлерівському «новому європейському порядку». Про це свідчить також діяльність Українського Центрального Комітету (УЦК) під керівництвом В. Кубійовича, що знаходився під впливом мельниківців і намагався розбудувати підстави Української держави на теренах Генерального Губернаторства у 1939–1941 рр. Діяльність УЦК викликала

* У «Політичних вказівках ОУН», схвалених в травні 1941 р., зазначалося, що будувати Українську державу треба, не чекаючи на жодні обставини, щоб «здобути собі роль підмету і партнера, учасника війни» [9, с. 51-52].

гостру негативну реакцію з боку поляків і польського підпілля, які звинувачували українців у колаборації з окупантом. Бандерівці були більш обережними в цьому питанні.

Польський еміграційний уряд та створюване ним підпілля на окупованих землях у стратегічному відношенні твердо стояли на позиціях антигітлерівської боротьби за відновлення довосенної Речі-посполитої. В українському питанні він певний час коливався між підтримкою українського національно-визвольного руху в дусі концепцій «прометеїзму», але від 1941 р. був змушений рахуватися з позицією «союзника своїх союзників», тобто СРСР. Тому після початку німецько-радянської війни ідеологи і політики лондонського табору намагалися за будь-яку ціну відстояти східний кордон Польщі до 1939 р. І в цьому відношенні український національний рух виступав перед ним однозначним супротивником.

У квітні 1941 р. ОУН(б) провела біля Кракова свій II-й Великий Збір, на якому схвалила низку постанов, головним змістом яких була «революційна боротьба» за УССД, що спирається на власні сили і «в принципі» відкидає орієнтацію на чужі сили, в першу чергу, «історичних ворогів України». Щоправда ставлення до Польщі, яка на той час припинила існування як незалежна держава, дещо пом'якшилося – головним ворогом було визначено СРСР і «московський імперіалізм», проти якого оголошувався «хрестовий похід» у союзі з усіма поневоленими ним народами. Щодо поляків у постанові наголошувалось, що ОУН буде поборювати ті польські угруповання, котрі прагнуть до «відновлення польської окупації українських земель». Водночас містилася однозначна погроза «скріплення українського характеру тих земель (західноукраїнських – Л.З.) засобами залежними від умовин і політичної доцільності (виділення наше – Л.З.) й прилучення їх до Української Держави, а не до польських земель». Залишаючи на боці декларативність і неясність багатьох програмних положень цієї організації, треба зазначити й м'яко кажучи подвійні стандарти, до яких вдавалися її керівники, приховуючи свої зв'язки з гітлерівцями і водночас розрахунки на їхнє сприяння. Політична програма ОУН(б) була конкретизована в розлогій інструкції «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» (травень 1941 р.), яка докладно визначала дії членів організації після нападу Німеччини на СРСР. Серед численних заходів, котрі передбачалося провести, були й інструкції такого типу: «15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму» [10, с. 135-136]. Треба підкреслити, що йшлося передусім про репресії проти тих, хто чинитиме опір українській адміністрації, а не про переслідування за національною або расовою ознакою.

Після нападу Німеччини на СРСР ОУН(б), не чекаючи рішень створеного в цей час представницького органу Українського національного Комітету (УНК), діяла методом доконаних фактів, проголосивши 30 червня 1941 р. у Львові «Акт відновлення Української Держави». Загальний план бандерівців полягав у тому, щоб, використавши впливові позиції націоналістів у західноукраїнських землях, разом з німцями дійти до Києва й створити там спільно з тамтешніми українцями «центральный суверенный український уряд». Проте німці припинили спроби бандерівців проголосити Українську державність у Львові, а також пізніше намагання мельниківців створити українські державні органи у Києві. Стало зрозуміло, що розрахунки на Гітлера зазнали повного краху. Найшвидше це усвідомили бандерівці: вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН(б) вони вирішили «розгортати проти німців свою національно-визвольну війну» [12, с. 259-260]. Але розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла значний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії ще провадили переможні бої на Сході й представляли собою могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН(б) внесли дезорганізацію в середовище її керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. I-ша конференція ОУН(б) ухвалила рішення не вступати в конфлікт з німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації. Фактично, це означало продовження легального співробітництва з окупантами. І тільки у 1943 р. ОУН(б) зважилась на оголошення війни гітлерівцям [9, с. 75-89, 90-102]. Проте з кінця 1941 р. бандерівці розпочали підготовку до майбутнього повстання, і це не було непомічене гітлерівцями, котрі в своїх документах називали їх своїми ворогами, вдавалися до арештів і розстрілів. Починаючи з 1942 р. в документах німецьких спецслужб бандерівці проходять під назвою «українського руху опору» [13, с. 145].

Слід також коротко зупинитися на ставленні українських націоналістів до поляків і польського питання в цей період (до 1943 р.). Після початку переслідувань українських націоналістів гітлерівцями у серпні – жовтні 1941 р. за їхньою ініціативою відбулося чотири зустрічі представників укра-

їнських політичних кіл з діями пролондонського польського підпілля, на яких обговорювалися питання можливого співробітництва в боротьбі проти Німеччини. Українці висували тільки одну умову – визнання Української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк не готова була погодитися. Постанова II-ої Конференції ОУН(б) в квітні 1942 р. окремим положенням оприлюднила ставлення українського національно-визвольного руху до поляків і Польщі. Тут говорилося про «злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західньо-Українських Землях» і, водночас, містилося застереження проти «антиукраїнських інтриг» [9, с. 69-70]. Проте і подальші спроби досягти якогось порозуміння між українцями і поляками під гітлерівською окупацією в 1941–1943 рр. не принесли позитивних результатів.

Не зустрічаючи розуміння з боку польських політичних чинників, провідники ОУН(б) приступили до рішучих дій із забезпечення умов для здійснення національної революції і створення УССД, розбудовуючи власні збройні сили насамперед на Волині і Поліссі. Переломове значення в розвитку українського національного руху, як видається, мала Військова конференція ОУН(б), що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН(б) і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і радянських військ [5, с. 13-15]. Розбіжності між прихильниками і противниками активної збройної боротьби проти гітлерівців було остаточно подолано на III-ій Конференції ОУН(б) (тоді вже ОУН-Самостійників-Державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу м. Олеська на Львівщині. У її постановах стверджувалося, що українці ведуть боротьбу як проти німців, так і проти більшовиків (проти «двох ворожих імперіалізмів») за УССД й готові до співробітництва з усіма, хто визнає Українську державність на «етнографічних територіях», але будуть поборювати будь-які «імперіалістичні намагання». Хоча Польща в документах конференції не згадувалася, проте було зрозуміло, що ОУН(б) готова співпрацювати лише з тими, хто визнає її візію майбутньої України. Конфлікт з польським Рухом Опору став невідворотним.

Відомо, що тільки після III-ої конференції ОУН(б) приступила до розбудови Української Повстанської Армії (УПА), насамперед на Волині та Поліссі. Приблизно в цей час (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН(б) очевидно схвалило негласне рішення про проведення «антипольської акції» на Волині та Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль «п'ятої колонії» в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами. Донині не знайдено прямих документів, котрі б свідчили, що провідникам ОУН і УПА йшлося про винищення «всього польського населення» Волині та Полісся (а потім Галичини). Хоча зіткнення і сутички між українськими та польськими підпільними силами спостерігалися й раніше, однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загони за підтримки місцевого українського населення чинили скоординовані напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Нині відомо достатньо багато непрямих доказів планування і здійснення «антипольської акції» ОУН і УПА. Дії ОУН і УПА набирали сили в 1943 р., щоб потім перекинутися на Галичину і т.зв. Закерзоння (землі на захід від Бугу і Сяну). Польське підпілля відповідало відплатними акціями, знищуючи українські села. Розгорілася справжня локальна війна, в якій перевага в людських ресурсах була на боці українців.

Головну роль в ініціюванні «антипольської акції» відіграла ОУН(б). У період створення УПА на Поліссі та Волині, який припав на весну 1943 р., керівники ОУН(б) спочатку не розраховували на боротьбу проти поляків. Матеріали III-ої конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) визначали головними ворогами українського руху Москву і Берлін. У ході створення УПА виник і «третій фронт» проти поляків, зумовлений тим, що польський Рух Опору, знаходячись у трикутнику протистояння: гітлерівці – червоні партизани – українці, був змушений виконувати вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду. Документи свідчать про те, що перші напади на українські поселення на Волині від початку 1943 р. чинили польські боївки, намагаючись не допустити консолідації українського підпілля і розгортання українського визвольного руху [див.: 1, с. 113-132]. Бандерівці доклали величезних пропагандистських зусиль, аби переконати населення і ширшу громадськість, що ініціаторами конфлікту була польська сторона, котру вони звинувачували в колаборації з гітлерівцями й радянськими партизанами. Очевидно, що останнє мало місце, як і

співробітництво українців з окупантами. Але з цього не можна було переносити вину на весь народ. Зрештою, цим грішила й польська сторона.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри і ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речіпосполитої, незважаючи на прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон'юнктуру, плануючи діяти методом «доконаних фактів». Такий розвиток подій був відбитий у плані «Бужа» («Буря»), розробленому і затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Але це тільки підлило масла у вогонь і українсько-польські сутички перекинулися на Галичину і Закерзоння.

Керівництво ОУН(б) й саме було налякане масштабами українсько-польської війни, що розпочалася на Волині навесні 1943 р., не очікувало такого потужного опору з боку польського підпілля і радянських партизанів. У керівних колах організації поширилися думки про потребу ревізії ідеології і політичної програми з метою усунення деяких найбільш недемократичних положень, котрі обмежували впливи націоналістів серед українського населення та інших національно-визвольних формувань [6, с. 72]. Ревізія політичної програми була проведена на III-му Надзвичайному Великому Зборі ОУН(СД) (21-25 серпня 1943 р.). Політична програма організації набула демократичних рис за рахунок підсилення соціальних положень програми, відмови від тоталітарної риторики тощо [4, с. 28-32]. Вона проголошувала боротьбу з усіма «імперіалізмами», насамперед більшовицьким і німецьким. Окремим пунктом проходило положення про польську «імперіалістичну верхівку», яка є прислужником чужих імперіалізмів і «намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український народ». Разом з тим, містився заклик ліквідувати «всі другорядні фронти» і співробітничати з «народними масами сусідніх народів» [9, с. 117-120]. Проте здійснити такий поворот в умовах війни було неможливо... Спроби ОУН і УПА, починаючи з кінця 1943 р. досягти якоїсь угоди з польською стороною, закінчилися провалом, війна тільки розгорялася, польське підпілля підтягнуло нові загони АК, щоб протистояти ОУН і УПА. Але найголовніше – з'явився новий супротивник – Червона армія і війська НКВД. Конфлікт набував рис війни за територію.

У липні 1944 р. активними політичними представниками України була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), яка взяла на себе представництво національних інтересів українців в боротьбі за незалежну державність. В її документах знайшла відображення нова міжнародна ситуація, що склалася наприкінці війни, і прогнозувала поневолення радянськими окупантами не тільки українського, а й інших народів Центральної Європи. У цих умовах представники українського національно-визвольного руху закликали всіх сусідів, у тому числі поляків, об'єднати зусилля в боротьбі з новими окупантами. В «Універсалі УГВР» з липня 1944 р. зазначалося: «Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу. Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі» [16]. А часопис УГВР «Самостійник» у 1946 р. писав, що відносини з поляками «не були такими, як могли бути і як цього вимагали життєві інтереси обох народів», тому що поляки тривалий час перебували під впливом шовіністичної пропаганди своїх «імперіалістичних кіл» і тільки зараз починають усвідомлювати потребу мирного співжиття і співпраці з українцями. Проте, як писав часопис, «протверезіння не наступило зразу і що воно сьогодні ще не є загальне» [11, с. 59]. Ці слова, написані ще 1946 р., зберігають, на жаль, актуальність до наших днів.

Висновки. Друга світова війна і пов'язані з нею міжнародні обставини поставили під знак запитання політичну конструкцію Центральної та Східної Європи, збудовану після завершення першого світового конфлікту XX ст. У річищі тоталітарних тенденцій, характерних для програм розв'язання європейських соціальних і національних проблем, в українському національно-визвольному русі взяли гору радикальні національно-визвольні сили, що пов'язували вирішення українського питання зі зміною status quo в Європі, зокрема внаслідок реалізації гітлерівських планів запровадження «нового порядку» на континенті. Коли став очевидним провал планів ОУН здобути незалежність за сприяння Німеччини, українські націоналісти висунули і почали втілювати в життя програму боротьби проти всіх ворогів незалежної Української держави і, як майже всі поневолені народи континенту, із застосуванням антигітле-

рівського повстання, поєднаного з національною революцією. Польща і поляки у політиці провідних кіл українського національно-визвольного руху після поразки змагань 1918–1923 рр. займали місце ворога і окупанта частини українських земель. У стратегії УВО і ОУН вони, поряд з Росією-СРСР, виступали загарбником і окупантом й тому передбачалася боротьба з ними всіма доступними засобами. Після початку війни поляки опинились у ситуації, подібній до українців. Проте спроби української сторони утворити з поляками спільний фронт проти гітлерівців і більшовиків наштовхнулися на великодержавні позиції керівників польського Руху Опору, які прагнули будь-що зберегти в складі відбудованої Польщі західноукраїнські землі без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, котрі пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині ХХ ст. Опинившись перед обличчям трьох ворогів (СРСР, Німеччини і Польщі), відмови польської сторони визнати українські незалежницькі змагання і в умовах розгортання національного повстання, провідники ОУН і УПА були змушені розпочати збройну боротьбу за опанування території західноукраїнських земель. Оскільки польський Рух Опору зі свого боку готувався до опанування цих теренів і створив на них потужне збройне підпілля, боротьба між двома визвольними рухами набула рис українсько-польської війни («третій фронт»), під час якої як з українського, так і польського боку мали місце антигуманні дії, що спричинили масову загибель цивільного польського та українського населення. Певні антипольські прояви в ідеології та політичних програмах українських націоналістів не дають підстав вважати їх головною причиною українсько-польського збройного протистояння, яке, на нашу думку, було зумовлене насамперед конфліктом національно-політичних інтересів українського і польського національно-визвольних рухів у боротьбі за державну приналежність західноукраїнських земель, конфлікту, який розпочався ще на початку ХХ ст. Відповідальність за радикальний характер цього протистояння несли насамперед провідні політичні сили з українського і польського боків, які не змогли досягти розумного компромісу на засадах демократії. В умовах ХХ ст. – «століття екстремізму» за визначенням Е. Гобсбаума [2] – цей конфлікт не був поодиноким явищем в історії більшості європейських країн.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщук Я.В. До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.). *Український історичний журнал*. 2016. №1. С. 113–132.
2. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991. Київ, 2001. 544 с.
3. Ільющин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. 314 с.
4. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Київ, 2003. 64 с.
5. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. 288 с.
6. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40 – 50-х років ХХ століття. Львів, 2000. 304 с.
7. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. *Його ж. Історичні есе. В 2-х тт.* Київ, 1994. Т. 2. 578 с.
8. ОУН у війні 1939–1945. [Б.м.в.], 1946. 110 с.
9. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955. [Мюнхен], 1955. 368 с.
10. Патріляк І.К. Військові плани ОУН(б) у таємній інструкції Револуційного проводу (травень 1941 р.). *Український історичний журнал*, 2000. № 2. С. 127–138.
11. *Самостійність. Орган Української Головної Визвольної Ради (УГВР)*. 1946. Число 1. 106 с.
12. Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. 468 с.
13. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / Зібрав і впорядкував В. Косик. Львів, 1998. Т. 2. 384 с.
14. Україна – Польща: важкі питання. Варшава, 1999. Т. 4: матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» / Відп. ред. М. Кучерена. 348 с.
15. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник, [Б.м.в.], 1983. Т. II. 426 с.
16. Універсал Української Головної Визвольної Ради. URL: http://forum.ottawa-litopys.org/documents/doc0203_u.htm.
17. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету 1937–1939 років). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції*. Львів, 1994. Т. 228. С. 207–248.
18. Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945) / Opracowanie red. R. Niedziałko. Warszawa, 2003. 184 s.
19. Waldenberg M. Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei. Warszawa, 2000. 500 s.
20. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. Lublin, 2003. 434 s.

Отримано: 29 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 10 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-113-116

Смирнов А. Діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України / А. Смирнов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 113–116.

УДК 94 (477) «1939-1945»

Андрій Смирнов

ДІЯЛЬНІСТЬ ОТЦЯ ЯКОВА КРАВЧУКА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано діяльність отця Якова Кравчука в роки нацистської окупації України. Він був агентом польських, німецьких, американських і радянських спецслужб. Як керівник релігійного відділу Абвергрупи 204 о. Яків брав участь у відродженні церковного життя в окупованій Україні.

Ключові слова: Яків Кравчук, колабораціонізм, Православна Церква, ОУН.

Андрей Смирнов

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТЦА ЯКОВА КРАВЧУКА В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ УКРАИНЫ

В статье проанализирована деятельность отца Якова Кравчука в годы нацистской оккупации Украины. Он был агентом польских, немецких, американских и советских спецслужб. Как руководитель религиозного отдела Абвергруппы 204 о. Яков принимал участие в возрождении церковной жизни в оккупированной Украине.

Ключевые слова: Яков Кравчук, коллаборационизм, Православная Церковь, ОУН.

Andrii Smyrnov

THE ACTIVITY OF FR. YAKIV KRAVCHUK IN NAZI-OCCUPIED UKRAINE

The article deals with the activity of Fr. Yakiv Kravchuk during the German occupation of Ukraine. He was an agent of Polish, Nazi, American and Soviet secret services. As a member of Abwehr group 204 Fr. Yakiv took part in the establishing of church life in German-occupied Ukraine.

Key words: Yakiv Kravchuk, collaborationism, the Orthodox Church, OUN.

Проблема колаборації українського духовенства в роки Другої світової війни залишається однією з найменш досліджених сторінок в українській історичній науці. Православні священнослужителі змушені були контактувати з гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, друкувати пронацистські матеріали в пресі, підписувати архіпастирські звернення із реверансами в бік окупантів. Серед капеланів дивізії СС «Галичина» були не тільки греко-католицькі, а й православні священнослужителі. Зокрема, в 1945 році, коли до дивізії було прилучено Волинський легіон, із ним прийшли два православні священники: о. Палладій Дубицький, якого незабаром призначив у свій штаб генерал Павло Шандрук, і о. Йов Скакальський, який служив у дивізії до кінця війни і потрапив у полон англійської армії [13].

Однією із найбільш суперечливих постатей, яка співпрацювала з німецькими спецслужбами, був православний священник Яків Кравчук. Його маловивчена біографія привертала увагу таких дослідників, як В. Борщевич, Д. Веденєєв, О. Різниченко [1; 3; 10]. Він також став героєм радянської документальної повісті В. Давиденка «Священник з абвергрупи 209» під іменем Мирона Костюка [7]. Важливим джерелом дослідження життя та діяльності священнослужителя є архівно-кримінальна справа у 4 томах, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Доповнюють картину використані автором листи о. Якова до архієпископа Іларіона Огієнка щодо церковної ситуації в окупованій Україні. Віднайдені нові джерельні матеріали, що дають змогу детальніше розкрити складні сторінки життєвого шляху Я. Кравчука, створюють потребу глибшого дослідження його діяльності в роки війни.

Яків Афанасійович Кравчук народився 9 жовтня 1905 р. у м. Дубно в сім'ї робітника. У 1912–1916 рр. навчався у церковно-парафіяльній школі. У 1920 р. вступив до Дубенської класичної гімназії і через вісім років отримав атестат зрілості.

У 1932–1937 рр. навчався у православному богословському інституті в Парижі. Він був висвячений у 1937 р. у Каунасі митрополитом Віленським і Литовським Єлевферієм Богоявленським, який опікувався західноєвропейськими парафіями Московського Патріархату. Потому о. Яків служив у Парижі, Белграді й на Холмщині. Підтримував тісні зв'язки з ОУН і паралельно працював на польську розвідку під псевдонімом «Димитров». У лютому 1941 р. архієпископ Холмський і Підляський Іларіон Огієнко призначив о. Я. Кравчука настоятелем Миколаївської церкви в Томашеві, а в липні звільнив від цих обов'язків і доручив посаду місіонера Холмсько-Підляської єпархії [1, с. 163–164].

У той час його завербували німецькі спецслужби і скерували в Україну як перекладача у складі абвергрупи 204 (очільник – капітан Ганс Фербек). Як засвідчив о. Яків на допитах у радянських органах держбезпеки, він займався налагодженням церковного життя на окупованих територіях, відкриттям храмів, підбором антирадянськи налаштованих священнослужителів. За дорученням владики Іларіона Огієнка він повинен був «створювати українську самостійну православну Церкву, незалежну від російської патріархії». «Я, як священник, що розділяв погляди українських націоналістів, – свідчив Я. Кравчук, – погодився на цю роботу і був призначений начальником церковного відділу німецької зондеркоманди, з якою виїхав на територію України» [4, арк. 27, 40–41]. Крім того, священник брав участь у вербуванні та перекиданні агентури в тил Червоної армії.

Абвергрупа 204, релігійним відділом якої керував Кравчук, проходила через міста Ямпіль, Шепетівка, Житомир, Київ, Харків. У цих містах священник допомагав відкривати православні храми і налагоджувати церковне життя.

На початку вересня 1941 р. Яків Кравчук як перекладач став свідком переговорів Романа Шухевича з капітаном Г. Фербеком на окраїні Житомира. Шухевич пропонував використати батальйон «Нахтігаль» для партизанської боротьби в тилу Червоної армії. Він мав діяти від імені самостійної української держави, а на захопленій німцями території мали створюватися органи влади українських націоналістів, але цей план не вдалося реалізувати [5, арк. 27, 5–6].

20 вересня Яків Кравчук прибув до Києва і в одному з листів так описував стан церковного життя: «Церкви майже скрізь знищені або перетворенні на клуби, театри, склади тощо. Люди звичайно глибоко віруючі та очікують якнайскоршого поладнання справи... Щораз більше появляється священників усіх юрисдикцій: патріаршої, обновленської, синодальної та липківської церков... Уряд не має поки наміру пускати нікого з владик губернаторства, бо вважає їх за не відповідних. До Іларіона ставиться з великою резервою та вважає його просто за нетактовного. Липківщина має тут багато до говоріння, бо вона властиво на своїх многострадальних плечах винесла всю боротьбу з червоною навалою як під оглядом церковним, так і національним. Уряд стоїть на становищі Української православної автокефальної церкви на чолі з митрополитом в Києві, а то й патріархом». Про антисемітські погляди Кравчука свідчать такі висловлювання: «У Бердичеві, Житомирі та Києві вже нема Богу дякувати ані одного жида, всі пішли до свого праотця Адама чи скорше до Юди на пиво». Тим часом у Томашеві, де продовжувала мешкати родина священника (дружина Ніна Єлисеївна, син Ярослав та дочка Олександра), розгорівся майновий конфлікт з о. Касьяном, який, правдоподібно, виконував функції настоятеля парафії у час відсутності о. Якова. Останній просив о. декана втрутитися у цю справу, щоб «він віддав те, що мені належить», інакше погрожував використати свої зв'язки у німецькому війську [15].

Наприкінці жовтня 1941 р. протоієрей Яків Кравчук прибув до Харкова з групою ОУН(м) на чолі з Богданом Коником. «На зібранні священників у релігійному відділі 27 жовтня він відрекомендувався як представник націоналістичних кіл, уповноважений від них та німецького командування на керівництво церковними справами в Харкові, – зазначає Вадим Приходченко. – Уже на початку листопада 1941 року протоієрей Я. Кравчук зорганізував Богослужіння в Трьохсвятительській церкві на Заїківській вулиці у співслужінні зі священником Олександром Єзерським. Парафіянами цієї церкви з перших днів записалися вцілілі по 20 роках поневірянь представники першої парафії УАПЦ в Харкові – Миколаївської церкви, що її знищили більшовики» [9, с. 32].

За дорученням німців о. Яків Кравчук під іменем обер-лейтенанта Краузе вербував у таборі на Холодній Горі полонених червоноармійців до лав місцевої допоміжної поліції, а також готував з них диверсійно-розвідувальні групи для заслання в радянський тил [10, с. 61–62].

Як стверджує Ольга Різниченко, о. Яків Кравчук неодноразово поводив себе вкрай провокативно: «Ходив одягненим у сіру шинелю советського взірця, німецькій пілотці, а на манжеті носив пов'язку з якимсь німецьким написом, завжди був озброєний револьвером. На реєстрації священиків у міській управі він в ультимативній формі поставив вимогу правити Службу Божу українською мовою. За невиконання наказу погрожував розстрілювати на місці» [10, с. 62]. Спогади Оксани Соловей містять виразний приклад типової для о. Якова поведінки: «Збиралися служити панахиду в роковини смерті Симона Петлюри. Готуючи місце, ми довго вагалися, що повісити вище: хрест чи портрет, ніхто з нас церковних правил не знав. Зрештою, повісили хрест вгорі, а портрет під ним. Правити панахиду мав о. Кравчук. Він з'явився, оглянув, чи все є, відколів портрет, прикріпив його над хрестом і пояснив: Як не буде Україна вище, то нема чого й службу служити» [8, с. 26].

В архівно-слідчій справі на Кравчука є детальний опис того, як в театрі «Березіль» приймали в члени ОУН до 50 свідомих українців із Харкова й області. Освячував це дійство о. Яків. «Однієї неділі, у грудні 1941 р., Б. Коник виступив з антирадянською промовою і запропонував зборам прийняти присягу на вірність ОУН. У фойє театру Я. Кравчук, який одяг церковну ризу і тримав у руках хрест та молитовник, виголосив націоналістичну проповідь. Після її закінчення він закликав присутніх дати клятву, що і було зроблено. Я. Кравчук зачитував текст клятви, а присутні повторювали слідом за ним», – писав А. Скоробогатов на підставі свідчень одного з учасників зборів. Він також опублікував приблизний текст присяги: «Я, син українського народу, вступаючи до лав ОУН, зобов'язуюсь боротися за справу самостійної України та не пожаліти навіть свого життя, якщо цього вимагатиме наш вождь Андрій Мельник. Якщо ж я стану зрадником нашої справи, то хай покарає мене Бог та рука організації» [6, арк. 110; 12, с. 182-183]. Зачитавши присягу, Я. Кравчук дав кожному поцілувати хрест.

Як свідчать джерела, у своїх релігійно-політичних розрахунках священик робив ставку на владика Іларіона Огієнка і «липківське» духовенство. «Ціла Лівобережна Україна глибоко перейнята ідеєю Української православної автокефальної церкви та шанує митрополита Василя Липківського, про якого ще досі нема певності – чи він живе, чи ні...», – повідомляв Я. Кравчук архієпископа Іларіона в листі від 10 січня 1942 р. – У теперішній літургійній практиці Харківської єпархії введена така формула поминання: „Найпочеснішого Отця нашого Василя, архієпископа Київського й митрополита всієї України, і найпочеснішого Отця нашого Феофіла, архієпископа Харківського й Охтирського“». Кравчук висловлював сподівання, що Огієнко стане київським митрополитом і главою УАПЦ [15].

«Очолити» церковне життя Харкова, о. Яків Кравчук почав провокувати конфлікти між митрополитом Феофілом Булдовським і «липківським» духовенством. Цьому сприяло те, що секретарем митрополита Феофіла був подвійний німецький і радянський агент протоієрей Олександр Кривомаз. Так, митрополиту постійно подавали інформацію, що «липківці» лише формально визнають його за митрополита і він їм потрібний як ширма, а отці Кравчук і Кривомаз переконували Феофіла, що німці тільки його хочуть бачити лідером Православної Церкви в Україні [10, с. 63].

У доповідній записці «Стан нашої Церкви в Україні» на ім'я Іларіона Огієнка від 28 листопада 1942 р. Я. Кравчук зазначав, що в умовах війни єдиною авторитетною організацією має стати народна соборноправна Церква. Відповідальність за розкол і кризові явища в церковному житті, на його думку, несуть єпископи: «Всім їм ходить не о Церкву, не о добробут української нації, а о почесність і владу... Повінь старих і нових єпископів не врятувала Церкви, а навпаки поглибила роздор». Він уважав, що особа митрополита Варшавського Діонісія Валединського не популярна серед свідомих українців, а справжнім авторитетом користується архієпископ Іларіон Огієнко [15].

З одного боку Я. Кравчук виступав за використання живої богослужбової мови. З іншого – справедливо критикував зовнішню українізацію: «Нині Україна вимагає від свого духовенства далеко більше ніж обмеження себе виконанням богослужб і требів. Єпископ і священик у першу чергу мусять бути слугами народу в повному значенні того слова, але не лише слугами, а вчителями, радниками, заступниками, суспільниками. Церква мусить охопити всі ділянки життя, впливати на нього, кермувати ним». Священик негативно оцінював діяльність протестантів і греко-католиків, скептично ставився до спроб поєднання автокефалістів і автономістів у Почаєві [15].

Наприкінці 1942 р. абвергрупа 204 переїхала до Києва. Після двомісячної відпустки, 1943 р. о. Яків Кравчук працював у складі абвергрупи 220 у Львові під керівництвом капітана Юзефа Лазарека [4, арк. 108-113]. Вона займалася вербуванням, навчанням та комплектуванням розвідувально-диверсійних груп із українських націоналістів, закиданням їх для проведення підривної роботи

в радянському тилу. На думку Д. Веденєєва, «військово-організаційні та розвідувально-диверсійні можливості антирадянські налаштованої УПА становили для німців та їх союзників значний інтерес. У свою чергу, підготовка до масштабного протиборства зі сталінським режимом об'єктивно підштовхувала Провід ОУН та командування УПА до контактів з рейхом з метою економії військових сил, отримання зброї, боєприпасів, спорядження, підготовки розвідувально-диверсійних кадрів» [2, с. 401-402]. За свідченнями Ю. Лазарека, саме Я. Кравчук через владу Іларіона Огієнка у 1944 р. допоміг налагодити контакти з представниками командира УПА-Північ Дмитра Клячківського. Переговори йшли про звільнення С. Бандери і постачання зброї для українських повстанців [14, с. 889-890]. За час служби в німецьких розвідувальних органах агент отримав три нагороди: дві медалі та бронзовий хрест.

Після отриманого поранення від невідомих осіб і проходження лікування у Кракові Я. Кравчук з родиною у 1944 р. переїхав до Німеччини. Там священик був завербований американською розвідкою. У 1948 р. заарештований органами держбезпеки СРСР і залучений до співпраці як секретний співробітник. У 1949 р. був звільнений з-під варті і повернувся на Волинь, де продовжив душпастирську діяльність. Радянські спецслужби швидко зрозуміли, що Я. Кравчук подає дезінформацію, і 30 січня 1952 р. його розстріляли в Києві [6, арк. 250, 323; 10, с. 64].

Таким чином, діяльність о. Я. Кравчука в роки війни носила колабораційний характер. Він використовував свої зв'язки в церковних і націоналістичних організаціях для поглиблення міжправославних конфліктів, займався вербуванням агентури, формуванням диверсійно-розвідувальних груп і виступав посередником у переговорах з лідерами ОУН. Світоглядні позиції Я. Кравчука, сформовані під впливом українського інтегрального націоналізму, базувалися на ідеї національної Церкви та самостійної держави. Він був прихильником автокефалії, соборноправності, українізації, активної участі Православної Церкви в суспільному житті, підтримував архієпископа Іларіона Огієнка в боротьбі за київський митрополичий престол. Водночас для Я. Кравчука були характерні ксенофобські, антисемітські та антирадянські погляди, які підштовхували його до співпраці з іноземними спецслужбами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщевич В. Волинський пом'яник. Рівне, 2004. 408 с.
2. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність Української повстанської армії (1943 – 1945 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 10. С. 381-414.
3. Веденєєв Д., Шевченко С. «Суперагент» отець Яков. «2000». 2000. 1 декаб. С. 28.
4. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Ф. 5. Спр. 67452. Т.1. Арк. 108-113.
5. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67452. Т.2. Арк. 27, 5-6.
6. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67452. Т.4. Арк. 110.
7. Давиденко В. Святенник з абвергрупи 209. Київ, 1979. 127 с.
8. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації, 1941–1943: Спогади. Нью-Йорк, 1985. 29 с.
9. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор Української Автокефальної Православної Церкви на Слобідській Україні. *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*. Харків, 2011. С. 31-52.
10. Різниченко О. Подвійна агентура НКВД і гестапо проти Української Автокефальної Православної Церкви. *Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл Булдовський*. Харків, 2011. С. 59-68.
11. Скоробогатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 81-89.
12. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків, 2004. 368 с.
13. Стоцький Я. Капелани та духовна опіка в Українській Дивізії військ СС «Галичина». URL: http://www.istpravda.com.ua/research/2010/11/25/6325/view_print/ (дата звернення: 25.12.2017).
14. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. Москва, 2012. Том 2: 1944–1945. 1167 с.
15. University of Alberta Archives, Accession 2011-27 (Minenko Collection), box 5, item 186.

Отримано: 30 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: andrew.sukhykh.1992@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-117-125

Сухих А. Початок ескалації протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині / А. Сухих // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 117–125.

УДК [94:355.425.4](477) «1942/1943»

Андрій Сухих

ПОЧАТОК ЕСКАЛАЦІЇ ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ РАДЯНСЬКИМИ ПАРТИЗАНАМИ Й УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСЬКО-ПІДПІЛЬНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ¹

У статті на основі широкого кола джерел розглядається початок ескалації протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині. Проаналізовано взаємини між УПА Т. Бульби-Боровця (УПА Б-Б) та загonom спецпризначення НКВС СРСР «Переможці», а також червоними партизанами у другій половині 1942 – на початку 1943 рр. Висвітлено події, які призвели до розірвання нейтралітету між УПА Б-Б і загонами Д. Медведєва й І. Шитова.

Ключові слова: УПА Б-Б, Т. Бульба-Боровець, загін спецпризначення НКВС СРСР «Переможці», Сумське партизанське з'єднання, 12-й батальйон І. Шитова, нейтралітет, бульбівці, радянські партизани, чекісти.

Андрей Сухих

НАЧАЛО ЭСКАЛАЦИИ ПРОТИВОСТОЯНИЯ МЕЖДУ СОВЕТСКИМИ ПАРТИЗАНАМИ И УКРАИНСКИМ ПОВСТАНЧЕСКО-ПОДПОЛЬНЫМ ДВИЖЕНИЕМ НА ВОЛЫНИ

В статье на основе широкого круга источников рассмотрено начало эскалации противостояния между советскими партизанами и украинским повстанческо-подпольным движением на Волыни. Проанализированы взаимоотношения между УПА Т. Бульбы-Боровца (УПА Б-Б) и отрядом спецназначения НКВД СССР «Победители», а также красными партизанами во второй половине 1942 – в начале 1943 гг. Освещаются события, которые привели к разрыву нейтралитета между УПА Б-Б и отрядами Д. Медведева и И. Шитова.

Ключевые слова: УПА Б-Б, Т. Бульба-Боровец, отряд спецназначения НКВД СССР «Победители», нейтралитет, бульбовцы, советские партизаны, чекисты.

Andrii Sukhykh

BEGINNING ESCALATION OF CONFRONTATION BETWEEN SOVIET PARTISANS AND UKRAINIAN REBEL-UNDERGROUND MOVEMENT IN VOLYN' DURING GERMAN OCCUPATION

In the article base on wide circle of historical source is examined the question of beginning escalation of confrontation between soviet partisans and Ukrainian rebel-underground movement in Volyn'. The interrelation between T. Bul'ba-Borovets's UPA (UPA B-B) and detachment HKVD USSR "Winners", red partisans in the second half 1942 – in the beginning of 1943 years had analyzed. For the first time had revealed that UPA B-B conclude neutrality with 12-th battalion of Zhytomyr partisan unit. The first counter-insurgency operation of soviet partisans in Volyn' during German occupation is explained. In the article is shown reasons of dissolution neutrality between UPA B-B and D. Medvedev's, I. Shytov's detachments.

Key words: UPA B-B, T. Bul'ba-Borovets', detachment special purpose HKVD USSR "Winners", Sumy partisan unit, I. Shytov's 12-th battalion, neutrality, rebels of UPA B-B, soviet partisans, security officers (chekists).

Дослідження протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині не втратило актуальності, оскільки воно дозволяє прослідкувати чимало ас-

¹ Стаття написана завдяки гранту Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці.

пектів партизанської війни, що у зв'язку з сучасною військово-політичною ситуацією на Донбасі набуває нового значення.

Збройний конфлікт між більшовицькими партизанами й українськими націоналістами та їх збройними відділами привертав увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, серед яких варто відзначити І. Бігуна, О. Гогуну, А. Кентія, В. Ковальчука, В. Лозицького, Г. Мотику, І. Патриляка, В. Сергійчука, В. Трофимовича та інших. Однак, недостатньо дослідженим залишається початковий етап ескалації зазначеного вище протистояння.

Автор поставив за мету простежити наростання протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом у період німецько-радянської війни.

Оскільки у радянській військовій думці передвоєнного часу переважала теорія про ведення бойових дій на «чужій території», партизанська війна в Україні не передбачалася, а тому бази для її розвитку не були закладені. У результаті провалу організації партизанського руху на початковому етапі німецько-радянської війни, а також переважання націоналістичних настроїв у Західній Україні організованого руху Опору на Волині тривалий час не існувало. Лише у червні 1942 р. був десантований перший підрозділ, який тримав зв'язок із Великою землею – опергрупа Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР «Переможці» на чолі з полковником держбезпеки Дмитром Медведєвим. У середині серпня того року остання поповнилася новими парашутистами. Перед чекістами було поставлене завдання здійснювати глибоку розвідку, диверсії та терористичні акти проти окупаційної адміністрації [11, с. 38].

Того ж місяця з бригади Головного розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії (далі – ГРУ ГШ ЧА) полковника Григорія Лінькова («Баті»), що діяла у важкодоступній місцевості півдня Білорусії, до Червоного бору Камінь-Каширського району прибув диверсійний загін молодшого політрука Насекіна, а у сусідній Маневицький район невеликий загін старшого лейтенанта Картухіна [27, арк. 38 – 39]. На початку листопада 1942 р. Г. Ліньков наказав полковнику Антону Бринському («Дядя Петя») вирушити на територію України для командування загонами Сазонова, Насекіна та Картухіна [18, арк. 6]. Примітно, що Г. Ліньков, скеровуючи «Дядю Петю», попередив: «Зверни увагу на українських націоналістів. Вони можуть швидко з тобою розправитися, тому що там народ ще нічого не знає про партизанів» [19, с. 180]. Проте А. Бринський у той час ще не зустрів спротиву націоналістів. Наприкінці грудня того ж року він після проведення зібрання командирів і заступників місцевих партизанських груп, загонів, які підпорядковувалися бригаді Г. Лінькова, об'єднав під своїм керівництвом партизанський рух волинського Полісся [25, с. 137].

Варто згадати, що у вересні 1942 р. на х. Загалє, що 12 – 15 км. південніше с. Борове Рокитнівського району, десантувалася диверсійно-розвідувальна група (ДРГ) ГРУ ГШ ЧА капітана Дюгерби Уздьонова («Гриша») у складі 6 осіб, яка мала у своєму розпорядженні дві радіостанції [7, с. 4]. Тут розвідники облаштували партизанську базу, на якій приймали також інші ДРГ [17]. Очевидно, що під час одного з таких поповнень відбулася перестрілка з бандерівцями, що зафіксувала німецька служба безпеки на початку листопада 1942 р. у болотистій місцевості неподалік Рокитного. У повідомленні зазначалося, що значна група радянських парашутистів приземлилася на загін бандерівців, з якими вони вступили у бій. Німецькі окупанти припускали: «У ході бою багато парашутистів мало би бути вбито, інших поранено. Банда Бандери мала б захопити здобич, а саме: значну кількість сучасної радянської зброї» [12, с. 597].

Таким чином, НКВС СРСР та ГРУ ГШ ЧА випередили ОУН (б) у розгортанні партизанського руху на Волині. Оскільки режим у Райхскомісаріаті «Україна» відзначався особливою жорстокістю та нелюдськими умовами життя, розвідувально-диверсійні групи та загони могли розраховувати на підтримку місцевого населення, створення розгалуженої розвідувальної мережі, а також збільшення особового складу за рахунок осіб, які бажали помститися гітлерівцям. Тим більше, що Провід ОУН (б) у той час ще тримався теорії про недоцільність і шкідливість партизанської боротьби, яка у зв'язку з репресивною політикою окупантів, вивезенням трудових ресурсів не розумілася багатьма волинянами [24, с. 14 – 15].

У другій половині 1942 р. найсерйознішим супротивником для радянських диверсійно-розвідувальних підрозділів у лісових просторах Рівненщини були невеликі повстанські відділи та боївки Тараса Бульби-Боровця. Останній відзначав у спогадах, що ніби ще у червні 1942 р. Головна Команда УПА (Б-Б) отримала пропозицію «генерального штабу СРСР» розпочати переговори. Для організації подальшого контакту та технічної підготовки зустрічі був уповноважений невеликий відділ

бунчужного Григорія Коломійця («Кармелюк»), що діяв в Рокитнівському районі [16, с. 216 – 217].

Згідно з опублікованим витягом зі звіту опергрупи «Переможці», 16 вересня 1942 р. НКВС СРСР надіслав радіограмою вказівку оперативній групі Д. Медведєва розпочати переговори з «Бульбою». Перший їх етап відбувся в ніч з 17 на 18 вересня на лісовому хуторі в районі сс. Більчаки – Глушків Людвипільського району. Чекістів представляв заступник Д. Медведєва з агентурно-оперативної роботи полковник Олександр Лукін («Шура»), який прибув з 15 автоматниками. Своєю чергою, Т. Боровець з'явився разом із кількома особами з комскладу, а також добре озброєною охороною чисельністю 150 бійців. Під час переговорів отаман заявив про його готовність до активних дій проти німців. У відповідь чекісти обіцяли бульбівцям амністію від радянського уряду. Згідно з вказівками з Москви, медведівці повинні були спрямувати відносини з поліським отаманом на те, щоб використати його військову силу для здійснення терористичного акту проти гауляйтера України Еріха Коха [6, с. 16 ; 23, с. 149 – 153].

Наступна зустріч між чекістами та бульбівцями відбулася 28 жовтня 1942 р. в околицях х. Журби Людвипільського району. Після завершення переговорів був складений протокол засідання, в якому зазначалося про початок спільної боротьби проти гітлерівців, що повинна завершитися повним їх знищенням. Крім того, поліський отаман просив чекістів виділити «район дії та дати завдання», а також військово-технічну та матеріальну допомогу для організації своїх збройних відділів. Він також погодився розпочати розвідувальну роботу з метою ліквідувати Е. Коха. Сторони домовилися про спільні паролі, щоб уникнути непотрібних сутичок [23, с. 156 – 157]. Як випливає з мемуарів Д. Медведєва, чекісти дійшли згоди з бульбівцями про спільну боротьбу проти окупантів [14, с. 81, 83]. Тоді як Т. Бульба-Боровець у спогадах зазначив, що він у листі до О. Лукіна не підтримав пропозицію почати антинімецький виступ, доки не буде відкритий другий фронт на Заході, а в Європі не розгорнеться антигітлерівська боротьба, інакше ця акція може принести лише «винищення цілої нації» [10, с. 113 ; 16, с. 220].

Наступна зустріч між сторонами мала відбутися у 20-х числах листопада, проте О. Лукін раптово вилетів до Москви [23, с. 159]. Сам Т. Боровець пізніше писав: у грудні 1942 р. переговори припинились, оскільки обом сторонам стало зрозуміло, що домовитися їм не вдасться. Він пояснював: «Большевики не зможуть втягнути УПА під свою команду, а УПА не стане на перешкоді в здійсненні диверсійних плянів Москви проти німців. Зупинилося все на нейтралітеті. Умовлено паролі» [16, с. 221].

Варто відзначити, що 12 – й батальйон Житомирського партизанського з'єднання (далі – ЖПЗ), який 25 грудня 1942 р. передислокувався в район с. Червона Воля (Воняче) Городницького району, був поінформований про те, що між бульбівцями та опергрупою Д. Медведєва, яка вже переросла в загін, відбуваються переговори. Зокрема, командир 12 – го батальйону Іван Шитов коротко згадував про це у донесенні до Олександра Сабурова від 28 грудня того року [35, арк. 87 зв.].

Цікаво, що на початку дії нейтралітету між бульбівцями та радянськими партизанами вже відбулися перші сутички. Згідно з повідомленням командира ЖПЗ О. Сабурова до УШПР від 3 грудня 1942 р., перші нападвали на партизанські групи, яких роззброювали та били [10, с. 119]. Попри це, нейтралітет між УПА Б-Б та загоном Д. Медведєва зберігався, оскільки ці бійки відбувалися з партизанами О. Сабурова й завершувалися без жертв. До того ж, останні не здійснювали відплатних акцій.

Потрібно погодитися з дослідниками, які вважають, що встановлення нейтралітету між військовими підрозділами «Тараса Бульби» та загоном НКВС СРСР «Переможці» мало негативний вплив на розвиток українського повстанського руху. Недалекоглядний нейтралітет, укладений Т. Боровцем, дозволив чекістам практично безперешкодно продовжувати розбудовувати підпільну та розвідувально-агентурну мережу на Рівненщині, що, безумовно, створило сприятливу ситуацію для розвитку підконтрольного більшовикам партизанського руху і в результаті пришвидшило повернення радянської влади на Волинь. Поліський отаман, не бажаючи вступати в конфлікт із добре підготовленим і озброєним противником, лише тимчасово утримував свої підрозділи від боротьби з більшовицькими партизанами, які для цього зуміли підготуватися. Наприклад, 30 квітня 1948 р. у бесіді з завідувачем військово-партизанського сектора Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР Всеволодом Клоковим Д. Медведєв зазначив: «Приблизно півроку ми тримали з ними [бульбівцями. – С.А.] нейтралітет, і за цей час розв'язали собі руки по селах, так як націоналісти, згідно домовленості з нами, не чіпали місцеве населення, яке спілкувалося з партизанами. І таким чином ми завоювали собі базу серед населення, а націоналісти втратили у населення всякий авто-

ритет. Нас дуже любило населення. Для того, щоб населення могло відрізнити медведівців від інших партизанів, ми ввели особливу форму: наші бійці на руках носили білі широкі пов'язки з червоними зірками, (маршальські зірки, так їх називали) і завжди перед ними все відкривалось» [42, арк. 6 – 7].

Особливої уваги заслуговує думка військового кореспондента газети «Правда» Леоніда Коробова про те, до чого врешті-решт мали призвести домовленості між Т. Бульбою-Боровцем і спецзагоном «Переможці»²: «З БУЛЬБОЮ підтримує знайомство наша людина – тов. МЕДВЕДЄВ [...]. Він знає всі явки БУЛЬБИ, знає всі місця, де він буває. БУЛЬБА навіть подарував йому свої фотографії з підписами. У них дружні відносини, але це до пори до часу, поки МЕДВЕДЄВ не накріє його. МЕДВЕДЄВ давно вносив пропозицію – взяти БУЛЬБУ, але Москва відхилила його пропозицію. Очевидно враховується, що українські націоналісти зараз проти німців, ненавидять їх і тим самим можуть зробити нам якусь-то допомогу» [43, арк. 17].

Варто погодитися з думкою відомого дослідника радянського партизанського руху в Україні Олександра Гогуня, що перед загонами НКВС-НКДБ СРСР і ГРУ ГШ ЧА стояли переважно розвідувальні завдання, тому їх командири, щоб не ускладнювати собі роботу, вступали в переговори з представниками ОУН та Т. Бульби-Боровця [22, с. 369 – 370]. У цьому, на наш погляд, була основна мотивація, чому спецзагін Д. Медведєва уклав нейтралітет з УПА Б-Б. Разом із тим, чекісти хотіли використати бульбівців у своїх розвідувально-терористичних цілях.

Домовленість про нейтралітет існувала також між бульбівцями та 12 батальйоном І. Шитова з ЖПЗ. У вересні 1943 р. під час бесіди з науковим співробітником Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР про це відзначав Іван Скубко – колишній комісар 12-го батальйону та групи об'єднаних партизанських загонів під командуванням І. Шитова³. З його слів, бульбівців спонукали вступити в переговори такі обставини: «На всю Карпилівку [Рокитнівського району] повинні були йти німці. У всій Карпилівці бульбівців було 200 чоловік, із них чоловік 60 були озброєні гвинтівками». Тому у лютому 1943 р. уповноважений УПА Б-Б, бунчужний «Кармелюк» домовився про зустріч із партизанами І. Шитова. Остання відбулася у дружній обстановці в с. Гаївка Рокитнівського району, де, за словами І. Скубки, відбулася така розмова: «Вони [бульбівці – С.А.] говорять: „Німці йдуть, давайте разом бити“. Я говорю: „Ми не проти, ви українці та ми українці, ви хочете вигнати німців і ми хочемо їх вигнати, а шкуру ведмеда потім будемо ділити“». Таким чином була укладена домовленість про нейтралітет і початок спільної боротьби з німецькими окупантами. Сторони також прийшли до згоди про встановлення спільних паролів⁴ і розміщення застави з 12 партизанів у с. Карпилівка, яку очолив політрук взводу кінної розвідки Петро Миронов [44, арк. 14 зв.]. Радянські партизани одразу надали допомогу бульбівцям у боротьбі з німцями: «На наступну ніч ми надіслали групу, яка підірвала всі мости на вузькоколії, де повинні були їхати німці. Таким чином, населення одразу бачило від нас практичну допомогу».

Більше переваг від договору про нейтралітет отримали партизани І. Шитова, які використали його для проведення глибокої розвідки в УПА Б-Б. «Ми використали цей момент, провели детальну розвідку всіх сил цих бульбівців аж до того, що і списки повністю взяли», – відзначав І. Скубко. Досить швидко рівень довіри між шитовцями та бульбівцями зріс, про що згадував останній: «Таким чином, вони наших людей не чіпали, ходили вільно по залізничній дорозі Західної України, спускали там ешелони. Зустрічалися з ними, по чарці випивали, дорогу поведуть, покажуть. [...] Так ми мирно жили до 25 лютого [1943 р.]» [44, арк. 14 зв.].

Як впливає з документів, нейтралітет між шитовцями та військовими підрозділами «Тараса Бульби» порушив партизанський загін ім. Михайлова, який 17 лютого 1943 р. увійшов у підпорядкування об'єднанню партизанських загонів під командуванням І. Шитова [40, арк. 1]. Згідно з наказом останнього від 23 лютого, партизанський загін ім. Михайлова під командуванням Антона Одухи повинний був через два дні вийти з с. Рудня Боровська в район Шумська для проведення диверсійних операцій на залізничних коліях Шепетівка – Тернопіль, Броди – Рівне та шосе Кременець – Рівне,

² Це припущення Л. Коробов висловив 25 березня 1943 р. у розмові з начальником Українського штабу партизанського руху Тимофієм Строкачем та його заступником Володимиром Соколовим після двомісячного перебування у Сумському партизанському з'єднанні.

³ За наказом командира ЖПЗ О. Сабурова, 17 лютого 1943 р. була сформована група об'єднаних партизанських загонів на чолі з І. Шитовим і комісаром І. Скубком. До неї увійшли партизанські загони ім. Хрушова, ім. Кірова, ім. Михайлова та «За Батьківщину» [27, с. 69].

⁴ Паролем слугували такі запитання та відповіді: «Куди йдеш? – За Случ»; «Чи батька Максима знаєш? – Знаю його батька» [45, арк. 14 зв.].

Кременець – Славута [3; 9, с. 171; 40, арк. 3]. Згідно з політичним донесенням комісара загону ім. Михайлова Гната Кузовкова за квітень 1943 р., на шляху прямування 25 лютого у с. Річечина Корецького району партизани роззброїли та знищили «штабну групу українських націоналістів-бульбівців» у складі 6 осіб. У них було взято: 1 кулемет, 5 гвинтівок, 2 пістолети, радіоприймач, друкарську машинку та штабні документи [9, с. 298; 39, арк. 95].

Т. Боровець у своїх спогадах «Армія без держави» писав, що 19 лютого у Корецьких лісах радянськими партизанами були затримані начальник його штабу Леонід Щербатюк («Зубатий»), хорунжий Михайло Рибачок («Кваша») та 8 їхніх охоронців (два з них зуміли втекти). Пароль, домовлений із загonom Д. Медведєва, тут вже не допоміг. Поліський отаман відзначав: «Большевицький відділ пробирався на диверсійну акцію зі сходу на захід і не міг себе обтяжувати жодним тягарем. Командир відділу дав наказ негайно всіх зловлених „ворогів народу“ розстріляти і продовжувати свій марш на захід». Т. Боровець хибно вважав, що саме чекісти розстріляли 8 бульбівців, після чого їх кинули у колодязь (вибратися вдалося лише Л. Щербатюку) [16, с. 241]. Він також помилився із датою на 6 днів, адже описувані події відбулися насправді 25 лютого.

Варто також звернути увагу, що Т. Боровець далі у спогадах зазначав, що «по інших районах тієї ж ночі, з 19 на 20 лютого 1943 року, большевицькі партизани пробували всюди масово вбивати наших людей, та це їм не пощастило. [...] Таким чином, від 20.2.1943 року УПА офіційно вступила у відкриту боротьбу на два фронти – проти двох соціалізмів: німецького і радянського» [16, с. 242]. Як і вище, поліський отаман помилився у датуванні на 6 днів. Очевидно, він вважав, що операція проти бульбівців у «інших районах тієї ж ночі» здійснювалася тим же загonom радянських партизанів, який знищив групу його штабовиків. Проте в дійсності цю протиповстанську операцію проводило Сумське партизанське з'єднання Сидора Ковпака, яке у середині лютого 1943 р., перебравшись через р. Прип'ять, вийшло рейдом на Рівненщину [2, с. 294; 5, с. 268 – 288]. Принагідно зазначимо, що тут кілька разів бандерівці нападали на окремих ковпаківців, а 21 лютого на Тростянецьких хуторах останнім вдалося роззброїти групу прихильників ОУН (б) [5, с. 279 – 280, 285]. У с. Збуж Костопільського району на шляху 2-го стрілецького батальйону (далі – СБ) Кульбаки стала бандерівська боївка, яка відмовилася пропускати червоних партизанів на правий берег р. Горинь. Попри те, що останні мали достатньо сил, аби розпочати бій, комісар з'єднання Семен Руднев радив відмовитися від застосування зброї [1, с. 285]. Тому до штабу з'єднання були доставлені два бандерівські парламентарі (один з яких на псевдо «Муха»), де вони запевнили, що не будуть перешкоджати руху радянських партизанів через Костопільський район [1, с. 286; 4, с. 195 – 196].

Проведення операції має також іншу передісторію. Зокрема, 22 лютого у загін НКВС СРСР «Переможці» завітав помічник С. Ковпака з розвідки підполковник Петро Вершигора, який особливо розпитував про українських націоналістів. Крім того, він за дорученням С. Ковпака запросив Д. Медведєва до свого штабу [14, с. 270; 21, с. 80]. На світанку наступного дня останній разом із начальником штабу майором Федором Пашуном у супроводі невеликої охорони вирушили у розташування Сумського з'єднання, яке розмістилося у с. Князівка (Князь село) Березненського району. Тут Д. Медведєв спільно зі штабними працівниками, командирами батальйонів і рот з'єднання С. Ковпака відсвяткував 25 річницю Дня Червоної армії [4, с. 334; 14, с. 271 – 272; 43, арк. 44]. Як відзначав начальник штабу Сумського з'єднання Григорій Базима, після застілля С. Руднев розпитував Д. Медведєва про відносини з українськими націоналістами [1, с. 288]. Останній розповів, що свого часу вів із «Бульбою» переговори та що там у нього є своя агентура [5, с. 292].

Про події 24 лютого дізнаємося зі щоденника комісара загону спецпризначення «Переможці» Сергія Стехова, який зазначив: «Медведєв доручає мені разом із Ковпаком розробити план спільного виступу проти „бульбівців“. О 17:00 я і [керівник партійного бюро загону Олександр] Лавров виїхали у Князь-Село до Сидора Артемовича [Ковпака]. У цей населений пункт прибули о 21.00. [...] Закінчили роботу пізно ввечері» [21, с. 80 – 81]. Того ж дня, як згадує помічник начальника штабу Сумського з'єднання Василь Войцехович, прибув також командир підрозділу штабної розвідки загону Д. Медведєва лейтенант Наполеон Саргсян⁵, який привіз списки «активістів січі» [5, с. 291 – 292]. Про зустріч з останнім згадував також командир розвідроты з'єднання С. Ковпака капітан Іван Бережний [2, с. 306 – 307].

⁵ В. Войцехович хибно ідентифікував Н. Саргсяна як начальника розвідки загону спецпризначення Д. Медведєва [5, с. 291].

Таким чином, отримавши від спецзагону «Переможці» докладні розвідувальні дані та спільно обговоривши план дій, командування Сумського з'єднання вирішило здійснити напад на підрозділи Т. Бульби-Боровця. Зокрема, В. Войцехович відзначав: «Вони [бульбівці. – С.А.] живуть у селах понад Случем і, хоч нам зовсім не по дорозі, Сидір Артемович [Ковпак] наказав провести операцію» [5, с. 292].

25 лютого у Сумському партизанському з'єднанні було видало наказ № 275 про початок операції з ліквідації «міцного гнізда контрреволюційної організації у[країнських] націоналістів» у селах Людвипільського району. Згідно з ним, 2-й СБ Кульбаки, вирушивши через сс. Лінчин–Михалин–Якубівка–Яцьковичі–Броніславка–Мочулянка–Глушково, мав оточити та очистити сс. Більчаки, Бистрицька Гута та х. Гурба від «контрреволюційних елементів», які зазначалися у списку⁶, що додавався. Своєю чергою, 3-й СБ Матюшенка у складі трьох рот і розвідувальної роти, рухаючись по маршруту Лінчин–Михалин–Якубівка–Яцьковичі–Немильня, отримав завдання одночасно оточити сс. Морозівка, Бистричі та Вілія. На кожне село виділялося по одній роті. На 4-й СБ Подолякова покладалося завдання очистити с. Великі Селища Людвипільського району⁷. Вихід на операцію був запланований 25 лютого о 16:00, а сама вона мала розпочатись одночасно у всіх пунктах наступного дня, о 3:30 [30, арк. 154 – 155].

Наступного дня 3-й СБ повідомляв, що, по-перше, завдання повністю невиконане із-за відсутності мостів через р. Случ, крім як до Людвиполя, куди не було ні часу, ні можливості рухатися. Здійснюючи «чистку» с. Вілія, партизани схопили у полон 8 націоналістів, які збройного опору не чинили та «з гордістю» сказали, що вони „бульбівці“ з групи „Кармелюка“». Червоні партизани склали на них список, роззброїли (4 гвинтівки, 2 «обрізи»), провели розмову, з якої «переконалися, що всі вони [бульбівці. – С.А.] зараз перебираються на правий берег р. Случ» [29, арк. 31; 32, арк. 85].

4-й СБ зайняв с. Великі Селища, проте націоналістів там не виявив. Партизани встановили, що шість осіб із даного села, які зазначалися у списку⁸, «належать до організації У[країнських] Н[аціоналістів]» і місяць назад зі зброєю пішли в с. Вілія, де ніби й перебували [32, арк. 86–86 зв., 88]. Своєю чергою, 2-й СБ у с. Більчаки нікого з розшуканих також не знайшов, адже, за словами місцевих, вони пішли на західний берег р. Случ [32, арк. 89–89 зв.].

Цікаво, що під час зазначеної операції розвідники 2-го СБ на х. Помири наткнулися на групу бійців 3-го СБ, яких прийняли за націоналістів, що сховалася в будинку. При спробі встановлення паролів та особи «військової людини» зав'язалася сильна стрілянина станковою та ручною зброєю, під час якої розвідники втратили свого провідника і змушені були відступити [31, арк. 41, 45–45 зв.].

Отож, перша протиповстанська операція радянських партизанів на терені Волині видалася невдалою, оскільки роззброїти вдалося незначну кількість бульбівців, а розшуки інших виявилися безрезультатними. «Операція нічого не дала, – відзначав В. Войцехович, – лише батальйон Матюшенка в селі Морозівці [помилка, с. Вілія. – С.А.] затримав вісім націоналістів». Останніх після профілактичної розмови за участю С. Ковпака, С. Руднєва та представника ЦК КП(б)У Івана Сиромолотного відпустили [5, с. 292 – 293]. Підтверджував цю розмову також кореспондент Л. Коробов у бесіді з начальником УШПР Т. Строкачем та його заступником В. Соколовим [43, арк. 18].

Наявні архівні документи та джерела особового походження не доводять безпосередню участь чекістів-партизанів Д. Медведєва у здійсненні операції 25 – 26 лютого. Проте, відомості про спільне її планування спецзагоном «Переможці» та Сумським партизанським з'єднанням, де-факто означає, що чекісти першими вирішили розірвати нейтралітет з УПА Б-Б. Варто також відзначити, що саме ця операція стала передумовою розірвання домовленості про ненапад між батальйоном І. Шитова та військовими підрозділами Т. Бульби-Боровця, оскільки прихильники останнього, не розібравшись у ситуації, розцінили дії партизанів С. Ковпака, а також А. Одухи за акцію бійців І. Шитова чи Д. Медведєва.

Таким чином, УПА Б-Б, можливо, не бажаючи того, першою розв'язала конфлікт із батальйоном І. Шитова. Зокрема, комісар загону спецпризначення «Переможці» С. Стехов у своєму щоденнику відзначав, що 26 лютого 1943 р. «із 12-го батальйону [І. Шитова] приїхав посильний Василь і сповістив, що за Случчю їх обстріляли „бульбівці“» [21, с. 81]. Своєю чергою, Сидір Калашников, боєць

⁶ У додатку до наказу списку немає.

⁷ У документі помилково зазначається с. «Седлиця».

⁸ Михайло Рибачок, Адам Воловодик, Михайло Михалюк, Адам Адамович Осницький, Дмитро Царук, Олександр Довмат [33, арк. 86–86 зв.].

загону ім. Хрушова, із групи об'єднаних партизанських загонів І. Шитова, зазначав, що на початку березня 1943 р. бульбівці у с. Карпилівка Рокитнівського району вбили трьох бійців диверсійної групи, яка поверталася до штабу, після підризу ешелону на залізниці Сарни – Олевськ. Шитовці зреагували на це попередженням: «Якщо будете цим займатися, село спалимо». Проте згодом бульбівці знову обстріляли диверсійну групу у Карпилівці, тому червоні партизани вирішили відповісти. «Ми пішли у село і під корінь спалили, все майно конфіскували, – згадував С. Калашников. – І з цього часу у нас із ним почалася війна» [44, арк. 5]. Партизан Олександр Глотов, який також перебував у підрозділі І. Шитова, згадував інші подробиці: «До березня м[іся]ця [1943 р.] „бульбівці“ допомагали нам. У кінці лютого м[іся]ця [1943 р.] ми отримали наказ роззброювати їх. З тих пір почалися сутички з ними» [44, арк. 29].

Підтвердженням слів останніх варто вважати звіт до командира ЖПЗ О. Сабурова від 17 березня 1943 р. У ньому зазначалося, що в результаті чотирьох бойових і господарських операцій з 14 лютого до 16 березня партизанським загonom ім. Хрушова у сс. Карпилівка, Борове Рокитнівського району було заарештовано та роззброєно 34 «бульбівці», з яких розстріляно 20 «ворогів народів» [33, арк. 211; 34, арк. 25; 35, арк. 183].

Звичайно, початок конфлікту між бульбівцями та радянськими партизанами неодмінно мав вплинути на відносини між УПА Б-Б і загonom НКВС СРСР «Переможці». Варто згадати, що у звітному документі чекістів зазначено: «Непогані взаємовідносини з українськими націоналістами через „Т. Бульбу“ продовжувалися до січня 1943 р.». На думку автора звіту, нейтралітет зірвали 7-й батальйон Леоніда Іванова та 12-й батальйон І. Шитова із ЖПЗ, які попри те, що були поінформовані про «гру» з бульбівцями, стали на шлях активної протидії українським націоналістам [23, с. 159]. Проте, як доводить підсумковий звіт Волинського партизанського з'єднання та щоденник бойових і диверсійних дій загону ім. Леніна (7-й батальйон ЖПЗ), останній не прийняв участі в ескалації конфлікту з УПА Б-Б, коли рейдував Рівненщиною у січні – лютому 1943 р. Відомо лише, що 17 січня на одному з хуторів біля с. Ясногірка Сарненського району партизани Л. Іванова наштотхнулися на групу бульбівців, які швидко відступили [36, арк. 30; 38, арк. 48]. Що ж до батальйону І. Шитова, то свій нейтралітет з УПА Б-Б, як було показано вище, йому довелося розірвати після нападу останніх.

У той же час відповідальність за початок протистояння з радянськими партизанами Т. Боровець поклав на спецзагін «Переможці», вважаючи його «штабом всієї „радянської партизанки“». Поліський отаман вирішив, що напади та засідки проти його повстанців виконувалися за наказом чекістів і тому їм потрібно було відповідати тим же [23, с. 159].

Згідно ж із щоденником бойових і диверсійних дій загону спецпризначення під командуванням Д. Медведєва, перша сутичка з бульбівцями відбулася 5 березня 1943 р. у с. Хотинь Березненського району, де націоналісти влаштували невдалу засідку на групу чекістів на чолі з Миколою Кузнецовим («Грачовим»). Тут бульбівці втратили 9 осіб, ще 10 потрапили в полон [8, арк. 140; 37, арк. 8].

Полковник Д. Медведєв у мемуарах «Сильні духом», швидше за все, умисно не розкривав усіх обставин: «Самі націоналісти порушили договір» [14, с. 135]. З однієї сторони, саме бульбівці першими напали на спецзагін «Переможці», з іншої, допомога останнього з'єднанню С. Ковпака у плануванні операції 25 – 26 лютого спонукала повстанців Т. Бульби-Боровця влаштувати напад на чекістів, оскільки вважали їх відповідальними за цю ж операцію, а також ліквідацію штабної групи УПА Б-Б у Корецькому районі.

Увечері 7 березня, а не 8-го, як вважалося раніше, в районі Богушських хуторів Березненського району взвод чекістів на чолі з майором Володимиром Фроловим потрапив в оточення озброєних українських націоналістів. Між ними зав'язалася півторагодинна сутичка, чекістам хоч і вдалося відбитися, але вони втратили 4 особи й один отримав поранення. Цікаво, що трофеєм медведівців стала книга наказів «військової організації ОУН». У ній особливої уваги заслуговував наказ від 7 лютого 1943 р., у якому, зокрема, було вказано, що бандерівці розпочали військові дії з метою «очищення Західної України від московсько-більшовицьких і польсько-єврейських банд» [41, арк. 7 зв.].

9 березня 1943 р. група на чолі зі старшим лейтенантом Олександром Базановим у відповідь на напад бандерівців оточила їх у с. Богуші. У розвідповідомленні до І. Шитова, який дислокувався неподалік, полковник Д. Медведєв («Тимофій») повідомляв, що в результаті бою «бульбівці» втратили 40 осіб і до 50 осіб отримали поранення, тоді як у чекістів загинув лише один борець [41, арк. 8 – 8 зв.].

Наступного дня через місцеве населення с. Балашівка Березненського району спецзагін «Переможці» отримав ультимативний лист «Окружного виконавчого комітету ОУН». У ньому чекістам

пропонувалося негайно звільнити полонених бандерівців і трьох поліцаїв, захоплених під час останнього бою. У протилежному випадку проти них розпочнуть активні дії, влаштовуючи засідки та напади на окремі партизанські групи. У листі відзначалося, що червоні партизани ведуть переговори не з бульбівцями, а з «військовим повіт[овим] організації укр[аїнських] націоналістів». Одночасно оунівці вимагали від медведівців вплинути на поляків, які повідомляли німцям про їх місце перебування [41, арк. 7–7зв.].

Відомий дослідник українського визвольного руху на Волині Ігор Марчук встановив, що на початку 1943 р. на терені Березненського району місцеву організацію ОУН очолював Леонід Бореичук («Стрибайло») та Іван Горковець («Сокира»). У березні того року «Стрибайло» вже очолював невелику боївку, яка робила засідки на німців і медведівців [13, с. 97]. За оцінками І. Марчука, перший бій вищезазначена бандерівська боївка провела з чекістами Д. Медведєва 8–9 березня у с. Богуші, втрапивши у двох сутичках не більше 36 вояків: у перший день – 26 осіб, у другий – всього 10 [13, с. 99].

Таким чином, у той час, коли протистояння між більшовицькими партизанами та бульбівцями почало розгортатися, підпілля ОУН (б) на Березнівщині прийняло рішення розпочати боротьбу з червоними партизанами, які все більше розширювали вплив і розвідувальну мережу у терені, що могло загрожувати втратою соціальної бази місцевого бандерівського підпілля. Зрештою, сутички між українськими націоналістами та загonom НКВС СРСР «Переможці» продовжувалися далі на Рокитнівщині та Березнівщині, доки 31 березня останній у результаті каральної операції гітлерівців остаточно не покинув свою базу у с. Рудня Боровська [41, арк. 25–26]. Відомо, що 25 березня на дорозі Борове – Карпилівка група чекістів нашоствхнулася на засідку націоналістів. Бій медведівці завершили без втрат, а їх противник мав поранених [41, арк. 16 зв.].

Варто також згадати, що провідні дослідники діяльності Т. Бульби-Боровця та його військових підрозділів Володимир Дзьобак і Сергій Стельникович зійшлися на версії, що німці спровокували розірвання нейтралітету зі спецзагоном Д. Медведєва. Вони стверджували, що гітлерівці організували козацькі загоми з куркульського й антирадянського елементу, які під виглядом радянських партизанів напали на бульбівців, аби викликати таким чином в останніх ворожнечу до червоних партизанів [10, с. 120–121; 20, с. 197–198]. Уперше ж цю версію висловив 31 січня 1943 р. під час допиту Соловійов Володимир Філіпович⁹ (1915 р.н.) – уродженець м. Артемівськ Ворошиловградської області, інженер-геолог за професією, який працював дільничним агрономом у м. Гоща Рівненської області. Допит проводив особисто начальник 2-го відділення відділу по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, капітан держбезпеки Арутюнов [28, арк. 11]. Судячи з дати протоколу, В. Соловійов не міг описувати події, які відбулися у лютому 1943 р., тому версію про німецький слід у розірванні зазначеного нейтралітету варто вважати хибною.

Відзначимо, що журналіст Іван Ольховський, підтримавши версію історика Юрія Киричука, прийшов до висновку, що нейтралітет з УПА Б-Б першими порушили у лютому 1943 р. саме бійці Д. Медведєва. Проте, І. Ольховський не обґрунтував на серйозному рівні свій висновок [15, с. 167–170].

Таким чином, нейтралітет між УПА Б-Б і загonom НКВС СРСР «Переможці» тривав майже чотири місяці, тобто з 28 жовтня 1942 р. до 25 лютого 1943 р., а домовленість про ненапад бульбівців із 12-м батальйоном ЖПЗ діяла не більше місяця й була розірвана того ж таки 25 лютого 1943 р. Опоередковано відповідальність за розірвання нейтралітету між останніми потрібно покласти на загін ім. Михайлова під командуванням А. Одухи, який знищив штабну групу бульбівців у с. Річечина, а також на Сумське партизанське з'єднання, яке провело протибульбівську операцію 25–26 лютого 1943 р. у Людвипільському районі. Де-факто, відповідальність за порушення перемир'я варто покласти також на спецзагін Д. Медведєва, командування якого допомогло Сумському партизанському з'єднанню провести операцію проти прихильників «Бульби», тим самим розкрутивши маховик протистояння між останніми та більшовицькими партизанами. Бульбівці, своєю чергою, вищезазначені протиповстанські акції розцінили як окремі чи сплановані операції загонів І. Шитова та Д. Медведєва, з якими вони домовилися про нейтралітет. Чекісти ж поклали відповідальність за розірвання останнього на радянські партизанські загоми, які діяли по сусідству, уникаючи навіть у звітних документах показу реальних причин, які призвели до початку протистояння з УПА Б-Б. У той же час бандерівське підпілля Березнівщини розпочало збройну боротьбу з «московсько-більшовицькими силами».

⁹ Приблизно з другої половини 1943 р. В. Соловійов почав очолювати підпілну організацію у м. Гоща, яка тримала зв'язок із рівненським підпіллям і загonom спецпризначення Д. Медведєва [14, с. 226–227].

Розірвання зазначеного нейтралітету прискорило ескалацію протистояння між українськими повстанцями та радянськими партизанами, оскільки останні в силу різних завдань, цілей діяльності й ідеологічних принципів не зуміли більше домовитися про тривалий нейтралітет, а обоюдопільна боротьба лише продовжувала розгойдувати ситуацію на Волині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Базима Г. Слідами великого рейду. Київ, 1988. 352 с.
2. Бережной И. Записки разведчика. Горький, 1962. 508 с.
3. Берковський Г. Славутські партизани – погляд збоку. URL : [http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&cont=k&id_s=10&id_w=616&m\[403\]=1](http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&cont=k&id_s=10&id_w=616&m[403]=1) (дата звернення: 24.11.2017 р.)
4. Вершигора П. Люди з чистою совістю. Київ, 1974. 568 с.
5. Войцехович В. Фронт на Поліссі. Партизанські зшитки. Київ, 1975. 430 с.
6. Голик М. Тарас Боровець – один з організаторів повстанського руху в роки Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2008. Вип. 10. С. 14 – 22.
7. Гречко А. Дорогою доблесті, дорогою слави. *Червоний прапор* (Рівне). 1982. 15 вересня. С. 4.
8. Державний архів Рівненської області. Ф. 4054. Оп.1. Спр. 161. 161 арк.
9. Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Михайлова. Збірник документів / Упоряд., передмова та коментарі В. Берковського. Київ; Хмельницький, 2015. 440 с.
10. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941 – 1944 рр.). Київ, 2002. 260 с.
11. Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині. *Волинь у Другій світовій війні. Збірник наукових та публіцистичних статей* / Гол. ред та упоряд. М. Кучерепа. Луцьк, 2005. С. 36 – 52.
12. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк; Львів, 1993. 659 с.
13. Марчук І. Епізоди повстанського руху на Березнівщині. *Літопис Березнівщини. Наукові записки Березнівського краєзнавчого музею. Випуск I*. Рівне, 2011. С. 97 – 118.
14. Медведев Д. Сильные духом. Київ, 1981. 467 с.
15. Ольховський І. Засновник УПА (1941 – 1943). Сторінки непрочитаного життєпису Тараса Бульби-Боровця. Київ, 2015. 336 с.
16. Отаман Тарас Бульба Боровець. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. Вінніпег, 1981. 327 с.
17. Рівненський обласний краєзнавчий музей (РОКМ), С-III, П-5, Я-1. Папка № 1.
18. РОКМ. С.III, П-5, Я-1. Папка № 5. 144 арк.
19. Собесяк Ю., Егоров Р. Земля горит / Сокр. пер. с польского В. Киселева и Л. Кашкуровича. Москва, 1965. 404 с.
20. Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис. Житомир, 2010. 392 с.
21. Стехов С. Загін особливого призначення / Літ. запис щоденника та «Слово про Стехова» Г. Ляшука. Київ, 1979. 157 с.
22. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941 – 1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий. Київ, 2006. 430 с.
23. Тарас Бульба Боровець. Документи. Статті. Листи / За заг. ред. : В. Сергійчука. Київ, 2011. 816 с.
24. Трофимович В. Створення Української повстанської армії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2013. Вип. 20. С. 12 – 21.
25. Трофимович В., Сухих А. Боротьба за терени впливу між рівненськими радянськими партизанськими з'єднаннями й УПА (1943 – 1944 рр.). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2017. Вип. 27. С. 135 – 150.
26. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945 рр.) : Наук. – довід. видання / Авт.-упоряд.: О. Бажан, А. Кентій, В. Лозинський та ін. Київ, 2001. 319 с.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 22. Спр. 175. 179 арк.
28. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 351. 83 арк.
29. ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 1. 91 арк.
30. ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 14. 323 арк.
31. ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 63. 167 арк.
32. ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 74. 96 арк.
33. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 1. 300 арк.
34. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 17. 149 арк.
35. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 26. 240 арк.
36. ЦДАГО України. Ф. 65. Оп. 1. Спр. 105. 176 арк.
37. ЦДАГО України. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 11. 28 арк.
38. ЦДАГО України. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 1. 253 арк.
39. ЦДАГО України. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 1. 509 арк.
40. ЦДАГО України. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 67. 166 арк.
41. ЦДАГО України. Ф. 105. Оп. 1. Спр. 23. 117 арк.
42. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 378. 10 арк.
43. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 51. 46 арк.
44. ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 56. 241 арк.

Отримано: 24 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 11 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: iljushyn@diawest.net.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-126-136

Ільюшин І. Політика СРСР у процесі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту (1944–1946 рр.) / І. Ільюшин // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 126–136.

УДК:930.1:94(477, 438)

Ігор Ільюшин

ПОЛІТИКА СРСР У ПРОЦЕСІ ЛІКВІДАЦІЇ АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ ТА ПРИПИНЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1944–1946 РР.)

Представлена стаття є одним з підрозділів монографії, опублікованої у видавництві польського Інституту національної пам'яті у 2017 р. («ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947». – Warszawa: IPN, 2017. – 222 s.). Вона присвячена політиці СРСР на етапі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту в Західній Україні у 1944–1946 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Західна Україна, Червона армія, НКВС-НКДБ, контррозвідка «Смерш», Українська повстанська армія, Армія Крайова, українсько-польський конфлікт.

Игорь Ильюшин

ПОЛИТИКА СССР В ПРОЦЕССЕ ЛИКВИДАЦИИ АНТИКОМУНИСТИЧЕСКОГО ПОДПОЛья И ОКОНЧАНИЯ УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОГО КОНФЛИКТА (1944–1946 ГГ.)

Представленная статья есть одним из подразделов монографии, опубликованной в издательстве польского Института национальной памяти в 2017 г. («ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947». – Warszawa: IPN, 2017. – 222 s.). Она посвящена политике СССР на этапе ликвидации антикоммунистического подполья и завершения украинско-польского конфликта в Западной Украине в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Западная Украина, Красная армия, НКВД-НКГБ, контрразведка «Смерш», Украинская повстанческая армия, Армия Крайова, украинско-польский конфликт.

Ihor Iliushyn

THE SOVIET UNION ON THE LIQUIDATION OF THE ANTI-COMMUNIST UNDERGROUND MOVEMENT AND THE END OF THE UKRAINIAN-POLISH CONFLICT, 1944–1946.

The article is one part of the paper «The Soviet Union in Ukrainian-Polish Ethnic Conflict in Western Ukraine 1939–1947» was published in Warszawa by IPN in 2017. The article reveals the essence and after-effects of Soviet repressive policy on the liquidation of the anti-communist underground movement and the end of the Ukrainian-Polish conflict in 1944–1946.

Key words: World War II, Western Ukraine, The Red Army, NKWD-NKGB, Secret Service «Smersh», The Ukrainian Insurgent Army (UPA), Polish Home Army (AK), Ukrainian-Polish conflict.

У суспільно-політичній і громадській думці України і Польщі, а також у новітній історіографії в обох країнах, вельми поширеним є погляд, що в роки Другої світової війни так званий радянський фактор відіграв важливу роль у дестабілізації українсько-польських відносин, усунувши таким чином можливість об'єднання українського і польського національного підпілля на антикомуністичній основі. При цьому стверджується, що вплив радянського чинника на ці взаємини мав місце як на міжнародному рівні, в тому числі, по лінії радянське керівництво в Москві – польський емігрантський уряд у Лондоні, Польський комітет національного визволення, Тимчасовий уряд національної

єдності і т. д., так і на місцевому територіальному рівні, перш за все в тих регіонах спільного проживання українців і поляків (Полісся, Західна Волинь, Східна Галичина, сучасні південно-східні території Польщі), де активно в роки війни діяв радянський партизанський рух і комуністичне підпілля, контрольовані органами НКВС-НКДБ.

У 2008 році, у зв'язку із відзначенням 65-ї річниці трагедії польського населення на Волині та організованими з цього приводу в Польщі скорботними заходами, тодішній Маршалок Сейму Польської Республіки, пізніше Президент Польської Республіки, Броніслав Коморовський в інтерв'ю газеті «Річпосполита» заявив про те, що «відповідальність за трагедію на кресах варто було б цілком покласти на совіти» [1].

Наступного 2009 року тодішній Президент Польської Республіки Лех Качинський, виступаючи 27 лютого у поселенні Гута Пеняцька Бродівського району Львівщини з нагоди увічнення пам'яті загиблих там близько тисячі поляків, фактично солідаризувався зі своїм колегою. За його словами, Україна і Польща стали жертвами тоталітарних режимів. «За допомогою пропаганди, брехні і маніпуляцій вони змогли налаштувати вороже одне до одного поляків, українців, литовців, білорусів, євреїв. Внаслідок провокацій поневолені народи підносили зброю не проти гнобителів, а проти інших окупованих народів», – сказав тоді Качинський [2].

Хоча інтерв'ю Коморовського і промова Качинського були піддані критиці представниками польських кресово-комбатанських [3] і емігрантських організацій [4, s. 60], подібне уявлення надалі підтримується в національно-патріотичних колах в обох країнах, а також в національній історіографії, причому не лише в Україні та Польщі, а навіть серед частини російських істориків ліберального напрямку.

Вивчення та осмислення цієї актуальної у науковому і суспільному сенсі проблеми, а саме, яким дійсно був вплив радянського фактора на українсько-польський міжетнічний конфлікт в Західній Україні в 1939-1947 рр., необхідні для подолання упередженого ставлення народів одне до одного та сприятимуть створенню більш довірливих взаємин між ними.

Хронологічні рамки дослідження визначені в межах 1939-1947 рр. – від початку Другої світової війни та інкорпорації Західної Волині і Східної Галичини до СРСР до завершення примусового переселення і депортаційної акції «Вісла», які докорінно змінили етнічну карту регіону.

Територіальні межі роботи охоплюють в основному Західну Волинь і Східну Галичину, які до вересня 1939 р. перебували в складі Другої Речіпосполитої, а за рішенням глав трьох союзних держав на конференції в Ялті у лютому 1945 р. і відповідно до підписаного у серпні 1945 р. радянсько-польського договору відійшли до СРСР. Аналіз перебігу примусового переселення і депортаційної акції «Вісла» у 1946-1947 рр. вимагав охопити також території українсько-польського порубіжжя.

Аналізуючи залучені до наукового обігу нові документи і матеріали різного походження, автор прагнув до постановки та вирішення проблеми впливу усіх складових радянського фактора на характер українсько-польських суперечностей в ході конфлікту між обома народами в Західній Україні в 1939-1947 рр. Водночас у підході до дослідження теми автор не лише спирався на цілісний аналіз усього комплексу різноманітних джерел, а й намагався співвіднести й врахувати мотиви діяльності всіх задіяних у конфлікт сторін.

Питання ролі радянського фактора в українсько-польському міжетнічному конфлікті в Західній Україні в 1939-1947 рр. залишається малодослідженим. В українській і зарубіжній історіографії розроблялися лише окремі аспекти проблематики. Втім цілісна праця, спеціально присвячена її вивченню, фактично відсутня. У представленій роботі наголошено на необхідності формування об'єктивнішого знання і зваженіших оцінок міжнаціональних суперечностей в роки Другої світової війни та по її завершенню. Водночас автор свідомий того, що жодні інтерпретації історичних фактів не можна декретувати. А тому подальше дослідження пропонованої проблематики із залученням нововідкритих архівних матеріалів із російських архівосховищ представляється нам цілком можливим і навіть доволі перспективним.

Нижче публікуємо один з підрозділів монографії, присвячений політиці СРСР на етапі ліквідації антикомуністичного підпілля та припинення українсько-польського конфлікту в Західній Україні у 1944-1946 рр.

На початку січня 1944 р. Червона армія перетнула довоєнний кордон Польщі та вступила в Західну Україну. Тоді ж сталінське керівництво у відповіді на заяву нового польського очільника Станіслава Миколайчика, що «польський народ не визнає рішень, які нав'язані силою», дав різку оцінку

діям польського емігрантського уряду в Лондоні. У радянській декларації стверджувалося: «Емігрантський польський уряд, відірваний від свого народу, виявився нездатним встановити дружні відносини з Радянським Союзом. Він виявився також нездатним організувати активну боротьбу проти німецьких загарбників в самій Польщі. Більш того, через свою помилкову політику він нерідко діє на користь німецьких окупантів» [5, с. 21-22]. Безперечно, ця заява перекручувала справжній зміст опору польського народу нацистам, а з іншого боку, дезінформувала громадськість стосовно провini самого кремлівського керівництва за розрив радянсько-польських дипломатичних відносин, що стався у квітні 1943 р.

Незважаючи ні на що, польський емігрантський уряд надсилав в країну командуванню Армії Крайової (АК) рекомендації концентруватися на колишніх східних «окраїнах» Польщі й з приходом туди радянських військ легалізуватися разом з представництвом польської підпільної адміністративної влади. Була передбачена й страхувальна міра – припинення легалізації у разі спроб роззброєння й арештів аківців радянськими органами [6, с. 325-326].

Ці рекомендації не враховували принципово важливий момент. Радянське командування, як і командування будь-якої іншої діючої армії, не могло допустити існування в тилу своїх військ непідконтрольних йому збройних загонів, дивізій і бригад без попередніх про те політичних домовленостей. Під час визволення від нацистів польських довоєнних територій командувачі 1-м Українським і 2-м Білоруським фронтами отримали директиву Йосипа Сталіна і начальника Генштабу Червоної армії Олексія Антонова «Про прийняття рішучих заходів з ліквідації ворожих банд в тилу наших військ». Усі загони АК, що залишалися в тилівій смузі, у разі непокори наказам радянського командування про роззброєння, підпадали під дію цієї директиви. Таким чином, політичні установки, які зобов'язане було виконувати командування АК, заганяли загони польського військового підпілля в ситуацію пастки, ставили їх під удар радянських військових властей, що вирішували найважливішу стратегічну задачу – розгром нацистської Німеччини [7, с. 49-74].

Отже, до осені 1944 р. остаточно сформувалося негативне ставлення Кремля і, особисто Сталіна, до питання бойової взаємодії Червоної армії з АК. Радянський лідер підходив до цього питання як з боку політичного інтересу, так і військової доцільності. Для Сталіна залишалися неприйнятними наміри польського уряду використовувати АК як важіль тиску на Москву і руйнування її геополітичних намірів в регіоні. Що ж стосується долі «поляків із польських партизанських дивізій, які переходили на радянську сторону», то, згідно з директивами Ставки, її передбачалося вирішувати, скеровуючи їх «в розпорядження командарма 1-ої польської армії товариша Зигмунта Берлінга для використання в тилі частин Червоної армії». При цьому офіцерський склад, який «представляв інтерес» передавався до НКВС-НКДБ і контррозвідки «Смерш». Решта польських офіцерів підлягали відправці в табори НКВС СРСР. Ці директиви послідовно виконувалися, як у Західній Україні, так і на інших, звільнених від гітлерівців польських землях [8, с. 45-46].

Масові роззброєння, арешти та інтернування солдатів і офіцерів Армії Крайової влітку-восени 1944 р. стали одним із засобів як вирішення проблеми безпечного тилу Червоної армії, так і реалізації геополітичних задумів Кремля щодо Польщі. Вони позначили подальшу долю цієї патріотичної організації, яка зробила помітний внесок у справу боротьби з гітлерівцями в окупованій Польщі. Можна погодитися з польським дослідником Яном Чехановським, що «дії командування Армії Крайової на сході почали процес повної ліквідації АК на територіях, зайнятих радянськими військами» [6, с. 267].

Так само, навряд чи можна заперечити тезу, що в 1944 р. спроба польського уряду і командування АК поєднати героїчну боротьбу проти гітлерівських окупантів з протистоянням СРСР і демонстрацією Москві сили до опору була нереальною. Таке «сумісництво» не стало для Сталіна перешкодою для територіального і політичного рішення «польського питання» у відповідності до його уявлень про радянські і польські національно-державні інтереси в післявоєнному світі.

Новими репресіями обернулося повернення в Західну Україну Червоної армії, а з нею і органів НКВС-НКДБ, також для нелояльної до радянської влади української людності. Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади й управління, знову похапцем переносився на західноукраїнський ґрунт. Двоїста природа радянських спецслужб стала справжньою трагедією для місцевого населення, коли під гаслом боротьби за його кращу долю безпідставно порушувались права людей, фізично винищувались мільйони безвинних, а за сліпу віру у правоту вождів довелося розплачуватися понівеченою долею скривджених родин та їхніх нащадків.

Радянська західноукраїнських земель відбувалася під контролем центральних московських органів. Разом з тим чимало жорстких рішень приймалося в Києві, в ЦК КП (б) України, керівники якого, аби не бути звинуваченими у «м'якотілості», увесь час прагнули демонструвати свою «твердість». Для проведення «соціалістичної перебудови краю» місцевого кадрового потенціалу не вистачало. Тому він поповнювався насамперед за рахунок приїжджих зі східних областей України, а також інших тодішніх республік СРСР. Новоприбулі люди в переважній більшості не знали мови, звичаїв, традицій, але й не намагалися пристосуватись до місцевих порядків, не бажали поважати тутешнє населення, яке довгий час жило в інших соціально-політичних, культурних, побутових умовах [9, с. 14].

Оскільки діям радянської влади протистояли національні військово-політичні угруповання (Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія, Делегатура уряду Речіпосполитої і Армія Крайова), яких підтримувало місцеве населення, органи НКВС-НКДБ в першу чергу вжили дезінформативних заходів, спрямованих на дискредитацію, розкол і зрештою знищення українського та польського незалежницького підпілля. Комуністична пропаганда винайшла для дискредитації руху опору формулу «українсько-німецькі націоналісти» і «польсько-німецькі націоналісти». Так, згідно з «Орієнтуванням про злочинну діяльність українсько-німецьких націоналістів у західних областях Української РСР», складеним в надрах Управління 2-Н Міністерства державної безпеки (МДБ), виходило, що УПА була створена із санкції нацистів. А той факт, що УПА вела боротьбу з нацистами, у довідці пояснювався так: «Лише після того, як УПА, в силу необхідності, збільшилася і провід ОУН не в змозі був тримати під своїм впливом всі дрібні загони, то окремі підрозділи УПА за власною ініціативою нападали на німців» [10, с. 15-16].

У довідці було описано нищення вояками УПА поляків у 1943 р., масове нищення радянських військовополонених, партійно-державних активістів і євреїв. Ці дії, підкреслювалося в довідці, викликали невдоволення серед самих упівців, почалося дезертирство: «Багато рядових бандитів УПА почали переходити у радянські партизанські загони... Перед гітлерівцями і бандерівцями постало завдання створити громадську думку, що УПА дійсно є «українською народною армією», що веде боротьбу з німцями... Почалося інсценування виступів УПА проти німців» [10, с. 7-8; 153-154].

Довідці МДБ СРСР про те, що УПА була створена із санкції нацистів, суперечили самі німецькі документи, зокрема, аналітичні матеріали Рейхсміністерства східних територій від 2 листопада 1944 р., підготовлені для німецької фронтової розвідки і захоплені органами «Смерш». Неабиякий інтерес представляє оцінка, яка дається в цих документах антипольському аспекту бойової діяльності УПА: «Під гаслом «помсти» за польську екстремістську політику в 1918-1939 рр. і вороже ставлення під час радянської і німецької окупації ОУН-УПА оголосили боротьбу, спрямовану на фізичне знищення усіх поляків в межах своєї території... Внаслідок цієї боротьби має помітно змінитися карта народонаселення. Польсько-українські суперечності залишаються непримиренні, і це слід віднести на рахунок позиції ОУН, яка звинуватила наприкінці 1943 р. Польщу як призвідника цієї боротьби, і на цьому будує всю свою політику» [11, арк. 35-39].

Уже перед радянськими партизанськими загонами, які першими розпочали боротьбу з УПА, ставилися завдання засилати до повстанських формувань своїх людей, щоб розкласти їх зсередини, вести антинаціоналістичну агітацію серед місцевого населення тощо. Від 1944 р. ведуть свій літопис сумнозвісні спецгрупи, які чинили насильство і свавілля під виглядом українських повстанців, і до яких на початковій стадії їхнього існування входили переважно представники червоних партизанів (вже згодом почали включати завербованих колишніх вояків УПА і колишніх співробітників Служби безпеки ОУН). На 20 червня 1945 р. всього у західних областях України під виглядом бандерівців діяли 156 спецгруп із загальною кількістю учасників 1783 особи [12, л. 175-179].

Окрім проведення безпосередньої боротьби проти учасників ОУН і УПА, перед партійними і радянськими організаціями, а також органами НКВС і НКДБ, висувалося завдання «вжити рішучих заходів з викорчовування ворожих елементів та закриттю їм доступу на підприємства, до установ тощо...». На виконання цього рішення влада вдалася до взяття на облік всіх мешканців Західної України віком від 15 років. Головною метою цього було встановити точне місцезнаходження кожного громадянина чи громадянки. Якщо цього не вдавалося зробити, то такі особи автоматично зараховувались до «учасників антирадянських банд», а до їх рідних застосовувалися репресії – арешт та виселення до Сибіру [9, с. 18-19].

Документи, що збереглися у фонді Компартії України Цетрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві, яскраво підтверджують, наскільки дієвим у протидії ОУН і УПА, а також нелояльній місцевій людиності, радянська влада вважала саме механізм дезінформації. З метою посягати сумнів у можливості успішного спротиву режимові, поширення серед населення недовіри до підпілля, вона неодноразово зверталася до вояків УПА та населення західноукраїнських земель з обіцянками «цілковитого прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною», якщо вони добровільно перейдуть на бік влади, «зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної Армії...» [9, с. 17]. Однак насправді ті, хто повірив цим закликам, все одно потрапляли до таборів, а ті, хто погоджувався співпрацювати з владою, використовувалися як провокатори. З них, зокрема, створювали спецзагони НКДБ-МДБ.

Звернення до населення західних областей України приймалися декілька разів, у лютому 1944 р., наприкінці листопада 1944 р. з нагоди звільнення від нацистів усіх українських земель, у травні 1945 р. – з приводу перемоги над Німеччиною, у лютому 1946 р. – після виборів до Верховної Ради УРСР. Ці звернення друкувалися у всіх газетах західноукраїнських областей, а текст транслювали по радіо, місцеві партійні комітети отримали завдання ознайомити із зверненням все населення. В кожному з цих звернень містилася обіцянка, що влада помилює всіх тих учасників визвольної боротьби, хто «щиросердно покається в своїх злочинах» і буде чесно працювати. Проглядаючи партійні матеріали і документи спецслужб, кидається в око їх перенасиченість ідеологемами, а в чималій кількості з них через політико-ідеологічні та пропагандистсько-дезінформаційні міркування навіть спотворюється реальний перебіг подій [13, арк. 99а – 105].

Органи радянської влади намагалися використати на 100 % механізм дезінформації також для дискредитації, розколу і зрештою знищення наявних структур Армії Крайової, Делегатури уряду Речіпосполитої, а також польської людиності, яка їх підтримувала. За наказом Москви цей механізм був задіяний при здійсненні операції «Сейм». В Україні вона тривала від 1944 р. по 1946 р. Задум операції «Сейм» виник ще в 1943 році. На цей час радянське партійно-державне керівництво і керівництво органів держбезпеки СРСР і УРСР мало інформацію про заслання польським емігрантським урядом з Великобританії на територію Західної України емісарів для керування польським підпіллям і для здійснення диверсійної роботи. Ще у листопадових 1943 р. циркулярах наркома держбезпеки УРСР Сергія Савченка підкреслювалася важливість отримання інформації про колишніх громадян Польщі, які мешкали у західних областях України. Вимагалось «виявляти учасників підпілля, а також агентів іноземних розвідок». Ці циркуляри Савченка були інспіровані Москвою. До лютого 1944 р. 2-ге Управління НКДБ СРСР розробило конкретний план агентурно-оперативної роботи щодо поляків [14, с. 24-27].

Розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво прагнуло розв'язати щонайменше дві проблеми. По-перше, йшлося про протидію політиці польського емігрантського уряду. По-друге, Кремль мав на меті знекровити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні. Одним з підтверджень цього є розлогий циркуляр «Про польські політичні партії та організації», затверджений Савченком у квітні 1944 року [14, с. 28].

На початковій фазі операції «Сейм» радянські спецслужби наносили превентивні удари по польському підпіллю. Чимало із заарештованих прямо не вели жодних дій проти комуністичних структур, але були звинувачені «у пособництві фашистам» на тій підставі, що «сховали від Радянської влади наявну зброю і технічні засоби» [14, с. 29].

Однак чим далі Червона армія просувалася на захід, тим активніше діяли органи радянських спецслужб. У звіті від 24 серпня 1944 р. один з командувачів АК полковник Казимир Путей («Зворни») повідомляв: «Ради сприймають нашу приналежність до Армії Крайової як щось таке, що служить інтересам німців. Звинувачення у сприянні їм висуваються також проти тих, котрих затримано зі зброєю в руках навіть під час боїв проти німців» [15, с. 643].

Саме цього дня, 24 серпня, з'явився декрет Польського комітету національного визволення (ПКНВ), яким заборонялося існування непідконтрольних йому польських військових організацій. Членам АК, Батальйонів Хлопських (БХ), Народових Сил Збройних (НСЗ) та інших збройних формувань було запропоновано вийти з підпілля і, «зі збереженням чинів та звань», вступити до Війська Польського (ВП). У жовтні 1944 р. ПКНВ видав черговий декрет «Про захист країни», яким було передбачено смертну кару для усіх, хто ще залишався в підпіллі і продовжував боротьбу з «люблін-

ською владою». У листопаді Головне політично-виховне управління Війська Польського поширило інструкцію такого змісту: «Маємо численні докази подібності гасел, які виголошує АК, з пропагандою Геббельса, маємо багато доказів співпраці АК-НСЗ з бульбівськими бандами і гестапо, настав час припинити виказувати їм «розуміння», «повагу» і терпіти їх «прихильність до минулого» [16, s. 99].

Відкриті в останні роки і вже згадувані документи колишнього архіву Компартії України, а також Галузевого державного архіву Служби безпеки України містять безліч повідомлень про факти співпраці у боротьбі проти «Советів» і «люблінської Польщі» не тільки між АК і УПА, а й обох організацій з німцями. Звичайно, до змісту цих документів слід підходити обережно. Далеко не в усіх випадках подана в них інформація відповідає дійсності. Однак існування навіть помилкових даних про факти такої співпраці свідчило про те, що подібна інформація була потрібна органам радянських і польських спецслужб, що останні були схильні радше в неї повірити, ніж ставити під сумнів та перевіряти [17, s. 69-71].

Радянські органи держбезпеки непокоїла також перспектива домовленостей між польським і українським антикомуністичним підпіллям. З допитів в НКВС заарештованих в цей час членів Центрального проводу ОУН, зокрема, Михайла Степаняка, Олександра Луцького та інших бандерівських керівників у Москві дізналися, що представники ОУН на переговорах з польською стороною домогалися, окрім припинення боротьби між формуваннями УПА й АК та спрямування їхніх зусиль на спільний опір Москві, ще де чого. Командувач УПА-Захід Луцький повідомив, що Провід ОУН за посередництва польських підпільників намагався встановити зв'язок з польським емігрантським урядом, а через нього – навіть з урядом Великобританії. Керівники ОУН прагнули домогтися від польського уряду офіційної відмови від претензій на Західну Україну та підтримки ідеї «Самостійної України», а також визнання за ОУН законного права на її управління. Українська сторона розраховувала на деяку військово-технічну допомогу від поляків, яку, на її думку, мала одержати, насамперед, польська сторона від британського уряду [18, с. 105].

З погляду керівників ОУН, представники польської сторони на цих переговорах були нещирими. Закликаючи «ніби також до об'єднання зусиль УПА і АК проти радянської влади...», польська сторона мала на меті єдине – виграти час і відвести від себе удар УПА, а також прощупати настрій ОУН та українського населення Західної України на випадок плебісциту після війни» [18, с. 386-387].

З метою запобігти будь-яким домовленостям і ще більшою мірою загострити взаємини між УПА і АК представники радянської влади в 1944-1945 рр. активно залучали поляків до боротьби з українським повстанським рухом у складі так званих винищувальних загонів. Передбачалося у кожному районному центрі, а по можливості й у великих селах Західної України, створити винищувальні батальйони, які б складалися з місцевого населення. А в кожному населеному пункті планувалося створити групи сприяння винищувальним батальйонам. Упродовж 1945 р. кадровий і національний склад винищувальних батальйонів змінювався з двох причин: внаслідок посилення переселенської акції серед польської людності, а також масового усування з батальйонів органами НКВС поляків, підозрюваних у зв'язках з підпіллям АК або звинувачених у застосуванні насильницьких дій стосовно українського населення. На 1 квітня 1946 р. у семи західних областях УРСР було 3593 винищувальних батальйонів, чисельністю близько 63 тисяч осіб [9, с. 21].

Широко застосовувалася практика викликів працівниками НКВС і НКДБ для бесід великої кількості громадян, і в першу чергу саме тих, кого підозрювали у зв'язках з підпіллям. У такий спосіб влада розраховувала зберегти свою агентуру, дезорієнтувати підпільників і скерувати терористичні акти повстанців проти тих людей, яких сама влада вважала ворогами. Радянські керівники сподівалися на те, що їм вдасться спровокувати терористичні акти проти цивільного населення, відтак йому не залишиться іншого вибору, як звернутися по допомогу до органів влади і це дасть можливість залучити до боротьби проти підпілля значну кількість місцевих жителів. Все це, за їхнім задумом, повинно було створити напруження між повстанцями і мирною людністю, завдяки підтримці якої повстанські загони тільки і могли існувати [9, с. 23].

З іншого боку, свідоме залякування місцевого населення можливими нападами на нього чи то українських, чи то польських повстанських загонів мало сприяти добровільному переселенню небажаних для радянської влади людей відповідно до підписаної 9 вересня 1944 р. Угоди між урядом УРСР і ПКНВ. Перші транспорти з українським населенням прибули з Польщі до УРСР на початку листопада 1944 р. Із запізненням, лише в грудні того ж року, прибули перші транспорти з польським

населенням з території УРСР до Польщі. З настанням зими кількість бажаючих виїхати з обох сторін значно скоротилася. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не отримала масового схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Це змусило українську і польську сторони, по-перше, неодноразово змінювати і відсувати терміни завершення переселенської акції, а, по-друге, з кінця літа – початку осені 1945 р. перейти до застосування винятково примусових заходів щодо переселень [19, с. 44].

На переконання американського дослідника Тімоті Снайдера, радянська національна політика в Україні змінилася під впливом трьох кривавих років війни проти нацистського режиму, а також завдяки постійним повідомленням про українсько-польський конфлікт у Галичині та на Волині. Наприкінці війни Сталін остаточно дійшов висновку, що етнічна однорідність і кордони, встановлені пактом Молотова-Ріббентропа 1939 р. полегшать управління Польщею та Україною. Поінформований Микитою Хрущовим про масштаби спротиву ОУН та УПА, Сталін міг усвідомлювати, що повернення радянській Україні Галичини та Волині допоможе побороти український націоналізм [20, с. 223].

Ймовірно, він також розглядав можливість задовольнити прагнення як українців, так і поляків, водночас, прив'язавши їх до СРСР. Поляки отримали б свою «національну державу», а українці – «Західну Україну», і все це – завдяки Сталіну. За його власним визнанням, Сталін хотів залагодити усі головні суперечки між поляками й українцями доки мав нагоду. Хоча представники польського уряду в Лондоні (та деякі польські комуністи) мріяли про повернення Львова, ніколи не було й на-тяку на те, що вони його здобудуть. Сталін зрозумів, що він матиме значно більше користі, якщо віддасть місто Україні, а не Польщі. Окрім того, Галичина та Волинь вже були приєднані до Радянської України у 1939-1941 рр., і відновлення тогочасних кордонів було для Сталіна найчіткіше окресленим завданням на війну. Після її закінчення Польща мала постати дуже компактною державою, а Львів мав повернутись до Радянського Союзу [21, с. 23-24; 30; 39-41].

На Тегеранській конференції Сталін отримав згоду союзників відновити кордони, які були встановлені пактом Ріббентропа-Молотова. У жовтні 1944 р. він у присутності Вінстона Черчілля повідомив прем'єра емігрантського уряду С. Миколайчика та віце-президента Крайової Ради Народової Станіслава Грабського про тегеранські домовленості щодо відновлення кордонів 1941 р. Миколайчик відмовився визнати такий стан речей, але Сталін вже легалізував новий кордон у власний спосіб: таємна угода між ним і маріонетковим ПКНВ, укладена в липні 1944 р., пересунула радянсько-польський кордон на захід, майже як у 1939 р. У листопаді 1944 р. уряд Миколайчика був змушений визнати втрату Львова [22, с. 230-231].

На думку того ж таки Снайдера, новим у радянській практиці 1944 р. стала не передача польських територій радянським республікам, як це мало місце в 1939 р., а обмін населенням відповідно до національної належності. Деякі з польських комуністів також це розуміли. Наприклад, Якуб Берман, член Політбюро Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) і віце-міністр Тимчасового Уряду Національної Єдності (ТУНЄ), переживши війну в Москві, зауважив, що нові кордони та обмін населенням поклали край польсько-українському міжнародному протистоянню, і закликав Сталіна для посилення польської держави відправити до Польщі більше поляків із Литви та Білорусі [20, с. 226].

Американський дослідник Снайдер доводить, що якими б не були витоки сталінської політики, першим досвідом польських комуністів при владі й першим контактом з польським суспільством стала «їхня участь в депортації». Як представники ПКНВ, які підписали угоду про «евакуацію» та були відправлені керувати Польщею, так і інші їх польські колеги в СРСР, відіграли ключову роль у депортаціях, спланованих Москвою. Польські комуністи швидко зрозуміли, що отримали підтримку, якої ніколи раніше не мали. Вони вперше заговорили про те, що міжвоєнна Польща зазнала поразки через свій національний устрій, і відродили націоналістичну («ендецьку») міжвоєнну ідею створення «національної держави». Прийшовши до влади після війни завдяки Червоній армії, польські комуністи почали будувати щось на зразок етнічного комунізму [20, с. 229].

Варто підкреслити, що у зв'язку з репатріацією поляків із Західної України й українців зі східних воєводств Польщі діяльність антикомуністичного підпілля, і особливо польського, значно активізувалася. Масові арешти змусили багатьох членів АК знову повернутися до конспірації і продовжувати свою діяльність навіть після того, як 19 січня 1945 р. останнім командувачем АК генералом Леопольдом Окулицьким був виданий наказ про її розформування.

Є всі підстави вважати, що на землях, які відійшли до УРСР, окремі підпільні структури АК або вже її наступниці – нової організації «Не» («Незалежність») – активно діяли до кінця 1945 р., і навіть у 1946 р. на захід від р. Сян існував екстериторіальний Львівський округ організації «ВІН» («Вільність і незалежність») [23, s. 465].

Характерним для військово-політичних планів організації «Не» як правонаступниці АК було традиційне відстоювання польських претензій на західноукраїнські землі і сподівання на можливість війни між Англією і Америкою, з одного боку, та Радянським Союзом, з іншого. Командування польським підпіллям чомусь було впевнено в тому, що під тиском західних союзників Москва рано чи пізно, але погодиться на східні кордони Польщі від 1939 р. У цьому разі, на його переконання, ставало неминучим зіткнення з українцями, тому вкрай необхідно було запобігти виїзду поляків із Західної Волині та Східної Галичини.

Широке уявлення про діяльність АК у 1944-1945 рр. у Західній Україні і ставлення аківського підпілля до переселення поляків та українців дають документи і матеріали київських архівів, зокрема, ЦДАГО України та ГДА СБУ [24, арк. 108-109]. На їх підставі можна виділити декілька основних напрямів цієї діяльності:

1. Виготовлення і розповсюдження листівок та газет, спрямованих проти заходів радянської влади.
2. Організація і проведення маніфестацій під гаслами «відновлення колишніх кордонів».

Так, у доповідній записці секретаря Львівського обкому КП (б) У Івана Грушецького секретарю ЦК КП (б) У Микиті Хрущову повідомлялося: «1.XI.1944 г. у м. Львові польські націоналісти, використавши свято «усіх святих», провели масову маніфестацію (6 тисяч учасників) проти радянської влади під гаслом «відновлення колишніх кордонів», закликаючи населення не виїждати зі Львова. Центром дій був цвинтар по вул. Личаківській, де поховані польські солдати і офіцери „за оборону Львова“ у період 1918-1921 рр.» [25, арк. 111].

У цій записці йшлося також про зібрані органами НКВС і НКДБ агентурні дані щодо підготовки запланованого на 11 листопада (на день незалежності Польщі) польськими націоналістами збройного повстання. Радянське командування запровадило деякі заходи, зокрема, посилило гарнізони у районних центрах і м. Львові, куди були введені додатково один полк військ Львівського військового округу, один полк військ НКВС, танкова і моторизована бригади, які унеможливили проведення будь-якого повстання. У подальшому для посилення запобіжних заходів у боротьбі з польським підпіллям при другому відділі Львівського облуправління НКВС було створено спеціальний апарат, який займався винятково так званим польським питанням [25, арк. 114-115].

3. Участь у діяльності апаратів Районних Уповноважених так званого Тимчасового Польського Уряду з евакуації поляків з території УРСР з метою саботажу і остаточного зриву цієї акції.

У доповідній записці від 17 березня 1945 р. заступника Головного Представника Уряду УРСР з евакуації польських громадян з території УРСР полковника Івана Гребченка секретарю ЦК КП(б)У Дем'яну Коротченку повідомлялося про «засмічення більшості апаратів Районних Уповноважених з евакуації націоналістичним елементом, учасниками АК та іншими ворожими радянській владі особами». Серед найпоширеніших форм саботажу евакуації в записці називалося нищення документів [26, арк. 18-19].

Варто звернути також увагу на те, що ці дії польських національних кіл іноді підтримувалися представниками Головного Уповноваженого ПКНВ і навіть самим Головним Уповноваженим Владиславом Вольським [27, арк. 42-44]. Представники ПКНВ наголошували на тому, що на території Польщі поки що немає умов для прийняття і розміщення польських громадян, що евакуюються з території УРСР. Під час перебування Вольського у січні 1945 р. у Львові він погодився на відправлення з території УРСР лише тих поляків, які мали в Польщі родичів або знайомих, і то тільки з сільського населення [28, арк. 213, 216].

4. Здійснення терористичних актів проти представників Спілки польських патріотів, членів апарату районних уповноважених з евакуації, працівників районного й обласного партійного активу; напади на залізничні ешелони з евакуйованими поляками.

Донесення наркома держбезпеки УРСР С. Савченка свідчать про велику кількість акцій такого характеру. В одному з них, зокрема, йшлося про вбивство заступника голови Спілки польських патріотів у м. Львові З.-К. Белінського. В іншому донесенні повідомлялося про обстріл 3 червня 1945 р. за 15 км від м. Дубно залізничного ешелону з евакуйованими поляками [29, арк. 71, 74-76, 196].

5. Поширеним явищем в діяльності АК в цей час стала участь у спільних з УПА акціях проти заходів радянської влади.

Так, у донесенні заступника наркома внутрішніх справ УРСР полковника Тимофія Кальненка повідомлялося: «У ніч на 15 вересня 1945 р. великі банди УПА й АК одночасно здійснили напад на залізничні станції Олешичі і Нова Гребля, на яких скупчилося близько 2 тисяч господарів. Ці станції обстрілювалися упродовж двох годин кулеметним та мінометним вогнем. Будинок станції Олешичі був спалений, а на станції Нова Гребля є жертви». І далі: «Між Рава-Руською і Любачівим бандами спалюються геть усі українські села, де населення виявило бажання евакуюватися» [30, арк. 239.]. До речі, на територіях, які відійшли до Польщі, дії місцевих підпільних загонів, а нерідко просто банд карних злочинців, були масштабнішими і кривавішими.

До серпня 1945 р., тобто до підписання договору про польсько-радянський кордон, більшість поляків усе таки досить стримано ставилася до виїзду в Польщу. Певні надії вони покладали на конференцію в Сан-Франциско, яка проходила у квітні 1945 р. Але жодних рішень щодо нових кордонів на конференції не було прийнято [31, арк. 195].

Значно прискорив виїзд поляків у Польщу московський судовий процес над 16-ю керівниками польського підпілля у червні 1945 р. Рішення цього суду добре відомі. Усіх підсудних було звинувачено в організації антирадянського повстання і засуджено на великі терміни ув'язнення [32, арк. 2].

Підписання договору про польсько-радянський кордон, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень поставили останню крапку у боротьбі поляків за Західну Україну. До кінця 1946 р. усі підпільні структури АК на західноукраїнських землях перестали існувати.

Цікаво, що і на завершальному етапі війни між українським і польським підпільними рухами робилися спроби дійти згоди та налагодити співпрацю. Про це свідчать доповідні записки заступника наркома внутрішніх справ УРСР Т. Кальненка секретарю ЦК Компартії України Д. Коротченку. Прочитуємо уривок однієї з них: «У районах Любачівський, Ярославський, Лісковський, Перемишльський і частково Томашівський, Грубешівський в бандугрупованнях АК і УПА нараховується понад 15 тисяч осіб. Характерно, що останнім часом між АК і ОУН не зареєстровано жодної збройної сутички, а навпаки, за вказівкою центральних проводів між УПА і АК йдуть переговори щодо спільних дій збройними з'єднаннями проти заходів Радянської влади і Польського Тимчасового Уряду. Згідно даних від 22 квітня 1945 р. група аківських офіцерів на чотирьох підводах з Ярославського району їздила до Любачівського району для переговорів з УПА про спільні дії. Переговори проходили у лісі неподалік від с. Башня Любачівського району» [33, арк. 32].

Проте оскільки між учорашніми ворогами, а сьогоднішніми партнерами «по неволі» залишалася маса суперечностей, то про справжню співпрацю можна було лише мріяти. От який, наприклад, робився висновок представниками ОУН (Б) у липні 1946 р. щодо перспектив співробітництва з правонаступницею АК, організацією «Вольношч і Независлошч»: «...Поляки, добре знаючи, що з українцями братній союз ніколи не буде побудований на платформі рівний з рівним, намагаються трактувати теперішні наші добрі відносини як хвилю часу. Незважаючи на те, що політики з «ВіН» назовні намагаються бути добрими приятелями, виказувати нам співчуття, але в дійсності зовсім нічого не роблять для того, щоб приготувати свій народ до твердого союзу з нами. На кожному кроці, чи в підпільних летючках, чи в піснях, чи в приватній розмові, вони все ще мають великі претензії до західних земель України і вірять у те, що ці землі будуть їхніми» [34, арк. 26]. Отже, за таких умов годі було й думати про можливість якогось компромісу, а тим більше тривалої співпраці, й провина в цьому радянської сторони лише опосередкована.

Підбиваючи підсумки вищесказанному, слід наголосити на тому, що з поверненням у 1944 р. Червоної армії і радянської влади в Західну Україну українсько-польський міжнаціональний конфлікт тут тривав. І навіть після закінчення війни УПА ще проводила в Радянській Україні акції проти тих поляків, які не зареєструвались для «репатріації». Цілком імовірно, що радянські органи державної безпеки створювали псевдоупівські загони, а потім використовували їх для знищення польських поселень, залякуючи таким чином польську людність і примушуючи її до виїзду [35, с. 156]. Вірогідно також, що загони НКВС «неофіційно» нападали на поляків, так само як УПА допомагала українському радянському керівництву депортувати польське населення [36, с. 143].

Проведений аналіз у будь-якому разі свідчить про те, що саме внаслідок радянських дій було покладено край українсько-польському міжетнічному протистоянню в Західній Україні. І радянські спецслужби зробили для цього чимало. Адже НКВС УРСР навіть вносив власні спеціальні пункти до

розроблених Раднаркомом і ЦК КП(б)У інструкцій, що регламентували процес переселень, виділяв своїх працівників на посади заступників Головних уповноважених Уряду УРСР у містах Люблін та Луцьку і відповідних районних уповноважених та представників. Органи НКВС-НКДБ-МДБ відіграли притаманну їм специфічну роль й у реалізації прийнятих політичним керівництвом рішень, всіляко протидіючи спробам чинити опір переселенням.

Безсумнівна роль радянської сторони у процесі «переконання» її польських партнерів у необхідності здійснення добровільно-примусового обміну населенням на українсько-польському порубіжжі. Спочатку у вересні 1944 р., а потім у червні 1945 р., при об'єднанні лівих із С. Миколайчиком і кількома іншими некомуністичними діячами для створення Тимчасового уряду національної єдності, польські політики взяли на себе відповідальність за переміщення людей та створення однонаціональної повоєнної польської держави. Це забезпечило їх такою підтримкою, якої вони за інших умов ніколи не отримали б.

Водночас, значна частина поляків до завершення війни, і навіть ще деякий час після цього, не полишала надій на повернення Польщі її довоєнних територій. Як і раніше, вони сподівалися на можливу допомогу у цьому питанні з боку західних союзників. Утім національно-визвольні прагнення польських «пролондонських» сил були приречені на поразку рішеннями, прийнятими їхніми партнерами по антигітлерівській коаліції вже у грудні 1943 р. на Тегеранській конференції. Згідно з ними Польща опинялася у сфері дій радянських військ, а повоєнний польсько-радянський кордон, виходячи з етнічного критерію, мав пройти за «лінією Керзона».

З визнанням 5 липня 1945 р. Великобританією і США польського ТУНС, створеного у Москві в червні 1945 р., і водночас з відмовою підтримувати надалі останній польський емігрантський уряд часів війни Томаса Арцишевського, для більшості членів підпілля АК і Делегатури цього уряду сенс подальшого збройного опору було остаточно втрачено.

Список використаних джерел та літератури:

1. Za Wołyń odpowiadają Sowietci // Rzeczpospolita. 2008. 24 VII.
2. Читайло О. Бажання зняти історичний тягар сильніше за біль минулих трагедій // Високий замок. 2009. 2 III.
3. Відкритий лист Голови загальнопольського об'єднання кресових і комбатантських організацій Яна Нівінського (Jana Niwskiego) на ім'я Маршалка Сейму ПР Броніслава Коморовського від 22 липня 2008 р. (з доповненнями). URL: <http://www.odkrywca.pl/65-rocznica-zbrodni-oun-upa-a-wladze-rp> (дата звернення 15.09.2008).
4. Szawłowski R. Kwalifikacja prawna tzw. akcji antypolskiej na Kresach Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku jako ludobójstwa // Materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich», (Warszawa, 10 lipca 2008), red. R. Niedzielko. Warszawa, 2010.
5. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. В 12 т. Редкол. И. Ф. Хренов (отв. ред.) [и др.]. Москва, 1963-1980. Т. VIII: Январь 1944 – декабрь 1945 г. Москва, 1974.
6. Ciechanowski J. Powstanie Warszawskie: zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego. Pułtusk, 2004.
7. Pjuszyn I., Mazur G. Epilog akcji «Burza» i losy Armii Krajowej we Lwowie w 1944 r. // Zeszyty Historyczne. Paryż, 2001. № 135.
8. Teczka specjalna J. W. Stalina: Raporty NKWD z Polski. 1944—1946. wyb. i oprac. T. Cariewskaja [et al]. Warszawa, 1998.
9. Літопис УПА. Нова серія, том 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Документи і матеріали. Упор. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. Київ; Торонто, 2001.
10. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. В двух томах. Т. 2: 1944-1945. Под ред. А. Артизова. Москва, 2012.
11. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Аналітична справа Рейхміністра восточных территорий о создании и деятельности УПА от 2 ноября 1944 г. Пер. с нем. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 166.
12. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). Рапорт начальника отделения ОББ УНКВД по Тернопольской области Соколова начальнику 1-го отдела ГУББ НКВД СССР А. Горшкову об использовании организованной из бывших националистов группы, действовавшей под видом УПА, от 3 января 1945 г. Ф. Р-9478. Оп. 1. Д. 487.
13. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Інформаційний бюлетень організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У № 53 щодо реакції населення західних областей України, членів формувань УПА і підпілля ОУН на звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 19 травня 1945 р. «До робочих, селян та інтелігенції західних областей України» від 9 червня 1945 р. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1629.
14. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6. Операція «Сейм» 1944-1946. Упорядники Є. Тухольський, Ю. Шаповал. Варшава; Київ, 2007.

15. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. T. 3. Armia Krajowa. Londyn, 1950.
16. Rachwański E. Wołyn i jego żołnierze. Wrocław, 1990.
17. Polska-Ukraina: trudne pytania. Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach drugiej wojny światowej». Łuck, 24-26 maja 2000. T. 7. Warszawa, 2000.
18. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945. Упор. О. Ішук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007.
19. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych. T. 2. Przesiedlenia Polaków i Ukraińców 1944-1946. Wybór i opracowanie naukowe J. Szapował, J. Tucholski. Warszawa; Kijów, 2000.
20. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. Пер. з англ. Київ, 2012.
21. Советский фактор в Восточной Европе 1944-1953. В 2-х тт. Документы. Т. 1. 1944-1948 гг. Отв. ред. Т. Волокитина. Москва, 1999.
22. Paczkowski A. Stanisław Mikołajczyk czyli klęska realisty. Warszawa, 1991.
23. Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny. Red. K. Komorowski. Warszawa, 1996.
24. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). Записка В. Рясного Л. Берии о ликвидации Делегатуры правительства и Армии Крайовой во Львове от 3 августа 1944 г. Ф. 16. Оп. 37. Спр. 1.
25. ЦДАГО України. Докладная записка секретаря Львовского обкома КП(б)У Грушецкого Хрущёву Н. С. о действиях группы польских офицеров Армии Крайовой во Львове. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 926.
26. ЦДАГО України. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР по эвакуации польских граждан с территории УССР полк. Гребченка секретарю ЦК КП (б) У Коротченко Д. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1465.
27. ГДА СБУ. Спецсообщение начальника управления НКГБ полк. госбезопасности Майструка зам. наркома госбезопасности УССР П. Дроздецкому о краже и частичном уничтожении документов польской комиссии по переселению в Дрогобыче от 22 января 1945 г. Ф. 1. Оп. 87. Спр. 2.
28. ЦДАГО України. Документы на эвакуацию украинского населения из Польши и польского населения с территории УССР в Польшу. Ф. 1. Оп. 23. (ч. I). Спр. 790.
29. ЦДАГО України. Докладная записка зам. Главного Представителя Правительства УССР полк. Гребченка об эвакуации польских граждан с территории УССР в Польшу от 29.I.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1466.
30. ЦДАГО України. Выписка из докладной записки зам. наркома внутренних дел УССР полк. госбезопасности Кальненка о ходе переселения украинского населения и сопротивлении этому УПА от 4.IV.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1469.
31. ЦДАГО України. Выписка из докладной записки зам. Главного Представителя Правительства по эвакуации полк. Гребченка о реагировании польского населения западных областей УССР на конференцию в Сан-Франциско от 29.IV.1945 г. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1710.
32. ЦДАГО України. Информация, спецсообщения о реагировании населения западных областей УССР на судебный процесс в Москве об организаторах и участниках польского подполья в тылу Красной Армии. Ф. 1. Оп. 23 (ч. I). Спр. 1710.
33. ЦДАГО України. Докладная записка наркома внутренних дел УССР полк. госбезопасности Т. Кальненка на имя секретаря ЦК Компартии Украины Д. Коротченко от 4.V.1945 г. Ф. 1. Оп. 23. (ч. I). Спр. 1471.
34. ЦДАВО України. Матеріали про переговори з представниками АК за червень 1945 – липень 1946 рр. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 161.
35. Бурдс Д. Советская агентура. Очерки истории СССР в послевоенные годы (1944-1948). Москва; Нью-Йорк, 2006.
36. Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав «Бурю»? Армія Крайова на Тернопіллі 1941-1945 рр. Тернопіль, 1996.

Отримано: 24 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: derzhy60@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-137-144

Жив'юк А. Людина і система: Антон Олійник проти радянського тоталітарного режиму / А. Жив'юк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 137–144.

УДК 94(477“1921/1991”)

Андрій Жив'юк

ЛЮДИНА І СИСТЕМА: АНТОН ОЛІЙНИК ПРОТИ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

На прикладі долі Антона Олійника (1926-1967), який двадцять років провів у радянських таборах і тюрмах, у статті розглянуто протистояння людини тоталітарній державі, методи і засоби такого протистояння в процесі еволюції радянської пенітенціарної системи. Зроблено висновок, що збереження власної ідентичності потребувало від людини готовності відстоювати свої переконання і особисту свободу ціною життя.

Ключові слова: Антон Олійник, Українська повстанська армія, радянський тоталітарний режим, радянські карально-репресивні органи, виправно-трудовий табір, втеча, дисидентський рух.

Андрей Живюк

ЧЕЛОВЕК И СИСТЕМА: АНТОН ОЛИЙНЫК ПРОТИВ СОВЕТСКОГО ТОТАЛИТАРНОГО РЕЖИМА

На примере судьбы Антона Олейника (1926-1967), который двадцать лет провел в советских лагерях и тюрьмах, в статье рассмотрено противостояние человека тоталитарному государству, методы и средства такого противостояния в процессе эволюции советской пенитенциарной системы. Сделан вывод, что сохранение собственной идентичности требовало от человека готовности отстаивать свои убеждения и личную свободу ценой жизни.

Ключевые слова: Антон Олейник, Украинская повстанческая армия, советский тоталитарный режим, советские карательно-репрессивные органы, исправительно-трудовой лагерь, побег, диссидентское движение.

Andrii Zhyviuk

THE HUMAN AND A SYSTEM: ANTON OLIYNYK AGAINST SOVIET TOTALITARIAN REGIME

By the example of Anton Oliynyk's (1926-1967) destiny: the soldier of Ukrainian insurgent army, who spent twenty years in soviet death camps and prisons, the article contemplates human's opposition to a totalitarian power; methods and means of such opposition in a process of soviet penitentiary system evolution.

The author tried to find answers to the questions: if there was a possibility to keep own identity under the condition of Soviet totalitarian regime, and far less camp and prison regime; how the methods of pressure and opposition to it changed according to the change of political regime in USSR, how the system tried to delete memories about Ukrainian national-liberation movement?

The conclusion was made that keeping of own identity requires the person to be ready to stand one's ground and personal liberty at the expense of life.

Key words: Anton Oliynyk, Ukrainian insurgent army, Soviet totalitarian regime, Soviet punitive and repressive bodies, correctional labour camp, escape, dissident movement.

Характеристика тоталітарної держави, запропонована у 40-50-х рр. ХХ ст. теоретиками Ганною Арендт, Карлом Фрідріхом, Збігнєвом Бжезінським, Мілованом Джиласом та іншими, включає таку її базову ознаку, як повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життя суспільства. До сутнісних рис тоталітарної державної моделі відносять: одержавлення всіх легальних організацій, дискреційні (не обмежені законом) повноваження влади, заборону демократичних організацій, ліквідацію конституційних прав і свобод, мілітаризацію суспільного життя, репресії проти інакомисливців

тощо. Водночас, специфікою тоталітарних структур є і завжди було прагнення, на відміну від інших соціальних утворень, регламентувати і підпорядкувати не лише зовнішні прояви людської поведінки, але і внутрішній світ людини.

Тоталітарна структура потребує нормативної поведінки, для неї важливо, щоб її члени виконували встановлені вимоги. Але не тільки. Вона вимагає любові до себе, своєї пріоритетності в системі цінностей її членів. Саме тому тоталітарні держави знищували не лише тих, хто відкрито виступав проти них, але й тих, хто відкрито і повсякчасно не декларував своєї відданості, захоплення, підпорядкованості [1, с. 138-139].

Чи могла, за таких умов, окрема людина протистояти тоталітарній державі, зокрема радянській? З допомогою яких методів і засобів вона могла це робити? Чи була можливість збереження своєї ідентичності в умовах тоталітарного, а тим паче табірного і тюремного режиму? Як змінювались методи тиску і протистояння йому відповідно до зміни політичного режиму – «за Сталіна», «за Хрущова», «за Брежнєва»? Як система намагалася стерти суспільну пам'ять про національно-визвольний рух?

Розглянемо у цьому контексті випадок Антона Олійника, одного з тих, хто відкрито, зі зброєю в руках протидіяв утвердженню тоталітаризму в його більшовицькій іпостасі на теренах Західної України, був схоплений і ув'язнений у радянських таборах. Наша реконструкція опирається на матеріали з 15-томної архівно-кримінальної справи Антона Олійника, серед яких документи слідчих, судових, пенітенціарних органів, органів державної безпеки, епістолярні джерела [3]. Для підготовки тексту статті залучено також наукову і мемуарну літературу, періодичні видання [16; 19; 20].

Антон Якимович Олійник народився у 1926 р. на хуторі Березина, що належав до села Друхів Людвипільської гміни Костопільського повіту Волинського воєводства. З малолітства працював поруч з батьками на землі. Визначальний вплив на його формування мала не школа (національна освіта в умовах Другої Речі Посполитої була зведена нанівець), а просвітянська література, яка видавалась переважно у Львові і поширювалась на західноукраїнських землях. Спроби «радянзації» (1939-1941) і «нацифікації» (1941-1944) регіону, спрямовані на нівелювання національної ідентичності мешканців та їх «інструменталізацію» тоталітарним суспільством, штовхнули хлопця до лав українського резистансу.

У 1944-1947 рр. він боровся в складі Української повстанської армії на Людвипільщині проти внутрішніх військ НКВД, радянських партійних і каральних структур. 30 червня 1947 р. затриманий спецгрупою МГБ, а 20 вересня 1947 р. засуджений Військовим трибуналом військ МВД Рівненської області на 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах та ще 5 років позбавлення політичних прав відповідно до статті 54, пунктів 1а, 11 Кримінального кодексу УРСР.

Відтоді бере початок «табірна одісея» Антона Олійника, яка тривала майже двадцять років (загальний термін відбуття покарання складав 44 роки). За цей час він побував у трьох виправно-трудових таборах (Волголаг, Мінлаг, Дубравлаг) і двох тюрмах (Кіровська, Владимирська), змінивши не один десяток табірних і пересильних пунктів та штрафних ізоляторів. Антон Олійник здійснив успішні втечі з усіх трьох таборів, у яких його утримували, і ще декілька таких спроб закінчились невдачею.

Існує думка, що епоха втеч з радянських таборів скінчилася на початку 1950-х рр., коли визрів організований, на противагу стихійному, спротив в'язнів. На зміну прийшла «епоха масових страйків, бунтів і повстань», підготовлених організаційно такими структурами, як створена Михайлом Сорокою у таборах «ОУН-Північ» (1947-1952) [2, с. 35]. Якщо розглянути статистику, то у 1948 р. спроби втечі становили 0,33% від загальної кількості в'язнів, у 1954 р. цей показник зменшився майже втричі – до 0,12%. З них успішні втечі складали 0,01% [13; 23], тобто втікач мав один шанс з десяти тисяч.

В'язень колимських таборів, між ними «табору смерті» Бутугичаг Анатолій Новак пригадував, що у колі близьких друзів-однодумців варіант втечі, як способу порятунку «тяжкогаговиків» (засуджених на 25 років неволі) обговорювали. Однак усвідомлювали: «Втеча з радянського табору – справа маловірогідна й смертельно небезпечна» [17, с. 102].

Першу втечу («на підриг», у чистому полі) Антон Олійник здійснив 15 вересня 1948 р. з табірної пункту Каменнікі Волголагу МВД разом з Алексеем Масленниковим [12, арк. 14]. Мотивом до неї стало не так прагнення повернути особисту свободу, як відчай від нелюдських умов утримання в таборі. На сьомий день, 21 вересня, втікачів упіймали, жорстоко зтортували, але залишили жити.

Упродовж наступних шести років у таборово-тюремній біографії Антона Олійника були центральний штрафний табірний пункт Рожново Волголагу, Мінлаг, Кіровська тюрма, знову Мінлаг.

17 серпня 1954 р., вже по смерті Сталіна, йому вдалась друга втеча – з табірному пункту №5 Мінлагу МВД, м. Інта Комі АРСР, разом з Григорієм Лисюком, через підкоп з вбиральні довжиною 19,5 м [7, арк. 45-45зв]. Непрохідною тайгою Антон Олійник пройшов один за 28 діб кількасот кілометрів і зрештою дістався України. Зустрівся з матір'ю і сестрою, спробував відновити зв'язки з антирадянським підпіллям [5, арк. 126-127]. Однак 7 листопада 1954 р. був затриманий у Костополі. Окрім поновлення 25-річного таборового терміну, суд призначив Антону Олійнику як особливо небезпечному злочинцеві тюремне утримання [7, арк. 45-45зв].

З Владимирської тюрми 17 серпня 1955 р. Антон Олійник написав лист до Микити Хрущова, де іменував себе «великомучеником», який пережив більше за своїх батька і діда разом взятих; «громадянином СРСР», позбавленим громадянських прав, котрий не мав жодного документа, що засвідчував би його радянське громадянство; втікачем, покараним знову і знову за те, що не стерпів кар; бранцем, який «у житті своєму не бачив ні радості, ні щастя, ні життя».

Лист Антона Олійника демонструє його людську гідність і суверенітет, які він зберіг у протистоянні з тоталітарною системою, котра не змогла зробити з нього «гвинтика»: «Невже людина народжується на землю для того лише, щоб страдати, мучитись, весь час очікувати, замість жити, і, проклинаючи це життя, піти назад у вічний спочинок? Всім же нам відомо, що людина повинна жити, насолоджуватись життям, бути щасливою, мати свої радощі, почуття, любов, мати свою любиму жінку, сім'ю, дітей, мати свою волю. (...) Звісно, можна сказати: що значить моя загибель, якоїсь одиниці, коли у нас, в Радянському Союзі, більше 200 мільйонів людей? Від того, живу я, чи розчавлять мене, як комаху, чи доживати віку буду в тюремних стінах, від цього становище не змінюється. Але треба пам'ятати, що я така ж людина, як і всі решта людей на землі, окремо взята кожна з них. І жити мені так само хочеться, і життя мені дороге, як Вам і всім решті людям» [4, арк. 84].

Не змогла система змусити Антона Олійника відмовитися від його національно-державних переконань, що виразно засвідчує інша філіппіка з листа до Хрущова: «Хіба я винен, що я так любив свою Україну? Хіба винен, що ідеї самостійної України в підпільній літературі українських націоналістів у 1943-44 рр. збуджували у мені такі симпатії, що я готовий був йти не тільки проти Радянського Союзу, але за них я готовий був йти проти всього світу, якби тільки мене послали б на це» [4, арк. 84-84зв.].

Тому апеляція в'язня до керівника КПРС із запитанням, чому доводиться каратись, як великомученику, адже той в'язень «не злодій, не хуліган, не шахрай, не який-небудь аферист, не вбивця, не шпигун чи диверсант, не син поміщика і ніякий політичний діяч, а син простого вічного орача», була зайвою. Для радянської влади він був кимось гіршим і небезпечнішим за вбивцю чи навіть сина поміщика – українським буржуазним націоналістом, бандерівцем. Очевидно тому, пишучи скаргу на ім'я Хрущова (а її уважно прочитали, навряд чи Микита Сергійович, але ті, кому належало), Антон Олійник, сам того не бажаючи, ухвалював для себе остаточний вирок.

Скарга написана 17 серпня 1955 р., а зареєстрована в секторі листів загального відділу ЦК КПРС аж через рік, 23 серпня 1956 р., тобто вже після XX з'їзду партії. Прочитана уважно, про що свідчать підкреслення, зроблені червоним та синім олівцем на кожній сторінці. За цими підкресленнями можемо судити, яка саме інформація цікавила читачів скарги.

Час з 5 серпня 1955 р. до початку 1958 р., проведений у Владимирській тюрмі, Антон Олійник використав для самоосвіти. Здобуття атестата про середню освіту у вечірній школі, викладачів і підручників для якої домоглися в'язні, не було самоціллю. Потреба опанування новими знаннями диктувалась зміною стратегії і тактики протистояння тоталітарній державі в умовах її позірної лібералізації, необхідністю переходу від революційної теорії до еволюційної.

З особливою наполегливістю заповзялися студіювати гуманітарні дисципліни, серед яких класичну філософію і літературу, історію, іноземні мови. Антон Олійник визначив для себе предметом зацікавлення соціологію. Деяка лектура для цього, включно з дореволюційними виданнями, знайшлась у бібліотеці Владимирського централу. Пізніше, вже у таборі, Антон Олійник зібрав унікальну бібліотеку, левову частку якої склали видання, придбані на заощаджену платню через систему «Книга поштою» у Києві.

Для реалізації свого задуму він скористався «вікном можливостей», яке відкрили перед громадянами СРСР, у тому числі й ув'язненими, прийняті у 1959-1960 рр. постанови ЦК КПРС і Ради Міні-

стрів СРСР про покращення розповсюдження книг і книжкової торгівлі. Як можна судити з переліку книг таборової бібліотеки Антона Олійника, зібраної у 1959-1965 рр., його улюбленими авторами були Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Поль Гольбах, Анрі Сен-Сімон, Шарль Монтеск'є, Девід Юм, Фрідріх Гегель, Макс Борн, Альберт Ейнштейн, Гарольд Нікольсон, Томас Пейн, Вільгельм Віндельбанд та деякі інші [8, арк. 164]. Вчився наполегливо, день-у-день, і став ерудованим політологом і трибуном. За визначенням Валерія Марченка, Антон Олійник «досяг того, що зветься абсолютом. У невіддатливий для тортур плоти хлопського сина ярів могутній козакий дух, обрамлений витонченим інтелектом» [16, с. 172].

Для набутих знань знайшлося практичне застосування. У березні 1961 р. з ініціативи групи в'язнів-українців, очоленої Антоном Олійником, у 19-му табірному відділенні Дубравлагу організоване Шевченківське свято до 100-річчя смерті Кобзаря [5, арк. 131]. Табірна адміністрація, з огляду на розгорнуту в СРСР кампанію вшанування Тараса Шевченка як символу боротьби з самодержавством за права трудового народу і українсько-російського єднання, вимушена була дозволити цей захід. Організатори скористались нагодою, щоб перетворити зібрання в політичну акцію з виразними антирадянськими інтенціями: яскраво-національною доповіддю Антона Олійника про життя і творчість Шевченка, декламуванням антиімперських за пафосом творів «Кавказ», «Юродивий», «Розрита могила». Керівництво Дубравлагу відреагувало на цей «вибуховий вечір» і вияв небезпечного таланту Антона Олійника публікацією у таборовій газеті, де його маркували першим серед тих, хто не став на шлях виправлення, перешкоджає нормальному життю та праці в'язнів, зводить наклеп на російський народ, намагається розсварити два братні народи [16, с. 173].

Це застереження, що потягло за собою утиски табірної адміністрації, як і неодноразові профілактично-виховні бесіди з Антоном Олійником високих чинів з КГБ, штучне обмеження його контактів з іншими в'язнями, не змусили його до ідеологічної і моральної капітуляції. 20 грудня 1962 р. він подає письмову заяву Генеральному прокуророві СРСР Романові Руденку. За формою – це рефлексія на рецензію в журналі «Огонек», автор якої, аналізуючи книгу Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича», стверджував, що «так було, але так більше ніколи не буде», «це минуле, зовсім недалеко минуле, але воно назавжди кануло у вічність... коли свавілля і беззаконня зробились явищами... звичними» [14, с. 28-29].

Як «ветеран» пенітенціарної системи Антон Олійник порівнював ситуацію в радянських таборах у 1950 р., коли він носив на спині номер «С-44», і в 1962 р. У 1950 р.: обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок, що не відповідав нормальному існуванню організму людини, було дозволено отримувати необмежену кількість посилок і листів з будь-якого місця СРСР, писати можна було тільки 2 листи в рік, магазину майже не було. У 1962 р.:

обов'язкова щоденна праця, восьмигодинний робочий день, виконання загальнодержавних норм виробітку, табірний пайок (саме той, що в 1950 р.), що не відповідав нормальному існуванню робочої людини, заборонено отримання продуктових, речових і будь-яких посилок, магазину майже не було, дозволено отримувати бандеролі і листи, писати 2 листи в місяць. Антон Олійник апелював до генерального прокурора, констатуючи, що стандарти утримання в'язнів у «хрущовських» таборах погіршилися порівняно зі «сталінськими» таборами.

Олександр Солженіцин, згадуючи в розмові з Олександром Твардовським реалії свого табірної життя, наголошував на тому, що врятувався завдяки моральному та інтелектуальному огрубінню і отупінню, мімікрії, інакше загинув би [21, с. 577]. З іншого боку, маємо свідчення Анатолія Радигіна, котрий спостеріг серед таборового натовпу дві категорії в'язнів – кримінальників (скоцюрблені в усяку погоду, руки в рукавах бушлатів, погляд спідлоба) і колишніх вояків УПА, оунівців і безпартійних українських патріотів: «Коли раптом у метушливій таборовій масі проходила людина, підтягнута й чепурна, спокійна й небагатослівна, виголена, у чистій сорочці й вичищеному взутті, у дбайливо припасованій арештантській одежі, можна було майже без помилки вгадати її національність, партійність і прапор, під яким вона боролася» [22, с. 208].

За даними Прокуратури РРФСР, на 14 липня 1965 р. серед приблизно 10 тисяч ув'язнених Дубравлагу було 3.816 «особливо небезпечних». Управління Дубравлаг із центром у селищі Явас у Мордовії у 1961-1972 рр. було єдиним в СРСР, у таборах якого відбували покарання засуджені в усіх республіках за «особливо небезпечні державні злочини». Серед півтора-двох десятків табірних відділень і лагпунктів, ізольованих один від одного і розкиданих уздовж вузькоколійки довжиною

близько 60 км або неподалік її (за 15–20 км), було кілька табірних зон (в окремі періоди – до 7-8), де окремо від карних в'язнів утримувалися засуджені за «особливо небезпечні державні злочини». У 60-х роках більшість політичних в'язнів, засуджених за «зраду батьківщини», складали українські повстанці – вояки УПА та «лісові брати» – учасники збройного опору радянській владі в Прибалтиці. Майже всі вони були заарештовані ще в 1944-1955 рр. і досиджували в Дубравлагу свої 25- і 15-річні терміни [18].

12 серпня 1965 р. Антон Олійник здійснив свою третю, найрезонанснішу і найзухвалішу втечу з 11-го табірної пункту Дубравлагу в селищі Явас (разом з Романом Семенюком, через технічний канал від річки Явас). Михайло Хейфец згадував, що Роман Семенюк «втік з табору разом із старшим товаришем, теж бандерівським бойовиком, що про його мужність, розум, шляхетність із захопленням розповідають ветерани мордовських зон (не лише українці)» [24, с. 431]. Левко Лук'яненко за нотував у спогадах: «Влітку 1964 р. над лісом, поряд з зоною, почали літати військові гвинтокрили. (...) Незабаром від медсестри медчастини довідались про втечу з одинадцятої зони двох політ'язнів. Ні прізвищ, ні національності втікачів вона не назвала. Ми раділи й просили Бога, щоб влада їх не зловила. Через три дні стало зрозуміло, що втікачі вийшли за межі Дубравлагу. Далі влада мала оголосити всесоюзний розшук. Він тривав шість місяців і вимагав величезних коштів і зусиль міліції, агентури. За кілька днів знали, що втекли українці Антон Олійник і Роман Семенюк. (...) Вже значно пізніше на особливо суворому режимі в камерах ми часто згадували геніального повстанця Антона Олійника, що зумів тричі втекти з ув'язнення». Лук'яненко стверджує, що втікачам допомагали ряд в'язнів, серед яких називає Івана Кандибу [15, с. 331-333].

Виділимо головні, на наш погляд, мотиви цієї втечі стосовно до Антона Олійника:

1) той, що й при попередніх втечах – надзвичайно загострене почуття волі, свободи, неможливості існування в замкненому просторі зони (мотив особистої свободи);

2) досягши шляхом самоосвіти «абсолюту», він позбавив себе адекватного середовища спілкування в зоні, вихід за її межі бачився інтелектуальним порятунком (мотив інтелектуальної свободи);

3) бажання самостійно впевнитись, чого ж таки досягла УРСР за роки радянської влади, в чому його неодноразово намагались переконати куратори з КГБ, пропонуючи свої послуги для цього; такий варіант для «зека» з 18-річним стажем був неприйнятний (мотив національної свободи);

4) прагнення відплати системі в особі табірної адміністрації за знущання, наругу, цькування, причому не шляхом примітивної помсти, а відплати їй за «гамбурзьким рахунком» (хто є хто насправді), іншого способу не мав (мотив справедливості, своєрідного «Олійникового суду»);

5) приклад непокори і незламності для інших (своєрідний «заповіт майбутнім борцям за волю»)

Ризики, які підстерігали втікачів, опрідметнились Антонові Олійнику в ірраціональній формі: за переказами в'язнів, напередодні втечі йому наснився старий, який пророчив смерть «по суду», чого Олійник зрозуміти не зміг, бо вбити його могли при втечі чи при затриманні («без суду»). Суд засудити його до смертної кари не міг, бо вона для політичних злочинців у СРСР Кримінальним кодексом 1960 р. не була передбачена. Проте вона була передбачена попереднім, у 1965 р. вже не чинним Кримінальним кодексом 1927 р. Антон Олійник не зміг (та й чи зміг би будь-хто на його місці) припустити, що його судитимуть за кодексом, який втратив юридичну силу. Система бачила мету і йшла до неї, не вибираючи засобів. У цьому була її іманентна суть, як тотально аморальної і беззаконної.

Втеча Антона Олійника і Романа Семенюка співпала в часі з арештами у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії понад 20 представників української інтелігенції, «антирадянськими» проявами в різних областях УРСР – поширенням листівок, листів, самвидаву. Ця обставина стала для радянських спецслужб додатковим подразником. Тим паче, що Антон Олійник особисто знав багатьох з тих, хто належав до знакових постатей українського руху опору – Володимира Горбова, Михайла Сороку, Юрія Шухевича, Василя Підгородецького, Івана Кандибу, Анатолія Лупиноса та ряд інших.

Уже перебуваючи на волі, 7 вересня 1965 р., Антон Олійник написав лист співробітникові КДБ 11-го табірної відділення Дубравлагу, старшому лейтенантові Крутіну [8, арк. 46], який варто розглядати як один з маніфестів опозиційного руху в СРСР. Олійник знаходив витoki радянської тиранії в східному деспотизмі, вказуючи на «азіатську тюрму», «східний і сталінський деспотизм». Для характеристики комуністичної теорії і практики він вжив такі дефініції, як «нечестива утопія марксизму-ленінізму». «суміш комунізму, шовінізму і атеїзму – це найгірше явище в патології людського духу».

Маршрут Антона Олійника і Романа Семенюка після втечі з Дубравлагу включив 15 населених пунктів Росії, більше 70 – в Україні: від Бєднєдємяновска до Старого Берестовця. За три місяці втікачі встигли побувати у Тамбові, Воронежі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Житомирі, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Хмельницькому, Запоріжжі (названі лише обласні центри), у деяких з цих міст неодноразово. Окрім того, вони відвідали могилу Тараса Шевченка у Каневі, Києво-Печерську лавру і Софіївський собор у Києві, поле Берестецької битви у селі Пляшева, зійшли на одну з найвищих вершин Сколівських Бескидів – гору Парашка.

Про перебування втікачів у Києві Валерій Марченко занотував: «А потім був зрусифікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське «перепрошую». Про все те Олійник чудово знав ще за дрого, проте, певно, в нормальній та тверезодумній людини часом *emotio* обов'язково переважає *ratio*. Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну..., і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. «Він гадав, що він – сам Степан Бандера», згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри сходці, роззираючись по натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за 100 м від республіканського КГБ. Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвилюваний однокурсник. «Ти знаєш,... там, біля Софіївського собору,... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію...». Від захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1965 року» [16, с. 175].

14 листопада 1965 р. Антона Олійника і Романа Семенюка упіймали в с. Старий Берестовець Костопільського району. На той час вони приготувались до зими, викопавши лісову криївку в околиці рідинного села Романа Семенюка – Перв'ятичі Сокальського району Львівської області, здобули деякі особисті документи для легалізації.

Упродовж наступних чотирьох місяців Антон Олійник відмовлявся співпрацювати зі слідством. Психологічний надлом стався у нього після організованого слідчими КГБ побачення з позашлюбною донькою, про існування якої Антон Олійник не знав. 7-18 березня 1966 р. у Рівненській тюрмі він нотує власноручні покази [5, арк. 110-161] – життєвий звіт людини, яка хотіла залишити пам'ять про себе. «Такою непересічною першокласно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу», – так оцінив їх Валерій Марченко [16, с. 176].

З огляду на звинувачення, висунуті Антонові Олійнику слідством, виглядає на те, що ніхто інший, як він сам написав сценарій своєї долі, точніше своєї смерті. У згаданому листі до старшого лейтенанта Крутіна, яким оперували слідчі, він затіяв небезпечну гру з КГБ, натякнувши на те, що втікачі змушені будуть шукати прихистку в чужих країнах. Таким чином Олійник хотів збити спецслужби зі сліду, але зрештою надав їм можливість звинуватити себе у підготовці до нелегального переходу кордону. У тому ж листі Антон Олійник закликав КГБ увійти з клопотанням до Верховної ради СРСР про амністію для втікачів, спровокувавши його звернутись до Верховної ради з клопотанням про застосування до нього, в порядку виключення, смертної кари. Лист до Крутіна Олійник закінчив словами: «Хоч ми з вами знаходимось на протилежних полюсах, зрештою всі ми – і ви, і ми – всі люди» [8, арк. 46]. КГБ зробило все, щоб довести: Антон Олійник – недолюдок.

4 серпня 1966 р. з'явилась постанова Президії Верховної Ради СРСР щодо незастосування до Антона Олійника статей 6 і 41 Основ кримінального законодавства СРСР про заміну смертної кари позбавленням волі [9, арк. 65].

5 вересня 1966 р. він подав скаргу голові КГБ СРСР Володимирові Семичастному [10, арк. 211-212зв.]. Антон Олійник намагався боротися за життя, проте сам, очевидно, уже не вірив, що зможе щось змінити, діяв скоріше інстинктивно, за інерцією. У скарзі він наводить приклади численних підтасовок, фальсифікацій, маніпуляцій слідчих. Так, мешканець села Друхів Мефодій Ковалик, який врятувався під час нападу на партійно-радянський актив, спочатку свідчив, що не знає, хто конкретно здійснив напад. Згодом він змінив свої покази, заявивши, що свідчив неправдиво, боячись Антона Олійника, «який за участь у банді ОУН був засуджений, але з таборів декілька разів уже втікав, тому (...) може вчинити наді мною розправу» [6, арк. 3-4, 9-10]. Тут маємо одне з двох: або свідчення Ковалика (як і багатьох інших) – то відверта маніпуляція КГБ, або Ковалик у 1966 р. боявся Олійника більше за КГБ. Тоді, очевидно, що КГБ занадто перестарався з агітпропом про

людиноненависницьку, злочинну природу націоналістів. Так або інакше, виникає логічне запитання: хто у 1966 р. був реальною силою – розгромлена нібито ОУН чи всевладний КГБ?

Валерій Марченко передає розмову, яка мала відбутись між слідчим і Антоном Олійником. «Ти знаєш, Олійнику, – говорив до нього полковник Скоробогатько, – яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок в середині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку» [16, с. 177].

22 вересня – 5 жовтня 1966 р. сесією Рівненського обласного суду Антон Олійник засуджений до розстрілу за статтею 54, пункти 1а (зрада батьківщині), 8 (тероризм), 11 (участь у контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР 1927 р. та статтею 188, частина 1 (втеча) Кримінального кодексу РРФСР. 6 лютого 1967 р. вирок виконаний у м. Київ.

Ще до того, 5 січня 1967 р. заступник начальника управління КГБ у Рівненській області підполковник Кислашко прочитав для слухачів курсів перепідготовки Київської школи КГБ №204 лекцію про розшук і захоплення колишніх керівників ОУН, які втекли з місць ув'язнення і перейшли на нелегальне становище (на прикладі справи Антона Олійника і Романа Семенюка) [11, арк. 73-105]. У лекції висвітлено основні агентурно-оперативні заходи УКГБ з розшуку і захоплення втікачів, у т.ч. використання агентури, оперативної техніки, служби зовнішнього нагляду, роботи з громадськістю; поєднання агентурно-оперативних і слідчих заходів у процесі розшуку і захоплення втікачів. Зауважимо, що керівником школи КГБ №204 у 1966 р. був генерал-майор КГБ Володимир Шевченко, який в якості начальника управління МГБ у Рівненській області санкціонував арешт Антона Олійника в 1947 р. [4, арк. 2].

Органи КГБ зробили максимум для того, щоб представити Антона Олійника перед широким загалом, найперше його земляками, бандитом і нелюдом. Для цього були задіяні центральні (московські), республіканські (київські) та місцеві видання, в яких упродовж 1966-1967 рр. з'явилися десятки викривальних публікацій про його злочини як українського націоналіста, організовані урочисті перепоховання решток людей, які нібито стали жертвами Олійника і його поплічників.

Альтернативну інформацію про Антона Олійника поширювали українські діаспорні видання. У 1972 р. публікація, присвячена пам'яті Антона Олійника, з'явилась в «Українському віснику» [20, с. 110-113]. У лютому 1982 р. у мюнхенському журналі «Сучасність» видрукувані спогади про Антона Олійника Валерія Марченка.

Фактично за них Марченко отримав свій другий термін, який став для нього фатальним. Тобто, не дивлячись на загрозу арешту, він вважав за потрібне увічнити постать Антона Олійника. Очевидно, надавав цьому тієї ваги, що вартувала життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрусак Т. Тоталітарні структури: базові характеристики. *І. Незалежний культурологічний часопис*. 2002. Ч.25: Насильство, влада, терор. С. 135–145.
2. Бондарук Л. Михайло Сорока. Дрогобич, 2001. 294 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне. Основний фонд (ОФ). Спр. 19033. Т. 1-12+3.
4. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 1. 117 арк.
5. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 2. 205 арк.
6. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 5. 375 арк.
7. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 8. 272 арк.
8. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 10. 166 арк.
9. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 11. 145 арк.
10. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Т. 12. 237 арк.
11. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Контрольно-спостережна справа. 163 арк.
12. ГДА СБУ, Рівне. ОФ. Спр. 19033. Особова справа ув'язненого. 319 арк.
13. История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах. Т. 6: Восстания, бунты и забастовки заключённых. Отв. ред. и сост. В. А. Козлов. Сост. О. В. Лавинская. Москва, 2004. 736 с.
14. Кружков Н. Так было – так не будет (О повести А. Солженицына «Один день Ивана Денисовича», «Новый мир №11»). *Огонек*. 1962. №49 (1850). С. 28–29.
15. Лук'яненко Л. Фатум (Втеча Олійника і Семенюка). *Лук'яненко Л. З часів неволі: Сосновка-7*. Київ, 2005. С. 331–346.
16. Марченко В. Антон Олійник. *Сучасність*. 1982. Ч.1-2 (253-254). С. 171–177.
17. Новак А. Пошесть. *Реабілітовані історією. Рівненська область*. Кн.5. Рівне, 2014. С. 11–113.

-
18. Овсієнко В. Політичні репресії 60-80-х років. Різновиди політичних в'язнів: «націоналісти», «демократи», «відмовники», «релігійники». URL: <http://khpg.org/index.php?id=1384861378> (дата звернення: 11.11.2017).
 19. Олійник Антон. *Рух Опору в Україні: 1960-1990*. Енциклопедичний довідник. Передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. Київ, 2010. С. 472–473.
 20. Пам'яті Антона Олійника (08.1970). *Український вісник*. 1972. Вип.6. С. 110–113.
 21. Радзишевский В. Комментарии. *Солженицын А. И. Собрание сочинений в 30 томах*. Т. 1: Рассказы и Крохотки. Москва, 2006. С. 572–666.
 22. Радигін А. Розповідь про бачене і пережите. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. Київ, 2013. С. 201–240.
 23. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960. Справочник. Сост. Смирнов М.Б. Москва, 1998. 600 с.
 24. Хейфец М. Василь Стус – в українській поезії тепер більшого немає. *Іноземці про українських політв'язнів: Спогади*. Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. Київ, 2013. С. 393–481.

Отримано: 30 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 18 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vetal.galishevskiy@meta.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-145-150

Галішевський В. Участь Михайла Брайчевського в антивладному русі опору 1960-х – 1970-х років / В. Галішевський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 145–150.

УДК 94(477)«19»+929 БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Віталій Галішевський

УЧАСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО В АНТИВЛАДНОМУ РУСІ ОПОРУ 1960-Х – 1970-Х РОКІВ

Робота присвячена висвітленню громадсько-політичної діяльності Михайла Брайчевського у 1960 – 1970-х рр. У статті проаналізовано участь вченого у організаціях шістдесятників, його просвітницьку діяльність. Висвітлено позиціонування історика під час владних репресій кінця 60-х – початку 70-х років ХХ століття.

Ключові слова: Михайло Брайчевський, Клуб Творчої Молоді, шістдесятники, «Київський лист», самвидав.

Віталій Галишевский

УЧАСТИЕ МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В АНТИПРАВИТЕЛЬСТВЕННОМ ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ 1960-Х – 1970-Х ГОДОВ

В работе исследовано общественно-политическую деятельность Михаила Брайчевского в 1960 – 1970-х гг. В статье проанализировано участие ученого в организациях шестидесятников, его просветительскую деятельность. Охарактеризовано позиционирование историка во время властных репрессий конца 60-х – начала 70-х годов ХХ века.

Ключевые слова: Михаил Брайчевский, Клуб творческой молодежи, шестидесятники, «Киевское письмо», самиздат.

Vitalii Halishevskyi

MYKHAYLO BRYACHEVSKY'S PARTICIPATION IN THE DISSIDENT MOVEMENT IN THE 1960S-1970S

The work is devoted to the coverage of the public and political activity of Mykhailo Braichevskiy in the 1960s-1970s. The article analyzes the participation of a scientist in organizations of the Sixtiers, his educational activities. The position of the historian during the repression of the power of the late 60's and early 70's of the twentieth century is highlighted.

Key words: Mykhailo Braichevskiy, Creative Youth Club, the Sixtiers, «Kiev letter», samvydav.

Реформування радянського суспільства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років, яке увійшло в історію як «відлига», стало визначальним у розвитку політичного життя країни практично аж до кінця існування комуністичної партії і Радянського Союзу. Однак програма хрущовських перетворень виникла не спонтанно, не на порожньому місці. Вийшовши переможцем з найбільш кровопролитної війни в історії людства, народи, що населяли СРСР, відчули необхідність змін до більш гідного життя. Подібними настроями були пройняті всі верстви суспільства [17, с. 18]. Кінець терору породив по всій країні очікування, що незабаром отримали власну інерцію розвитку. Інтелектуали, чий післявоєнний очікування лібералізації були зруйновані ждановщиною, тепер почали боязко висловлювати надію на загальне послаблення всередині системи – «відлигу» [15, с. 340].

Будучи вже на початку 1960-х років критично налаштованим до радянської системи, М. Брайчевський зблизився з людьми, що становили першу генерацію інакодумців постсталінської епохи – шістдесятниками. У 1963 році Алла Горська, одна із засновниць знаменитого КТМ, запросила Михайла Юліановича читати для учасників Клубу лекції з історії України [21, с. 233]. КТМ було створено у 1960 році, ініціатором і президентом клубу був молодий режисер Лесь Танюк [2, с. 39].

Серед найбільш активних членів клубу особливо варто виділити Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса, Миколу Вінграновського, Івана Гончара, Аллу Горську, Сергія Параджанова, Івана Миколайчука, Юрія Іллєнка, Леоніда Осику, В'ячеслава Чорновола, Зиновію Франко, Ліну Костенко, Євгена Сверстюка, Івана Дзюбу, Леся Танюка, Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського, Григорія Логвина, Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Леоніда Грабовського, Володимира Губу, Георгія Якутовича, Миколу Стороженка, Івана Марчука, Бориса Плаксія, Віктора Зарецького, Людмилу Семикіну, Галину Севрук та ін. [14, с. 12]. Л. Алексєєва зауважує, що «постійних відвідувачів було кілька сотень людей. Деякі засідання проводили у Жовтневому палаці, що вмівав більше тисячі людей, і він бував переповнений» [1, с. 17].

Одним з напрямів діяльності КТМ було читання його членами лекцій на українську історичну та загальнокультурну тематику. Серед лекторів вирізнявся М. Брайчевський. На думку Ю. Кухарчука, «лекції Михайла Юліановича Брайчевського великою мірою посприяли тому, що діяльність КТМ, який доти займався переважно організацією культурно-мистецьких заходів, почала все більше набирати тенденцій до відродження національної культури і національних традицій, до пропаганди національних цінностей» [13, с. 121]. Як згадували слухачі тих лекцій М. Брайчевського, під час його виступів зазвичай «не те, що сісти – голці ніде було впасти» [цит. за: 14, с. 13]. Михайло Юліанович одразу і дуже органічно «вписався» у ті мистецькі кола, полонивши аудиторію глибоким знанням минулого українського народу, широтою ерудиції в різних сферах науки та культури і тим, що не боявся говорити правду, давати об'єктивну оцінку історичним подіям, історичним особам.

Діяльність М. Брайчевського в КТМ не обмежувалася поширенням історичних знань. Він брав активну участь і в інших заходах. Зокрема, був співорганізатором мандрівки автобусами «шевченківськими» місцями у травні 1964 р. Місцями зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, що працювали в національній манері (скульптор Іван Гончар, Алла Горська та ін.), музеї, приватні квартири тощо. І навіть після того, як компартійна влада припинила діяльність Клубу в 1964 році, М. Брайчевський продовжував ходити на засідання, які ще певний час проводилися вдома або в майстерні Алли Горської та її чоловіка, художника Віктора Зарецького.

КТМ не був єдиним місцем, де М. Брайчевський репрезентував своє оригінальне бачення української історії. Як член товариства «Знання» у першій половині 1960-х років він здійснював просвітницьку роботу серед міської інтелігенції. Так, у 1962 р. ним читалися лекції з історії України (зокрема, М. Брайчевський прочитав у Лаврі лекцію про князя Ю. Долгорукого) [9, арк. 13 зв.]. Більш детальних відомостей про лекційно-просвітницьку роботу М. Брайчевського у першій половині 1960-х років ми, за браком джерел, не маємо. Лише в його особовій справі, що зберігається у Інституті історії НАНУ, згадується факт читання лекцій серед трудових колективів київських підприємств, проте очевидно, що системності цей процес набув з другої половини 1960-х років.

Упродовж 1967 року він читав лекції у Спілці художників та на заводі «Точелектроприлад». У щоденнику вченого збереглися відомості про структуру його тодішніх лекцій. Будучи одним з провідних вчених України в ділянці її історії, М. Брайчевський побудував свій курс лекцій так, що хронологічно він охоплював період від появи людини на території України до середини XIII століття (занепад і зникнення з політичної карти Київської Русі). Більшість його лекцій була присвячена політичній історії Русі, проте у стандартному наборі тем із зазначеної проблематики, притаманному для історичної науки в СРСР, варто виділити кілька відхилень. Так, на нашу думку, у лекції «Про походження Київської Русі» [9, арк. 13 зв.] її автор безсумнівно презентував власну позицію, яка, нагадаємо, суперечила офіційному баченню. Важливо підкреслити, що одна з лекцій курсу була присвячена Галицько-Волинському князівству [8, арк. 9]. Зважаючи на те, що М. Брайчевський був прихильником історичної схеми М. Грушевського, а отже і його поглядів стосовно ролі Галицько-Волинської держави в українському історичному процесі, можна припускати про відповідне змістове наповнення згаданої лекції. У своєму лекційному курсі вчений багато уваги приділив культурі Давньоруської держави. На розгляд цієї проблеми він відвів 2 лекції: «Культура Київської Русі» [8, арк. 12] та «Слово о полку Ігоревім» [8, арк. 12].

З 1966 року прізвище М. Брайчевського стає відомим поза межами вузького кола фахівців – археологів та істориків, насамперед у дисидентському середовищі. Це сталося завдяки тому, що самвидав поповнився чи не найвідомішою історичною працею Михайла Юліановича – «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Саме так, поза авторським контролем, і почала поширюватися «Приєднання чи возз'єднання?». Її поява у самвидаві – класичний приклад

того, як офіціоз стимулював розвиток інтелектуального «андеграунду» і плодив інакомислячих. Протягом 1965 – 1967 рр. в Інституті історії АН УРСР готувався до друку двотомник «Історія Української РСР» – перероблений варіант двотомника, написаного в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і виданого у 1953 (I т.) – 1956 (II т.) роках. У книзі середини 1950-х рр. подавалося офіційне трактування Переяславського акту 1654 р. як «возз'єднання» України з Росією, яке утвердилося у ході відзначення 300-ліття цієї події. Термін «возз'єднання» не тільки не відповідав історичній дійсності, а й заперечував усі попередні схеми радянської офіційної історіографії, яка, як вказує Сергій Єскельчик, десь до 1950 року користувалася терміном «приєднання» [6, с. 166]. Міф Переяслава був ключовим з точки зору офіційної радянської історіографії, адже узаконював союз українського і російського народів. Однак, форма цього союзу і нерівний статус учасників викликав справедливі зауваження навіть у колах поміркованих інтелектуалів [20, с. 130]. На це й звернув увагу М. Брайчевський. Його підтримали Федір Лось, Анатолій Санцевич, Іван Гуржій та інші відомі українські радянські історики того часу. М. Брайчевському запропонували викласти свій погляд на проблему в «Українському історичному журналі», сподіваючись, що виникне суто академічна дискусія. Однак, влітку 1966 р. стаття почала розповсюджуватись у самвидаві, що стало приводом для заборони твору та репресій проти автора. Як влучно зауважив Г. Касьянов, ці події спричинили перетворення М. Брайчевського на «персону нон-грата» у академічному середовищі [10, с. 116]. До того ж М. Брайчевським всерйоз зацікавилися органи держбезпеки. Так, 4 листопада 1966 року голова КДБ УРСР Федір Никитченко доповів у ЦК КПУ про розповсюдження статті у самвидаві [18, с. 32; 19, с. 193]. За своїм викривальним змістом, рівнем осмислення злободенних питань національного минулого праця «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського стала в один ряд зі знаменитою книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Сучасні історики не дарма називають статтю М. Брайчевського одним з маніфестів дисидентського руху в Україні.

Того ж 1966 року М. Брайчевський став одним з ініціаторів вшанування 100-річного ювілею з дня народження М. Грушевського. За спогадами історика, 29 вересня 1966 року в Інституті історії АН УРСР проходив захист кандидатської дисертації археологом Б. Тимошуком, співробітником Чернігівського музею, на якому він виступав у ролі офіційного опонента. «Після захисту, як годиться, відбувся традиційний банкет, – пише М. Брайчевський, – і от, під час банкету я звернувся до присутніх: “Товариші! Сьогодні відзначається сторіччя Михайла Грушевського, найвидатнішого історика України, а може й світу. Давайте пройдемося до його пам'ятника і покладемо на нього квіти”. Моя пропозиція мала успіх – всі гаряче її підтримали і не гаючи часу рушили до Байкового кладовища [...] А було це пізнього вечора, можна сказати, поночі» [4, с. 320]. Слід сказати, що глибока пошана М. Брайчевського до напівзабороненого українського історика не була секретом для співробітників спеціальних органів. Зокрема, у меморандумі КДБ УРСР до ЦК КПУ про відгуки української інтелігенції стосовно опублікованої 30 вересня 1966 року в «Літературній Україні» статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка «Михайло Грушевський» наводяться слова М. Брайчевського, де той вказує на величезні заслуги Михайла Грушевського перед українською культурою та наукою [7, с. 233 – 234]. З цього ж часу, згідно зі спогадами Ірини Мельник, за їхнім будинком постійно слідкували агенти КДБ [23, с. 10].

У 1968 рік у житті М. Брайчевського ознаменувався початком жорсткого пресингу щодо нього. Тоді його було звільнено з Інституту історії АН УРСР формально через те, що не пройшов чергової атестації, фактично – за активну громадську діяльність. Головне звинувачення, яке висувалося історичу, – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР (Леоніда Брежнєва та Олексія Косигіна) т. зв. «Листа 139-ти», в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від курсу на деєдалінізацію, «порушення норм соціалістичної демократії» [24, с. 101]. Вченому закидали «серйозні ідейні зриви» та співчуття до «антирадянськи настроєних елементів» [7, с. 249]. До звинувачень, що висували М. Брайчевському, належав і факт публікації «Приєднання чи возз'єднання» у самвидаві. Вельми заідеологізованим був закид про наукове «оригінальнічання» та не підтримку вченим ряду принципових констант радянської історичної науки та наявність «власної думки щодо проблеми приєднання чи возз'єднання України та Росії» [7, с. 250].

Сам «лист 139-ти» був створений у рамках правозахисної кампанії під час «справи чотирьох» (суду над відомими дисидентами Олександром Гінзбургом, Юрієм Галанським, Олексієм Добровольським та Вірою Лашковою). Сам факт чергового кримінального переслідування за політичні переконання, численні процесуальні порушення в ході слідства і судового розгляду, суворість вироків,

винесених Галанськову та Гінзбургу (7 і 5 років таборів відповідно), виразний зв'язок цієї справи з попередньою судовою розправою над письменниками Андрієм Синявським і Юлієм Даніелем, – все це викликало хвилю протестів, масштаби якої не були перевершені протягом усього періоду існування в СРСР дисидентського опору. Петиційна кампанія на захист Гінзбурга і Галанського почалася ще до слухання справи в Московському міському суді. Було зібрано сотні підписів, серед яких – підписи багатьох відомих людей. Основну частину «підписантів» склали москвичі, однак, за Людмилою Алексєєвою, «Україна була єдиною з республік, що підтримала цю кампанію. Українці дали більше 18,8% від загального числа її учасників («Лист 139-ти») [1, с. 27]. Першим стояв підпис Сергія Параджанова – він не брав участі у складанні, але наполіг на тому, що має бути першим. Підписи організаторів Юрія Цехмістренка, Віктора Боднарчука, Ірини Заславської, Івана Світличного та Івана Дзюби стояли відповідно на 3, 5, 6, 9 та 11-му місцях. Прізвище М. Брайчевського було 71-им у цьому маніфесті українських інакодумців [11]. Як згадував сам Михайло Юліанович, він відмовився змінювати свою думку й фактично за це був вигнаний з Інституту історії АН УРСР [5, с. 218].

Після ряду перешкод М. Брайчевського було поновлено на роботі в 1970 році на посаду старшого наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР, де було створено Київську постійно діючу археологічну експедицію. Однак у 1972 році його праця «Приєднання чи возз'єднання?» вийшла в «тамвидаві», що й спричинило друге його звільнення з Академії наук. Ця кампанія була очолена Андрієм Скабою, колишнім секретарем ЦК КПУ, відомим ненависником української культури. У 1968 році він був позбавлений посади секретаря ЦК КПУ з питань ідеології і призначений директором Інституту історії АН УРСР. Академік Федір Овчаренко, який заступив А. Скабу на посаді секретаря ЦК, дотримувався порівняно лояльної позиції, але після усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і призначення на його місце Володимира Щербицького, змушений був піти у відставку, а його місце зайняв відомий українофоб Валентин Маланчук. Зусиллями нового керівництва ідеологічний терор набрав характеру погрому, діставши промовисту назву «маланчуківщина». Через впровадження такої політики чимало осіб (переважно з числа інтелігенції) було засуджено і заслано до концтаборів, або й знищено фізично (КДБ здійснював масштабну операцію «Блок», спрямовану проти українського національного руху). Велика кількість «незгодних» зазнали адміністративної розправи, втратили свої посади, а багато і засоби до існування. Декого помістили в психіатричні лікарні, а дехто опинився на вигнанні за кордоном. Такий розмах «великого погрому 1972 року» пояснюється тим, що окрім безпосередньо боротьби з інакомисленням, ідеологічні кампанії в СРСР виконували ще й «профілактичну» функцію знешкодження не лише «активних» інакомислячий, а й тих, хто їх підтримував.

Після «великого погрому» 1972–1973 рр., осяяного іменами Володимира Щербицького та Валентина Маланчука, в ході якого Михайла Юліановича було звільнено з Інституту археології АН УРСР [25, с. 36], його твори з бібліотек «перекочували» у спецфонди, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць, встановлено жорстку заборону на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались. Так було у випадку, коли М. Брайчевський разом із П. Толочком зініціювали видання альманаху «Київська старовина» та почали друкувати там частину роботи Максима Берлінського про Київ з коментарями Михайла Юліановича, проте відразу після виходу першого номеру журналу з ініціативи ЦК Компартії України його закрили. На М. Брайчевського було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень вилучались будь-які згадки, навіть критичні, про науковця. Пильність цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», у процесі підготовки якого історик був консультантом [25, с. 37].

Протягом 1972 – 1978 рр. М. Брайчевський був усунутий від академічної науки в СРСР, заробляючи на життя працюючи кочегаром. У цей «вільний» від роботи час у основному займався вивченням пам'яток м. Києва, консультував молодих науковців [16, с. 6]. Проте влада переслідувала й безробітного М. Брайчевського. Як уже вище зазначалося, після написання «Приєднання чи возз'єднання» особою Михайла Юліановича зацікавилася КДБ. Навіть під час важкої хвороби, яка спіткала вченого у 1972 році та кількох вкрай складних операцій він перебував під «ковпаком» радянських спецслужб. Як вказує І. Сюдюков, в лікарняній палаті, де перебував М. Брайчевський, постійно перебував замаскований під «пацієнта» агент КДБ [22].

Окрім того, у 1974 р. Голова КДБ УРСР Віталій Федорчук у доповідній записці В. Щербицькому запропонував «довірити кільком історикам-спеціалістам вивчення та аналіз статті Брайчевського [«Приєднання чи возз'єднання?»], а потім за його участі провести її детальний розбір, розкривши

наукову неспроможність, тенденційність і націоналістичну сутність її основних положень». Так, врешті і сталося. 4 липня 1974 року в Інституті історії було проведено закрите обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання і возз'єднання», на якому його колишні колеги, співробітники Інституту історії АН УРСР слухняно виконали владне замовлення. Михайлу Юліановичу закидали «ворожість», «антимарксистські погляди», «неісторичний підхід». Зокрема, Федір Лось звинуватив вченого у «наклепі на радянську науку та перекручуванні фактів» [12, с. 344]. Федір Шевченко закидав використання цитат з В. Леніна без урахування епохи їх написання, підтасовці у цитуванні його праць, а також критикував М. Брайчевського за «нефаховість» [12, с. 345]. Схожими були зауваження й інших «критиків»: Г. Симоненка, М. Котляра, П. Толочка, П. Калениченка, Г. Сергієнка, А. Шевелєва.

Однак це обговорення, по суті, закінчилося нічим, оскільки Михайло Юліанович відкинув, або спростував аргументи своїх колег-істориків. Немає необхідності аналізувати усі тези «Заключного слова» – відповіді М. Брайчевського на обговорення 4 липня 1974 року. Зауважимо лише, що усі критичні зауваги історик спростував й наголосив на своїй непричетності до публікації «Приєднання чи возз'єднання» за кордоном [3, с. 411].

Репресії режиму, його перехід від «напівтерпимості» до активних дій призвели до того, що дисидентство було загнане у глибоке підпілля. Відомих осіб, на кшталт Олександра Солженіцина, «скопом» висилали з країни; інших ув'язнювали в психіатричних «лікарнях»; деякого відправляли у виправно-трудова табори типу «Перм-43»; а багатьох просто звільняли з роботи, позбавляли житла або ж не давали їхнім дітям здобути вищу освіту. Цими акціями КДБ ефективно придушив дисидентський рух, наслідки «безглуздої» хрущовської відлиги нарешті вдалося ліквідувати. Потрапивши під маховик владних переслідувань, М. Брайчевський, все таки не припинив активної громадсько-політичної роботи, більше сконцентрувавшись на діяльності у «легальних» царинах, насамперед у сфері історико-архітектурної реконструкції та збереження пам'яток історії та культури України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва, 2012. 384 с.
2. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 39 – 60.
3. Брайчевський М. Заключне слово. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 350 – 418.
4. Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття. *Український історик*. 1996. Ч. 1 – 4. С. 319 – 321.
5. Брайчевський М. Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком. *Український історик*. 1997. Ч. 1–4. С. 217 – 221.
6. Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. 303 с.
7. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): документи і матеріали / Упоряд. С. Рубльов. Київ, 2007. 464 с.
8. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1028. 94 арк.
9. ІР НБУВ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 990, 48 арк.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. Київ, 1995. 224 с.
11. Киевское письмо 1968 г. // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології. URL: <http://www.analitik.org.ua/heap/letter/> (дата звернення: 29.11.2017).
12. Конспект закритого обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 року. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 344 – 350.
13. Кухарчук Ю. Михайло Брайчевський і українська незалежність // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. Київ, 2002. С. 120 – 125.
14. Кухарчук Ю. Просвітник українського народу. М. Брайчевський. Твори. Київ, 2004. Т. 1. С. 5 – 36.
15. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917 – 1991. Москва, 2002. 584 с.
16. Просвітник українського народу: каталог книжкової виставки (до 90-ліття від дня народження М. Ю. Брайчевського) / Н. Джус, О. Підгасцька. Івано-Франківськ, 2014. 22 с.
17. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель»: 1953 – 1964 годы. Москва, 2002. 568 с.
18. Рубльов О. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 18 – 55.
19. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.). *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.): Док. і мат.* Київ, 2007. С. 3 – 33.

-
20. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників. *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль, 2010. Вип. 5. Ч. 1. С. 126 – 133.
21. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 230 – 236.
22. Сюндюков І. Реставратор української нації. Михайло Брайчевський: історик, мислитель, державотворець. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2013/06/20/restavrator-ukrajinskoji-natsiji-myhajlo-brajchevskyj-istoryk-myslytel-derzhavotvorets/> (дата звернення: 14.11.2017).
23. Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью историк Михаил Брайчевский писал научные труды без единого черновика. Факты. 29 октября. 2002. С. 10.
24. Яремчук В. Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського. *Гілея*. Київ, 2011. Вип. 51. С. 95 – 103.
25. Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2008. С. 33 – 37.

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: denysiuk33@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-151-156

Денисюк О. Передумови формування нового освітнього центру в Острозі (1989–1994 рр.) / О. Денисюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 151–156.

УДК 321:93/94:351 (477)

Олександр Денисюк

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ НОВОГО ОСВІТНЬОГО ЦЕНТРУ В ОСТРОЗІ (1989–1994 РР.)

У статті досліджено першопочатковий етап формування нового освітнього центру в місті Острозі – відродження Острозької академії. Проаналізовано вихідні умови відродження. Охарактеризовано позитивні та негативні чинники, що впливали на формування освітнього закладу. Окреслено коло осіб, які розпочали цей процес. Простежено етапи на шляху до відродження вищого навчального закладу в місті. Показано важливість початкових чинників для подальшого розвитку університету.

Ключові слова: товариство «Спадщина», краєзнавство, колегіум, Острозька академія, відродження, вища освіта, університет, підготовче відділення.

Александр Денисюк

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЦЕНТРА В ОСТРОГЕ (1989–1994 РР.)

В статье исследованы первоначальный этап формирования нового образовательного центра в городе Остроге – возрождение Острожской академии. Проанализированы исходные условия возрождения. Охарактеризованы положительные и отрицательные факторы, которые влияли на формирование образовательного учреждения. Очерчен круг лиц, которые начали этот процесс. Простежено этапы на пути к возрождению высшего учебного заведения в городе. Показана важность начальных факторов для дальнейшего развития университета.

Ключевые слова: общество «Наследие», краеведение, коллегийум, Острожская академия, возрождение, высшее образование, университет, подготовительное отделение.

Oleksandr Denysiuk

THE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF A NEW EDUCATIONAL CENTER IN OSTROH, 1989-1994

The article investigates the initial stage of formation of a new educational centre in the city of Ostroh – the revival of the Ostroh Academy. Ostroh during the studied period are relatively small cities with under-developed infrastructure. These factors negatively influenced the implementation of the project to create an educational institution. The article shows how public opinion was formed and implemented the idea. The significant role of local lore movement in the city for the stated purpose. The initial conditions of the revival are analyzed. The positive and negative factors that influenced the formation of an educational institution were described. The circle of people who started this process is outlined. The stages on the way to the revival of a higher educational establishment in the city are traced. The importance of the initial factors for the further development of the university is noted.

Key words: society “Heritage”, regional studies, collegium, Ostroh academy, revival, higher education, university, preparatory department.

Вища освіта є одним із засобів модернізації та консолідації нації. У посткомуністичній Україні вона мала б слугувати трансформації самого суспільства. Саме освіта відіграє важливу роль в утворенні нової державної еліти, без якої неможливе функціонування держави як механізму.

Більшість дослідників відзначають, що у спадок від УРСР незалежна Україна отримала значну освітню і наукову базу, проте, якісна складова останньої, порівняно із світовими стандартами, не була настільки потужною. Незалежна Україна успадкувала від СРСР дуже деформовану систему

вищої освіти. З одного боку, ця система була достатньо розвиненою в компоненті фундаментально-природничої, технічної, медичної, педагогічної, військової підготовки. А з другого – вмонтованою в централізовану планову економіку, вона залишалась надзвичайно нечутливою до змін, вузькоспеціалізованою, мала надмірну ідеологізацію навчально-виховного процесу, звужені засади демократії. Починаючи з 1991 року, перед державою постало завдання унормувати діяльність цієї системи в нових соціально-політичних умовах, збалансувати її з потребами перехідної економіки і суспільства [15].

Протягом 1990-х рр. низкою законів, указів Президента України, постанов уряду та відомчих нормативних актів цей перший етап перетворення системи освіти загалом було здійснено. Законодавчо унормовано гуманізацію та демократизацію вищої школи, діяльність приватних навчальних закладів, ступеневу освіту, систему ліцензування й акредитації ВНЗ, децентралізацію й регіоналізацію управління освітою, нову структуру напрямів і спеціальностей підготовки, посилено вплив громадськості на прийняття рішень у сфері освітньої політики тощо.

Проте, слід відмітити і той факт, що зміни системі вищої освіти досить часто носили суто «косметичний» характер. І, загалом, попри декларовані зміни, варто дослухатися до думки американського дослідника Роберта Сکیدельського про те, що «в посткомуністичних країнах суспільні інститути, які мають забезпечувати майбутнє [цих країн], не матимуть вибору як будуватися із рештків зруйнованої системи» [Цит. за 23, с. 66]. У випадку із системою вищої освіти України постає питання: чи вона починає перебудовуватися, чи залишається частиною уже неіснуючої системи. У цьому разі варто погодитись із концепцією трансформації освіти, згідно якої, на противагу старій системі, утворюється нова, що розпочинає боротьбу за вплив у суспільстві. Таке утворення паралельних інституцій розглядає, досліджуючи історичну науку в сучасній Україні Георгій Касьянов. Він зазначив, що «нові кадри, які не можуть реалізуватися у старій системі і, відповідно реформувати її, створюють свої власні цілком нові інституції (до слова він також розглядає процес мімікрії молодих науковців до правил гри старого істеблішменту)» [17].

Незважаючи на свою провінційність, Острог творив потужне культурне поле. У період «перебудови» в місті виникло культурно-історичне товариство «Спадщина», що об'єднало місцеву інтелігенцію. Його члени, власне, і висунули ідею відродження Острозької академії. На той час ця ідея здавалася чистою утопією й зустрічала нерозуміння, й, подекуди, відверту протидію. Проте, завдяки зусиллям небайдужих людей, її вдалося реалізувати.

Варто відзначити, що відродження Острозької академії стало можливим лише в 1994 р., у часи незалежної України, коли почали цінуватися набутки нашої національної освіти і з'явилося розуміння необхідності їхнього відновлення. Хоча з економічної точки зору це був не найкращий час для подібних починань.

В історичних працях період відновлення академії в Острозі представлений роботами В. Трофимовича [20; 21; 22], М. Грищука [13], М. Близняка [21], О. Мельника [18; 22], Я. Бондарчук [11] та ін. Проте варто наголосити, що початковий етап, а саме передумови відродження ще не були розглянуті комплексно. Варто виокремити, що значну наукову новизну дослідження складають матеріали з архіву Музею Національного університету «Острозька академія» [1–9].

Метою статті є комплексне висвітлення передумов створення нового освітнього центру в Острозі, а саме відродження Острозької академії.

Ідея відновлення виникла саме тоді, коли, як здавалося в м. Острозі було не до відродження культурних надбань минулого. Місто погрузло в адміністративних проблемах та комунальному безладі. Воно замерзало взимку та відчувало спрагу влітку. 75% будинків не були підключені до водомереж та каналізації, а про газифікацію вулиць годі було і мріяти [13, с. 5]. В такій складній ситуації з метою повернення національної культурної спадщини Острога в 1989 році місцевим краєзнавцем і громадським діячем Петром Зотовичем Андруховим було створене краєзнавче товариство «Спадщина». Воно постало із «Клубу любителів історичної книги», який функціонував у місті з 12 березня 1987 р. з тематичною спрямованістю вивчення і пропаганди історичної літератури [3, с. 51]. Товариство об'єднало вчителів, лікарів, працівників культури. Невеликий спочатку гурток ентузіастів зробив величезну роботу. За підтримки голови міськради М.В. Грищука та завідувача кафедри джерелознавства та історіографії Дніпропетровського університету, доктора історичних наук, професора корінного острожанина М. П. Ковальського «Спадщина» в 1990 році започаткувала проведення наукових конференцій «Острог на порозі 900-річчя», що були підготовкою до святкування 900-річчя

міста у 2000 році, а також видання їхніх наукових матеріалів, які стали цінним джерелом із краєзнавства. Конференції отримали визнання в Україні та за її межами. До Острога приїжджали науковці з Дніпропетровська, Києва, Львова, Луцька та багатьох інших міст, навіть із-за кордону. Але було на них мало острожан. Можна було не один раз розчаруватися і зневіритися. Але Петро Зотович уперто продовжував штурмувати, як він сам говорив, «безкультурну Bastilію» [11, с. 1]. Окрім цього, вже в радянські часи такі вчені-острогознавці, як Микола Ковальський, Ярослав Ісаєвич, Ігор Мицько, поглиблено вивчали інтелектуальну спадщину Острозької академії. «Тим самим, – підкреслював Володимир Трофимович, – вони, з одного боку, сигналізували науковій громадськості і всім небайдужим до історичного минулого України про вкоріненість освітніх традицій українського народу, а, з іншого, будували підмурівок історичної легітимності і виправданості прагнення до створення вищої школи саме в Острозі» [20, с. 153]. Фактологічне підкреслення такої історичної вагомості міста та ще й в самому Острозі мало створити певний імпульс у середовищі науковців, інтелектуалів, які брали участь у конференціях. Сприяла цьому також вдало організована культурна програма для учасників заходу. Про один з таких форумів у 1993 р згадував А. Санцевич: «Ми оглянули історичні пам'ятки міста, про які вже чимало написано... Постояли біля пам'ятного знаку на місці Острозького колегіуму, ще не знаючи, що скоро він оживе...» [Цит. за: 18, с. 7].

З метою пожвавлення громадського життя містян при міськраді була створена «Координаційна рада по відродженню Острога» у складі міського голови Грищука М. В., краєзнавця Андрухова П. З., секретаря ради Захарчук Н. Д., директора Острозького державного історико-культурного заповідника Позіховської С. В., директора Острозької середньої школи № 1 Михальчука М. Т. Вона розробила програму відродження м. Острога, якою передбачалося вирішення низки питань, серед яких і відродження Острозької академії [13, с. 47].

Товариство «Спадщина» та міська Рада проводили ґрунтовну роз'яснювальну роботу безпосередньо із жителями міста. Вони залучали науковців з України та скликали острожан усього світу до Острога для вирішення найважливішої проблеми відродження академії. Прикладом у цьому питанні стали кияни, які поетапно, але наполегливо відроджували Києво-Могилянську академію. 19 вересня 1991 року було видано розпорядження Голови Верховної Ради України Л.М. Кравчука «Про відродження Києво-Могилянської академії», а 24 серпня наступного року відбулося офіційне відкриття Університету «Києво-Могилянська академія» і посвята перших студентів [3, с. 82]. Саме на базі цього закладу у майбутньому відродиться Острозька академія, як вищий навчальний заклад.

Слід зазначити, що у кінці 1993 року, підбиваючи підсумки діяльності товариства «Спадщина» за попередні чотири роки діяльності, мер міста М. Гришук констатував, що вже настала пора заявити про відродження академії. Тим більше, що тоді в українському уряді були особи, які могли підтримати прагнення острожан про відродження цієї святині всеукраїнського значення [13, с. 81].

У вересні 1993 року з ініціативи П.З. Андрухова відбувся 1 з'їзд острожан. Його відкрив М.В. Гришук. У своєму виступі він наголосив на необхідності відновлення Острозької академії. Свої думки стосовно цього висловив і професор М.П. Ковальський. Він зазначив: її потрібно відроджувати навіть на громадських засадах і запевнив, що співробітники Дніпропетровського університету стануть першими викладачами [1, арк. 2-3]. Оцінюючи внесок Миколи Павловича у початковий період становлення академії, В.П. Яремчук (острозький дисертант ученого, нині – доктор історичних наук, професор) підкреслив: «Його роль полягала у тому, що він мав неабиякий досвід якісної вузівської роботи, якої бракувало на перших порах багатьом першим співробітникам університету – вчителям місцевих шкіл, молодим аспірантам. Також не слід забувати про те, що ядро викладацького складу «ранньої академії» складали значною мірою його учні. Для істориків України (та й для діаспори) прізвище Ковальського було своєрідним маркером того, що це – не черговий провінційний вуз-одноденка» [Цит. за: 22, с. 69].

Постановою з'їзду був створений організаційний комітет, до складу якого увійшли П.З. Андрухов, М.П. Ковальський, М.В. Гришук, представник Президента в Острозькому районі О. І. Мартинюк, директор будинку культури м. Острога Л.С. Трусик, директор школи № 1 М.Т. Михальчук, завідувач районного відділу освіти С. І. Василюк, кандидат медичних наук М. П. Кушнір [11, с. 3].

13 жовтня 1993 року відбулися збори інтелігенції Острога. На них прибули, згідно зі списком реєстрації, 92 особи [13, с. 64]. Одним із найважливіших питань на порядку денному було відродження академії. Постанова зборів стала основою для звернення до Президента України Л.М. Кравчука. Щоправда, на зборах були і скептичні зауваження, зокрема вчитель О. Мазур взагалі висловив сумнів

про те, хто буде вчитися в тій академії, тому що ніхто не показує її перспективи [2, арк. 3]. Подібні песимістичні думки довгий час побутували у громаді міста. Як зазначає теперішній проректор із навчально-виховної роботи Руслана Каламаж, коли вона тільки йшла працювати у 1994 році в університет, її запитували: «Скажіть чесно, ви зможете досягти рівня хоча б гарного ПТУ» [9]. Крім того, Острог був занедбаним містом. За радянських часів у ньому були відкриті такі заклади, як обласні психоневрологічна лікарня, тубдиспансер, школи для дітей з вадами слуху та розумово відсталих. Тому відкриття тут вищого навчального закладу було справді фантастичною ідеєю, в яку мало хто вірив. Як згадував Петро Кулаковський, «починалося все з нічого і з фантазій. Труднощі були цілодобово, але було дуже багато щирості і це підкуплювало» [Цит. за 21, с. 100].

Наступним кроком острожан у цьому питанні була організована у жовтні 1993 року зустріч міського голови м. Острога Гришука М. В. із віце-прем'єром з питань гуманітарної політики Жулинським М. Г. У листі, переданому останньому, міський голова від імені всіх острожан поділився своїми роздумами щодо відродження української історії та культури.

Тут було детально описано стан тогочасного Острога, в якому замість освіти зведено психлікарні та допоміжні школи. Відзначено роль міста і його вагомий внесок в українську історію. Наголошено, що в ньому є сили, які працюють над духовним та національним відродженням, зокрема товариство «Спадщина». М. Жулинському запропонували виступити в уряді з ініціативою відродження в Острозі академії як вищого гуманітарного закладу та перетворення міста на центр міжнародного туризму. Він підтримав звернення та запевнив, що буде робити все можливе, аби вирішити порушені громадськістю міста питання, а також запропонував подати на розгляд Кабінету Міністрів та Президента України відповідні документи.

Про свою підтримку відродження в Острозі вищої школи заявила низка українських вчених [13, с. 82-83]. Проте, усього цього було недостатньо. Потрібно було підготувати відповідне обґрунтування і погодити все у владних вертикалях. Окрім того, паралельно велися консультації із провідними вченими України. Особливо плідною стала зустріч з ректором університету «Києво-Могилянська академія» В'ячеславом Брюховецьким, який на прохання віце-прем'єра М. Жулинського дав згоду взяти під свою протекцію острозький навчальний заклад і особисто клопотався перед Президентом України [3, арк. 1].

18 січня 1994 року на розгляд сесії Острозької міської ради було винесено питання «Про відновлення славнозвісної Острозької академії». Депутати одноголосно прийняли ухвалу про порушення клопотання перед Президентом України Л. Кравчуком розглянути питання про відродження державного університету «Острозька академія» та бути його протектором. Окрім того, була підготовлена історична довідка та обґрунтування для її відновлення [13, с. 84-85]. Воно було передано Представнику Президента України в Рівненській області Р.Д. Василюшину з проханням порушити дане питання перед Л.М. Кравчуком.

Уже після погодження проекту Указу Президента України відповідними міністерствами та відомствами щодо відродження Острозької академії стався конфлікт між місцевою владою, з одного боку, та педагогічним колективом і батьками учнів школи № 4, яка мала відійти до академії, з іншого [4; 13, с. 87]. Через це процес із відновленням дещо затягнувся. Лише по вирішенню цього і інших питань 12 квітня 1994 року був підписаний і оприлюднений Указ Президента України Л.М. Кравчука «Про утворення Острозького колегіуму», в якому вказувалось: «... Підтримати ініціативу Представника президента у Рівненській області, Острозької міської ради народних депутатів, Університету Києво-Могилянська академія та утворити Острозький колегіум як спеціалізований навчальний заклад» [5].

4 травня 1994 року до Острога прибула представницька делегація на чолі із М.Г. Жулинським. Остання мала розглянути питання «Про статус Острозького колегіуму та практичні заходи щодо організації його роботи». Обговоривши його, члени комісії прийняли такі рішення: визначити за доцільне розбудовувати Острозький колегіум як спеціалізований вищий заклад III рівня акредитації та створити умови для його самоврядності. А групі у складі Представника Президента в Рівненській області та голові міської ради м. Острога, голові робочої групи Г.Т. Харчуку і ректору УКМА В.С. Брюховецькому слід узгодити до 1 червня 1994 року кандидатуру ректора-організатора Острозького колегіуму. А вже до 1 липня того ж року потрібно визначити напрямки підготовки бакалаврів і спеціалістів на початковий період його роботи; виконавчій дирекції закладу рекомендувалося з метою завчасного і якісного формування майбутньої категорії студентів з 1 жовтня 1994 року організувати підготовчі курси або відділення. Комісія узгодила низку інших актуальних питань. Не-

вирішеним залишалося, хто очолить ще не існуючий заклад? Як згадував тогочасний мер Острога: «Претендентів вистачало, але ректором мала стати тільки людина смілива, самовіддана і впевнена у своїх силах. На зустріч з Миколою Жулинським та В'ячеславом Брюховецьким вмовили поїхати декана педагогічного факультету Рівненського педагогічного інституту Ігоря Пасічника. Після цієї зустрічі Брюховецький зателефонував до мене і сказав: «Роби, що хочеш, а Пасічник повинен погодитись. Це та людина, яка нам потрібна» [Цит. за: 19]. Зі слів Ігоря Демидовича, він погодився, хоча тоді ще не знав, що побачить в Острозі. Багатьох людей вмовляли на цю посаду, але, коли вони приїжджали сюди і бачили ті руїни, не хотіли залишатися тут [16]. Інші керівні посади посіли Ігор Володимирович Грицюк – проректор з адміністративно-господарської частини (в 1998 році його змінив на цій посаді Гришук М.В.); Василь Миколайович Жуковський – проректор з навчально-виховної роботи; Микола Павлович Ковальський – проректор з наукової роботи; Наталія Анатолівна Банацька – директор підготовчого відділення.

У жовтні 1994 року в Острозькому вищому колегіумі розпочався прийом документів на підготовче відділення. У листопаді відбулися співбесіда і вступне тестування. Абітурієнти складали тести при вступі з таких предметів: українська та англійська мови, історія України, історія української літератури, основи економічних знань, математика [10]. 100 абітурієнтів стали слухачами підготовчого відділення. За результатами тестових випробувань 53 із них були зараховані в групи планового набору, а 47, які не набрали необхідної кількості балів, стали слухачами підготовчого відділення. Навчання на підготовчому відділенні тривало 7 місяців (з грудня 1994 року по червень 1995) [7]. Проте, за цим здавалось успіхом починання вищої школи в Острозі стояла наполеглива праця тих, хто повірив у цю ідею. Як пригадує В.Жуковський, «у 1994 р. ми з Ігорем Пасічником підготували оголошення про те, що Острозький вищий колегіум набирає слухачів на підготовче відділення... Ігор Демидович підсаджував мене, і ми розклеювали ці оголошення на стовпах на залізничному вокзалі у Рівному» [Цит. за: 12]. Цей спогад ілюструє величезне бажання колективу майбутнього закладу перемогти зневіру оточуючих і зацікавити абітурієнтів. Перші слухачі підготовчого відділення виявились такими ж натхненними як і колектив на той час Вищого колегіуму. В символічному альбомі-посланні вони, звертаючись до наступних поколінь студентів, передають запал до ідей Острозької академії і величезну любов до своїх викладачів, а також бажають відродити місто Острог до його колишньої величі [8, арк.4-5,19].

Таким чином, ідея, що виникла в середовищі інтелігенції міста Острога, котра гуртувалася довкола краєзнавчого товариства «Спадщина», знайшла своє втілення у відродженні Острозької академії. Її головним ініціатором виступив голова товариства Петро Андрухов. Вагому роль у цьому процесі відіграло проведення краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». Було залучено як місцеву громадськість, так і отримано підтримку від науковців та громадських діячів з України та за кордону.

Список використаних джерел та літератури:

1. Матеріали з фондів музею історії Національного університету «Острозька академія». Товариство Спадщина. Протокол проведення 1 з'їзду острожан. 5 арк.
2. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Товариство Спадщина. Протокол зборів інтелігенції м. Острога. 6 арк.
3. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Офіційне листування Острозької академії. Лист ректора УКМА Брюховецького В. до Президента України Кравчука Л. М. 1 арк.
4. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази. Звернення педагогічного, учнівського та батьківського колективу Острозької СШ № 4 до міністра освіти п. Таланчука від 4 квітня 1994 р. 12 арк.
5. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази Указ Президента України від 12 квітня 1994 р. № 156/94 «Про утворення Острозького колегіуму». 1 арк.
6. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази, розпорядження №166 «Про організаційний комітет по підготовці до відкриття Острозького вищого Колегіуму». 1 арк.
7. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Установчі документи, заяви, звернення, укази. Інформація про результати прийому на підготовче відділення Острозького Вищого колегіуму. 3 арк.
8. Матеріали з фондів музею історії НаУОА. Альбом випускників Підготовчого відділення ОВК у 1994-1995 «Як все починалось». 20 арк.
9. Особистий архів Трофимовича В. В. Спогади Каламаж Р. В. 1 арк.
10. Банацька Н. Перша сходінка до висот науки. *Життя і слово*. 1995. 1 липня. С. 4.
11. Бондарчук Я. Відродження Острозької академії. *Острозька академія*. 1998. Ч. 30. С. 8.

12. Данилюк О. Острозькій академії – 20 років: хто і як віродив перший університет Східної Європи. URL: <http://ogo.ua/articles/view/2014-08-31/50051.html> (дата звернення: 12.06.2017).
13. Грищук М. Роль членів територіальної громади у процесі відродження міст України (на прикладі м. Острога): навч. посіб. Острог, 2003. 123 с.
14. Жуковський В. Острозький Вищий Колегіум. Волинь. 9 червня 1995. С. 6.
15. Згуровський М. Українська освіта на зламі суспільного розвитку *Дзеркало Тижня*. 2013. № 5. URL: <https://dt.ua/EDUCATION/vischa-osvita-na-zlami-suspilnogo-rozvitku.html> (дата звернення: 12. 06.2017).
16. Капсамун І. Ігор Пасічник: Я просто ректор. *День*. 2008. 18 жовт. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/igor-pasichnik-ya-prosto-rektor> (дата звернення: 12.06.2017).
17. Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты. *Ab Imperio*. 2003. № 2. С. 491–519.
18. Мельник О. Внесок Миколи Ковальського у відродження Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2015. Вип.24. С. 5-10.
19. Решетилова О. ...+15. Вітаємо! Цікаві сюжети з життя відродженої Острозької академії. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/15-vitaiemo> (дата звернення: 10.07.2017).
20. Трофимович В. Відродження і поступ Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2002. Вип.2. С. 153-166.
21. Трофимович В., Близняк М. Кафедра історії імені Миколи Ковальського: становлення і поступ. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2012. Вип.19. С.99–110.
22. Трофимович В., Мельник О. Життя заради науки (До 85-річчя з дня народження видатного українського історика Миколи Ковальського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 49-86.
23. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ, 2013. 552 с.

Отримано: 26 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 16 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: svitlana_muravska@i.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-157-161

Муравська С. Музейні заклади системи вищої освіти у незалежній Україні / С. Муравська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 157–161.

УДК 069.015 (477)

Світлана Муравська

МУЗЕЙНІ ЗАКЛАДИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття є спробою проаналізувати основні тенденції розвитку музейної справи у середовищі вищих навчальних закладів у добу незалежної України. Підкреслюється, що найбільшою мірою трансформації торкнулися музеїв історії, оскільки останні перестали бути інструментом ідеологічно-патріотичного виховання. Характерними рисами цього періоду є створення меморіальних музеїв, зростання кількості історичних, мистецтвознавчих та галузевих «храмів муз». Натомість відбулося скорочення кількості та персоналу природничих музеїв.

Ключові слова: музей, колекція, вищий навчальний заклад, університет.

Светлана Муравская

МУЗЕЙНЫЕ УЧРЕЖДЕНИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ

Статья является попыткой проанализировать основные тенденции развития музейного дела в среде высших учебных заведений в эпоху независимости Украины. Подчеркивается, что в наибольшей степени трансформация коснулась музеев истории, поскольку последние перестали быть инструментом идеологическо-патриотического воспитания. Характерными чертами этого периода является создание мемориальных музеев, рост числа исторических, искусствоведческих и отраслевых «храмов муз». В то же время произошло сокращение количества и персонала музеев естествоведческого профиля.

Ключевые слова: музей, коллекция, высшее учебное заведение, университет.

Svitlana Muravska

MUSEUM INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDEPENDENT UKRAINE

The article is an attempt to analyze the main tendencies of the development of museums of higher educational establishments in the era of independent Ukraine. It is emphasized that the museums of history were the most affected by the transformation, because ceased to be an instrument of ideological and patriotic upbringing. The features of this period are the creation of memorial museums devoted to figures, which could not be presented through existing stamps in the Soviet period, the growth of the number of historical, art and branch “temples of muses”. Instead, there was a decrease of the number and staff of natural museums. It coincides with the European tendencies of the university museums development.

Key words: museum, collection, institution of higher education, university.

За даними Державної служби статистики в нашій державі функціонує 576 музеїв [5], однак мова йде про ті з них, які знаходяться у державній та комунальній власності. Ці дані ідуть врозріз із думкою громадських експертів, які вказують цифру 5 850 музеїв усіх форм підпорядкування [14, с.138]. Окреслити, яку частину серед них представляють музеї та колекції ВНЗ проблематично, оскільки огляди музеїв системи МОН України, які проводяться кожні три роки, охоплюють тільки зареєстровані підрозділи, які, за підрахунками автора статті, становлять менше 40 % всіх категорій «храмів муз». Всеукраїнського огляду таких збірок за 26 років незалежності не проводилося, тому підрахунки їхньої загальної кількості відносні, хоча наводиться цифра в межах 500 [14, с.138; 16, с.143]. Однак відсутність інтересу держави до музеїв ВНЗ не є показником значення таких структурних

підрозділів у функціонуванні вищої школи, зрозуміти яке можна тільки на тлі динаміки їхнього розвитку, котра зазнала відчутних змін після 1991 р. Такий стан речей обумовлений як суспільно-політичними подіями у країні, так і світовими тенденціями поступу університетського музейництва.

Українська історіографія генези музейної справи у середовищі вищої освіти, в т.ч. часів незалежності, залишається недостатньо заповненою, представлена переважно нарисами з історії та оглядами окремих експозицій у матеріалах конференцій [12; 16]; деякі публікації розглядають такі «мусейони» в руслі музейної педагогіки [3; 8] або як окрему категорію громадських музеїв [2; 15]. На сьогодні у вітчизняній історіографії відсутні праці, де був би представлений комплексний погляд на проблему, чим і обумовлюється актуальність даної публікації.

Мета дослідження – окреслити тенденції розвитку музейних установ вищих закладів освіти сучасної України.

Музейні заклади системи вищої освіти представляють собою окремий сегмент культурного простору України. За своєю природою такі збірки – цілком відмінне явище, порівняно із аналогами інших форм підпорядкування. Вони являють собою соціальну інституцію, яка формується на базі вищої школи шляхом накопичення предметів, які використовувалися або продовжують використовуватися у навчальному, дослідницькому процесах або сприяли (сприяють) створенню надихаючого середовища для розвитку студентів. Уже неодноразово піднімалися питання, в т.ч. у резолюціях наукових конференцій, про необхідність на законодавчому рівні виділити їх із загальної когорти музеїв, які перебувають у структурі Міністерства освіти і науки України та забезпечити принаймні на юридичному рівні відповідні умови для діяльності [12, с. 89; 16, с. 404].

Упродовж радянського періоду історії музеї пройшли складний шлях трансформації із обов'язкових структурних підрозділів ВНЗ із відповідним забезпеченням, до збірок на громадських засадах, що значно знизило їхнє реноме. Навчальну місію продовжували виконувати лише музеї природничого профілю, однак їхня кількість становила зaledве третину всіх існуючих на той час музеїв. Натомість решта, у рамках дії нормативних документів, прийнятих у вищих ешелонах влади, перетворилися на майданчики ідеологічної пропаганди.

Нова політико-економічна ситуація у роки «перебудови» обумовила кризу та складний процес модифікації музейної сфери. Суспільно-політична «відлига», пом'якшення партійного диктату, відносна свобода слова, утворення різноманітних громадських організацій неминуче вплинули і на університетське життя, адже часто саме науково-педагогічні працівники ВНЗ були ковалями тих змін, які відбувалися. Глибинні процеси переосмислення і розбудови всього суспільного устрою на демократичних засадах не могли не обумовити перемены у механізмах висвітлення історії вищої освіти як елементу минулого; розпочалося переоформлення і перепрофілювання уже діючих музейних установ [11, с. 9]. У 1990 р. Міністерством культури УРСР було прийнято «Типове положення про музей, що працює на громадських засадах в УРСР». Визначення «громадського музею» в новому документі практично не змінилося порівняно із Положенням 1978 р., як і статус музеїв ВНЗ, які були прирівняні до музеїв, що працюють під безпосереднім керівництвом органів культури, музеїв підприємств та шкільних музеїв [2, с. 20].

Після 1991 р. перед музеями ВНЗ постали складні завдання модифікації та інтеграції в сучасний український культурний простір, оскільки основні базові завдання радянського періоду, що лежали в основі всіх форм діяльності громадських музеїв і передбачали ідеологічно-агітаційну мету, втратили актуальність [15, с. 108]. Процес перепрофілювання музеїв, який розпочався ще у другій половині 1980-х рр., набрав обертів, реекспозиції та нові виставки почали базуватися на матеріалах, які висвітлювали маловідомі сторінки історії, які раніше часто були забороненими. Яскравим прикладом є створення музею Степана Бандери у Львівському національному аграрному університеті [4, с. 8].

Упродовж 1990-х рр. в Україні при вузах утворилося більше десяти історичних музеїв, з них частина – етнографічних, та чотири мистецтвознавчих. До цього переліку входять музейні колекції Центру культурології Вінницького національного технічного університету, народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, музей етнографії Волині і Полісся Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки, музей текстилю імені Каталіни Полоні Закарпатського угорського інституту ім. Ракоці II та ін.

Зміна освітнього простору, пов'язаного із його перевлаштуванням, згідно нових засадничих принципів існування в демократичній державі призвела до появи ряду ВНЗ на базі коледжів, інститутів і факультетів та низки вищих шкіл приватної форми власності. Це обумовило тенденцію щодо

створення музеїв історії, оскільки адміністрація установ, які розпочали самостійне життя, намагалася презентувати новий юридичний статус як логічний результат історичного розвитку. Залежно від бачення ректоратом місії музею його роль серед мережі інших підрозділів відрізнялася, що впливало на поповнення фондів музею, вимоги до керівника, зрештою, і на безпосередній розвиток. Наприклад, після відродження у 1994 р. Острозької академії ректор І.Д. Пасічник поставив амбіційне завдання глорифікувати історію краю і ВНЗ, не остання роль у цьому процесі відводилася саме музею [10]. Схожа ситуація в меншому масштабі була і у випадку створення народного музею історії Харківської гуманітарної університету «Народна українська академія» В.І. Астаховою [1, с. 6].

Іншим аспектом змін, які відбувалися у музейній справі в 1990-х рр., стало те, що в умовах складної фінансової ситуації вищі школи намагалися економити на всіх статтях свого бюджету і дуже часто музеї та колекції потрапляли в це число. За таких обставин останні опинялися між молотом і наковаленью, оскільки, з одного боку, зважаючи на неактуальний з точки зору політичних змін текстовий матеріал вимагав нагальної реекспозиції музейного простору, а з іншого – музеї вимагали відповідного фінансування, на що адміністрація ВНЗ не давала своєї згоди. Через економічну кризу в країні, перша половина 1990-х рр. характеризувалася своєрідним затишшям у музейній справі, коли вузівські музеї практично не створювалися. Ситуація почала докорінно змінюватися на краще тільки в другій половині останнього десятиліття ХХ ст. В цей період особливо гостро стала проявлятися роль окремих музейних працівників, які працювали за покликом серця, які очолювали музеї і розвивали його всупереч існуючим обставинам, оскільки робота в музеї, яка проводилася на громадських засадах, у складних 1990-х рр. не особливо приваблювала освітян.

Негативно на діяльності вузівських музеїв в цей час позначилася чинність «Положення про музей при закладі системи Міністерства освіти України» 1997 р., яке закріпило їхній громадський статус і урівняло завдання шкільних музеїв та музеїв ВНЗ. Цей документ зіграв злий жарт із персоналом вказаних підрозділів. Адже згідно з типовим положенням про музей ВНЗ 1984 р. було чітко визначено приналежність документів і матеріалів до державної частини Музейного фонду. Також п. III-4 цього Положення дозволяв ввести на допомогу завідувачому музеєм навчально-допоміжний персонал. Багато «мусейонів», користуючись вказаним документом, змогли вирішити низку проблем: стати структурним підрозділом ВНЗ, збільшити кількість персоналу тощо. Саме ці напрацювання 1980-х рр. і були нівельовані наслідками дії Положення 1997 р., коли в умовах економії коштів музеї виводилися із структури вищої школи, ліквідовувалися посади завідувачого (директора) музею, а співробітників переводили на інші посади – інженерів, старших лаборантів, викладачів на 0,5 ставки [6, с. 155]. Згідно Наказу № 1282 Міністерства освіти та науки від 6.11.2014 згаданий нормативний документ втратив чинність. Проте профільне міністерство не запропонувало альтернативної заміни. На сьогодні введено в дію лише інструкцію, яка регулює діяльність музеїв при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах [9].

Відсутність диктату зверху, щодо утворення музеїв та їх використання як елементу ідеологічної пропаганди, позитивним чином вплинуло на різноманіття та кількість українських музеїв вищої школи. До тенденцій розвитку музейної справи, які беруть початок у середині 1990-х р., можна віднести:

– Протягом окресленого періоду активно формуються музеї історії вищів, де на зміну шаблонам радянського зразка прийшли стандарти новітньої доби, що насамперед простежується у відсутності ідеологічної складової. Експозиція музеїв цієї категорії зазвичай не відзначається оригінальністю і не виділяється серед загалу. Традиційно вона поділена на експозиції згідно з етапами розвитку ВНЗ, ілюстрована фотоматеріалами та текстовими документами, зазвичай копіями.

– Через нарізлу потребу, в нових умовах української дійсності, унаочнити історію багатьох відомчих вищих шкіл, як інструмент виховання молодого покоління, у кілька разів зросло число галузевих музеїв. Наприклад, народний музей Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України, музей історії українських спецслужб Національної академії Служби безпеки України, музей адвокатури Академії адвокатури України та інші.

– Із поступовим зростанням темпів появи музеїв, спостерігається формування гуманітарних музеїв з різноманітним наповненням експозиції. З-поміж інших це стосується лінгвістичного музею КНУ ім. Т. Шевченка, музею миру Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем'янчука, музею культури, освіти та еволюції туризму Львівського інституту економіки і туризму, музею історії грошей та банківництва Університету банківської справи Національного банку України та ін. Аналогічна тенденція поширюється і на етнографічні та археологічні музеї.

– Новим аспектом, у сучасному розвитку музейництва загалом і університетського зокрема, є відкриття меморіальних музеїв. Епоха прославлення одіозних вождів відійшла в минуле, створивши можливість піднести пам'ять про видатних людей без партійних директив. У випадку вищої школи мова йде передусім про осіб, які відіграли помітну роль в історії конкретного вузу, як-от музей В.М. Верховинця та українського народного хору «Калина» Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, дві кімнати-музеї А. Макаренка – у згаданому полтавському виші та Сумському державному педагогічному університеті ім. А.С. Макаренка, музей Йосипа Сліпого в Українському католицькому університеті та ін.

– У окремих випадках при університетах створюються комплексні музеї, що певною мірою відображає європейську тенденцію розміщення всіх музеїв і колекцій певного університету під єдиною «парасолькою» з метою спрощення управління ними [17, р. 146-147]. Однак, нині в Україні є тільки кілька університетів, адміністрація яких підвищила статус музейних комплексів із метою активізації їхнього розвитку. Це, зокрема, музеї Національного університету «Острозька академія» (НаУОА), Харківської академії міського будівництва, Вінницького національного технічного університету.

– Спостерігається активне оформлення художніх галерей та накопичення декоративних колекцій у закладах вищої освіти з метою долучення студентів до пізнання світу прекрасного. При мистецьких закладах створюються художні галереї, які таким чином презентують доробки своїх студентів. Мова йде про збірки Львівської національної академії мистецтв, Центру культурології Вінницького національного технічного університету, галереї НаУОА, Харківської національної академії міського господарства, Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» та ін.

– У зв'язку з використанням віртуальних аналогів збірок значно сповільнилися темпи утворення природничих музеїв, що співпадає з загальноєвропейською тенденцією [17, р. 123], проте в українських реаліях є дещо запізнілою в часі. Формування ж та підтримка в належному стані колекцій (часто досить великих за обсягом) вимагає чималих коштів.

Таким чином, суспільно-політичні зміни, які відбулися після проголошення Україною незалежності, значною мірою вплинули на розвиток музейної справи у середовищі ВНЗ. Кількість таких музеїв, з огляду на громадський статус, перебувала в залежності від фінансово-економічної ситуації в державі, що обумовило скорочення їх числа у першій половині 1990-х рр. і поступовим зростанням кількості, яке триває досі. Найбільшою мірою трансформації торкнулися музеїв історії, оскільки останні перестали бути інструментом ідеологічно-патріотичного виховання і отримали свободу вибору у наповненні експозиції. Характерними рисами цього періоду є поява меморіальних музеїв, присвячених постатям, про які в радянський період не могла йти мова через існуючі штампи та зростання кількості історичних, мистецтвознавчих та галузевих «храмів муз». Натомість відбулося скорочення кількості та персоналу природничих музеїв і цей процес триває досі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Астахова В.І. Символика и традиции в жизни НУА. *Символика и традиции в деятельности вузовских музеев: очерки о деятельности музеев истории высших учебных заведений г. Харькова*. Харьков, 2008. С. 5-8.
2. Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. Київ, 1979. 197 с.
3. Гайда Л.А. Музей у навчальному закладі. Київ, 2009. 128 с.
4. Гоць П. Н. Музей Степана Бандери в Дублянах. Львів, 2005. 74 с.
5. Державна служба статистики. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/cltr_rik/cltr_u/cltr_u.html (дата звернення: 10.12. 2017).
6. Калиниченко И.В. Об усовершенствовании организационных и правовых основ деятельности музеев при высших учебных заведениях г. Харькова. *Університетські музеї: європейський досвід та українська практика. Матеріали конференції (6-7 жовтня 2011 р., м. Київ)*. Ніжин, 2012. С. 151—159.
7. Крук О.І. Развитие музейной сферы в Украине (конец 1950-х – 1980-ти рр.). : автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2000. 20 с.
8. Медведева І.М. Організаційно-педагогічні засади діяльності музеїв у вищих технічних навчальних закладах : дис... канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 256 с.
9. Наказ Міністерства освіти і науки України № 1195 «Про затвердження положень про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14#n16> (дата звернення: 10.12. 2017).
10. Особистий архів автора. Інтерв'ю із ректором Національного університету «Острозька академія» І.Д. Пасічником від 24.01.2014 р.

11. Перейма Л. Громадські музеї Львівщини: історія та сучасність. *Громадські музеї Львівщини : довідник у 2 т.* Львів, 2007. Т.1. С. 3-14.
12. Проблеми і перспективи розвитку музеїв вищих навчальних закладів України. *Матеріали 2-го круглого столу (23-24 листопада 2007 р., м. Київ)*. Київ, 2007. 91 с.
13. Самойленко Л.Г. Учебные музеи Национального университета имени Тараса Шевченко: феномен культуры или науки. *Музеология – музееведение в XXI веке. Проблемы изучения и преподавания*. Санкт-Петербург, 2009. С. 469-485. URL: <http://museology-spb.narod.ru/bibr.html> (дата звернення: 10.12. 2017).
14. Смаглій К.В. Європейський досвід реформування музейної сфери: уроки для України. *Будуємо нову Україну. Збірник конференції (26-27 листопада 2014 р., м. Київ)*. Київ, 2015. С. 138-154.
15. Стельмах І.Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі. *Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК*. Київ, 2009. Вип. 16. С. 108.
16. Університетські музеї: європейський досвід та українська практика. *Матеріали конференції (6-7 жовтня 2011 р., м. Київ)*. Ніжин, 2012. 418 с.
17. Lourenco M. Between two worlds: the distinct nature and contemporary significance of university museums and collections in Europe : PhD thesis. Conservatoire National des Arts et Metiers, Paris, 2005. 405 p.

Отримано: 10 січня 2018 р.

Прорецензовано: 18 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: zdubna@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-162-168

Власюк С. Військові традиції доби визвольних змагань 1917–1921 років у сучасній українській армії / С. Власюк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 162–168.

УДК 321:93 (477)

Сергій Власюк

ВІЙСЬКОВІ ТРАДИЦІЇ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РОКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ АРМІЇ

1991 р. всі військові частини колишнього Радянського Союзу, що розміщувалися на території України, переходили під її підпорядкування. Таким чином Україна успадкувала від радянської армії частину її війська з отриманими ще в радянський час найменуваннями. Проте відмовлятися від них ЗСУ не спішили, проходив процес консервації назв військових підрозділів. Процес переходу від радянської армії до української затримався на роки і пройшов у два етапи: спочатку йшов процес декомунізації армії, а потім здобуття нею власне українських національних рис.

Ключові слова: указ, постанова, військова частина, Армія УНР.

Сергей Власюк

ВОЕННЫЕ ТРАДИЦИИ ЭПОХИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1917–1921 ГОДОВ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ

1991 все воинские части бывшего Советского Союза, которые размещались на территории Украины, перешли под ее подчинения. Таким образом Украина унаследовала от советской армии часть ее войска с полученным еще в советское время наименованиями. Однако отказываться от них ВСУ не спешили, проходил процесс консервации названий воинских подразделений. Процесс перехода от советской армии к украинской задержался на годы и прошел в два этапа: сначала шел процесс декоммунизации армии, а затем получения ею собственно украинских национальных черт.

Ключевые слова: указ, постановление, военная часть, Армия УНР.

Serhii Vlasiiuk

THE MILITARY TRADITIONS OF LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1921 IN CONTEMPORARY UKRAINIAN ARMY

In 1991 all the military units of the former Soviet Union, which stationed on the territory of Ukraine, passed under its subordination. Thus, Ukraine inherited part of its troops from the Soviet Army with titles received in Soviet times. However, AFU did not rush to abandon from them, it was the process of preserving the names of military units. The process of transition from the Soviet Army to the Ukrainians was delayed for years and took place in two stages: initially followed the process of decommunization of the army, and then its acquisition of the Ukrainian national traits. Chronologically, the end of the first stage did not mean the beginning of the second, because some military units or educational institutions, for example, in their names did not have an attachment to Soviet times, or they were assigned the name of the figure of the Liberation Struggle at a time when the absolute majority of others subdivision of the Armed Forces, at least by name, remained «soviet».

Key words: edict, decree, military unit, Army of UPR.

Збройні Сили України є одним з найважливіших державних інститутів, проте за період незалежності їхнє становлення відбувалося не завжди на національній ідеологічній основі. В умовах військової агресії держава в першу чергу повинна переглянути основоположні підвалини їхньої реорганізації, в тому числі і в символіці та назвах військових структур. Ця проблематика уже знайшла своє відображення у публікаціях Ж. Денисюк, Р. Забілого, В. Карпова, П. Костюка, М. Слободянюка, О. Фешовця. У соту річницю початку Визвольних змагань особливо актуальним є привнесення у сучасні Збройні Сили традицій українських національних військових формувань періоду 1917–

1921 рр. Завданням цієї статті якраз і виступає дослідження даного процесу у період від здобуття незалежності до сьогодення.

Перші зміни в силових структурах відбулися після створення Національної гвардії і пов'язані саме з тими частинами, які увійшли до її складу. Так, наприклад, 290 оперативний Новоросійський Червонопрапорний полк внутрішніх військ МВС СРСР спочатку було включено до Національної гвардії як 1-у (Київську) дивізію, в результаті реформ у складі Національної гвардії і Внутрішніх військ середини 1990х рр. її було переведено під управління 24-ї окремої бригади НГУ (з 1998 р. бригади спеціального призначення), 1999 р. їй присвоєно почесне найменування «Київська», але в процесі розформування Національної гвардії 2000 р. підрозділ увійшов до складу ЗСУ, як 1 окремий Новоросійсько-Київський ордена Червоного Прапора полк спеціального призначення ЗСУ (фактично повернуто радянську назву підрозділу) [27]. 2006 р. полк у своїй назві втратив слово «Новоросійський» [24], а з 2015 р. – це Окремий Київський полк Президента України [25]. 2016 р. Міністерство оборони розглядало пропозицію про його перейменування на полк Січових Стрільців [17].

Помітніше проходив процес відмови від радянських назв у військових закладах освіти, але й він, по-перше, не завжди повністю змінював назву навчального закладу, а, по-друге, стосувався не всіх навчальних закладів. Наприклад, Указ Президента 2000 р. змінював назви визначеної кількості навчальних закладів. Згідно нього, наприклад, Київське вище загально-військове командне двічі Червонопрапорне училище ім. М. В. Фрунзе перейменовано у Військовий двічі орденів Червоного Прапора інститут керівного інженерного складу Національної академії оборони України, Київське вище військове двічі Червонопрапорне училище зв'язку стало Київським військовим двічі орденів Червоного Прапора інститутом управління і зв'язку. Можна помітити, що ці навчальні заклади у своїх назвах втратили присвоєне їм ім'я радянського воєначальника чи радянських організацій в результаті набуття учбовим закладом вищого статусу (інституту), при цьому частково змінювалася і назва закладу. По такому ж принципу Кам'янець-Подільське вище військово-інженерне командне училище втратило приставку «ім. В. К. Харченка», Полтавське вище військове командне училище зв'язку – приставку «ім. Маршала Радянського Союзу К. С. Москаленка», Житомирське вище ордена Жовтневої революції Червонопрапорне училище радіоелектроніки протиповітряної оборони – приставку «ім. Ленінського комсомолу» (1999 р. йому присвоєно ім'я С. П. Корольова), а Харківське гвардійське вище танкове командне ордена Червоної Зірки училище ім. Верховної Ради України перейменовано у Харківський гвардійський ордена Червоної зірки інститут танкових військ ім. Верховної Ради України, Одеське вище артилерійське командне ордена Леніна училище ім. М. В. Фрунзе стало Одеським ордена Леніна інститутом Сухопутних військ [27], а ось Сумському вищому артилерійському командному двічі Червонопрапорному училищу ім. М. В. Фрунзе з набуттям статусу інституту було присвоєно ім'я Б. Хмельницького [15].

Проте були випадки, коли з набуттям вищого статусу поверталася і стара назва. Наприклад, Львівське вище військово-політичне ордена Червоної Зірки училище 1992 р. було перейменовано у Львівське вище військове училище, яке фактично стало Відділенням військової підготовки при «Львівській політехніці». 1997 р. відділення підвищено до Військового інституту, який уже 2000 р. стає Львівським військовим ордена Червоної Зірки інститутом імені гетьмана Петра Сагайдачного при Національному університеті «Львівська політехніка» [32]. Приставки «ордена Червоної Зірки» він позбувся після реорганізації у Академію Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного 2009 р. [14]. Частково очищення від радянського спадку відбувалося шляхом закриття установ: наприклад, зник Військовий двічі орденів Червоного Прапора інститут ракетних військ і артилерії імені Богдана Хмельницького Сумського державного університету після його ліквідації і реорганізації у кафедру військової підготовки [13]. Згідно Постанови Кабінету Міністрів 1992 р. «Про реформу системи військової освіти» частина навчальних закладів, яким було присвоєно імена радянських діячів, перейменовувалися шляхом позбавлення присвоєного імені [16]. Також згідно цієї Постанови чимало військових навчальних закладів, що мали радянські назви, було об'єднано з іншими зі зміною назви. Наприклад, було створено Київський інститут Військово-Повітряних Сил на базі Київського вищого військового авіаційного інженерного училища та Васильківського військового авіаційно-технічного училища імені 50-річчя Ленінського комсомолу України, Київський інститут Сухопутних військ на базі Київських вищих танкового інженерного ордена Червоної Зірки училища імені Маршала Радянського Союзу І. Якубовського та зенітного ракетного інженерного ордена Леніна Червонопрапорного училища імені С. Кірова, Одеський інститут Сухопутних військ на базі

Одеських вищих військових об'єднаного училища, об'єднаного командно-інженерного училища протиповітряної оборони, артилерійського командного ордену Леніна училища імені М. Фрунзе.

Привертають увагу регіональні особливості у назвах навчальних закладів. Наприклад, 2003 р. Луганському ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою було присвоєно ім'я героїв Молодої гвардії [19] (*Комунальний заклад «Луганський обласний ліцей-інтернат «Кадетський корпус імені героїв Молодої гвардії»* створено у 1993). З іншого боку 1992 р. на базі Львівської спеціальної школи-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою було утворено Львівський військовий ліцей з присвоєнням йому імені Героїв Крут [16].

На найвищому рівні (згідно Указу Президента 2000 р.) у назвах оперативного командування, армійських корпусів, дивізій, бригад, полків, батальйонів, загонів, арсеналів, вузлів зв'язку було збережено прив'язку до ордену Червоного Прапора, Червоної Зірки, Жовтневої революції, Леніна [27]. Цим указом фактично було закріплено назви військових частин української армії, які вони отримали ще під час радянських часів. Лише окремі військові частини у своїй назві позбулися присвоєного в радянські часи імені. Серед них, наприклад, 128 гвардійська мотострілецька Туркестанська двічі Червонопрапорна дивізія втратила приставку «ім. Маршала Радянського Союзу Гречка А. А.», 25 гвардійська мотострілецька Синельниківсько-Будапештська Червонопрапорна орденів Суворова і Богдана Хмельницького дивізія приставки – «ім. В. І. Чапаєва», 327 гвардійський мотострілецький Севастопольський ордену Богдана Хмельницького полк приставки – «ім. Радянсько-болгарської дружби», 7 мотострілецький Прикарпатський ордену Суворова полк ім. 60-річчя ВЛКСМ перейменовано у 7 механізований Прикарпатський ордену Суворова полк, 62 винищувальний авіаційний полк ім. 50-річчя ВЛКСМ перейменовано у 9 винищувальну авіаційну Севастопольську бригаду, 48 мотострілецьку Ропшинську орденів Жовтневої революції та Червоного прапора дивізію ім. М. І. Калініна перейменовано у 92 окрему механізовану Ропшинську орденів Жовтневої революції та Червоного прапора бригаду. Окремо радянські назви консервували укази, згідно яких встановлювалося право військової частини на власний бойовий прапор [33]. Чимало армійських підрозділів також було розформовано: 38-й армійський ордену Червоного прапора корпус, 254-ту механізовану Черкаську орденів Леніна, Червоного прапора, Суворова, Кутузова і Богдана Хмельницького дивізію, 51-шу окрему гвардійську механізовану Перекопсько-Харківську Празько-Волинську ордену Леніна, двічі ордену Червоного прапора, орденів Суворова і Кутузова бригаду, 138-му винищувальну авіаційну Павлоградсько-Віденську Червонопрапорну ордену Суворова дивізію.

Змінювалися назви військових структур і через їхнє переформування. Так, 2015 р. Головному військово-медичному клінічному ордену Червоної зірки центру «Головний військовий клінічний госпіталь» було надано статус національного і відповідно перейменовано у Національний військово-медичний клінічний центр «Головний військовий клінічний госпіталь» [23]. У 1990-х рр. військовим частинам в основному присвоювали почесні найменування, пов'язані з їхньою дислокацією (Київська, Слобожанська, Закарпатська). Пізніше окремим військовим частинам було присвоєно імена військових діячів. З 2000-х появились військові частини з присвоєним їм ім'ям князя Данила Галицького, І. Кожедуба, В. Петрова, О. Покришкіна. Проте це були лише окремі укази щодо окремих військових частини. У більшості випадків присвоєнню імен не приділяли належної уваги, особливо якщо мова йшла про присвоєння іменем того діяча, який боровся за незалежність у період Визвольних змагань 1917-1921 рр. Наприклад, згідно указу В. Ющенка 2005 р. військовим частинам мало бути присвоєно імена видатних діячів УНР та ЗУНР [34], але на виконання цього указу 2008 р. було присвоєно лише ім'я П. Франка 7 бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних сил Збройних сил України [30]. Варто зауважити, що 13 червня 2007 р. Львівська обласна рада звернулася до Міністра оборони з проханням подати Президенту клопотання про присвоєння почесного найменування «Захід» імені Петра Франка повітряному командуванню «Захід» Повітряних сил Збройних сил України: «Петро Франко – син великого Каменяра, організатор «Пласту», четар Українських Січових Стрільців, сотник Української Галицької Армії, організатор, творець та перший командувач Авіації УГА, письменник, вчений-хімік та винахідник, член Наукового Товариства ім. Шевченка – заслуговує на увічнення його імені у Повітряних силах Збройних сил України» [18].

З іншого боку є приклади, коли й військові частини, і за їхньої ініціативи місцеві органи влади, пропонуючи Міністерству оборони змінити назву своїх військових частин, не відмовлялися від збереження у них радянських елементів [3]. Та й самі військові частини свою історію нерідко

пов'язували з радянськими військовими формуваннями, а не українськими національними. Наприклад, 2013 р. в Яворівському гарнізоні відбулося святкування 95-ї річниці створення 24 окремої механізованої Самаро-Ульянівської, Бердичівської, Залізної, ордена Жовтневої революції, тричі орденів Червоного прапора, орденів Суворова та Богдана Хмельницького бригади імені князя Данила Галицького, яка веде свою історію від радянських формувань періоду революції. До ювілею було приурочене і відкриття пам'ятного знаку першому командирі дивізії [11].

Відчутніші зрушення відбулися після Революції Гідності. Відбувся новий етап присвоєння імен військовим частинам, в якому серед інших 23 серпня 2017 р. Указом Президента 72 окрему механізовану Красноградсько-Київську бригаду перейменовано на 72 окрему механізовану бригаду імені Чорних Запорожців [31]. Назватися Чорними Запорожцями було ініціативою самої бригади [1]. Врешті, повністю військові частини позбавилися у своїх назвах приставок, які пов'язували їх з радянськими часами (ордена Червоного прапора, Червоної зірки, Леніна та ін., а разом з тим і орденів Суворова, Кутузова, Б. Хмельницького, які вручалися в той час) після Указу Президента 18 листопада 2015 р. [25]. Також 2016 р. з почесних найменувань військових частин зникло слово «гвардійський» [26]. З 1992 р. гвардійські звання були скасовані щодо усіх військових частин ЗСУ, за винятком Національної гвардії. 2000 р. Указом Л. Кучми усім військовим частинам, що мали гвардійські звання з часів Другої світової, їх було повернуто. Варто також зазначити, що нумерація військових частин, закріплена ще в радянські часи, збереглася і до нині.

2017 р. Президент присвоїв ім'я Б. Хмельницького одній із військових частин, мотивуючи це тим, що цього року Українська держава відзначає сторіччя Української революції, а полк ім. Б. Хмельницького, створений 1917 р., був першою українською військовою частиною, сформованою на добровольчих засадах (згодом стало відомо, що цією частиною є Президентський полк). У риторичі П. Порошенка помітна закономірність: сучасна Україна продовжує боротьбу за незалежність, розпочату сто років тому, саме тоді було створено першу добровольчу частину, перший український орган військового управління (Український військовий генеральний комітет), військова агресія «червоної» і «білої» Росії названа гібридною, серед звитяг тодішнього українського війська Президент в першу чергу називає звільнення Сходу України та Криму. Підсумовує у своєму виступі ці аналогії такими словами: «Найбільшим проявом поваги, на мою думку, буде встановлення та утвердження символічного зв'язку між українськими воїнами минулого і сьогодення» [21].

Про такий же символічний зв'язок Президент говорив і в інших своїх виступах. Так у вітальному слові з нагоди Дня Військово-морських сил України Президент акцентував увагу на тому, що історія нашого флоту бере початок з 29 квітня 1918 р., коли над кораблями флоту УНР був піднятий національний прапор [4]. Варто зазначити, що подібним символізмом були наповнені різного роду заходи, які відбувалися в перші роки незалежності. Наприклад, символічним було проведення особовим складом організаційної групи ВМС України урочистих зборів з нагоди 74-ї річниці підняття Державного прапора УНР на кораблях Чорноморського флоту 29 квітня 1992 р. коли почалися переговори між Україною і Росією щодо долі Чорноморського флоту. Тоді ж вперше було запропоновано цього дня відзначати День Військово-морських сил України [5]. Українським законодавством 1996 р. цим днем було затверджено 1 серпня. 2006 р. День Військово-морських сил було перенесено на першу неділю липня, з 2008 р. це День флоту України. В. Янукович переніс святкування Дня флоту на останню неділю липня. 2015 р. День Військово-морських сил Збройних сил України знову почали відзначати у першу неділю липня. Іншим символічним актом була передача 24 серпня 1992 р. 1-му полку Національної гвардії України прапора 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР [6].

Важливим є й наслідування сучасними силовими структурами символіки доби Визвольних змагань. Наприклад, серед більшості проектів прапору українського флоту, які створювалися у 1990-х рр., пропонували використовувати затверджений 1918 р. У результаті він і став прапором ВМС України [9, с. 111-112]. На емблемі Міністерства оборони розміщено символи, які використовувалися на рангових відзнаках генералів Армії УНР та УГА [10, с. 181], Бойовому прапорі військової частини ЗСУ – символи Українських Січових Стрільців [10, с. 190], Бойовому прапорі військової частини СБУ – Армії УНР [7]. Традиції Армії УНР були використані і в оформленні дерев'яного древка прапора Служби безпеки України [9, с. 181]. Девіз на Бойовому прапорі військової частини ЗСУ взято з військового маршу УСС.

Чи не найбільші зміни можна було помітити на військовому параді, приуроченому до Дня Незалежності України у 2017 р. Наприклад, церемонійний історичний однострій почесної варти був ви-

конаний за аналогією до форми почесного конвою гетьмана Павла Скоропадського, також елементи однострою періоду Директорії увійшли в повсякденний парадний однострій [1]. На параді були ви-несені прапори полку ім. Б. Хмельницького та Третьої Залізної дивізії Армії УНР, грав марш, напи-саний М. Лисенком, який використовувала Армія УНР. У своєму виступі з нагоди Дня Незалежності Президент проводив аналогію з подіями сторічної давності, зауваживши, що під цими прапорами вояки також боронили незалежність від Москви [2]. Варто зазначити, що на початку 1990-х рр. пе-редбачалося передавати прапори військових частин, що раніше були частинами радянської армії, до музею історії Великої Вітчизняної війни, а у офіційних заходах використовувати прапор України.

Важливим в цьому контексті стало підписання П. Порошенком документа під назвою «Предмети уніформи і знаки відмінності Збройних сил України», відповідно до якого українська армія позбав-ляється головного символу радянської доби – п'ятикутної зірки. Хоча цей символ на законодавчому рівні ще й досі закріплений у іншій сфері: 1998 р. Л. Кучма видав Указ про встановлення відзнаки «Герой України», згідно якого ця відзнака має орден «Золота Зірка» та орден Держави [28] з описами цих орденів (Золота Зірка – аналог звичної в радянські часи п'ятикутної зірки). Закон України «Про державні нагороди України» 2000 р. також зафіксував, що Герою України вручається орден «Золота Зірка» (варто зазначити, що усі редакції цього закону, включно з останньою 2017 р. [8] не пере-глядали зміни ордену, який мав вручатися Герою України). 2002 р. Президент своїм Указом «Про звання Герой України» ліквідував попередній свій указ 1998 р. і затвердив новий опис ордену «Зо-лота Зірка», яким знову виступила п'ятикутна зірка [29]. Після прийняття декомунізаційних законів відбувалася заміна бойових прапорів: зазвичай вони залишалися такими ж по кольору, але радянські символи замінювали на українські. З емблем військових підрозділів почали зникати гвардійські (ге-оргіївські) стрічки. Міністр оборони затвердив нові правила носіння військової форми одягу та нові знаки розрізнення. При цьому носіння старої форми і знаків розрізнення дозволено до кінця 2018 р. За свідчення представника групи розробників форми для української армії В. Гайдукевича у новій уніформі будуть елементом військової символіки часів Визвольних змагань: чотирипроменева зірка, яка використовувалася в часи Гетьманату, використання зубчатки на офіцерському кітелі, плетінки на гонитві, введення звання хорунжого [35]. Президент ще на зустрічі з ініціативною групою під-тримав ідею заміни «молодшого лейтенанта» на «хорунжого» [22].

Проте не всі пропозиції, які символічно мали намір поєднати сучасну українську армію з вій-ськами доби Української революції 1917-1921 рр. мали успіх. Наприклад, проект емблеми офіцерів Генерального штабу, який нагадував історичну емблему часів Гетьманату, був відхилений через позицію самого складу Генерального штабу. Проте ця емблема була використана на тулії кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України [9, с. 132]. У середині 1990-х рр. пропонували затвердити військові звання та рангові знаки, які використовувалися у період Визвольних змагань, найвищою нагородою мав бути орден Золотого Хреста [9, с. 114]. Свого часу І. Калинець була іні-ціатором запровадження ордену О. Степанів для жінок-військовослужбовців ЗСУ. За свідченням Голови Львівської обласної організації Співки офіцерів України П. Костюка, було ініційовано також присвоєння одній із військових частин імені О. Степанів [12]. Виношуються плани про присвоєння одній із частин імені Є. Коновальця, це передбачено також планом заходів з відзначення 125-річчя від дня його народження [20].

Українські силові структури на початку 1990-х років продовжували перебувати в радянській сис-темі координат, яка їх і створила. Влада не проявляла відчутних ініціатив щодо українізації армії, швидше поєднуючи її з радянською військовою традицією, що проявилось в нумерації і назвах вій-ськових частин. З середини 2000-х відбулися поодинокі випадки декомунізації українського війська, які переросли у масштабний процес після Революції гідності. Послідовно у військову сферу впро-ваджувалася символіка доби Української революції, що багато в чому знайшло своє відображення у військовій формі, продемонстрованій під час урочистостей з нагоди Дня незалежності 24 серпня 2017 р. Цей процес не завершений і триває досі. Остаточного військові частини позбулися своїх ра-дянських назв, проте нумерацію, отриману за радянських часів, зберегли. Неоднозначно проходив процес декомунізації військової освіти, коли різними нормативними актами Президента, Верховної Ради і Кабміну окремі навчальні заклади позбувалися своїх радянських назв, отримували нові назви, пов'язані з національним наративом, а інші – не зазнали відчутних змін, проявом яких найчастіше було позбавлення закладу імені радянського діяча.

Список використаних джерел та літератури:

1. Армія України. Нові-старі назви і форма для військових частин. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28697316.html> (дата звернення: 20.11.2017).
2. Виступ Президента під час урочистого заходу «Парад військ» з нагоди 26-ої річниці Незалежності України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-pid-chas-urochistogo-zahodu-parad-vijsk-z-42878> (дата звернення: 15.11.2017).
3. Військова частина Львівщини вважає, що «Орден Олександра Невського» – це почесно. URL: https://zaxid.net/viyskova_chastina_lvivshhini_vvazhaye_shho_quotordena_oleksandra_nevskogoquot__tse_pochesno_n1055656 (дата звернення: 06.12.2017).
4. Вітання Президента України із Днем Військово-Морських Сил Збройних Сил України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vitannya-prezidenta-ukrayini-iz-dnem-vijskovo-morskih-sil-zb-42154> (дата звернення: 01.12.2017).
5. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. URL: <http://ukrlife.org/main/uacrim/daniloff11.htm> (дата звернення 17.10.2017).
6. Денисюк Ж. 3-я Залізна дивізія Армії УНР: Начерк бойового шляху. URL: http://www.irekw.internetdsl.pl/zalozna_dyw.html (дата звернення: 09.09.2017).
7. Денисюк Ж. Бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. *Військова символіка держави: основні проблеми розвитку на сучасному етапі: науково-практична конференція 27 травня 2009 р.* (м. Київ). Київ, 2009. С. 56.
8. Закон України «Про державні нагороди України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1549-14> (дата звернення: 20.10.2017).
9. Карпов В. Становлення та розвиток військової символіки України. Київ, 2014. 232 с.
10. Карпов В. Українська звитяга у символах. Київ, 2016. 421 с.
11. Костюк П. Коли звільняється від радянської спадщини Збройні сили України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1996145-koli-zvilnatsa-vid-radanskoj-spadsini-zbrojni-sili-ukraini.html> (дата звернення 17.10.2017).
12. Костюк П. Стагнація Української армії. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/stagnaciaukraienskoiearmieavtorkostukpetro> (дата звернення: 06.12.2017).
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів і військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» 26.05.2005 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/381-2005-%D0%BF> (дата звернення: 01.12.2017).
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо подальшої оптимізації мережі вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів» 13.05.2009 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/467-2009-%D0%BF> (дата звернення: 02.12.2017).
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імені Богдана Хмельницького Військовому інституту артилерії при Сумському державному університеті». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2370-99-%D0%BF/ed20001030> (дата звернення: 28.11.2017).
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Про реформу системи військової освіти» 19.08.1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/490-92-п> (дата звернення: 12.12.2017).
17. Президентський полк пропонують перейменувати на Січових стрільців. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_prezidentskij-pol-k-proponuyut-perejmenuvati-na-sichovih-strilciv/732427 (дата звернення: 15.12.2017).
18. Рішення №346 від 13 червня 2007 року «Про звернення до Міністра оборони України». URL: www.oblrada.lviv.ua/phocadownload/5/14sesia/346.doc (дата звернення: 16.01.2016).
19. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присвоєння імен навчальним закладам» 20.08.2003 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/520-2003-%D1%80> (дата звернення: 20.10.2017).
20. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 125-річчя від дня народження Євгена Коновальця». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276-2016-%D1%80> (дата звернення: 20.11.2017).
21. Сьогодні Україна продовжує боротьбу за незалежність, розпочату Українською революцією 100 років тому – Президент. URL: <http://www.president.gov.ua/news/sogodni-ukrayina-prodovzhuye-borotbu-za-nezalezhnist-gozproch-41170> (дата звернення: 21.11.2017).
22. У Міноборони презентували нову військову форму. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/07/newuniform.html> (дата звернення: 29.11.2017).
23. Указ Президента України «Питання Головного військово-медичного клінічного ордена Червоної Зірки центру «Головний військовий клінічний госпіталь»» 10.06.2015 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/320/2015> (дата звернення: 20.10.2017).
24. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 р. №1173» 2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1162/2006> (дата звернення: 20.10.2017).
25. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 р. №1173» 18.11.2015. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6462015-19568> (дата звернення: 20.11.2017).
26. Указ Президента України «Про внесення змін до Указу Президента України від 30 жовтня 2000 року №1173» 2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2016/> (дата звернення: 21.11.2017).
27. Указ Президента України «Про встановлення відзнаки Президента України «Герой України»». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/944/98> (дата звернення: 22.11.2017).
28. Указ Президента України «Про звання Герой України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002> (дата звернення: 21.11.2017).

29. Указ Президента України «Про присвоєння імені Петра Франка 7 бригаді тактичної авіації повітряного командування «Захід» Повітряних Сил Збройних Сил України» 28.03.2008 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281/2008> (дата звернення: 22.11.2017).

30. Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Збройних Сил України та уточнення деяких найменувань» 23.08.2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/234/2017> (дата звернення: 22.11.2017).

31. Указ Президента України «Про впорядкування присвоєння почесних найменувань військовим частинам, установам, вузлам зв'язку, органам та підрозділам» 30.10.2000 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1173/2000/ed20001030> (дата звернення: 22.11.2017).

32. Указ Президента України «Про присвоєння почесних найменувань військовим навчальним закладам» 10.11.2000 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1221/2000> (дата звернення: 22.11.2017).

33. Указ Президента України «Про символіку внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України» 28.01.2002 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/75/2002> (25.11.2017).

34. Указ Президента України «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» 16.05.2005 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005> (дата звернення: 25.11.2017).

35. Українська армія не повинна виглядати огризком радянської. URL: <http://www.ukrmilitary.com/2015/08/novaforma.html> (дата звернення: 12.12.2017).

Отримано: 20 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 12 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: tomt1366@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-169-172

Томчук О. Душпастирська опіка у волонтерському русі на допомогу збройним силам України під час російської агресії (2014–2017) / О. Томчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 169–172.

УДК 348:271.5-46:355.1(477) «2014-2017»

Олександр Томчук

ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА У ВОЛОНТЕРСЬКОМУ РУСІ НА ДОПОМОГУ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ (2014–2017)

Аналізується історія становлення душпастирської опіки у Збройних Силах України (ЗСУ) та волонтерському русі на допомогу ЗСУ, який виник з початком російської агресії. Аргументується необхідність душпастирської опіки цивільних громадян, військових, які перебувають в екстремальних умовах у зоні АТО. Підкреслюється значення душпастирської опіки у сучасній російсько-українській війні.

Ключові слова: душпастирська опіка, капелани, волонтерська допомога.

Александр Томчук

ДУШПАСТЫРСКАЯ ОПЕКА В ВОЛОНТЕРСКОМ ДВИЖЕНИИ В ПОМОЩЬ ВООРУЖЁННЫМ СИЛАМ УКРАИНЫ В ХОДЕ РОССИЙСКОЙ АГРЕССИИ (2014–2017)

Анализируется история становления душпастырской опеки в Вооружённых Силах Украины (ВСУ) и волонтерском движении в помощь ВСУ, которое возникло с началом российской агрессии. Аргументируется необходимость душпастырской опеки над гражданским населением, военными, которые находятся в экстремальных условиях в зоне АТО. Подчеркивается значение пастырской опеки в современной российско-украинской войне.

Ключевые слова: пастырское попечение, капеланы, волонтерская помощь.

Olexander Tomchuk

PASTORAL CARE IN VOLUNTEER MOVEMENT FOR HELP ARMED FORCES OF UKRAINE DURING RUSSIAN AGGRESSION (2014–2017)

The historical formation of pastoral care in the Armed Forces of Ukraine and volunteer movement for the help of the Armed Forces, which appeared with the beginning of Russian aggression are analyzed in this article. It is argued, the importance of pastoral care of civilians, military, which are in extreme conditions in the ATO zone. Volunteer Initiatives, aimed at helping ATO participants their families, migrants are considered in this text. Experience is being studied, namely Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy, involvement of cadets and servicemen to spiritual life. The importance of pastoral care in the modern Russian-Ukrainian war is highlighted.

Keywords: pastoral care, chaplains, volunteer help.

Роки гібридного протистояння з Росією стали серйозним випробовуванням для України, її суверенітету. Ігноруючи норми міжнародного права і власні зобов'язання за договорами, Російська Федерація вдалася 2014 р. до збройної агресії проти України, під час якої:

- анексовано Крим та окуповано територію частини Донбасу;
- загинуло понад 10 тис. громадян України;
- близько 2 млн осіб залишили свої домівки;
- зруйновано чимало об'єктів важкої/легкої промисловості;
- промислове обладнання частини сучасних підприємств вивезено на територію агресора тощо [9, с. 467].

Однак досягти реалізації проекту «Новоросія», зокрема вивести з-під юрисдикції України її південні і східні області, Кремлю не вдалося. Збройні сили, правоохоронні органи та спеціальні служби України за короткий час відновили та наростили свій потенціал й зупинили агресора. Це, зокрема, стало можливим завдяки масовій громадянській підтримці, що виявилася у формі добровольчого і волонтерського рухів.

Важливу роль у волонтерському русі відіграла душпастирська опіка. Євромайдан, а згодом російська агресія на сході та півдні України ще раз актуалізували необхідність душпастирської опіки цивільних громадян, військових, які перебувають в екстремальних умовах. Вибух громадсько-політичної активності населення в 2014 р. мав чималий вплив і на церковно-релігійні структури, які також започаткували волонтерські ініціативи, спрямовані на допомогу учасникам АТО, їхнім сім'ям, переселенцям. Справжніми духовними подвижниками в час російської агресії стали капелани українських церков.

Вивчення останніх досліджень і публікацій свідчить, що означена тематика лише починає вивчатися, хоча у контексті співпраці українських церковних та військових інституцій аналізували проблему вітчизняні науковці В. Бондаренко, М. Васін, Л. Владиченко, С. Здіорук, В. Єленський, Ю. Калниш, Р. Коханчук, С. Лисенко, Ю. Решетніков, С. Сьомін, О. Уткін та інші.

У статті ми прагнемо дослідити впровадження військових капеланів у Збройних Силах України (ЗСУ) та визначити роль душпастирської опіки у волонтерському русі на допомогу ЗСУ у ході сучасної російсько-української війни.

Загалом явище капеланства в Україні має давні історичні традиції: душпастирська опіка була у козацькому війську, легіоні Українських Січових Стрільців, Українській Галицькій Армії, Армії УНР, Українській Повстанській Армії. Щоправда, в незалежній Україні правове формування інституту капеланства дещо затягнулося.

12 травня 1994 р. у Львові на науково-практичному симпозиумі «Духовно-гуманітарні проблеми розбудови Збройних Сил України» була започаткована як консультативний орган Міжцерковна рада з питань душпастирської роботи у збройних формуваннях України. Згодом питання задоволення релігійних прав і свобод в армії було актуалізовано на конференції «Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання», в якій взяли участь чимало представників силових структур, науковців та духовенства. У 1999 р. чергова конференція вже звернулася до Президента як Верховного Головнокомандувача з низкою пропозицій щодо теоретичного, юридичного та практичного започаткування діяльності душпастирської опіки у війську. Однак, належної реакції від київської влади тоді не було досягнуто.

У 2000 р. у Львові на черговій конференції було прийнято рішення про утворення Всеукраїнського міжконфесійного релігійного християнського військового братства. Нова організація поставила собі за мету домагатися від влади створення інституту військового духовенства і налагодження співпраці у цій сфері між різними Церквами.

У 2000 – 2004 рр. організовано перші капеланські навчання за участю запрошених військових душпастирів зі США, слухачами яких стали 150 священників та семінаристів різних конфесій. Священників почали частіше залучати до війська насамперед до урочистостей. Велике значення мало відкриття за участю громадськості каплиць та храмів у військових частинах [3]. Очевидно, що цього було замало, а головню, їхня праця потребувала правового узаконення.

Навесні 2014 р., внаслідок агресії Російської Федерації проти України, священнослужителі опинилися поруч із військовими в районах реальних бойових дій та під час виконання ними бойових завдань, а відтак актуалізувалося питання щодо справедливого соціального захисту під час своєї діяльності. Нарешті 2 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження № 677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі», яке розпочало процес творення у лавах Збройних Сил України та інших військових формувань капеланської служби. Однак цей процес нині ще не врегульовано, особливо щодо екуменічних служб.

Особливу активність щодо творення капеланських структур проявляла Українська греко-католицька церква (УГКЦ). 2005 р. у Львові відновлено та освячено храм Архистратига Михаїла, який знаходиться на території Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. При цьому храмі розпочав формуватися львівський осередок капеланів, який очолив отець Степан Сус. За кілька років осередок розрісся до Центру військового капеланства при Львівській архиєпархії УГКЦ.

Для кращого розуміння армійського життя отець Степан Сус почав проходити всі навчальні програми зі солдатами та курсантами. Найбільш пам'ятним для нього став марш-кидок на 72 км з де-

сантниками. Завдяки спільному проходженню всіх труднощів солдатського життя його авторитет ріс з кожним днем. До храму все частіше почали приходити як звичайні курсанти, так і керівництво. Зокрема, не останню роль в успіху львівського капеланства відіграв начальник Академії – генерал-лейтенант, доктор історичних наук П. Ткачук, з яким отець Степан Сус потоваришував.

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного та особисто начальник Академії, він же й начальник львівського гарнізону доклалися до відкриття гарнізонного храму у центрі Львова, неподалік від відомої Площі Ринок. Ідея відкрити Гарнізонний храм у Львові – святині для військових, як згадує отець Степан, зародилася ще в 2008 р. Позаяк «вільних» церков у Львові не було, вибір впав на костел єзуїтів, який вже виконував функцію «військового» храму із середини XIX століття до кінця 30-их рр. XX ст. Вагомою перепорою на шляху втілення цієї ідеї стало книгозховище Львівської національної наукової бібліотеки України ім. Василя Стефаника НАН України яке розташовувалося у храмі. Туди після завершення Другої світової війни було завезено більше мільйона конфіскованих радянською владою книг. Однак спільними зусиллями Президії НАН України, Церкви, міської ради та командування Академії сухопутних військ протягом жовтня-листопада 2011 р. храм вдалося звільнити від книг шляхом перевезення їх до іншого сховища. 6 грудня того ж року його посвятили як Гарнізонний храм святих апостолів Петра і Павла. Він став єдиним храмом з таким статусом в Україні. У ньому, крім військових капеланів, проводять служби ще студентські та капелани дітей-сиріт.

За останні роки було налагоджено співпрацю з кількома навчальними та військовими центрами, зокрема призначено «штатних» капеланів для львівського військового Ліцею імені Героїв Крут, 184-го навчального центру Національної академії сухопутних військ та ряду інших структур. Урізноманітнилися духовна праця з курсантами Національної академії сухопутних військ. Зокрема, був організований релігієзнавчий гурток, в рамках якого курсанти вивчали різні практичні та теоретичні питання богослов'я, організовували екскурсії у музеї Львова та області.

Традиційним стає для курсантів Академії паломництво до Чудотворної ікони у Крехівському монастирі на Львівщині. Особливе значення у духовному вихованні курсантів має участь у міжнародному воєнному паломництві. Вже традиційними стали щорічні паломництва курсантів до християнських святинь у м. Люрд (Французька Республіка) та участь у спільній молитві військових делегацій багатьох країн за мир у всьому світі. Із 2013 р. започатковане піше паломництво курсантів Академії до чудотворної ікони Пресвятої Богородиці на Ясній Гурі м. Ченстохов (Польська Республіка). Паломництва духовно збагачують і надихають молодих людей на великі звершення [7, с.97].

Священики разом з офіцерами соціально-психологічної служби обов'язково відвідують поранених у військових шпиталях [8], працюють з ними і як душпастирі, і як психологи. Велику підтримку надають вони і родинам в яких загинули батько, син чи є поранені. Поранених вояків для їх моральної підтримки залучають до участі в різних заходах. Наприклад, 9 квітня 2015 р. у Львові старший військовий капелан УГКЦ Михайл (Колтун) у чистий четвер, напередодні Великодня провів «обряд обмивання» ніг бійцям АТО, які перебувають на лікуванні у Військово-медичному клінічному центрі Західного регіону [4].

Церква також максимально долучилася і до волонтерської допомоги як військовослужбовцям, так і населенню на окупованій території. Разом з групою волонтерів із Золочева на передову АТО неодноразово відвозили харчі, медикаменти та інші необхідні речі військові капелани отці Михайло (Сукмановський), Юрій (Галабуда), Михайло (Костик) та Ігор (Салабай) [2].

Отець Юрій (Галабуда) – священик золочівського храму блаженного Миколая Чарнецького на Львівщині. Уродженець села Вороняки на Золочівщині. Навчався у Львівській духовній семінарії, і вже під час навчання брав участь у різних організаціях. З 2004 р. отець Юрій працює у військовому капеланстві. За цей час був у різних структурах: Державна прикордонна служба України, Збройні сили, Внутрішні війська (теперішня Нацгвардія). З початком проведення АТО регулярно проводить службу у зоні бойових дій. Він говорить: «Теперішні події – велика нагода щось кардинально змінити. Воювати маємо. Маємо молитися і допомагати. Маємо трудитися для нашого війська, маємо бути біля нашого війська, маємо завжди їх підтримувати» [10].

Війна безпосередньо торкнулася й українських дітей – в зоні бойових дій з'явилося багато сиріт, тих, у кого загинули батьки. Військові капелани і тут не залишилися осторонь: вони допомагають таким дітям в пристрої в дитячі будинки, школи-інтернати, піклуються про їх усиновлення, створюють реабілітаційні центри, а деякі навіть беруть до себе на виховання. Пастор капелан Геннадій

(Мохненко), батько трьох рідних і 32 прийомних дітей, створив в Маріуполі найбільший на всьому пострадянському просторі реабілітаційний центр для дітей-безпритульників під назвою «Республіка Пілігрим». Його дитбудинок пережив дві евакуації [6].

Ефективна робота військових капеланів у зонах бойових дій, де вони фактично замінюють психологів і укріплюють боєздатність особового складу, підтверджує необхідність існування такого інституту в ЗСУ.

З початком російської агресії підготовка капеланів в Україні почала здійснюватися на державному рівні. Так, в лютому 2017 р. в Національній академії сухопутних військ були організовані пілотні курси навчання капеланів [12]. Впродовж двох тижнів представники різних релігійних конфесій, що входять до Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, обговорювали проблематику, яка виникає під час роботи капеланів у військах та вивчали іноземний досвід служби священників у Збройних силах. Цей досвід українському духовенству передавали представники Королівської служби капеланів Канади.

У курсах підготовки військових капеланів взяли участь 24 священнослужителі, серед яких є християни – представники православних конфесій, греко – та римо-католики, євангельські християни – баптисти, п'ятидесятники, євангелісти, а також капелани-імами.

Подібні заходи відбулися у Київській Богословській Семінарії [11], в парафіях УГКЦ. В даний час йде активний обмін досвідом пастирської роботи в зоні АТО, її регулярно відвідує зарубіжна місія капеланів [12].

Блаженніший Святослав – глава УГКЦ, згадуючи важкий шлях українського військового душпастирства, який розпочався після здобуття України незалежності, говорив: «Коли греко-католики вперше постукали до брам військових часин, їм було дуже непросто. Адже командування ще перебувало під впливом радянських стереотипів, не розуміючи ролі й місця священника в армії. Замполіти тривалий час вважали, що можуть замінити будь-кого – від тата і мами до духовника. Перелам стався відносно недавно. Капелани пішли з Євромайдану із добровольцями у степи Донбасу – на передову, і в дії показали, хто є такі. Наразі статус військового капелана поволі набуває звичних для багатьох розвинених країн правових абрисів, закріплюючи їх як штатну інституцію Збройних Сил» [5].

Капелан – це той, хто допомагає військовому в нелюдських умовах зберегти людське обличчя, навіть коли він змушений позбавляти життя несправедливого нападника. Тоді солдат не перетвориться на вбивцю, лишиться гідною людиною, здатною любити, а священник стане духовним батьком українських героїв. Душпастирська опіка у волонтерському русі на допомогу Збройним Силам України під час російської агресії сприяє досягненню Перемоги і остаточному визволенню українських земель. Історія українського капеланства потребує подальшого вивчення істориками новітнього часу України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Військові капелани відвідали батальйон «АЗОВ» в Широкино. 11.06.2015. URL: <http://www.invictory.com/news/story-57338-AZOV.html>.
2. Військові капелани про поїздку на передову АТО. 23.06.2015. URL: <http://zolochiv.net/vijskovi-kapelany-pro-poizdku-na-peredovu-ato-video>.
3. Друзев О. Душпастирська опіка. *Між війною і соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму. Західноукраїнський вектор* [відп. ред. М. Литвин]. Львів, 2017. С. 433 – 435.
4. Єпископ УГКЦ омив ноги українським воїнам. 09.04.2015. URL: <http://glavnoe.ua/news/n221286>.
5. Карпюк Г. Капелани – духовні батьки українських героїв. 07.11.2016. URL: http://news.ugcc.ua/articles/kapelani_duhovn%D1%96_batki_ukrainskih_geroiv_77964.html.
6. Капелан и отец 35 детей: хочу рассказывать правнукам, как империя сломала зубы под Мариуполем. 27.08.2015. URL: <https://www.obozrevatel.com/interview/90348-gennadij-mohnenko-kapellan-mariupol.htm>.
7. Нариси історії Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного: монографія / П.П. Ткачук, Ю.В. Бураков, О.П. Красюк та ін. Львів, 2015. 125 с.
8. Про особливості служіння у військовому шпиталі розповів капелан УГКЦ. 05.04.2016. URL: <http://kapelanstvo.org.ua/pro-osoblyvosti-sluzhinnya-u-vijskovomu-shpytali-rozpoviv-kapelan-ugkts>.
9. Світова гібридна війна: український фронт / [відп. ред. В. Горбулін]. Харків, 2017. 496 с.
10. Судін Катя. Вони стоять заради нас... URL: <http://old.dyvensvit.org/articles/104871.html>
11. У Київській Богословській Семінарії 25-29 січня 2016 року відбулося навчання військових капеланів Всеукраїнського Союзу Церков Євангельських Християн – баптистів. 08.02. 2016. URL: <http://olivebranch.org.ua/ukr/y-kyivskiy-bogoslovskiy-seminarij-25-2>.
12. У Національній академії сухопутних військ завершився перший в Україні курс військових капеланів за участі іноземних інструкторів. URL: <http://www.asv.gov.ua/?q=news/2017/02/10/u-nacionalniy-akademiy-suhoputnyh-viysk-zavershyvsya-pershyy-v-ukrayini-kurs>.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 24 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 10 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: tania.stepurko@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-174-179

Дубляниця Т. Джерела вивчення соціально-економічного розвитку Ковельської волості в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Т. Дубляниця // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 174–179.

УДК 930.2(477.82)

Тетяна Дубляниця

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КОВЕЛЬСЬКОЇ ВОЛОСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена дослідженню джерел вивчення соціально-економічного розвитку Ковельської волості в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Проаналізовано стан збереження джерел, їх видову приналежність та інформаційний потенціал.

Ключові слова: описово-статистичні джерела, поборовий реєстр, люстрація, інвентар, грамота, лист, привілей, розпорядження.

Татьяна Дубляница

ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КОВЕЛЬСКОЙ ВОЛОСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

Статья посвящена исследованию источников изучения социально-экономического развития Ковельской волости во второй половине XVI – первой половине XVII в. Проанализировано состояние сохранности источников, их видовую принадлежность и информационный потенциал.

Ключевые слова: описательно-статистические источники, налоговый реестр, люстрация, инвентарь, грамота, письмо, привилегия, распоряжение.

Tetiana Dublianytsia

SOURCES FOR THE STUDY OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF KOVEL REGION IN THE SECOND HALF OF THE 16TH – EARLY 17TH CENTURIES

Sources for the study of social and economic development of Kovel region in the second half of the 16th – early 17th centuries are researched in the article. The state of conservation, type of affiliation and information potential of sources have been analyzed.

Key words: descriptive and statistical sources, tax registry, lustration, inventory, charter, letter, privilege, order.

Вивчення будь-якого явища потребує залучення широкого кола джерел різноманітної видової належності, які висвітлюють різні або подібні аспекти предмету дослідження. Звичайно, ми не в змозі скористатися усією джерельною базою з різних причин, у тому числі внаслідок значної її втрати. Тому дослідження засноване на вибірці у двох аспектах: неможливості застосувати у дослідженні усі наявні джерела, а також вибірка здійснена у ході історії внаслідок втрати джерел.

Дослідження соціально-економічної історії залежить насамперед від стану збереження описово-статистичних джерел та введення їх до наукового обігу. До даного виду джерел належать документи, які містять переважно кількісні дані про населені пункти, їх залюднення, категорії населення, господарські об'єкти. Одночасно такі документи можуть містити власне описові, наративні елементи як особливостей розташування поселень чи угідь, описання замкових укріплень та господарських осередків. Ця категорія джерел представлена документами господарсько-правового та фіскального обліку. До таких документів можна віднести державні податкові матеріали, дільчі акти, акти про введення у володіння або посесії, люстрації, інвентарі, ревізії маєтків.

Ковельська волость найкраще забезпечена подібного роду джерелами по відношенню до інших частин північно-західної Волині. Значною мірою цьому посприяло перебування її в руках королеви Бони, кн. А. М. Курбського та його нащадків. Зокрема, по відношенню до волості другої половини XVI – першої половини XVII ст. збереглися такі описово-статистичні джерела: інвентарі 1556, 1590 та 1609 рр., люстрації 1616 та 1628 років, податкові реєстри Волинського воєводства за 1570, 1577, 1583, 1589 рр., тарифи подимного 1629 р. та поборовий реєстр волості 1590 р.

Як бачимо, найбільшу групу становлять податкові документи, які характеризуються певною регулярністю створення для другої половини XVI століття, презентуючи зміни, які відбувалися протягом десятиліття. Своїм основним завданням вони мали облік залежного населення за податковими категоріями, тому не можуть дати відповіді на багато питань, особливо господарської характеристики. В основному з них можна почерпнути інформацію про демографічну ситуацію, визначити топографію певної місцевості, встановити співвідношення міст і сіл. Податкові реєстри 1570, 1577, 1583, 1589 рр. є опублікованими А. Яблоновським у серійному виданні «Zródła dziejowe» [9, s. 2 – 158].

Реєстр 1570 р. містить лише інформацію про зібрані податки з міст Ковель, Миляновичі та Вишва. За ним, в Ковелі знаходилося 14 ринкових домів, які виплачували по 6 грошів, 382 вуличних будинки – по 4 гр., 77,5 міських волок – по 20 гр., 349 городників по 1 гр., 139 ремісників – по 4 гр., 111 рознощиків – по 7 гр., 7 убогих – по 4 гр., 29 коморників – по 4 гр., 6 млинів – по 24 гр. [9, s. 24]. Отже, дохід міста складав 5132 гр. Інформація по містечках Миляновичі та Вишва подана разом. Згідно неї, в двох містечках було 6 ринкових домів, які платили по 4 гр., 132 вуличних будинки – по 2 гр., 104 городники – по 1 гр., 56 волок – по 20 гр., 17 ремісників – по 4 гр., 8 рознощиків – по 4 гр., 3 водяних та 2 вітряних млина (розмір податку не зазначений) [9, s. 24]. Сумарний дохід – близько 1612 гр.

Таким чином, бачимо значну прірву між рівнем розвитку Ковеля з одного боку та Миляновичі і Вишви з іншого. Це виражається в кількості будинків, яких в Ковелі в 2,9 рази більше ніж в двох містечках разом узятих, кількості ремісників (у 8,2 рази більша), відповідно, кількості населення та прибутків, які в Ковелі переважали більше як в три рази. Відмінності помітні також в розмірі податку, який у Вишві та Миляновичах в деяких випадках був нижчий. Дослідник міської історії П. М. Сас у своїй праці, присвяченій містам України XV – 60-х рр. XVI ст. звернув увагу на міста Ковельського староства. Ковель він відніс до середніх міст, які мають кількість будинків від 200 до 700, Вишву і Миляновичі – до малих, тобто кількість будинків у яких не перевищувала 200 [7, с. 21–22].

Поборовий реєстр містить сумарні дані для сільських поселень Ковельської волості. Зокрема, оподатковувалося 294 волоки по 24 гр., 120 будинків, 14 городників по 4 гр., 86 городників по 2 гр., 94 ремісники по 2 гр., 13 бояр путних, 4 водяних і 8 вітряних млинів [9, s. 24].

Реєстр 1577 р. ще більш спрощений ніж попередній, він вже не виділяє Вишву та Миляновичі, а лише – Ковель. Згідно його даних, там було 31 ринкових будинків, які сплачували по 4 гроші, 215 вуличних будинків – по 2 гр., 35 убогих халуп – по 1 гр., 9 (гультьїв) – по 12 гр., 42 ремісники – по 4 гр., 19 коморників – по 4 гр., 7 убогих коморників – по 2 гр., 36 городників – по 1 гр., 269 міських і сільських волок – по 20 гр., 41 городник – по 2 гр., 55 – по 4 гр., 15 бояр путних – по 20 гр., 44 сільських ремісники – по 2 гр., 22 дворищних дими – по 20 гр., 110 півдворищних – по 12 гр., 15 попів руських – по копів гр., 19 млинів – по 24 гр., 9 – по 12 гр., 3 – по 10 [9, s. 64]. Якщо порівняємо дані з попереднім реєстром, то помітимо, що вони значно нижчі ніж попередні (кількість будинків, ремісників тощо). Пов'язати це, а також низькі дані реєстру, напевно, можна з набігом татар 1577 р. на Волинь.

Податковий документ 1583 р. більш детальний, оскільки подає окремо свідчення про міста Ковель, Вишву, Миляновичі та сіл, що належать до цих міст. За ним вже можна судити про адміністративну структуру волості, яка складалася з трьох ключів. До Ковельського ключа належало саме місто Ковель та 6 сіл: Мощена, Дубове, Бахів, Вербка, Черкасів, Облapi. До Миляновецького – містечко Миляновичі та села Одевичі, Туровичі, Жилів, Клівечка, Добжинка, Поридуби, Білин, Скулин, Стебків, Буджеші, Колодяжне, Колодня. Вишівський ключ складався з м. Вишви та 13 сіл: Стара Вишва, Шойно, Красна Воля, Туличів, Городищі, Сикунь, Шусків, Хотечів, Мошиця, Бахів, Нуйно, Смідин, Воля Щищенська [9, s. 120 – 121].

За кількістю будинків найбільшим залишався Ковель (11 ринкових та 201 вуличних домів), далі йшла Вишва (7 ринкових, 39 вуличних, 7 халуп) і Миляновичі (4 ринкових, 37 вуличних, 9 халуп) [9, s. 120 – 121]. При порівнянні зі свідченнями даних з реєстром 1570 р., ніякого зростання не помітно.

Реєстр 1589 р. містить найскупішу інформацію, зазначаючи окремо прибутки від м. Ковеля, Милянович та Вижви – від ланів, ремісників, коморників, слуг жидівських, оренди. Зазначено суму від Ковеля 273/16 флоренів, Вижви – 30/17 фл., Милянович – 27/4 фл. [9, s. 154].

Люстраційний матеріал як група джерел може бути віднесений до скарбових документів, які поряд з фіскальним завданням виконували функції правові та ревізійні. Економічна концепція люстрування була досить простою і залишалась майже без змін протягом всього часу існування цього інституту. Вона включала кілька основних моментів. По-перше, обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей. По-друге, детальну реєстрацію одержуваних у результаті експлуатації названих володінь прибутків. Нарешті, обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку з королівщин [4, с. 4 – 5].

Люстрації є джерелом типу проміжним між рахунками та інвентарями. Однак, більше подібності вони мають з інвентарями. Найбільша цінність люстрацій полягає в їх масовості [10, с. 133 – 134].

Люстрація 1628 – 1629 рр., що стосується Ковельського староства, також опублікована у виданні «Zródła dziejowe» [8, s.162 – 165]. Вона містить відомості про доходи м. Ковеля та належних до нього сіл Мощена, Дубова, Облапи, Гойшин, Білин, Стебле, Скулин; м. Миляновичі та, відповідно, сіл Ольшаниця, Жилів, Туровиця, Клевечко, Ходовіче, Поридуби і Седліща; м. Вижви та сіл Стара Вижва, Шойно, Нойно, Хотечів. Проаналізувавши прибутки, можна припустити, що найбільшими селами були Хотечів (фл. 425 – 4), Мощене (фл. 410 – 27 – 9), Скулин (фл. 368 – 7), Нойно (фл. 343 – 5), Стара Вижва (фл. 306 – 1 – 9). При цьому, три села відносилося до Вижівського і 2 – до Ковельського ключів, набагато менше прибутків отримували з сіл належних до Миляновецького ключа. Місто Миляновичі продовжувало поступатися в прибутковості, а відповідно і розмірах, кількості людності Ковелю та Вижві. Зокрема, доходи від м. Ковеля складали 722 – 7 фл., Вижви – 572 – 21 – 9 фл., Милянович – 331 – 12 – 17 фл. [8, s. 162 – 164]. Вся сума доходів староства становила 9454 – 17 фл. [8, s. 164].

З люстрації дізнаємося про існування на території староства шести фільварків, що знаходилися у Вербці, Поридубах, Миляновичах, Рутковичах, Вижві та Нойно, відповідно, 1 – у Ковельському ключі, 2 – у Миляновецькому і 3 – у Вижівському. Найбільш прибутковими були фільварки у Миляновичах (665 – 25 – 9 фл.), Вербці (649 – 21 – 9 фл.) та Рутковичах (566 – 14 фл.). Три інші значно поступалися їм: Поридубський – 341 – 10 – 9 фл., Вижівський – 177 фл., Нойнський – 80 – 17 – 9 фл. [8, s. 163 – 164].

Найбільш інформаційно насиченими джерелами вивчення соціально-економічного розвитку в даному регіоні є такий вид описово-статистичних джерел як інвентарі. Вони створювалися при передачі приватних володінь в оренду або спадщину, в разі їх продажу або розподілу між нащадками, а також при введенні в володіння державними маєтностями новопризначених старост з метою опису та перевірки реального стану володінь. Спочатку вони не мали якогось чіткого розробленого формуляра, тому могли містити багато відомостей в залежності від їхнього цільового призначення.

Цінність інвентарів в основному пояснюється трьома причинами: 1) багатством вміщеної в них інформації, 2) масовістю, 3) відносною однорідністю форми [10, s.128 – 129]. Особливість даного виду джерел полягає у тому, що в них присутня не лише констатація фактів, але й можливий, в певних випадках, їх ширший опис. Крім того, з інформаційної точки зору вони є найточнішими, бо створювалися для власних господарських потреб при контролі власника.

Інвентар 1556 р. був створений при переході Ковельського староства від королеви Бони, яка володіла ним з 1543 р. до Жигимонта-Августа. Він належить до неопублікованих джерел і зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Написаний інвентар польською мовою і складається з 51 аркуша.

За даними інвентаря в старостві знаходилося уже відомих нам раніше три міста та 36 сіл, 21 з яких належали до Ковельського ключа, 9 – до Вижівського та 6 – до Миляновецького [1, арк. 14 – 47]. З опису вже дізнаємося про наявність в м. Ковель вуличної мережі, яка складалася, ймовірно, з Ринкової площі (в інвентарі прямо не вказано), Півгрецької, вулиці за жидівською брамою, Підлузької, Шамаревської та Підлузької на волі вулиць, Козій ринок та передмістя Глинянка, тоді як у м. Вижва було лише передмістя Вижівська Воля [1, арк. 6, 7, 8, 30]. Складно за даними інвентаря судити про ремісничі спеціальності міщан, хоча в деяких випадках про них можна здогадатися з прізвищ. Серед національностей міщан інвентар вказує лише на євреїв. Так, в м. Ковелі існувало 19 жидівських будинків, які оподатковувалися [1, арк. 13], а у м. Вижві – 2 [1, арк. 31]. Недоліком інвентаря 1556 р. при описі міст є відсутність інформації про замок та військовий потенціал.

На 1556 р. не у всіх селах Ковельського староства була проведена волочна поміра. В селах Білін, Скулін, Стеблі, Хотечів, Нойно, Мощиця ще існувало дворишне господарство [1, арк. 22 – 25, 37 – 42]. При описі повинностей відсутні вказівки на відробіткову ренту та її розмір, окрім с. Вербка, де вказано, що «робити кожного дня повинні» [1, арк. 15]. Розміри натуральних та грошових податків розписані детально в кінці кожного населеного пункту. Досить часто вони відрізняються за якісними показниками в окремо взятих селах, що пояснюється індивідуальністю підходу при оподаткуванні, врахуванні економічних можливостей.

Щодо фільваркових господарств, то їх в старостві було 8 [1, арк. 48], але встановити їх місцезнаходження за даними інвентаря не можливо. Окремо описи кожного фільварку в інвентарі відсутні, лише вказано урожай фільваркового збіжжя на 1555 р., кількість худоби, свиней та птиці. Тому говорити про особливості їх розвитку, забудову дворів, розміри, урожайність видається неможливим. Знаємо лише про урожай за 1555 р., який був наступним: жито – 1736 кіп, пшениця – не зазначено (вказано, що залишилося 47 кіп), ячмінь – 96 кіп, овес – 1141 $\frac{1}{2}$, просо – 57/20 кіп, татарка (гречка) – 91 копа, горох – 54 копи, коноплі – 15 кіп [1, арк. 48 – 49]. Фільваркова худоба складала 466 голів, з яких 18 становили робочі воли, 120 – дійні корови і 328 – телята та яловиці [1, арк. 49]. Розводили також свиней, яких разом нараховувалося 259 [1, арк. 49]. Птахівництво становило невеликий відсоток в фільварковому господарстві, пояснити це можна тим, що потребу у птиці задовольняли данини селян [11, с. 165]. Найбільш вигідною була годівля гусей, оскільки їхня вартість була найвищою. Годівля ж качок становила значний клопіт, бо качки загрожували нересту риби в ставках і саджавках. У зв'язку з цим, їхньої годівлі часто уникали [12, с. 170 – 171]. Це підтверджується і даними інвентаря про кількість птиці: гусей – 375, курей – 313, качок – 80 [1, арк. 49].

Інвентар 1590 р. було складено при переданні Ковельщини з рук нащадків кн. Курбського до складу державних володінь. Він так само як і попередній є неопублікованим і зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України в м. Києві. Дане джерело існує в польськомовному [1, арк. 74 – 93] та руськомовному варіантах [1, арк. 52 – 73]. В першому варіанті воно складається з 20 аркушів, другому – з 22.

За інвентарем 1590 р. до Ковельського ключа належало 16 сіл та 4 урочища, до Милянoveцького – 18 сіл та 2 урочища, до Виживського – 14 сіл та 2 урочища [1, арк. 58 – 72]. Якщо в попередньому інвентарі м. Вижива не мало вуличної мережі, то в цьому вона наявна у вигляді 4 вулиць: Довгої, Ковельської, Шевської та Заорської, можливо, Ринкової площі [1, арк. 67]. Якщо в Ковелі та Виживі управлінськими осередками були замки, (до речі, у Виживі він був недобудований [1, арк. 66]), то у Милянoveвичах ним був двір [1, арк. 63].

Інвентар дає можливість визначити місцезнаходження фільварків, яких так само як і в попередньому було 8. Зокрема, один з них знаходився в Ковельському ключі у с. Вербка, два – у Милянoveцькому в с. Білін та м. Милянoveвичі, п'ять – у Виживському в с. Грицьковичі, с. Хотешів, с. Нойно, с. Туличів та м. Виживі [1, арк. 64, 65, 67, 68, 70 – 72].

Урожайність у Грицьковецькому фільварку була наступною: жито – 300 кіп, пшениці – 30 кіп, ячменю – 30 кіп, вівса – 250 кіп. Гречку, просо та горох тут вирощували лише для насіння [1, арк. 155]. Худоби в фільварку не було. Урожайність Милянoveцького фільварку: жита – 600 кіп, пшениці – 60 кіп, ячменю – 70 кіп, вівса – 400 кіп, гречки – 40 кіп, гороху – 20 возів, проса – 10 кіп [1, арк. 163 – 164]. Худоби у фільварку також не було. У Вербці вродило жита 250 кіп, зазначено, що ґрунт поганий піскуватий і ярини ледве на насіння вистачає [1, арк. 144]. У Виживському фільварку теж зазначено лише урожай жита 100 кіп, оскільки ярина не родила [1, арк. 185 – 186]. Трохи кращою ситуація була у фільварку с. Нойно, де жита вродило 150 кіп, ячменю – 70 кіп, вівса – 40 кіп [1, арк. 189]. У Туличові урожай був наступний: жито – 300 кіп, пшениця – 40 кіп, ячмінь – 40 кіп, вівса – 250 кіп, татарки, проса, гороху – ледве вистачає фільварку [1, арк. 192].

Повинності селян в інвентарі точно не зазначені. За твердженням І. Д. Бойка, окремі записи дають підстави гадати, що розмір панщини в основному дорівнював трьом дням на тиждень від лану чи волоки [6, с. 158].

Інвентар 1609 р. був створений після смерті старости А. Фірлея при передачі Ковельщини новому старості Щ. Криському. Він так само як два попередні інвентарі є неопублікованим і зберігається в Центральному Державному Історичному Архіві України в м. Києві. Джерело написане польською мовою та складається з 19 аркушів [1, арк. 197].

За інвентарем 1609 р. до староства належало 3 міста, 26 сіл та 2 урочища: 9 сіл належало до Ковельського ключа (Дубова, Вербка, Мощена, Облapi, Гойшин, Скулин, Стебле, Білин, Млинська Воля) [1, арк. 201 – 205], 10 – до Миляновецького (Ольшаниця, Годовіче, Крилово, Туровичі, Кличковичі, Клевечко, Щєбліме, Поридуби, Шусків, Требле) [1, арк. 206 – 209], 7 – до Виживського (Стара Вижива, Грицьковичі, Шайно, Красна Воля, Дубашів, Нойно, Черкаси) [1, арк. 211 – 215].

Фільварків за даними інвентаря залишилося лише чотири у Вербці, Миляновичах, Виживі та Грицьковичах [1, арк. 200, 205, 210 – 213]. Інші господарства відійшли у користування шляхті. За аналізом І. Д. Бойка, фільварки майже не розвивалися в деяких випадках через погані ґрунти, в інших – через низькі ціни на збіжжя [6, с. 159]. У Вербському фільварку висівали в середньому 60 мац, Виживському – 18 мац, Грицьковецькому – 50 мац, Миляновецькому – 60 мац жита і 4 маці пшениці [6, с. 159].

Навідміну від попередніх інвентарів, дане джерело містить інформацію про розміри відробіткової ренти. Так, у с. Вербка піддані працювали 3 дні на тиждень, с. Мощені та с. Облapi – по 5 [1, арк. 201 – 203]. Загалом, по три дні працювало 4 села, по 4 дні – 5 сіл, по п'ять днів – 3 села [6, с. 161]. Грошовий чинш коливався від 24 до 36 грошів. У вигляді натуральних данин отримували мед, яйця, курей, гусей.

До іншої групи джерел, які надають дотичну інформацію про соціально-економічний розвиток Ковельської волості належать жалувані грамоти, привілеї, розпорядження, листи. Певну частину цих джерел було опубліковано у виданні «Архив Юго-Западной России». Дані джерела стосуються різних етапів розвитку волості протягом XVI – XVII ст.. Зокрема, до них належать «Жалувана грамота Ковельського князя Василя Михайловича Сангушка Демиду Войткевичу на дворище в селі Мосочной з умовою військової служби» датована 1542 роком [3, с. 75–76], лист від 9 січня 1556 р., в якому королева Бона наказувала ковельському старості стежити за тим, щоб євреї не селилися в місті Ковелі поза відведеною для них вулицею і щоб християни не будували будинків на цій вулиці [2, с. 56–57], розпорядження королеви Бони від 10 січня 1556 р. старості Ковеля та міському уряду організувати в місті цехи, не ображати міщан, оплачувати ремісникам виконані роботи [2, с. 58], «Грамота королеви Бони, що звільняє бурмистрів і писаря ковельського магістрату від сплати чиншу 9 січня 1556 р.» [2, с. 57–58], «Наказ короля Сигизмунда Августа старості ковельському Франциску Фальчевському про те, щоб він утримав своїх слуг від утисків ковельських міщан і не порушував прав, наданих місту Ковелю королевою Боною» від 4 липня 1556 р. [2, с. 59–60], привілей короля Сигизмунда III від 28 листопада 1611 р., що відновлював магдебурзьке право місту Ковелю, встановлював відносини магістрату зі старостою і визначав міські доходи [2, с. 109–117], документи, що підтверджують привілеї ковельських євреїв [2, с. 117–122]. З поданих джерел ми дізнаємося про приналежність волості до тих чи інших власників, існування в м. Ковелі магдебурзького права, організацію самоврядування в місті, наявність цехової організації, єврейської громади та спеціально відведеної для неї вулиці.

Отже, джерельна база для вивчення соціально-економічного розвитку Ковельської волості в другій половині XVI – першій половині XVII ст. є достатньо репрезентативною. Вона представлена різного виду джерелами. Особливо велике значення за інформаційною насиченістю належить описово-статистичним документам, які представлені поборовою документацією, люстраціями та інвентарями.

Поборові реєстри характеризуються регулярністю створення для другої половини XVI ст. (1570, 1577, 1583, 1589 рр.). У зв'язку з виконанням своєї основної функції, вони містять інформацію про прибутки міст та сіл. Хоча розписані окремо населені пункти лише в поборовому реєстрі 1583 р., в інших випадках зазначено сумарні дані по містах і належних до них сіл (1570 р.) або тільки по містах (1589 р.). Хоча, реєстр 1577 р. надає відомості лише виключно по м. Ковелю.

Люстраційний матеріал за інформаційною насиченістю лежить між поборовою документацією та інвентарями. Зокрема, люстрація 1628 – 1629 рр. містить відомості про прибутки трьох міст Ковельської волості та належних до них сіл, на відміну від попередньої групи джерел вказує на наявність 6 фільварків і їх розташування.

Найбільш цінними при вивченні соціально-економічного розвитку волості, безперечно, є інвентарі. Важливим є і те, що вони створені в різні періоди досліджуваного нами часу (1556, 1590, 1609 рр.), що дає можливість простежити еволюцію розвитку адміністративної структури, волочної системи, міських та сільських повинностей, фільваркового господарства. Кожен з інвентарів має

свої недоліки та переваги. Наприклад, інвентар 1556 р. не містить інформації про замок, військовий потенціал, він лише говорить про наявність восьми фільварків і сумарний урожай в них, але встановити їх місцезнаходження не можливо. Інвентарі 1590 р. та 1609 р. уже містять інформацію про замки в м. Ковель та м. Вижва, про місця розташування фільварків та окремо розписані урожаї в кожному з них.

Таким чином, Ковельська волость є однією з найбільш забезпечених джерелами різноманітної видової належності та часового проміжку регіоном північно-західної Волині. Ця ознака дає можливість не лише досліджувати розвиток обраної нами господарсько-адміністративної одиниці, але й робити припущення щодо інших регіонів Волині, здійснювати порівняльний аналіз. Однак проблемою залишається необхідність опублікування деяких джерел, їх ґрунтовний аналіз та введення до наукового обігу.

Список використаних джерел та літератури:

1. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1 (Скарб коронний). Оп. 1. Спр. 4. 51 арк.
2. Архив Юго-Западной России. Київ, 1890. Ч 5. Т. I. 636 с. (Акты о городах 1432–1798).
3. Архив Юго-Западной России. Київ, 1886. Ч 7. Т. I. 746 с. (Акты о заселении Юго-Западной России).
4. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Луцьк, 2004. С. 4 – 9.
5. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI –початку XVII ст. з історії міст Ковельщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали 50 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: Зб. наук. праць*. Ковель, 2013. С. 14 – 18.
6. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII століття. Львів, 1963. 328 с.
7. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. Київ, 1989. 230 с.
8. Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. V. 169 s.
9. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485 s.
10. Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1983. 786 s.
11. Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864). Warszawa, 1953. 568 s.
12. Wyczanski A. Studija nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500 – 1580. Warszawa, 1960. 285 s.

Отримано: 10 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-180-186

Атаманенко В. Інвентар Степанської волості 1614 року як історичне джерело / В. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 180–186.

УДК 930.2:94(477).03«16»

Віктор Атаманенко

ІНВЕНТАР СТЕПАНСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1614 РОКУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті характеризується інвентар Степанської волості князя Януша Острозького 1614 р. як історичне джерело. Основна увага приділяється інформаційному потенціалу цього документа в ряді соціально-економічних аспектів історії Волині, в першу чергу – під кутом вивчення урбанізації Волинського Полісся. Вивчення цього значного за розміром документу дає можливість дослідження структури міських та сільських поселень, фільваркових дворів, особливостей організації господарства у замкових та посесорських маєтках.

Ключові слова: джерела описово-статистичного характеру; інвентарі; латифундії; урбанізаційні процеси; фільваркове господарство.

Виктор Атаманенко

ИНВЕНТАРЬ СТЕПАНСКОЙ ВОЛОСТИ 1614 Р. КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В статье характеризуется инвентарь Степанской волости князя Януша Острожского 1614 г. как исторический источник. Основное внимание уделяется информационному потенциалу этого документа в изучении ряда социально-экономических аспектов истории Волыни, в первую очередь – с точки зрения изучения урбанизации Волынского Полесья. Изучение этого значительного по размеру документа дает возможность исследования структуры городских и сельских поселений, фольварковых дворов, особенностей организации хозяйства в замковых та посесорских имениях.

Ключевые слова: источники описательно-статистического характера; инвентари; латифундии; урбанизационные процессы; фольварочное хозяйство.

Viktor Atamanenko

THE INVENTORY OF THE STEPAN VOLOST OF 1614 AS A HISTORICAL SOURCE

The article describes the inventory of the Stepan volost of Prince Janusz Ostrozky in 1614 as a historical source. The main attention is paid to the informative potential of this document in a number of socio-economic aspects of the history of Volyn, first of all – from an angle of research of the urbanization of Volynian Polissya. The study of this large-scale document gives an opportunity to study the structure of urban and rural settlements, Folwark estates, peculiarities of the economic organization in the castles and possessory estates.

Keywords: descriptive-statistical sources; inventory; latifundia; urbanization processes; folwark estate.

Джерела вивчення історії волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII ст. у територіальному, хронологічному та видовому вимірах представлені вкрай нерівномірно. Значною мірою це стосується і такого їх різновиду, який найповніше характеризує латифундії як господарські структури, що найчастіше й визначало магнатський статус тієї чи іншої особи та роду. Ця група джерел представлена в структурі джерельної бази різноманітними категоріями джерел описово-статистичного характеру, але для різних родин та різних регіонів Волині стан їх збереженості помітно відрізняється. Серед таких документів вирішальне значення для дослідження проблем соціально-економічної історії має група документів, створюваних безпосередньо у сфері діяльності господарських та фіскальних структур, як державних, так і приватних. Для досліджуваного періоду можна говорити про переважаючу в структурі джерел описово-статистичного характеру документів

загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали внутрішньодоменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі. Саме вони й складають основу джерельної бази для XVII ст.

Степанщина стала об'єктом вивчення сучасних істориків у цілому ряді напрямків. Це і володільча історія, і окремі сторони вивчення монастирів, й окремі аспекти соціальної та господарської проблематики. Чи не найзначніші праці стосуються історії населених пунктів. При цьому, до наукового обігу вводилися й публікації (в тому числі й передруки) джерел, які стосуються Степанської волості [1; 2; 3; 4; 5; 8; 9; 109; 14].

В українській історіографії найчастіше використовують підсумкові, а іноді – й первинні, поборові реєстри. Сумарні податкові реєстри по Волинському воєводству збереглися за 1570, 1577, 1583, тариф подимного 1629 рр. (опубліковані) та за 1576, 1582, 1589 рр. (неопубліковані) [7; 11; 15]. В них достатньо рівномірно представлена вся територія Волинського воєводства, за винятком тих поселень, які звільнялися від сплати податків через знищення чи спустошення. З інших державних облікових документів, використовуваних істориками, необхідно відзначити описи державних володінь Волині – Володимирського, Луцького, Кременецького та Ковельського ключів/староств. З них тільки два останні були значними за розмірами, а Ковельське староство містило в своєму складі три міста. Таким чином, описи Ковельського староства другої половини XVI – першої половини XVII ст. можуть служити підставою для вивчення явищ соціально-економічного життя Волинського Полісся і забезпечене воно джерельною базою достатньо репрезентативною тематично та хронологічно, а також і різноманітною за категоріями та соціальними функціями. В той же час, такі регулярні “статистичні обстеження” охоплювали лише незначну частину маєтностей Волинського воєводства, а для поліської частини якого дані стосовно Ковельщини є унікальними, особливо зважаючи на їх стан збереженості.

Подібної кількості джерел описово-статистичного характеру внутрішньодоменіального походження не збереглося для жодної поліської приватновласницької латифундії, в тому числі, й для Степанської волості. Для останньої, правда, зберігся інвентар, створений у 1614 р. Він описує міста, сільські поселення, фільваркові комплекси, податки та розміри прибутків. Інвентар відобразив також структуру Степанської волості. Але найдавніші кількісні показники знайшли відображення у поборових документах – реєстрі 1577 р., який відображає стан міста та волості на час їх переходу до рук кн. В.-К. Острозького. На цей час у складі волості знаходилося одне місто та 39 сіл, з яких 12 були посесорськими – знаходилися в держанні слуг-клієнтів.

Подимний реєстр 1629 р. дає можливість порівняння характеристик поліських латифундій. На їх основі видно, що на цей час найбільшими на Поліссі за кількістю населення та числом поселень були волості Степанська, Чорторийська та Ковельське староство. Вони відзначалися й вищим рівнем урбанізації. З-поміж них виділяється перша – за всіма поданими в реєстрі параметрами (крім кількості міських поселень) вона охоплює від 22 до 26 відсотків сумарних даних. Таким чином, показники по Степанській волості можна вважати достатньо репрезентативними для вивчення поліських латифундій східної Волині [6, с. 37].

Практично всі збережені документи описово-статистичного характеру відносяться до часів володіння Степанню кн. Острозькими. Місто з волостю відійшло до кн. К.І. Острозького в результаті його першого шлюбу – з кн. Тетяною Гольшанською на початку XVII ст.; претензії на Степань, правда, висували родичі кн. С. Гольшанського, але маєток, хоча в окремі періоди не повністю, залишився в руках Острозьких [14]. На 70-ті роки XVI ст. Степань була досить значним, але єдиним на території значної за розмірами латифундії, міським поселенням, в якому знаходилося 246 будинків. Про розвиток торгівлі може свідчити кількість ринкових будинків – 30, а також відсутність у їх власників у користуванні землі. В той же час, поборовий реєстр фіксує незначне число торговців-перекупнів – 10. Але торгівлею займалися не тільки вони, але й ринкові та вуличні мешканці, а також ремісники. Останніх в Степані було 25. У селах волості тільки у Кричильську (Кричельську) проживало 2 ремісники. Це могло свідчити про тенденцію його перетворення на міське поселення, але ця спроба виявилася невдалою [12, с. 60, 69]. В обох випадках ремісники не мали в своєму користуванні землі. Досить значною була роль землеробства у заняттях степанських міщан. По півдворища мали 56 власників вуличних будинків, по «трохи ріллі» – 23 городники, городи – 10 перекупнів, 50 мешканців «убогих домів» та 41 мешканець вуличних будинків. Не мали в користуванні земельних діля-

нок, але, можливо, були задіяні у сільськогосподарських заняттях 20 підсусідків, оскільки вони володіли худобою [14, s. 39 – 40]. Села волості були невеликими за розмірами, що не могло не впливати і на розвиток міста та створення нових міських поселень [15, s. 39 – 40]. Так, за поборовим реєстром 1589 р. у Степанській волості названо 30 сільських поселень, найбільшими з яких були Городець, Любаша, Кричельськ, Жалин, Золотолин. Чисельність мешканців Степані практично не змінилася – кількість міських будинків дорівнювала 242, не рахуючи трьох рудницьких товаришів. Ринкових будинків залишилося 30, але збільшилася кількість вуличних (з 91 до 114) та перекупників (з 10 до 15) та зменшилася кількість убогих будинків (з 50 до 35). Не змінилася чисельність ремісників (25), а замість городників (23) та підсусідків (20) реєстр 1589 р. згадує тільки 19 коморників. Вся міська земля подана сумарно як 72 одиниці «міської ріллі», яка відповідно до норми оподаткування становила півдворища чи півволоки, та 35 городів, які перебували у користуванні власників убогих халуп. Очевидно, землею володіли і чотири степанські священики [11, s. 15 – 17]. Скоріше за все, розмір землі, яка перебувала у користуванні міщан, трохи зріс. В обох реєстрах відсутні згадки поселень, які згодом одержали міський статус. Можливо, як сільські поселення Деражня та Бережниця виникли згодом або одразу засновувалися як міста, на «сирому корені».

Загалом, як свідчать дані поборових реєстрів, за власне міськими показниками – розміри Ринку, кількість будинків, чисельність ремісників та перекупників – Степань можна віднести до розвинутих приватновласницьких міст Волині. На 1589 рік за кількістю ринкових будинків Степань поступалася тільки Костянтинову та Острополю (засновані кн. В.-К. Острозьким у слабко урбанізованій південно-східній Волині саме як торгівельні осередки); за кількістю будинків вуличних – їм же, а також Острогу, Олиці, Корцю, Ковелю, Торчину та Колкам; за кількістю перекупників – Олиці, Ковелю, Острогу [6, с. 38]. Показником розвитку міста була й чисельність у ньому церков, яка також належала до найвищих показників по приватновласницьких містах Волині.

Хронологічно останні свідчення описово-статистичних джерел стосовно Степані та волості відносяться до 1629 р. Вони відображені також у реєстрі державного оподаткування. На цей час до складу волості входило 59 поселень. У ньому знаходилося три міста – Степань, Бережниця та Деражня, а 23 села були посесорськими. Міське населення складало майже 35% всього населення (димів-помешкань). Найбільшим був центр волості, який значно збільшився за розмірами і в якому нараховувалося 636 будинків (з яких 78 погоріли під час пожежі 1627 р.). Степані помітно поступалися Бережниця (423 дими) та Деражня (351 дим). Більшу кількість міських димів мали тільки Острозька та Корецька волості; за загальною кількістю димів Степанська волость поступалася тільки останній. Найбільшими сільським поселеннями з кількістю димів понад сто були Городець, Кричельськ, Постойне, Рокитна [7, с. 33 – 34].

Отже, свідчення податкових документів фіксують для Степанської волості крайні збережені, початкову та кінцеву, часові точки наявності узагальнюючих кількісних показників. Особливістю податкової документації, окрім іншого, є фіксація населення у податкових категоріях, що часто не дає можливості здійснювати соціально-економічний аналіз. Це найбільш яскраво помітно на прикладі подимного реєстру 1629 р., коли на основі уніфікації всі оподатковувані одиниці було зведено до диму. Подолати даний недолік значною мірою дають приватновласницькі (внутрішньодоменіальні) документи, в тому числі й інвентарні описи. Таким є інвентар 1614 р., який було створено у жовтні при подачі волості в управління Адамові Золотолинському.

Міський комплекс Степані традиційно складався з замку з житловими та господарським будівлями, власне міста та Луцького та Дубровицького передмість. Окрім того, при місті знаходилися фільварок, на який працювали селяни Великого та Малого Медськів і Любаші, та звіринець. Замковими були винесені з замку за Луцьку браму стайня та сад, в якому росли кілька десятків фруктових дерев та виноград (*drzewa rodzianego kilkadziesiąt, wino iest*). Очевидно, під замковим контролем знаходилася й пристань. Як така, вона в тексті інвентаря не виділяється, але він фіксує річкові судна (ком'яги) на р. Горинь (*komiağ x(iażęcia) iego mczy na rzecze Horiniey*). Їх на час створення документа було 16, а зі збудованих у 1614 р. по два було відправлено до Острога та Дубна і три продано [13, арк. 111 – 112зв., 117, 119, 119зв., 120 – 121зв.]

Основною та найпрестижнішою міською ділянкою був Ринок. Для Степані в інвентарі 1614 р. він виділяється не за назвою, яка в тексті, можливо, випадково була пропущена, а структурно, передуючи опису вулиць. На ньому знаходилося 42 будинки. В ринкових будинках, крім міщан, мешкали (чи мали будинки) степанський староста, бурграбій, микільський та спаський священики, паламар,

війт, лісничий, мостовничий, возний, орендар, замкові писар, гончар, золотар, воротний та костельний мельник. Окрім старостинського, на Ринку було ще три шляхетські будинки. Чотирма будинками володіли представники єврейської громади міста [13, арк. 113].

На чи біля ринкової площі, очевидно, знаходився костел. Його описання було подано в кінці опису міста, навіть після сумаріуша прибутків. При цьому були зазначені цвинтар, плебанія та школа. Останні дві вміщено і серед ринкових будинків [13, Арк. 113, 118 зв.]. Крім школи при католицькому костелі в місті знаходилася єврейська школа (малася на увазі синагога, при якій існувала і школа). Згадується також православний («руський») шпиталь, при якому чи при якійсь із православних церков також міг існувати освітній заклад [13, арк. 113 зв., 116]. Згадуючи священників, інвентар не зазначає розташування церков.

Вулична мережа Степані складалася з шести вулиць – Риболовської, від Дубровицької брами до Ринку, від Радька, під парканом, від Харка Скупки, від Васька Кир'яховича. Найбільшою, бо на ній знаходилася майже третина всіх оподатковуваних міських будинків, була вулиця Риболовська (151 будинок на різних ділянках). Найменшою була вулиця під парканом – на ній знаходилося 25 будинків. Неміщанські будинки знаходилися на вулицях Риболовській та від Дубровицької брами до Ринку. Священники мали будинки на вулицях Риболовській (пречистенський, степановський, диякон), від Радька (спаський) [13, арк. 113 – 117]. Як це відображено і в поборовому реєстрі 1589 р., в Степані на 1614 р. проживало чотири священники. Можливо, стільки ж було і церков – Миколаївська, Спаська, Пречистенська; невідомо, чи згаданий в інвентарі отець степанівський мав прихід у місті чи в якихось селах.

Інвентарні описи дають можливість визначити, приблизно звичайно, національну структуру населення. Так, стосовно Степані можна говорити про звичну для волинських міст наявність єврейської громади. Вона не була значною і включала до свого складу 24 – 28 родини (близько 4 – 5% будинків). Чотири єврейські будинки знаходилися на ринковій площі. Решта єврейських родин приблизно порівно замешкували вулиці від Дубровицької брами до Ринку (7 – 10 будинків) та вулиці від Харка Скупки (13 – 14 будинків). Інтервальність даних в обох випадках пов'язана з ймовірним віднесенням деяких мешканців до єврейської громади м. Степань. Польська, чи, скоріше, католицька, громада була в Степані незначною. Невідомою є конфесійна належність шляхти, яка мала помешкання в місті – її більшість (якщо не всі) належали до місцевої знаті, давніх слуг кн. Острозьких, включно зі введенням у посаду степанського старости А. Золотолінським. Так чи інакше, завданням поширення католицизму мав служити тільки-но заснований кн. Я. Острозьким степанський костел (варто відзначити існування костелів і у інших містах волості [13, арк. 134, 150 зв.]). З-поміж шляхти ймовірними членами польської громади чи прихожанами костелу могли вважатися Ян Лях (вул. Риболовська), Єжи Городничий (вул. від Дубровицької брами до Ринку) та Венцлавиха (Дубровицьке передмістя) – явно замало для повноцінної функціонуючої католицької святині. Таким чином, можна говорити про те, що степанський костел зі школою ставив (точніше, перед ним ставилося) завдання проповіді католицизму. Певною мірою це підтверджується даними сумаріушу листів кн. Острозьких до степанського Свято-Михайлівського монастиря, який міститься у його інвентарі 1627 р. [1; 2; 9]. Троє степанчан носили прізвисько «Москаль», але чи це були росіяни точно сказати неможливо.

Степанські передмістя – Луцьке та Дубровицьке – були невеликими. На першому знаходилося 9, а на другому – 55 будинків, а також 3 пустки [13, арк. 117]. Луцьке передмістя повинно було бути знищене за наказом кн. Януша Острозького. На ньому чи біля нього, очевидно, проживали рибалки, свідчення про яких в тексті знаходиться між описаннями передмість. Їх імена в інвентарі не було наведено, навіть точного числа їх укладачі вказати не могли – менше чи більше десяти. Для них у бурграбія знаходився окремий реєстр. Їх обов'язком було забезпечення рибою двору у випадку приїзду власника Степані [13, арк. 117].

Для будинків в місті відводилися ділянки-пляци, з яких платилося по 18 грошів. Але на окремих плячах могли проживати й 2 – 3, а то й більше непідсусідські родини. Підсумкові свідчення (сумарій) по Степані наводять дані про те, що в місті було 350 пляців, на яких розташовувалося разом з передмістями та фільварками 590 помешкань («osady miasta Stepania z przedmieszcziem u folwarkamy 590») та 25 пусток, тобто – всього 615. Очевидно, при «фільварках» мешкали підсусідки, яких було 26 [13, арк. 118]. Для інших, новоосаджених міст Степанської волості такого подрібнення пляців джерела не відзначають. Можна припустити, що як здавна незначне міське поселення Степань при розбудові вимагала розширення міської, оточеної парканами, території, чому могло служити й рішення кн. Я. Острозького про знесення одного з передмість.

Під фільварками малися, скоріше за все, земельні наділи міщан. Всього в їх користуванні було 79 волок, з яких звільнено від сплати податку та пусток було 32. Найбільш поширеною нормою земельних наділів степанських міщан була одна волока (46 та 13 вільних), але були випадки користування півволочними наділами (двоє міщан) чи спільного користування волокою двома особами чи родинами (два випадки). Володіння двоволочним наділом мало «ранговий» характер – належало чотирьом священикам, монастирю, бурграбію, лісничому – і були звільнені від податків. Такими ж були й одноволочні господарства звіринника, замкових воротного та тивуна, паламаря, міського писаря, війта, старости та шпиталя. Пустих було тільки дві волоки. З однієї волоки мали платити по одному золотому, жати по два дні та спільно накосити 12 скірт сіна [13, арк. 117 зв. – 118]. Отже, переважна більшість степанських міщан не мала в своєму розпорядженні землі і була задіяна у ремісничих та торгівельних заняттях.

Повинності степанських міщан не були різноманітними. Вони платили чинш з пляців, а хто мав «фільварки» – то й окремо з них, споряджали 10 гайдуків. Лій та мед брався, очевидно тільки від відповідних занять – різників, лісників, бояр тощо. Чинш з Степані був майже втричі меншим за платежі з сіл. Якщо врахувати прибутки та надходження від інших сільських платежів, повинностей, данин, оренд та результатів фільваркового господарювання, то міська складова в загальній прибутковості ще більш суттєво зменшиться. Структура прибутків з міста складалася не тільки з прямих – грошових чи натуральних – платежів, а й з надходжень від млинових оренд. При Степані розташовувалося три млини: під замком, на протилежному боці мосту (по три кола кожен) та на човнах («lodziach») на одне коло. Окремо прибутків з них інвентар не подає, а об'єднує з надходженнями від усіх оренд (млинових та горілчаних) та мит. Ці прибутки суттєво перевищували надходження від податків [13, арк. 118 зв., 154].

Як уже зазначалося, при Степані знаходився звіринець. Він був оточений парканом, а на його території був один критий соломною хлів («шопа»). У звіринці перебували олені (31), сарни (30), лосі (на час створення інвентаря всі вимерли, а було їх 4), дикі свині (12). В звіринці зберігалися роги та шкіри. Троє оленів утекло [13, арк. 119 зв.]. Керував доглядом за звіринцем звіринник.

Під містом знаходився замковий фільварок, в якому мешкав двірник та розташовувалися господарські споруди та помешкання. Фільварок був оточений сосновим острогом-частоколом. Про те, що він був значним господарським осередком можуть свідчити, по-перше, значні розміри висіву та, по-друге, кількість сіл, піддані яких в ньому працювали (чотири села: Великий Медськ, Малий Медськ, Корость та Любаша) [13, арк. 119 – 121 зв.]. У фільварковому гумні зберігалися залишки врожаю 1610 – 1613 рр., а з худоби утримувалися тільки велика рогата, а також птиця [13, арк. 119 – 119 зв.].

У складі волості було ще два міських поселення – Бережниця та Деражня, які суттєво поступалися за розмірами центру волості. На відміну від степанських міщан, їх мешканці на 1614 р. чиншів не платили, очевидно, маючи відповідні привілеї як нещодавно осаджені міста. «Міська історія» Деражні почалася у 1605, а Бережниці – у 1606 р. і пов'язується з рішеннями кн. В.-К. Острозького [12, с. 63]. Але, скоріше за все, це вже було результатами діяльності кн. Я. Острозького. Ці міста, очевидно, мали забезпечувати кілька потреб. Окрім суто міських, пов'язаних зі зростанням сільської складової Степанської волості, вони мали бути проміжковими транспортними осередками на р. Горинь. Так чи інакше, вони були розташовані на кордонах волості та практично рівновіддаленими від центру волості: Деражня південніше, а Бережниця – північніше. Можливо, невдалою була спроба надання міського статусу Кричильську в тому числі й через його близьке розташування до Степані. Створені як міські поселення практично одночасно вони мали відмінності у фортифікації. Помітно краще захищеним поселенням була Деражня. Вона, як і Бережниця, була оточена острогом-парканом, але мала також дві в'їзні башти [13, арк. 131 зв., 151].

Не тільки вказана обставина свідчила про інтенсивніший розвиток Деражні як міського поселення. Про це можна говорити і на підставі розмірів цих міст (348 проти 239 будинків), і за розбудовою вуличної мережі (шість та дві). Різними були й розміри ринкових площ, де деражненська в півтора рази переважала бережницьку. Про незавершеність формування Бережниці як міського поселення може свідчити й значна кількість пусток, які могли бути виділеними, але ще не зайнятими пляцями. Їх було дещо менше третини. Більшою (в півтора рази в абсолютних і несуттєво – 4% а 3% – у відносних проказниках) була й єврейська громада, при цьому в Деражні проживав один караїм [13, арк. 151]. Деражненська єврейська громада мала «школу», тоді як для Бережниці інвентар згадує тільки «жидівського школьника» [13, арк. 132 зв., 153].

Важливим чинником розбудови новоосаджуваних міст було надання міщанам земельних угідь. За цим показником Бережниця також відрізнялася від інших міст волості. У Степані міщани мали в користуванні в середньому городницькі наділи, в Деражні – практично у кожного міщанина було від третини до двох з половиною волок. Опис Бережниці вказівок на наявність землі у міщан не містить [13, арк. 113 – 118 зв., 131 зв. – 134, 151 – 153 зв.].

Свідчення джерел не дають можливості в усій повноті розглянути питання про міське самоврядування у Степанській волості. Але за прізвиськами міщан можна зробити висновок про наявність мадебургського права у Степані та Деражні. У Бережниці єдиною, та й то – дотичною, вказівкою може вважатися згадка бурграбія, що не завжди було пов'язано з міськими органами влади [13, арк. 133 зв.].

При Деражні та Бережниці існували двори. Але при жодному з них не було фільварку. В даних частинах волості останні розташовувалися виключно при селах, а приміські двори виконували резиденційне завдання і призначалися для перебування власника. Про це свідчить вказівка інвентаря стосовно двору в Бережниці – «Dwór xią(żę)czia iego m(czy) przy Berezniczy» [13, арк. 131].

Міста Степанської волості спиралися в своєму розвитку на розгалужену сільську складову. Остання не була однорідною. В ній традиційно виділялися села замкові та посесорські. Їх було практично порівно – 29 та 28. Але серед останніх більшість належала шляхті-слугам, а два сільські поселення (Білобереги та Волька Липленська) – Святомихайлівському монастирю [13, арк. 163]. Ці села, навіть порівняно із посесорськими, були невеликими за розмірами. Замкові села об'єднувалися у фільваркові комплекси по 2 (три випадки), 3 (чотири випадки) та 4 (два випадки) села. Найбільші концентрувалися навколо замкового степанського та янковицького (суч. Іваничі) фільварків.

Три села мали урочищський статус і до фільварків не належали, а отже їх піддані до панщинної повинності не залучалися [13, арк. 128, 140, 147]. Серед повинностей селян Степанської волості відсутня підводна (повоз) повинність. Можливо, вона існувала, але здійснювалася в межах самої волості, а далі сплавлялася по річках Горинь та Случ. Особливим податком, незафіксованим у інших випадках, була здача грибів – по 50 з волоки. Можливо, таку ж повинність відбували й інші мешканці на території Полісся.

На 1614 р. у всіх маєтках Степанської волості було проведено поміру, крім одного випадку, який стосувався посесорських держань [13, арк. 160 зв.]. Іноді, але рідко, для замкових сіл не вказуються розміри селянської землі, а згадується тільки категорія селян – тяглі. В таких випадках основою приблизного визначення розмірів селянських наділів є величина повинностей.

Таким чином, можна говорити про те, що інвентар Степанської волості 1614 р. має значний інформаційний потенціал та є унікальним при вивченні поліських латифундій Волині як на рівні урбанізаційних процесів у них, так і становища фільваркового та селянського господарств історичним джерелом. Він, як і інші документи такого роду, подає інформацію з різних сторін соціальної та економічної проблематики, включає загальні описання оборонних, житлових, господарських споруд, переліки населення тощо. Важливим є наявність в степанському інвентарі описань культових споруд (але тільки костелів). Про неповноту інформації може свідчити відсутність вказівок на православні святині, які обов'язково повинні були знаходитися у волинських містах. Він є єдиним збереженим описанням крупного маєткового комплексу східної частини волинського Полісся (не враховуючи частин окремих латифундій частини кн. Олександра Острозького, а для першої половини XVII ст. – повністю поліського маєткового комплексу) і дає можливість на основі його свідчень розглядати розвиток соціально-економічних процесів цього регіону загалом. Частина інвентаря вже була опублікована, але актуально залишається потреба повного археографічного опрацювання цього важливого джерела з історії Волині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 423 – 449.
2. Атаманенко В. Маєткове забезпечення православної церкви Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині*. Луцьк, 2005. С. 57– 68.
3. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких : склад та структура. *Наук. записки. Нац. ун-ту «Острозька академія: Іст. науки*. Вип. 13. Острог, 2008. С. 266 – 315.
4. Атаманенко В. Двори – фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року). *Архітектурна спадщина Волині. Нац. ун-т водного госп-ва та природокористування, каф. архітектури*. Рівне, 2010. Вип. 2. С. 78 – 85.

5. Атаманенко В. Міста поліських володінь князів Острозьких. *Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження*. Рівне, 2010. С. 191 – 208.
6. Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Наук. записки. Нац. ун-ту «Острозька академія»: Іст. науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 29 – 45.
7. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
8. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614—1615 рр. *Матеріали VII– IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки*. Остріг, 2000. С. 17 – 18.
9. Войтович В. Степань моя мила: Дослідження, спогади, документи. Рівне, 2009.
10. Войтович В. Степанський край: Історія та культура. Рівне, 2010.
11. Головний архів давніх актів (Варшава). Архів Коронного Скарбу. №31.
12. *Засць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003.
13. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ф. «Радзимінські». №.39/I.
14. Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVIст.) *Наук. записки. Нац. ун-ту «Острозька академія»: Іст. науки*. Острог, 2011. Вип. 18. С. 14 – 41.
15. *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1889. T.XIX. 485 s.

Отримано: 10 січня 2018 р.

Прорецензовано: 16 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: krasnostav@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-187-206

Близняк М. Інвентар міста Острога 1724 року / М. Близняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 187–206.

УДК 94(477.81)«1724»

Микола Близняк

ІНВЕНТАР МІСТА ОСТРОГА 1724 РОКУ

У статті проаналізовано інформативний потенціал інвентаря частини Острога 1724 р., зроблено спробу з'ясувати обставини його створення. Місто належало до середніх міських поселень Правобережжя. Тут мешкали представники різних національних громад – українці, євреї, поляки, татари. Острог, розділений на дві частини, поступово відроджував свій економічний та демографічний потенціал, що прослідковується за матеріалами опублікованого документу. Джерело доповнює відомості про економіку, культуру, релігію, топографію та архітектуру міста та регіону в цілому.

Ключові слова: інвентар 1724 р., міщани, Острог, Волинь.

Николай Близняк

ИНВЕНТАРЬ ГОРОДА ОСТРОГА 1724 ГОДА

В статье проанализировано информационный потенциал инвентаря части Острога 1724 г., сделана попытка выяснить обстоятельства его создания. Город принадлежал к средним городским поселениям Правобережья. Здесь жили представители разных национальных общин – украинцы, евреи, поляки, татары. Острог, разделенный на две части, постепенно возрождал свой экономический и демографический потенциал, что прослеживается за материалами опубликованного документа. Источник дополняет ведомости о экономике, культуре, религии, топографии и архитектуре города и региона в целом.

Ключевые слова: инвентарь 1724 г., мещане, Острог, Волынь.

Mykola Blyzniak

THE INVENTORY OF OSTROH IN 1724

The article analyses the information potential of the 1724 inventory of the part of Ostroh and also tries to determine the circumstances of the inventory's creation. The town belonged to the middle urban settlements of Right-bank Ukraine, where the representatives of different national communities, including Ukrainians, Poles, and Tatars, lived. Being divided into two parts, Ostroh has been steadily reviving its economic and demographic potential, which can be traced in the published document. The source complements the data about the economy, culture, religion, topography, and architecture of the town and the region as a whole. The characteristic features of the urban development of Volyn Province have been supplemented.

Key words: the inventory of 1724, bourgeoisie, Ostroh, Volyn.

У соціально-економічних процесах на теренах Волинського воєводства у XVIII ст. значну роль відігравали міста та містечка. В цей період їх загальна кількість коливалася в межах понад сто [6, с. 71]. Переважна їх більшість в краї становила приватну власність магнатів та шляхти, друга група, значно менша, належала до королівщин (державна власність), а третя рівнозначна попередній – це духовні володіння. Усі вони відповідно виступали адміністративними центрами повітів, ключів та волостей, відігравали роль осередків торгівлі та військової справи, релігійного життя, культурних процесів та просвіти. Упродовж всього XVIII ст. Острог у складі Луцького повіту Волинського воєводства продовжував залишатися розділеним на дві частини. Поділ, основи якого відповідним документом заклав ще при житті, у березні 1603 р., князь Василь-Костянтин Острозький (1526 – 1608) між синами Янушем (1554 – 1620) та Олександром (1571 – 1603)¹, виявився, на наш погляд, своє-

¹ Акт поділу володінь князів Острозьких 1603 р. уперше докладно проаналізовано у публікації проф. М. Ковальського

рідним стримуючим фактором у повсякденному житті мешканців княжої резиденції в майбутньому, враховуючи й факт гострої політичної боротьби за ці добра [18, с. 687-688]. Тим не менше, впродовж всього століття Острог формувався, за висновками істориків, як промисловий центр з розвинутою торгівлею [7, с. 77], а за класифікацією міських поселень Правобережжя, критерієм якої обрано кількість димів, він увійшов до сімки середніх міст² регіону [8, с. 81].

Про власників обох частин міста у XVII – XVIII ст., їх черговість та проблеми успадкування написано чимало [2; 10; 11], хоч не всі аспекти з'ясовано задовільним чином, зважаючи на брак документальних свідчень. На досліджуваній період ординатська частина Острога належала подружжю Юзефі-Марії з Любомирських (1693 – 1729) та Павлу-Каролу Сангушку (1680 – 1750).

У цій публікації йтиметься про ординатську частину Острога, на котрій зусиллями князя Януша Острозького було впроваджено ординацію (майорат)³. Аристократ не мав прямого нащадка по чоловічій лінії, а тому висунув як одну з важливих умов успадкування його маєтностей – неподільність усього комплексу володінь. Одна з норм ординації зобов'язувала її власника виставляти для військових потреб 300 кіннотників і 300 піхотинців. Така модель мала гарантувати зміцнення оборони Речі Посполитої. За деякими оцінками істориків, число населених пунктів, включених до приватної устави, могло дорівнювати 24 містам та 592 селам, проте точної цифри ще не встановлено [13, с. 40; 19, с. 24; 29, с. 159]. До цього числа входила й половина Острога, на якій документ зафіксував імена офіцерів Острозької ординації. Її військовий контингент, головним чином, був зосереджений у фортеці міста Дубна, тому Острозька ординація у XVIII ст. сучасниками йменувалася ще й «дубенською». Історія другої половини міста, неординатської, у XVIII ст. фактично не задокументована, а пошук джерел в окресленому хронологічному та географічному напрямку потребує ще значних зусиль фахівців.

Актові книги Острога, тобто документація судово-адміністративних установ (судові, замкові, гродські, підкоморські, міські книги тощо), що могли б серйозно посприяти дослідженню міського повсякдення та інших важливих проблем, для означеного часу не збереглися. Єдиним винятком може виступати фрагмент міської книги за 1662 – 1703 рр., виявленої проф. П. Кулаковським у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського [22, с. 13]. Цікавим та важливим джерелом з історії міста XVIII ст. можна впевнено назвати Акти (хроніку) Острозького фарного костелу [9, с. 11-12; 24]. Свій наратив залишили для нащадків й острозькі капуцини. Як перше, так і друге та третє джерела хоч відомі дослідникам, проте потребують детального аналізу та введення до наукового обігу шляхом аналітичних оглядів та публікації.

У ситуації загибелі основного масиву актових міських джерел виникає необхідність звернутися до аналізу описово-статистичних документів. Відтак, маємо набагато ширші можливості вивчити, на жаль, лише ординатську частину Острога за допомогою низки інвентарів першої третини XVIII ст.: 1708, сумаріушу 1714, 1724 та 1728 рр. Перший та останній на сьогодні вже опубліковані [27; 5]. Тепер постала необхідність увести до наукового обігу інвентар 1724 р. Названі документи перебували у полі зору українських дослідників. В цьому сенсі необхідно назвати вартісні дослідження Йосипа Новицького [27], Миколи Ковальського [14; 15], Тараса Вихованця [11], Миколи Бирука [3; 4] та ін.

Інвентар ординатської частини Острога 1724 р. зберігається у Національному архіві міста Кракова у Польщі [23]. Він перебуває у складі архіву Сангушків, інформаційний потенціал якого ґрунтовно проаналізував М. Ковальський [16]. Документ зброшурований у книгу, написаний старопольською мовою з вкрапленнями латини. Пагінація аркушів інвентаря всієї Острозької волості у книзі розпочинається номером 372 і закінчується зворотом 402-го аркушу (всього 62 аркуші зі зворотами). Важливо звернути увагу до структури всього документу. Розпочинається він описом ординатської частини міста Острога та його замку [23, к. 372 – 389]. До структури джерела входить опис приміського села – Бельмажа [23, к. 389 – 390], містечка Межиріча [23, к. 390 v. – 394 v.], опис фільварку та осілости села Хорова [23, к. 395-398], села Грем'яче [23, к. 398 v. – 399], села Белашова та осілости слободян в урочищі Дерев'янче [23, к. 399 – 401], сумаріуш річних прибутків Острозького ключа [23, к. 401v. – 402], засів Острозького ключа 1724 р., поданий полковнику військ його королівської

[14; 15, с. 112-127], цей документ добре відомий укладачу інвентаря Острога 1724 р.

² За відсутністю даних про кількість димів всього міста ранішого часу можемо їх почерпнути лише з тарифу подимного за 1775 р., де вказано достатньо поважну цифру, що включала обидві частини міста – 765 димів [29, с. 171; 20, арк. 244 зв.].

³ Сейм Речі Посполитої 1609 р. видав конституцію про право Я. Острозького заснувати ординацію в майбутньому. Вона вступила в дію ще при житті фундатора, який помер у 1620 р., проіснувала до кінця 1753 р., коли останній острозький ординат уклав Колбушівську трансакцію, яка передбачала розподіл ординації між впливовими магнатами.

милості Янові Роттаріушу [23, к. 402 v.]. Наступні матеріали цієї книги стосуються ординатської частини Острозького ключа у 1728 році.

У сучасній історичній науці вже склалася добра традиція трактувати інвентарі як справжню скарбницю вивчення історії приватновласницьких міст Волині XVIII ст. Вони споряджалися в силу різних обставин, серед яких – зміна власника міста шляхом передачі у спадок, продаж, оренда чи застава, судові суперечки тощо. Стан їх збереженості різний для різних міських поселень, а кожен такий документ дає вагомі підстави для розкриття найважливіших сторін повсякденного життя волинського соціуму. Отже, на перший погляд, найважливіше питання – це причина створення інвентаря саме у 1724 р. Прямую відповідь на це питання отримати поки що не вдалося, проте варто уважніше у цій ситуації проаналізувати питання успадкування добр Острозької ординації. Справа у тому, що 14 листопада 1720 р. помер без нащадків сандомирський староста, п'ятий острозький ординат Олександр-Домінік Любомирський (1693 – 1720), тому постало питання про чергового ордината. Всі шанси ним стати відразу мав Павло Кароль Сангушко, адже його дружина Юзефа Марія Любомирська, рідна сестра покійного ордината. У справу втрутився король Август II (1670 – 1733), який розпорядженням 16 грудня того ж року передав маєтки Острозької ординації у дворічну адміністрацію люблінському воєводі Янові Тарлові (1684 – 1750) і генералові королівських військ Станіславові Понятовському (1676 – 1762). 7 червня 1721 р. було домовлено про те, що останні двоє відступають П. Сангушкові свої права на виняткову адміністрацію ординацією [10, с. 239; 26, с. 498]. Угода мала бути затверджена на найближчому сеймі, однак його зірвання затягнуло вирішення справи. Остаточний вердикт на користь П. Сангушка був винесений трибуналом [26, с. 498]. Новому власнику, шостому острозькому ординату, П. Сангушкові довелося ревізувати ординатські володіння. На наш погляд, завдяки цим черговим перипетіям боротьби навколо Острозької ординації з'явився інвентар Острозького ключа, споряджений у лютому 1724 р.

Досить важливо було б з'ясувати імена упорядників джерела, адже інформація про них відсутня, не доводиться констатувати окремих версій з цього приводу і в спеціальних публікаціях джерелознавчого характеру [3; 4]. З цього приводу можна лише висловити припущення стосовно поки що однієї особи. Безпосередню участь у створенні інвентаря Острозької волості 1724 р. міг брати полковник, венденський підкоморій (з 1723) Ян Вільгельм Роттаріуш (+1728) [28, с. 269; 33, с. 239; 31, с. 154], ім'я якого виокремлено в кінці документу при записі засіву ординатських сіл Острожчини («zasiew klucza Ostrogskiego in a[nn]o 1724 podany w dzierżawę w[ielmożneg]o i[ch] m[ości] panu Rottaryuszowi, pułkownikowi wojsk jego kr[ólewskiej] m[iłoś]ci») [23, к. 402 v.]. Додатковим аргументом на користь висловленого припущення може слугувати факт спорядження у 1708 р. інвентаря ординатської частини Острозького ключа. Документ засвідчений підписом цього військового діяча і водночас адміністратора на Острожчині [27, с. 179, 226]. Власник нерухомості в Острозі, державця сіл на Острожчині, Ян Вільгельм Роттаріуш станом на першу чверть XVIII ст., на наш погляд, мав вже достатній досвід створення такого виду документів.

Інвентар 1724 р. вкрай важливий деталізованим описом острозького замку, що ми зустрічаємо для XVIII ст. уперше, адже ані попередній інвентар 1708 р., ані наступний – 1728 р. не зафіксували специфіки фортифікації Острога. Отже, зустрічаємо опис Дубенської брами, яка втратила минулу велич і могутність – ворота відсутні, накриття немає – все це наслідки подій Північної війни, коли в її ході московські війська «порядкували в краї». До речі, цей складний період в історії Острога вартий спеціальної уваги фахівців, бо окрім загальних висловлювань про втрати та руйнівні наслідки історики не мають у своєму розпорядженні більших деталей. В аналогічному стані, як видно з документу, перебувала й брама на Зарванській вулиці тощо. Укладачі інвентаря зафіксували стан Замкової гори, мури якої також зазнали руйнувань і перебували в незадовільному стані. Богоявленський храм прийшов у запустіння, а його дзвін, вагою двісті сорок чотири з половиною камені, був проданий до Києва. Цікаво, що цей факт був задокументований не лише в офіційних паперах архіву Сангушків, як у нашому випадку, а про це було добре відомо власникам неординатської частини Острога, князям Яблоновським. З посиланням на їх архівні колекції трактує факт продажу і вивезення дзвону та його вартість Станіслав Кардашевич [25, с. 149]. Досить важливе значення має опис вежі та будинків на дитинцю, внутрішньої їх специфіки, елементів екстер'єру тощо.

Ратуша, що перебувала у спільній власності обох магнатів, нагадувала руїну, а проведення судових засідань у ній вже було небезпечним. При центральній міській адміністративній будівлі були

наявні ознаки економічного поступу, до яких варто віднести функціонування ваги та семи sklepів тощо.

Острожани утримували заїджі будинки/корчми, броварі, солодовні та винниці, млини. Окремі з них позначені як «пусті», інші – «новозбудовані». Кожне з означених підприємств підлягало оподаткуванню, хоч натрапляємо на вільні від сплати податків винниці та солодовні, що свідчить про певний інтерес до цієї галузі міського господарства. Інші галузі продовжують перебувати у занепаді, як от випалення вапна, адже «ніхто його не робить» [23, к. 387].

У документі зафіксовано осілість частини міста християнську та єврейську роздільно, адже такий підхід притаманний джерелам цього виду і періоду, що, зокрема, було пов'язано з фіскальною практикою Речі Посполитої. Відповідна структура джерела дає змогу з'ясувати чисельність національних громад міста. Цілком правдободіні якісні та кількісні показники можливо отримати лише про єврейську громаду ординатської частини міста. Фіксація православних, католиків та уніатів та представників інших конфесій в спільній графі «доми християнські» не дає шансів виокремити українців, поляків, росіян чи татар тощо. Тракткування патронімів (прізвищ/прізвицьк) з точки зору національної приналежності у нашому випадку не забезпечить однозначних результатів. Тим не менше, за матеріалами документу цінним буде співвідношення християнського та єврейського населення міста, яке у 1724 р. виглядало наступним чином: християни (40%), євреї (60%) [23, к. 386 v.].

Усі домогосподарства класифіковані відповідно до перспектив їх прибутковості на «платні», «вільні» та «пусті». Документ дає розуміння життя і побуту князів, магнатів, шляхти, духовних осіб та релігійних інституцій, міщан тощо. Вагомою складовою інвентаря можна назвати його правові аспекти, з'ясувавши які можна дійти висновку, що усі найважливіші сфери життя міста перебували під фактичним контролем власників та їх адміністраторів («замкова зверхність»).

Документ цінний для вивчення міської мережі вулиць (топографії), оскільки відомий точний перелік вулиць та власників домогосподарств. В інвентарі засвідчено роль Острога як центру волості, його господарські зв'язки з навколишніми селами та містечками, насамперед Бельмажем, Межиричем, Хоровом тощо.

У документі регламентовано повинності острожких міщан, яких залучали до відбування панщини. На жаль, за браком джерел не можливо встановити період та кількісні об'єми її збільшення в Острозі. Достатньо чітко вдалося простежити залучення міщан до панщини О. Барановичу за матеріалами міста Вишнівця, що в сусідньому Кременецькому повіті. За його даними, цей процес розпочався з середини XVIII ст., до того вишнівчани таких повинностей не знали, а міщани, котрі мали власні поля були переведені з грошової на відробіткову ренту [1, с. 304, 305]. У випадку острожких міщан варто звернути увагу на те, що при регламентації повинностей міщан-ремісників вказано на те, що «нові роботи»/повинності мають бути відповідним чином узгоджені [23, к. 387 v.].

Інвентар частини Острога 1724 р. містить і нормативні елементи, що регламентували окремі напрямки повсякдення острожан. Цілком справедливо про цей аспект інвентарів Правобережної України XVIII ст. відзначила Валентина Маркіна. На її переконання, інвентарі часто «показують те, що повинно бути, але чого в дійсності не було» [21, с. 11].

Скупі відомості, незначні епізодичні вкраплення зустрічаємо у документі про неординатську частину міста, тому не можливо скласти повне уявлення про цілий Острог, його демографічний потенціал, міський господарський комплекс, релігійну та освітню сфери.

Перша чверть XVIII ст. стала часом відновлення продуктивних і виробничих сил Волині, про що можна дізнатися з матеріалів опублікованого нижче інвентаря 1724 р. Водночас продовжують залишатися відчутними наслідки попередніх епох. Введення до наукового обігу інвентарів волинських міст сприятиме якісному осмисленню урбаністичних процесів на Волині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баранович А. И. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Москва, 1952. С. 303–310.
2. Бирук М. Власники Острозької волості в кінці XVII – першій третині XVIII ст. *Актуальні питання модерної історії України. Україна і світ: збірник матеріалів Другої регіональної наукової конференції*. Острог, 2011. Вип. 1. С. 11–13.
3. Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 71–84.

4. Бирук М. Інвентарні описи Острозької волості кінця XVII – першої третини XVIII ст. як історичне джерело. *Актуальні питання історії України. Україна і світ: зб. матеріалів Третьої регіональної наукової конференції*. Острог, 2012. Вип. 2. С. 276 – 283.
5. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 5 – 23.
6. Брянцева Т.П. Генеральний перепис 1795 – 1798 рр. про міста Волині. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1975. № 17. С. 69 – 76.
7. Брянцева Т.П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник Київського університету. Серія історії*. Київ, 1976. № 18. С. 75 – 81.
8. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ, 1981. № 23. С. 79 – 83.
9. Вихованець Т. Акти (хроніка) Острозького парафіяльного костелу. *Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія*. Острог, 2011. С. 11 – 12.
10. Вихованець Т. Матеріали з історичної топографії Острога першої третини XIX ст. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С. 226 – 257.
11. Вихованець Т.В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. Нетішин, 2003-2004. Вип. 2 – 3. С. 28 – 33.
12. Герасименко Н.О. Камінь, міра ваги. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 49 – 50.
13. Жаронкін В. Ординатська спадщина князів Заславських. *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наукової конференції 21 – 22 грудня 2006 року*. Ізяслав; Острог, 2006. С. 39 – 41.
14. Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Сборник научн. работ*. Днепропетровск, 1975. Вип. 2. С. 113 – 137.
15. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 286 с.
16. Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерело з соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. *Архіви України*. 1983. № 3. С. 60 – 63.
17. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
18. Кулаковський П. Острозька ординація. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2010. Т. 7: Мі – О. С. 687 – 688.
19. Кулаковський П. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Остріг, 2015. Вип. 4. С. 20 – 34.
20. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 494.
21. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. Киев, 1971. 175 с.
22. Поліщук В. Актіві книги. *Острозька академія XVI – XVII ст. Енциклопедія*. Острог, 2011. С. 12 – 15.
23. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 461. Inwentarz miasta Ostroga.
24. Hoffman J. Akta kościoła farnego ostrogińskiego od 1622 r., co ważniejsze wydał. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1934. T. III. S. 192 – 214.
25. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. Biały Dunajec; Ostróg, 2013. 292 s.
26. Marcinek R. Paweł Karol Sanguszko (1680 – 1750). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992-1993. T. XXXIV. S. 497 – 500.
27. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki. *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.
28. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej ze zbiorów S. Hr. Uruskiego i materiałów archiwalnych / Opr. przez A. Włodarskiego. Warszawa, 1931. T. XV. S. 269.
29. Rzemieniecki K. Sumariusz podatków dóbr dawnej Ordynacji ostrogińskiej z 1775 roku. *Острозька давнина. Науковий збірник*. Остріг, 2015. S. 159 – 173.
30. Słownik języka polskiego przez M. S. B. Linde. Warszawa, 1814. T. VI: U – Z. 1080 s.
31. Urzędnicy Inflanccy XVI – XVIII wieku. Spisy. Oprac. K. Mikulski, A. Rachuba. Kórnik, 1994. T. IX. 292 s.
32. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. 190 s.
33. Wagner M. Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku. Oświęcim, 2013. T. I. 348 s.

ДОКУМЕНТ

Інвентар міста Острога 1724 р.⁴

[k.372] Inwentarz⁵ a[nn]o 1724 Ostrogski y Międzyrzeczy die 28 februar̃y.

Tu specificatur plac pusty w Ostrogu Hulanickiego. Item w osiadłości Bilmazkiey, że i[ch] m[ości] pan Wiechowski ma tam dworek z kilka poddanych za konsensem xięstwa ich m[os]ciow⁶ na służbę ordynacką, a do tego tenże miał tam lesnictwo dla pilnowania lasów⁷. ||

[k.373] Miasta Ostroga czeńś in sortem jaśnie oświeconych xiążat ich m[iłos]c[ió]w Pawła Karola na Białym Kowlu, Smolanach, Rakowie y Maryẽy Anñy Lubomirskiẽy na Ostrogu y Zasławiu, hrabiow na Wisznicu, Jarosławiu y Tarnowie, marszałkow Wielkiego x[ię]stwa Litewskiego, panow y dobrodzieiow, przez dział, roku 1603 teria tertia post dominicum, cantate w trybunale Lubelskim coram actis przez jaśnie oświeconych xiążat ich m[iłos]c[ió]w kasztelana krakowskiego y woiewode wołhynskiego (!) Ostrogskich braci rodzonych, uznana⁸, wydzielona, przynależąca murem, z trzech⁹ stron miasta we dwóch mieyscach nad prowanym otoczona brama dubieńska murowana bez nakrycia, wrota dembowe quondam bywały żelazem w krate okowane. Teraz ich niemasz, poniewasz przez incursie moskiewskie zdesolowane. Druga brama na Zarwanskicy ulicy także murowana, od której boku baszta narożniu, ad instar cekauzu okrągła bez żadnego nakrycia.

ZAMEK

Sam dziedziniec na cyplu na górze od miasta, przed zamkiem fosa, quondam rznięta, dzielący się Wilicy rzecze, od lat dawnych, jaśnie oświeconych xiążat ich m[iłos]c[ió]w Ostrogskich || [k.373 v.] praedecessorów p[anowie] manu manifica naznaczył, collonellow tamecznych ufortificowanym murem od bramy aż po wieże pro tune opisany od wieży, alias sali, aż do tey, że od miasta bramy, na miescie obalone mury, palisadami ostawione, do którego most przez fose już trzy lata rznięty postawiono bez paręcza y bez wrot, niemaiey żadney baszty y nakrycia. Itidem spolnie, jako dawnieysze testantur inwentarze nieiaki żmudzki starosta na ten czas i[ch] m[ości] pana podczaszego koronnego, spolny zebrawszy budynek po prawey ręce przy murze własnym gruncie x[ię]stwa ich m[os]c[ió]w dobrodzieystwa pod działem zwysz pomienionym incorporowanym przy dzwonicy uporczywie postanowił, gdzie y teraz nullo jurena gruncie y płacy x[ię]stwa ich m[os]c[ió]w własnym pobudowanych, tenere super intendentowie, zamku części w[ielmożneg]o i[ch] m[ości] pana woiewody ruskiego za własne nienależące tamtey strony bydź one allegare smięcią, nawet przy murze nad stawem przez tamte strone pobudowane budynki, z której do Ostroga budynków gruntów bydź zabrane mają, żeby napotym ten grunt x[ię]stwa ich m[os]c[ió]w, jakoby połowiey przy cerkwie na spolnym placu tamta strona temerarie postawie, jak swoje nieby przywłaszczac possessio pozwoliła, w tym zamku ciekiew Założenie Bohoiawlenie seu Epifanioro murowano, teraz spustoszała, cale się wałaca, dzwon cerkiew wielki ważący kamieni¹⁰ n[umer]o 244 y puł dico dwiescie czterdzieści cztery y puł kamienia.

Po obaleniu z dzwonicy w ziemi był lat kilkadziesiąt zakopany. Tandem przez zeszłego s tego świata i[ch] m[ości] pana Koniecpolskiego kasztelana krakowskiego¹¹ roku 1680 dico tysiąc sześćset osmdziesiątego ipso (!) do Kiiowa przedany kupcowi kiiowskiemu Iwanowi Ołgubernankowi za pokazami y poduszczeniem Sawki || [k.374] Ludwissarza mieszczanina tuteyszego. Przy zesłanym na owczas kommissarzow i[ch] m[ości] panu Dłuszkowski, za guberny i[ch] m[ości] pana Senkowskiego tamtey części, a i[ch] m[ości]

⁴ При публікації документу застосовано принцип передачі орфографії тексту близько до оригіналу. Вживання великої та малої літер осучаснено, проставлено пунктуацію, відновлено діакритичні знаки, що позначено курсивом, скорочення слів розкрито у квадратних дужках, виносні літери передано курсивом (переважно це a[nn]o, n[umer]o тощо), літера «u» у випадку написання слів «ktury», «ktura», «kturych» замінено на літеру «ó» – «która», «który», «których», збережено підкреслення у тексті. Коментар до тексту джерела має характер уточнення та доповнення. Збережено написання тогочасної польської літери ігрек з діакритичними знаками (j̃, ỹ). Слова і терміни, написання яких викликає сумнів позначено зі знаком оклику в дужках (!). Подвоєння «tt» знято у словах: «Litt» – «Lit[owski]o». Написання одних і тих самих слів по-різному збережено: «drzewo» – «drewo» та ін., що стане у нагоді спеціалістам у галузі старопольської мови XVII – XVIII ст.

⁵ Далі в оригіналі написано «anni 1723», рік закреслено.

⁶ Далі в тексті документу закреслено два слова «a do».

⁷ Це речення має вигляд пізнішого допису до основного тексту.

⁸ На лівому полі документу, навпроти цього слова записано «Ostrog».

⁹ «Z trzech» написано двічі.

¹⁰ Камінь – міра ваги, якою користувалися зокрема при зважуванні заліза, в українських землях становила здебільшого 32 фунти або близько 13 кілограм [12].

¹¹ Станіслав Конєцьпольський (1643 – 1682), каштелян краківський, володів неординатською частиною Острожчини.

pana Dołgierta chesznika czernichowskiego części jaśnie oświconých x[ię]stwa ich m[ościo]w Sanguszków marszałkow Wielkiego x[ię]stwa Lit[owskiego]o. Koždy kamień spiży zapłacony po złotych n[umer]o 48 dico czterdziestu osmu. Ad proporcionem kamieni pomienionych tey summy efficit summa generalis spiża ten dzwon przedany złotych 11736 dico jedynaście tysięcy siedmset trzydzieści y sześć, którą summe jaśnie wielmożny i[ch] m[ości] pan Koniecpolski kasztelan krakowski in summ obrocił usum fructum et commodum bez żadney partitipacipaty in partem x[ię]stwa ich m[oś]c[io]w ad requarem participaciey bonorum etrerum fructificacionem, z części jaśnie oś[wieconých] x[ię]stwa ich m[oś]c[io]w pro u eniente.

GMACHI X[IE]STWA ICH M[OŚ]C[IO]W MARSZAŁKOW W[IELKIEG]O X[IE]STWA LIT[OWSKIEG]O DZIAŁEM OKRZYŚŁONEY NALEŻĄCE

Wieża murowana na rogu od stawu spiży należy tymi bydynkami, do którey wchodząc, na dole piekarnia z oknami drewnianymi y piecem piekarnianym, loch murowany, naprzeciwko drzwi piekarnianych, do którego lochu drzwi z wrzeciążami żelaznymi y schodynowe drewniane ze wszystkim. W tymże lochu stajnia murowana z jasłami y szłobami, drzwi podwojne, kuny obiedwe żelazne nowe.

Na wieżu idąc schodów dwoie drewnianych pod krzyżiem gątami pobitym na kształt gallary. Na przeciwko schodów przepierz komora z drzewa || [k. 374 v.] drzwi z deszczek prostych na biegunie, na boku kuchenka s przykryciem teraz nową postanowiono. Na też sale idąc w schody drewniane wchodząc do sieni obszernych w murze, gdzie quondam znac stołowa izba bywała, w¹² których sieniach drzwi stara na zawiasach żelaznych do zasowania bragiem okno od podworza w murze w drzewo opravione. Na boku lamusik opierzenie drzewem, do którego drzwi z deszczek na zawiasach z skoblem żelaznym. Wchodząc do izby stołowej drzwi z starcie heblowanych na zawiasach żelaznych z klamką y zaszczepką zewnątrz y wewnątrz żelazno. W tey izbie piec kaflowy zelono de nową reperowany, na przeciwko komin murowany dla rzcenia ognia, stół heblowany z starcie wielki, stołków do siedzenia drewnianych dziesięć, w kącie na kształ[t] szafarni, policzek kilka, krata do zamykania malowana, okien trzy, w murze szyby w drzewo opravione, w dwie kwatery otwieraiących, z tey że izby w prawo drzwi starcie heblowanych na zawiasach żelaznych z klamką żelazną, do izdebki alias pokoju, w boku do muru budowanego rzniętego w kwadrat heblowanego za alkierzem, także z drzewa, w nim piec kaflowy zelony nową reparowany z kominkiem murowanym szafiastym. Okien dwie, szyby w drzewo opravione, z tego pokoju do alkierza drzwi na zawiasach żelaznych skoblami y zaszczepkami, w którym okien dwie, szyby w drzewno opravione, przy którym alkierzu pokoi[e]k przybudowany z drzewa w kwadrat rzniętego, w nim piec kaflowy z kominkiem murowanym, okno iedne, szyby w drzewno opravione, drzwi drugie z starcie rzniętych na zawiasach żelaznych skoblami y zaszczepkami żelaznymi. Z tego pokoju wyszedzsy nazad do alkierza naprzeciwko drzwiczki na ganek, który w koło budynków tych drewnianych s pokoju pierwszego wszedzsy do sianek, w których na prawym boku w schody okrągłe z drzewa dembowego na górę drzwi z starcie rzniętych || [k. 375] na zawiasach żelaznych skoblem y zaszczepko żelazno. Wszedzsy na górę, po lewym boku, izba do muru przypierzoną z drzewa rzniętego y po wała, okien trzy, w murze piec kaflowy biały z kominkiem murowanym. Wedle tey izby sien w którey okien w murze bez szyb, na którym mieyscu przed tym żadnego budynku nie bywało, zwierzchu gątami pobito, a mieyscem dranicami. Dziedziniec palami aż do cerkwie ostawiony. || [k. 375 v.]

Chrześcijańskie	Żydowskie	INWENTARZ OSIADŁOŚCI MIASTA OSTROGA NA CZENŚCI JAŚNIE OŚ[WIECONYCH] X[IE]STWA ICH M[OŚ]C[IO]W MARSZAŁKOW W[IELKIEG]O X[IE]STWA LIT[OWSKIEG]O ANNO 1724 D[IE] 28 FEBRU[ARI] IN FUNDO BONORUM SPISANY PLACE	Platne	Wolne	Puste
		Ulica do parkanu			
	1.	Dom Wola Krawca	1		
	2.	Dom Watułka starý y syn Watułkow mieszka na chrześcijańskim	1		
	3.	Dom Beńka y Mosia Cyrulikow	1		
	4.	Dom Nosana syna Abramowego po Jozefie Derlicy	1		
1.		Dom Lukasza Bocianskiego pustý			1
2.		Dom Jendrzeia Sniczerza	1		
3.		Plac pana Puciaty			1

¹² «W» дописано над рядком.

		Perzeia druga tey ulicy których wszy[s]tkich i[ch] m[ość] xiądz proboszcz nullo iure usurpat sobie, pod któremi placów n[umer]o 6 Jadwizka Timoszycha Plac po Timoszu Kuszniernu Plac po Panasie Szewcu Lesko Turowicz Kondrat Kuszniern Kamienica spustoszała, w niey gospodarzów dwóch			
[k. 376]					
		Dalsza osiadłość mieszczan y żydow ostrogskich			
4.		Plac pustý Boruchowski ¹³			1
	5.	Plac Mendela Krawca			1
5.		Plac Kuźmy Szewca pustý			1
6.		Plac Romana Mokrzeckiego pustý			1
7.		Dom Panasa Szewca	1		
	6.	Plac Jacka Kowala zaiół go Jokiel Żyd			1
	7.	Plac po Szałudce przyiół go Jakub Żyd			1
	8.	Plac po Mochu Alexander przyiół, teraz mieszka żyd Szachno	1		
	9.	Dom Cala Cyrulika ciągnie na część jaś[nie] wielmo[żnego] i[ch] m[ości] pana starosty ¹⁴ , a cale iest należący do części j[aśnie] o[świeconego] x[ięcia] i[ch] m[iłości]			
	10.	Kamienica Dziuby Żyda od Mikołaiowey kupiona	1		
	11.	Kamienica Kopieyki Żyda w długi zawiedziona od Pawła mieszczanina	1		
Ulica od Rynku ku Dubińskiej bramie					
	12.	Dom Szacha Żyda od popady kupiony	1		
	13.	Dom Jakuba Poleszukowego zięcia	1		
	14.	Dom Codyka Żyda	1		
	15.	Dom Borucha Nosonowicza	1		
	16.	Kamienica Kuniowskiego	1		
	17.	Dom Irsza Krawca po Szyszczysie		1	
8.		Dom Jana Chirmanowicza	1		
		Plac pustý po Mochu			1
9.		Dom Dmitra Szewca	1		
Druga pierzeia od bramý Dubińskiej					
[k. 376 v.]					
Continuacia osiadłości mieszczan					
10.		Plac Fedora Staczerenka teraz oddany do budowania Boruchowi Kuszniernowi			1
		Podle tegoż plac pustý			1
		Item podle tegoż plac pustý			1
	18.	Dom Leyby Watulki	1		
		Tamże plac pustý			1
	19.	Dom Zawela Żyda na usluge x[ięcia] i[ch] m[ości] libertuie się		1	
	20.	Domek Jakuba Krawca	1		
	21.	Dom Leyby Labunskiego	1		
	22.	Dom Chayma Lublinskiego	1		
Ulica Krasna Gura					
	23.	Domek Borucha Kuszniern	1		
	24.	Domek Chaima Lublinskiego po Nastolim	1		
	25.	Domek Maiera Żyda krawca		1	
		Plac Wasila Bohdanowicza pustý			1
11.		Dom Kazimierza Kiiawskiego	1		
	26.	Domek Moska Krawca tamże na tyle Dangel Żyd mieszka	1		
		Plac Maiowego chrześciański pustý			1
		Plac Hulanickiego ¹⁵ pustý			1
		Item plac Chowanowicza Żyda pustý			1

¹³ Слово частково перекреслено.¹⁴ Укладач інвентаря тонко натякає на бажання власника домогосподарства перейти на неординарську частину міста, що належить «пану старості», тобто Янові Станіславові Яблоновському (1669–1731).¹⁵ Прізвище/прізвисько написано «Chulanickiego», а потім на полях – «Hulanickiego».

		Plac Semena Siedlarza pusty			1
12.		Dom Franciszka Ślosarza ¹⁶	1		
13.		Dom Fanciszka Krawca	1		
14.		Dom Michała Bendnarza	1		
		Na dwor wiel[możnego] i[ch] m[ości] pana Misiuny pułkownika ordynackiego, na których teraz tenże dwor stoi placów pustych zabrano trzy			
15.		Domek Jacka Tkacza	1		
[k. 377]					
		Continucia dalsza osiadłości miasta			
16.		Domek Axentego Szewca	1		
		Na drugiey stronie teyże ulicy			
17.		Dom Romana Mokrzeckiego	1		
		Dwor i[ch] m[ości] pana Plonowskiego zaięto placów dwa			
		Za tym że dworem plac pusty			1
		Dwor w[ielmożnego] i[ch] m[ości] pana Ledochowskiego, zaięto placów trzy			
		Dwor w[ielmożnego] i[ch] m[ości] pana starosty Luckiego ¹⁷ , zaięto placów trzy			
		Ulica od bramy Zarwanskiej			
		Dwor i[ch] m[ości] pana Chanskiego, zaięto placów dwa			
	27.	Dom Żyda Bochurynskiego	1		
	28.	Dom Zrola Dormanskiego	1		
	29.	Domek Elli Dermanskiego na górze	1		
	30.	Dom Selanki Żydowki	1		
	31.	Dom Raski Żydowki	1		
	32.	Dom Jawsieia Wałacha żyda	1		
	33.	Dom Chaima Wolo[s]zyna	1		
	34.	Dom Jankiela Kołodniczego	1		
		Plac po Michału Bendnarzu pusty			1
	35.	Domek Misiuka Żyda	1		
	36.	Dom Newacha Żyda	1		
		Plac pusty po Mamisiu Żydzie dubie[nskim]			1
18.		Dom Daniela Mieszczanina ubogi		1	
	37.	Dom Jowela Żyda	1		
[k. 377 v.]					
		Continuacia mieszczan dalsza			
	38.	Kamienica wjezna ¹⁸ Abramka Kumonskiego	1		
19.		Kamienica Mikołaja Rogmarza	1		
	39.	Dom Maiorka Żyda	1		
	40.	Domek w tyle Michela Żyda	1		
		Pierzeia Rynkowa od ulicy Zamkowej			
	41.	Kamienica wjezna Chonona Żyda	1		
	42.	Kamienica wjezna Codyka Żyda	1		
20.		Kamienica Kiiowskich	1		
	43.	Kamienica Frydmana Żyda	1		
	44.	Kamienica Gierszona zięcia Poleszu[ka]	1		
	45.	Kamienica Symy Żydowki	1		
21.		Kamienica pana Wilima	1		

¹⁶ Мало би бути «Ślusarza».¹⁷ Йдеться про Антонія Мьончинського, луцького старосту (1714 – 1746 або 1747) [32, s. 99, 172].¹⁸ Кам'яниця «wjezna» / будинок «wjeznu» слід розуміти як заїжджий дім, корчма [30, s. 230].

RATUSZ IN MEDIO MIASTA W RYNKU MUROWANY

Na oboie części tak x[ię]cia i[ch] m[o]ści, jako y i[ch] m[o]ści pana starosty spolnie per midium dzielący się, który połowa po lewey stronie część, a fronte od zamku mające tablice murowaną z wyrznięciem tytułu jasnie oświecone-go x[ię]cia j[ego] m[o]ści Janusza Ostrońskiego kasztelana krakowskiego, in sortem x[ię]cia j[ego] m[o]ści należy succesiwe. Tamta zas strona od j[ego] m[o]ści pana starosty spectat strony te obie ratusza części, a prawie y cały ratusz zruinowany, walący się, jako y czasy niedawnemi sądowa izba za obaleniem szczytu murowanego przy rogu ratusza z sklepem do połowy iest zawalona, dlaczego za dosyc sądy odprawowac tam nie mogą. Jednakże z strony jasnie oświeconego x[ię]cia j[ego] m[o]ści nie bardzo upadło tak yzba, jako y cała medietas zwierzchu gąkami pokrycia mająca, a tak mur zewsząd rospadły r[u]ynuiący się blisko ruiny, przy którym z obuch stron przodków, ganki niegdyś bywały || [k. 378], ale teraz obalone tylko z iedney strony od oyców jezuitów schodki są z drzewa przyprawione. Izba na wierzchu, gdzie sądy mieskie odprawowały się obalac się poczęła y drzwi żadnych niemasz. W tym ratuszu waga na dole y żelaza do niey jakoto kamienic, funty gwichty należące zostaią. Profit tey wagi na obie ydzie części in commodum usum et fructum miasta tamże wewnątrz ex p[ar]te x[ię]cia i[ch] m[o]ści wciąż we środku kramnic n[umer]o 7 dico siedm etidem¹⁹ dolnych sklepów n[umer]o 7 dico siedm

		Ulica Żydowska w Rynku od bramy Nowomieskiej y od konwiktu oyców jezuitów poczyniający się			
	Dymy ²⁰		Platne	[Wolne]	[Puste]
	46.	Dom wiezny Ick[a] Judowicz[a] ²¹	1		
	47.	Dom Arona Poleszuka	1		
	48.	Dom Leyzora Żyda	1		
	49.	Dom Borka Żyda	1		
	50.	Dom Cywy Żydówki	1		
	51.	Dom Szłoma Żyda na części jaś[nie] o[świeconych] x[ię]stwa ich m[o]c[io]w ciągnie do w[ielmożnego] i[ch] m[o]ści pana starosty	1		
	52.	Kamienica Mendela Szmuklerza	1		
	53.	Kamienica Morducha Myrlicza	1		
	54.	Dom Icka Miedzyrzeckiego	1		
	55.	Kamienica Cheyzika Leybowicza	1		
	56.	Kamienica Szmuyła Mirlicza	1		
	57.	Kamienica Boruchowa	1		
	58.	Kamienica Libermana Doktora	1		
	59.	Dom Szłomki Abusiowicza	1		
	60.	Kamienica Jankiela Doktora	1		
	61.	Dom Judki Aptekarza ²²			
	62.	Kamienica Szmuyła Lachowieckiego	1		
	63.	Dom Morducha rabina stepańskiego	1		
	64.	Dom Dawidka Gecowego zięcia	1		
	65.	Dom Szłomę Reyzinego	1		
[k. 378 v.]					
[Chrześcijańskie]	Dymy żydow[skie]	Druga pierzeia tey ulicy	Place platne	[Wolne]	Puste
	66.	Kamienica Hewsieia	1		
	67.	Kamienica Grewowa	1		
	68.	Kamienica Jozefa Merlicza	1		
	69.	Dom Leyzora Szmuklerza	1		
	70.	Dom wjezný Meczetney Wdowý	1		
	71.	Dom Berka Abusia	1		
	72.	Dom Zelmana Szmuklerza	1		
		Plac pusty			1

¹⁹ Мало би бути «itidem» (лат.) – так само.

²⁰ Конфігурація таблиці з цього місця дещо змінюється. Тут вже такий запис «dymy żydo[wskie]».

²¹ У тексті ім'я та прізвище/прізвисько написано в називному відмінку «Icko Judowicz».

²² Літера «р» у слові правлена.

	73.	Dom Wdowy Hoszkowej	1		
		Bursa żydowska drewniana wolna			
	74.	Kamienica rabinowa	1		
	75.	Kamienica Szeniela spolna z rabinem stefańs[kim] ²³	1		
	76.	Dom Dawidczyney córki	1		
	77.	Dom Izraela Kusznerza	1		
		Plac pustý żydowski			1
		Szkoła żydowska murowana, za szkołą żydowską znajduie się domki żydowskie			
	78.	Dom Zachmana	1		
	79.	Dom Pieczennika	1		
	80.	Dom p[ana] Gierszona	1		
	81.	Dom Lezyora Czehryńskiego	1		
	82.	Domek Zelmana	1		
	83.	Domek Jankiela Doktora	1		
	84.	Item domek Żyda Jankiela	1		
	85.	Domek Irsza Derażńskiego	1		
	86.	Domek Ankiela Kaczki	1		
	87.	Domek Simszonow	1		
	88.	Item domek Simszona	1		
	89.	Domek Icka	1		
	90.	Domek Zelmana Pargamennika	1		
	100 [91] ²⁴ .	Domek kahalski	1		
[k. 379]					
		Continuacia osiadłości żydów dalsza			
	101.	Domek Sendyka ²⁵ Leżera	1		
	102.	Dom Icka Żyda	1		
	103.	Dom Icka Rzeznika	1		
	104.	Dom Zelmana	1		
	105.	Dom Judy Szkolnika	1		
	106.	Dom Szklarza żyda	1		
	107.	Szpital żydowski wolny		1	
	108.	Domek Pesli Wdowy	1		
	109.	Dom Irsza Frydmanowicza	1		
	110.	Domek Mowszy Bielikiera	1		
	111.	Domek Nachimka	1		
	112.	Dom Kantora	1		
	113.	Dom Chaima Abrasia	1		
	114.	Dom Leyby Krzemienieckiego	1		
	115.	Domek Introligatora	1		
	116.	Domek Chaima Szykuły	1		
	117.	Dom Kantora	1		
		Żydowska rzeznica, w niey law n[umer]o 13 Place puste koło szpitala żydowskiego, których nayduie się n[umer]o 6			
		Osiadłość za bramą Zarwanską Ulica nazwana Tatarską, idąc ku chiznikom na obie ręce			
	118.	Dom Gierszona Żyda nowąpostawiony z winnicą wespół wolny		1	
[k. 379 v.]					
Chrześc[im]skie	Żydowskie	Continuacia dalsza osiadłości miasta Ostroga	Placie	Wolne	Puste

²³ Очевидно, йдеться про згаданого вище рабина степанського, тому має бути «stepans[kim]».

²⁴ Помилково написано цифру 100, має бути № 91. Помилкову нумерацію продовжено на наступних сторінках.

²⁵ Синдик – уповноважений правно-публічною громадою правник для захисту її інтересів у судових справах.

22.		Domek Kondrata Kowala	1		
	119.	Dom żyda Dawydka	1		
		Plac podle niego pusty			1
	120.	Dom Ancia Żyda nowopodowany		1	
23.		Domek Michała Tkacza	1		
24.		Domek Fedora Saraczynskiego	1		
25.		Domek Wewerykowey	1		
26.		Domek Timka Szewca	1		
27.		Domek nad rzeko Szeynogi Szewca	1		
28.		Domek za Timkiem Szewcem	1		
29.		Domek Antona Kolesnika	1		
30.		Domek od bramy po drugiey stronie Sierheia	1		
31.		Domek Rula Szewca	1		
32.		Domek Serhieia Krupnika	1		
33.		Tamże domek podle kuszniarzów	1		
34.		Tamże podle drugi płatny	1		
35.		Tamże domek Pabna	1		
	121.	Domek żyda Słepogo nowopobudowany		1	
		Z owiesu sołomiany wolny dom Iwana Szeynogi		1	
	122.	Dom Maiera Kornoucha wiezny	1		
	123.	Dom Grusia Żyda	1		
36.		Domek Iwana Firszewicza nowobudo[wany]		1	
37.		Domek Szachraiowego zięcia nowopobudowany wolny		1	
	124.	Domek Miziuka za Lewonowym żydem	1		
38.		Domek Sawki Woleczka	1		
39.		Domek Dacka Rzeznika	1		
40.		Za tymże drugi domek	1		
41.		Domek Chweska Chorbaczczuka	1		
		Tamże okopiska ²⁶ żydowskiego poczynające się od Krasney Gurý nad Zarwanską ulicą y ponad Ta[ta]rską pod krótym okopiskiem pla[ców] n[umer]o 10			
[k. 380]					
		Słodownia za Tatarską bramą wolna		[1]	
		Słodownia Lublinskiego żyda	1		
		Słodownia nowopobudowanym podle bramy wolna		[1]	
		Słodownia Szoloma Żyda	1		
		Słodownia Selanki Żydowki	1		
		Słodownia Jozefa Merlinego	1		
		Słodownia Żyda Kornoucha	1		
		Słodownia Grusia Żyda	1 ²⁷		
		Na tey że ulicy browary			
		Browar Poleszukow płatny	1		
		Browar Jozefa Żyda	1		
		Browar Falka Żyda	1		
		Winnice na tey że ulicy ²⁸			
		Winnica w domu nowym pobudowana podle bramy wolna		1	
		Winnica Szlomy Żyda	1		
		Winnica Jozefa Mirzylennego	1		
		Winnica Sielanki Żydowki	1		
		Winnica Meiera Kornoucha	1		
		Winnica Aurusia Żyda	1		
		Ogrody pustuiące na tey że ulicy przy iedney są chałupy, a drugie puste zostaią. Pustych nayduie się n[umer]o 6			
		Tych zas ogrodów co chałupy są przy nich n[umer]o 10			

²⁶ На лівому полі іншим почерком та чорнилом присутній напис «okopisko żydowskie».²⁷ Під цифрою підведено риску з написом «płatne».²⁸ На правому полі напис вертикально «budowle y ... za Tatarską bramką».

		Tych zas ludzi po imionach y przezwiskach zwysz się w graziło w inwętarzu, ponieważ do kożdey chałupy grunta na inszym mieyscu przyieli			
/k. 380 v./					
Tey zas ulicy Tatarskiey z gruntami połowa dana tatarom od jaśnie oświeconych xiązat ich m[oś]c[io]w praedecessorow s polami, z sianożęciami tamże y dwor Hazbiewiczowey przed tym rotmistrzowey tatarskiey od i[ch] m[ości] pana Swierskiego za konsensem jaś[nie] oświe[coney] x[ię]żney j[ej] m[o]ści. Tamże żyda Nosana grunt pustuiący, który sobie tatarowie przywłaszczyli y poddanych dwóch osadzili, jednego kowala, a drugiego szewca.					
		Osiadłość na Zarzeczcu za bromą ²⁹ Zarwanską			
42.		Maxim Firszewicz	1		
		Tamże podle pustych placów			2
43.		Iwan Szeynoga ma chałupke	1		
		Podle niego placów pustych			2
44.		Choma Szwiec	1		
45.		Kornieyczuk Szwiec	1		
		Podle niego plac pusty			1
46.		Semen Firszewicz	1		
47.		Misko Szwiec	1		
		Tamże ogrodów Kiiowskich pustych			2
48.		Cymbalista podle mostu nową pobudowa[ny]		1	
		Po Iwanu Kurczku plac pusty			1
		Po Dmitru Garbarzu plac pusty			1
		Po Petrysie Kurczysie plac pusty			1
		Po Kupczysie plac pusty			1
		Po Michału Wołoszynie plac pusty			1
		Po Kiryku Szewcu plac pusty			1
		Daniela Fonekina ogród y z placem			1
		Wilimow ogród pusty			1
		Po Marcinie Ganczarzu plac			1
/k. 381 /					
		Zięc Lukiana Szewca nową pobudowany wol[ny]		1	
		Browarnik także nową pobudowany wolny		1	
49.		Folwark Fedora Naszewicza, gdzie teraz zięc iego mieszka	1		
50.		Tamże ogród zaięty od Franciszka Krawca, który pustował teraz	1		
Ich m[ościowe] oycowie jezuici zaieli sobie sianożęci żadnych na to praw nie pokazując, tylko tym praetextem, że quondam do iurisdictiony ich należący ludzie, ogrody na tych gruntach mieswali, a te grunta należą do jaś[nie] oś[wieconych] x[ię]stwa ich m[oś]c[io]w, a starszy ludzie powiedali, że pod czas calemitatem temporum, kiedy ludzie po wschodzili, te sobie grunta przywłaszczyli					
Uroczyszcze Chyzniki, gdzie quondam mieszczanie bywali świętey pamięci xiąże i[ch] m[ości] starosta sendomirski na te grunta dał consens tatarom, gdzie się znayduie placów dwanaście, na których teraz ludzie osiedli. Pod murem bramy Tatarskiey teraz się pobudowało nowiter chałupek 5 zostaje płatnych dwie, trzecia ieszcze wolna.					
		Na Podzamczu ³⁰ ludzie mieszkaiący tak chrześciance, jako y żydzi			
	125.	Żyd Piekarz Ellion	1		
	126.	Item żyd Piekarz Jankiel	1		
49 [51]. ³¹		Domek Daniela Pierepieczaia	1		
50.		Fedor Mielnik	1		
/k. 381 v./					
51.		Kost Ubogi		1	
52.		Maryanna Wdowa	1		
53.		Maxim Mularz	1		
54.		Pyszka	1		
55.		Szapował	1		
56.		Winnik Kosy	1		
		Winnice na tym że Podzamczu			

²⁹ Так у тексті, має бути «бромą».³⁰ На лівому полі запис іншим чорнилом та рукою «Podzamcze».³¹ Нумерація не відповідає дійсності, має бути порядковий № 51.

		Winnica Mewszy Poleszuka			
		Winnica Herca Żyda			
		Winnica Wilimowa			
		Winnica Borucha Nosanowicza ze słodownią			
		Winnica Mikołaja Rzymarza pusta			
		Winnica Kopcewicza na gruncie x[ię]stwa ich m[ó]s[c]io[w] dobrodzieystwa, który sobie grunt i[ch] m[ó]s[c] xiądz proboszcz ³² ostrogski do swojey przywłaszczył jurisdikcy			
		Miasteczko Sucha Wola ³³ na słobodzie osadzaiące za bramo Dubienską ponad wałem y fosą			
		Ta ulica poczowszý się od samey bramý aż do wieży Zarwanskíey zbliżaiąca się ku bramie quondam gestemi osadzona była domami y przez osadce nieiakięgo Andrzeia Waszczuka czumaka częścią z chrześciańskimi, częścią z żydowskiemi budynkami między któremi y szkoła była żydowska. Teraz niektóre placý osiedli y sklepy reparowane			
/k. 382/					
		Których placów nayduie się n[umer]o 42 dico czterdzieści dwa			
		Osiadłość terazniejsza			
	127.	Dom wjezny Zusia Żyda wolny		1	
	128.	Dom Illi, ma byc wjezny, bo się dopiero bud[ował]		1	
	129.	Dom Żyda Owszeia	1		
57.		Dom Saka	1		
		Podle tegoż domu placów 2 y z sklepem			2
	130.	Dom Żyda Kosiernego	1		
58.		Michańko Tkacz	1		
59.		Jaientowa Wdowa	1		
60.		Jasko Poleszuk	1		
61.		Michał Samus	1		
		Ulica od okopiska			
62.		Dom Tchorzycha Wdowa ³⁴	1		
63.		Domek Jaska Tkacza	1		
64.		Dom Matwieia	1		
	131.	Dom Leyzora Żyda	1		
65.		Dom Jacychi Wdowy	1		
66.		Dom Kornieia	1		
67.		Dom Bednarza	1		
68.		Dom Iwana Kołomyca	1		
	132.	Dom Leyby Chorowskiego		1	
69.		Dom Wasila Tkacza	1		
70.		Semen Dmuchayło osadcza		1	
71.		Ilko Kuszniierz	1		
72.		Dom Karpa	1		
	133.	Żydowka Wdowa nową osiadła		1	
73.		Mielniczka Wdowa	1		
74.		Daniło Łuczyk	1		
75.		Misko Białous nowąbuduiący się		1	
76.		Jewchim Łuczyk nową buduiący się		1	
/k. 382 v./					
		Continuacia osiadłości chrześcian y żydów miasta Ostroga			
77.		Stefan Kowal	1		
	134.	Sayka Żyd teraz się budoie		1	
78.		Domek Jana Kozłowskiego nowąbuduiący się		1	
79.		Lazarz Szwiec	1		
	135.	Szlomów syn Leyba nowąbuduiący się		1	

³² Так у тексті, має бути «proboszcz».³³ Напроти цього рядка запис іншим почерком та темнішим чорнилом «Sucha Wola».³⁴ Так у тексті.

	136.	Żyd Nosan Konwisarz	1		
	137.	Chaym Żyd Wołoszyn	1		
	138.	Dom Szmuyła Korostowskiego nowąbuduiący się		1	
	139 [130] ³⁵ .	Dom Judki Hrozowskiego wolny		1	
		Placów pustych			3
		Item teyże ulicy dukt od gościnca dubienskiego ku cerkwie idąc			
80.		Dom Michałka Paleia	1		
81.		Dom Klimichi Wdowy	1		
82.		Dom Pawła Szewca			
		Ze zas miasto Knasna Gura de nową osiada y ma prawą od xią[ża]t ich m[os]c[io]w na lat sześć dla tego do dyspozycy samego x[ię]cia conserwue się te miasto, którym za osadczego chrześcianom nazwiskiem Dmuchaila Żydom Zawela Froymowicza przydaie się ³⁶			
/k. 383/					
<p>Tamże zaraz przeszedzły przez droge ich m[os]ci o[j]c[io]wie franciszkanie międzyrzeccy³⁷ grunt x[ię]cia j[ego] m[o]ści do miasta należące y dworek po Jerzym Buniakowiczu, na którym gruncie było kamienic n[umer]o 2 dico dwie nullo praetextu wziowszy pod siebie kamienice porozbiali y na tych gruntach sobie dworek sfundowali y poddanych osadzili, kamienica po p[anu] Kobyleckim na mieyskim gruncie, do której się ich xiądz proboszcz interesuie y osadził poddanych (et³⁸ p[ro]p[ri]at nullo jure producto). Na tym gruncie kamienica i[ch] m[os]ci p[ana] Komorowskiego, która własnie na mie[y]skim gruncie, przy której dworek i[ch] m[os]ci xiądz proboszcza y poddanych kilka y tak tendy pod ich m[os]ciami oycami franciszkanami, jako y pod i[ch] m[os]ci xiądzem proboszczem znayduie się placów n[umer]o 15 dico piętnaście, wolne n[umer]o 15. Daley place puste do miasta należące aż do cmentarza tamże cerkiew zalożenie Ś[wętey] Paraskowej, przy której pro tune kapłanem ociec Helinkiewicz za prawami od jaśnie oświeconych xiążat ich m[os]c[io]w szczytający się praedecessorów do tey cerkwie nadanemi jako to nowiter jaśnie oświeconego x[ię]cia i[ch] m[os]ci pana marszłka nadwornego W[ielkie]go x[ię]stwa L[itowskie]go sub actu w Dubnie die wigesima sexta july milesimo sexcentesimo septuientissimo prymo n[umer]o 1671 Otorowiczowi protopopie ostrogskiemu na imie Stephanowi na Sulikowską włoke Chlebowską y Chleboryską od tey cerkwie quondam fato odietę, także na parafia Hrozowską y Hrymiacką. Item na włoki dwie z dworyszczem, y jedne Ostapowską, druga Ihnatowską na Bilmażowie³⁹ młynie ostrogskim na miarke conferowane onemu. A to ex motiuo fundusza orginalnego jaśnie oświeconeg[o] x[ię]cia i[ch] m[os]ci m[iłościwego] p[ana] Konstantina Ostrogskiego an[n]o 1592 woiewodę kiowskiiego⁴⁰ do tey cerkwie nadanego, które</p>					
/k. 383 v./					
<p>prawo potym x[ię]cia i[ch] m[os]ci pana krakowskiego hetmana wielkiego koronnego na Wiszniowcu Korybuta y jaśnie oświeconego x[ię]cia i[ch] m[os]ci pana marszałka nadwornego⁴¹ utwierdzili approbacie. Tamże do wrot w przygodku zamkowego w Międzyrzeczu place puste po Jursczyńskim y inszych znaydujące się n[umer]o 6 albo n[umer]o 7 dico sześć albo siedm</p>					
<p>Wedle cerkwie na górze grunta szlacheckie pana Borowickiego ordinata plac pustý P[ana] Wýżýckiego ordinata plac pustý P[ana] Cieklínskíego ordinate plac pustý Na tých placach osiadło poddanych dwoch, których sobie ich m[os]ci oycowie franciszkanie międzyrzeccy przywłaszczyli.</p>					
		Zagrodzie od figury ⁴²			
		Oycowie franciszkanie międzyrzeccy nullo fundamento legati zajeli pod swoją jurisdikcją na górze placów n[umer]o 15 dico piętnaście y tam na gruncie x[ię]stwa ich m[os]c[io]w poddanych sobie osadzili kilkanastu, pod którymi ite place znayduią się			
		Po Filipu Kuszniierzu pustý			1
		Po Cesli na ogrod zaięty			1
		Hospodyn[a] piatnicki[ego] plac		1	
		Po Harasimu Młynarzu			1

³⁵ Фактично це номер 130.³⁶ Цей абзац дописаний до основного тексту іншим почерком та чорнилом.³⁷ На правому полі напис іншим чорнилом та почерком «... franciszkanów międzyrzeczych».³⁸ «Et» написано двічі.³⁹ У тексті «Bilmazowice».⁴⁰ Літера «w» винесена над рядок.⁴¹ Йдеться про Дмитра-Юрія Януша Вишневецького (1631 – 1682), який з 1676 р. був гетьманом великим коронним, з 1678 р. воєводою краківським, а з 1680 р. – каштеляном краківським, мав ще й інші уряди, що не згадав укладач інвентаря. Другою дружиною цього політичного і військового діяча стала Тефілія Людвіка Заславська (бл. 1650 – 1709), власниця Острозького майорату.⁴² На лівому полі напис іншим почерком та чорнилом «Zagrodzie od figury».

	Po Daniu Ciesli			1
	Po Romanu Czarnym zięciu jego place			2
[k. 384]				
	Za Sucho Wolą ulica Starecza			
	Po Kowzyku Starcu zaiol ogród			
83.	Korniej Starzec	1		
84.	Hawryło między starcami ciągły	1		
	Po Zacharku plac pusty			1
85.	Po Zubaru Starcu plac płatny	1		
86.	Stephan Strzelec plac płatny	1		
	Po Fiedoru plac pusty			1
87.	Panko Starzec plac płatny	1		
88.	Powzun Starzec po Fedoru plac płatny	1		
	Po Iwanu Kulczyckim pusty			1
	Po Stepku Iwanu pusty			1
Ci ubodzy żebrakowie libertowani są prawami xiążat ich m[óś]c[io]w, aby do żadnych ciężarów mieskich nie należeli, oprócz podymnego skarbowego.				
Za wałem od Międzyrzycz ⁴³				
1. Ogród po Naumi się Tomasza Wilima przy tym że ogrodzie folwark teraz zostaie 2. Ogród po Kukurecce mieyski y grunt od i[ch] m[óści] xiędza proboszcza nulla ratione zaięty, na którym poddanych dwóch siedzi 3. Ogród po Kołpaiowi Szewcu i[ch] m[óści] xiądz proboszcz in debito przywłaszczył y poddanych 2 osadził 4. Ogród z folwarkiem Kazimierza Kiiowskiego Folwark po Murawickim ten Murawicki nullo praetextu przywłaszczył, na którym jaś[nie] wiel[możny] i[ch] m[óśc] pan Mionczynski starosta lucki poddanych 4 osadził Folwark Mocia Nosonowicza żyda z ogrodem y budynkiem				
[k. 384 v.]				
Continuacia ogrodów				
5. Ogród Kiiowskich do folwarku należący 6. Ogród Tomasza Wilima od wału 7. Ogród Fedora Mocha na tym Leyzio Żyd winnice pobudował 8. Ogród Jaremin 9. Ogród Romana Mokrzeckiego 10. Ogród Maxima Malarza 11. Ogród Jana Harmanowicza 12. Ogród zamkowy 13. Ogród Kazimierza Kiiowskiego 14. Ogród Andrzeia Smierza 15. Ogród Mikołaja Rzymarza				
Ogrody powraciając od wału				
16. Ogród Denliey Jozefa pusty 17. Ogród Jakima pusty 18. Ogród Wasila Syszki pusty 19. Ogród Andrzeia Markiewicza 20. Ogród Mikołaja Hayduka ⁴⁴ Od ogrodu y gruntu Waska Szyszki mało nie na co tą pierzeią i[ch] m[óśc] xiądz proboszcz w swoje przywrócił po- sessia, żadnego prawa y consensu nie mając więcej y to sobie appropriat hereditatem 21. Ogród Hospodyna piatnickiego po Labusie pusty. 22. Ogród po Pawłocz mieszka człowiek w chałupie przy tym ogrodzie do miasta należący 23. Ogród po Radoszewskim mieyski przy którym ogrodzie w chałupie mieszczanin mieszka. Popod wałem w rowie y pod zamczem ogrodków kilka pustych				
Tamże pod zamkiem młynów dwa mając pod sobą po kół trzy, chałupkę dwie przy tych młynach, to iest Szayki Młynarza jedna				
[k. 385]				

⁴³ Напроти рядка записано іншим почерком та іншим чорнилом «pod Zawalem od Międzyrzycz».⁴⁴ Позиції № 19 і 20 об'єднані дужкою з написом «puste».

Ze strony jednego młyna druga chałupa w której mieszka matka Szayki, z drugiej strony młynów.

In partem jaśnie oświeconych x[ię]stwa ich m[łoś]c[io]w plac pusty, gdzie był dworek i[ch] m[ości] pana Zabickiego, dworek i[ch] m[ości] pana Starzyckiego, dworek pana Sluzewskiego, pod którymi grunta x[ię]stwa ich m[łoś]c[io]w własne na część jaśnie w[ielmożnego] ich m[ości] pana starosty białocerkiew[skie]o⁴⁵ przywłaszczone na plac cały.

Także popod gurą żydowskich domków sześć aż do bramy Zasławskiej, idąc ku namanastyru (!) od zamkowej fosy ku zamkowemu mostu domow n[umer]o 6 dico sześć. Te z strony w[ielmożnego] i[ch] m[ości] pana starosty uporeczywie appropriat sobie.

Wyszedszy z fosy na przygrodki zamkowym na przeciwko zamku kościół farny y plebania, od której plebany aż do bramy Miedzyrzeckiej popod palami placów pustych n[umer]o 7 dico siedm.

Item plac staroscinski pusty, do zamku należący i[ch] m[łoś]c[io]w xiądz proboszcz nie słusznie osadził dworek, na przeciwko i[ch] m[ości] pana Kordysza, pod którym znajduje się poddanych 6 dico sześć, a to ci są:

1. Stefan Szwiec;
2. Lokaczyszyn zięc;
3. Kazimierz;
4. Fedor Bohomaz;
5. Iwan Bohomaz;
6. Sołowię [We dworku samym mieszkający]⁴⁶.

Po Pietrze Pukaczu Omielan gontarzów syn na mieyskim gruncie, który y komore sobie przybudował nowe, gruntu przyiowski tego in competenter oycowie franciszkanie miedzyrzeccy do siebie pociągają. Item plac n[umer]o 1. || [k. 385 v.]

Gront y mieysce na którym quondam cerkiew Założenie Ś[więte]go Hleba Borysa bywała y cmentarz do tej cerkwie, teraz spustoszała tylko gołe zostaje uroczyszczą, do której należały parafie Hrymiacz, Hrozów, Bilmaż. Z tych gruntów nieco perticipuie cerkiew Święto Piatnicka, za prawem pewnych tamże place puste, gdzie staynie x[ię]cia i[ch] m[łoś]c[io]w bywały y budynki zamkowe.

Idąc do zamku ku bramie w miasto, gdzie zegar był dwor i[ch] m[ości] pana Rottariusza na mieyskim gruncie in sortem x[ię]stwa ich m[łoś]c[io]w należące. Chałupę Iwanowę na gruncie x[ię]cia i[ch] m[łoś]c[io]w. I[ch] m[łoś]c[io]w xiądz proboszcz appropriate sobie nullo iure plac cały na tym się teraz pobudował Kondrat Krawiec.

Iwanichi Linnikow zięc y tego sobie przywłaszczył i[ch] m[łoś]c[io]w xiądz proboszcz nulla legatione plac cały Jana Haftarza. Budynek na mieskim gruncie item do juryzdykcy i[ch] m[ości] xiądz proboszcz, także illegitime jest przywłaszczon.

Cerkiew Świętego Mikołaja

Reguły Świętego Bazylego błahocześciwa, przy której teraz zostaje prezbiterem o[j]ciec pan Hostilewski przy prawach y consensach jaś[nie] oświe[conych] xiązat ich m[łoś]c[io]w zdawna nadanych y funduszu znaleźciami polami, gruntami, sianozęciami y innemi circumferenciami excipowany od powinności tak mieskiey, iako y zamkowej, tak iako antecessorowie jego przy tej cerkwie zostawali.

Tamże na przeciwko cerkiew druga także do błahocześciy Założenie Wniebowzięcie Naswiętszey Panny Maryey Luko ex ui collatignis y s podziału in sortem x[ię]stwa ich m[łoś]c[io]w ma należyc, jednak strona i[ch] m[łoś]c[io]w pana starosty pod swoje ciągnie dyspoziciei jus seu pociontatem collationis, przywłaszczac sobie au def in competenter.

Opanasicha Wdowa na gruncie jaś[nie] oświe[conych] xiązat ich m[łoś]c[io]w s podziału zostająca, teraz ciągnie za przymusem na tamte strone || [k. 386] indebite, która ma pod sobą plac cały.

Mielnicy Ostrogscy

Szayki Żyda mielnika młyny obadwa, w których po kamieni trzy

Powinność tego żyda mielnika

Od koł mącznych n[umer]o 6 pokoleszczyzny na rok od każdego koła powinien dac po złotych n[umer]o 15 dico piętnaście.

Summa facit n[umer]o 90 dico dziewiędziesiąt

Z siekierą także na robotę zamkową, lub folwarkową do reperacy budynków wszelkich dworskich, grobel, młynów ylle kiedy ukaże potrzeba, nając, chodząc y byc gotowym na zawołanie y wszelko pilność przykładać mianowicie około łotoków, grobel, młynów, za co miarke według dawnych spraw swoich z wymiaru zboża wszelkiego, od arędarzów ukątentowany należycie byc ma. Jednakże lubo w starych inwętarzach znajduje się złotych dziewiędziesiąt pokoleszczyzny, ale że prawa commissarskie ujęły na złotych czterdzieści y pięć, tendy te quote złotych n[umer]o 45 wypłacać powinien, y na zamkowe potrzebę z oboch młynów z iedną siekierą wchodzić powinien.

Specyfikacja winnic wybudowanych przez żydów z strony x[ię]stwa ich m[łoś]c[io]w na tamtej stronie

⁴⁵ Йдеться про Яна Станіслава Яблоновського (1669–1731) – державного діяча Речі Посполитої. Серед цілої низки посад назвемо лише вказаний у джерелі уряд старости білоцерківського з 1702 р., володів неординарською частиною Острожчини, яку успадкував від батька Станіслава Яна Яблоновського (1634–1702).

⁴⁶ Фраза у дужках стосується усіх шести осіб, котрі об'єднані спільною дужкою.

1.	Winnica żyda Kopieyki
2.	Słodownia żyda Icka Jakierowego
3.	Winnica Mirlinego syna Jozefa
4.	Winnica żyda Gieca
5.	Winnica Szmuyła Mirlina
6.	Winnica Morduchaia Żyda
7.	Winnica Nachimka
	Z miasta Ostroga kup 96
	Z Krasney Gury kup 42 /k. 386 v./
Summa placów miasta Ostroga y Sucheŷ Woli wszystkich n[umer]o 279	
Podział tych placów:	
Placów płatnych chrześcijańskich n[umer]o 72	
Placów płatnych żydowskich n[umer]o 113	
Placów wolnych chrześcijańskich n[umer]o 12	
Placów wolnych żydowskich n[umer]o 15	
Placów pustych chrześcijańskich n[umer]o 46	
Placów pustych żydowskich n[umer]o 5	
Placów pod winnicami płatnych n[umer]o 5	
Placów pod browarami płatnych n[umer]o 6	
Plac pod winnicą wolny n[umer]o 1	
Placów pod słodowniami płatnych n[umer]o 3	
Plac pod słodownią wolny n[umer]o 1	
Summa placów wszyst[kich] n[umer]o 279	
Summa miasta Ostroga y Sucheŷ Woli dymow n[umer]o 87 chrześ[ciańskich]	
Summa dymow żydowskich n[umer]o 127	
Sum[ma] wszystkich dymow n[umer]o 214	
Sum[ma] ogrodów naŷduie się pod Krasną Wolą n[umer]o 23	
Tamże winnic n[umer]o 7 /k. 387/	
Powinność mieszczan Ostrogskich tak chrześcian, jako y żydów:	
<p>1. Mieszczanie tak chrześcianie, jako y żydzi dawnieysi y nowośiedli czynszu posiedzielnego do prowentu pań-skiego złożyć y oddać corocznie powinni złotych n[umer]o 800 dico osmsset, to iest chrześcianie złotych n[umer]o 200 dico dwieście, żydzi złotych n[umer]o 600 dico sześćset.</p> <p>2. Drożnicy seu browarnicy ile ich w mieście znaydowac się może na tey części złożyć y dać do prowentu pańskiego powinni złotych n[umer]o 40 dico czterdzieści.</p> <p>3. Od robienia wapna⁴⁷ przed tym do skarbu płacono, teraz go nikt nie robi.</p> <p>4. Od browaru po złotych n[umer]o 15 dico piętnaście, od słodowni po złotych n[umer]o 8 dico osm, od pokotel-szczyzny po złotych n[umer]o 12 dico dwanaście, jako którego roku pokaże się z rewizy ten prowent excepto jeżeli wapna palona będzie do arędy generalney Ostrogskiej y Miedzyrzeckiey, szynkowny y mytny, młynowy, jako z wiosek znaydując quote w summaryuszu niżej położono oddawana bydź ma.</p> <p>5. Od rzeźników chrześcian y żydów pleczkowe oddawać powinni.</p> <p>6. Od ławek piekarskich, według postanowienia, złotych n[umer]o 50 dico piędziesiąt oddawana bydź ma.</p> <p>7. Innim zniesienia szynków według praw x[ię]stwa ich m[ó]s[c]io[w] szynkownych klatek y poddomowych, kamie-nicznych jako sam cech szynkarski obligował się quotannis płacić po czerwonych złotych dziesięć efficit summy n[umer]o 180 dico sto osmdziesiąt.</p> <p>8. Od wozu drew na targi y powszedne dni jako też od wozów wszelkich w wjezdzających bramy, jako też y od woza gliny po groszu wybierać powinno. /k. 387 v./</p> <p>9. Aże dla nieporządku mieszczan chrześcian y żydów miasto wielkiemu podlega niebespeczestwu, gdy warty nie mają w bramach do którego to ostrożności zwierzchność zamkowa, urząd mieski y kahałowych zagrzewac tenetur y do porządku przyprowadzić według dawnych zwyczaiów po pizsem chrześcian y żydów na cechi miasto podzieliw-szy, a z cechów dziesiętników żeby się do dyspozicyi zamkowej regulowali.</p> <p>10. Takowy porządek około reparacy, mostów, grobel, palisadów y innych należytości odprawowania mieyskich chrześcianie y żydzi zachowac mają.</p> <p>11. Rucznice, kule y prochi aby każdy gospodarz miał tak chrześcian, jako y żydów zwierzchność zamkowa zagrzewac ma, więzieniem y karaniem w ostatku nieposłusznemu kazac grabież wziąć, żeby ostrożni byli z mo-dorunkiem należyty do bram y wałów, strzez panie Boże yncursy nieprzyiacielskiey, stawali za obnieszczeniem zamkowym.</p> <p>12. Ludzy podeyrzanych blendnych, przechodzących wagabundow⁴⁸ mieszczanie nie mają przechowywac w sobie, o co zwierzchność zamkowa pilno ma miec o nim aduersie y rewizie comiesiac kazac czynie.</p>	

⁴⁷ Остання літера у цьому слові правлена з «у» на «а».⁴⁸ Під «вагабундами» розуміли бродяг і жебраків, людей без певного заняття і пристановища, які на думку істориків, походили з села [17, с. 386].

13. Alubo taki dawny był zwyczaj, że mieszczanie z żydami y z jurysdykciami czasów dobrych szczęśliwych na posługę zamkową y mieyską wygođe dziesięciu stawiali, pacholków sumptu proprio, jednak respektuiąc od lat kilkadziesiąt na kraioy tych desolacją jako y ad praesens czasów nieszczęśliwości szczupłość ludzi mieszczan, zubożenie y znacznie consideruiąc diminucio y teraz in wim dawnego zwyczaiu ducta czasów terazniejszych proportionie, aby mieszczanie z przedmieszczan[am] y z żydami in simul hayduka iednego y stroża także iednego rokowych dla posługi y wygođe zamkowej kosztem swoym nymowali.

14. Rzemiesnicy tak z miasta Ostroga, jako y Międzyrzecza podług sobie praw cechowych danyh od jaś[nie] oświe[czonych] x[ię]stwa ich m[oś]c[io]w mają być żadeni onerowane robotami nowemi, jednak do popraw zamkowych wymawiac się nie mają, ale wygođe czynic od nowey zas roboty diszkretno płato kätenowac się będą.

15. Tkacze zas w obudwuch miastach mieszkaiące po pulsetku bez płaty w arszynach n[umer]o 50 dico piędziesiąt wyrobic powinni. Jesliby co więcej wyrobili, to zapłac[ono] ma być od zwierzchności zamkowej. || [k. 388]

16. Mieszczanie ju simul wszyscy tak chrześciane, jako y żydzi około szarawarków, grobel za powodem destynowanych przezornych dziesiątnikow, nomine excepto pilnego przykładac starania, jako y około palisadow, koło zamku y miasta na część swoją y dzielnicą należące ile potrzeba ukaże pod winami y karaniem zamkowym powinni będą na każdego nieposłusznego.

17. Cisz mieszczanie iako od innich ciągłych według praw nadanych od x[ię]stwa ich m[oś]c[io]w miasta są excipowani powinności, jednak pod czas żniw za obwieszczeniem y zwierzchnością zamkowym, aby robotnika z dobrej woli, chęci swoiey do żniwa na łany do Chorowskiego folwarku na dwie z dymu każdego tluce [...] y chrześciane puścić y wysyłać nie zbraniały się.

18. Wrąb puszczy wolny za rzeką Wilią według dawnego zwyczaiu mieszczanie zazywac bez żadney ni od kogo praepedicy y przynagabania mieć mają, która puszcza aby nie była zdesolowana od postranych p[an] lesniczy pilno powinien mieć o niey ad wersio.

19. Dziesięcina pszczelna według inných miast y zwyczaiow ex quo już wyszedł ante naznaczony czas słobody, ale jak kogo z rewizy pasieka pokaże się pięć dziesiąty ze pszczolami na zamek odbierany byc ma, od którego nie znajdowało się dziesięć pniow, to od pnia po groszy piętnastu oczkowego zapłacić powinien będzie.

20. Rzeznicy także ze wsiow co mięsa na część x[ię]cia i[ch] m[ości] dobrodzieia podwozą od tuszy mięsa jalowicego do zamku łopatke, y od słoniny pleczko y do cechu także pleczkowe dawac powinien.

21. Żydzi zas ponieważ rzeznicy na części jaś[nie] oświe[czonych] x[ię]cia i[ch] m[ości] obligantur, aby quodannis dawali po dwa kamienie łoiu do zamku. Oraz z chrześc[ian] rzeznikami, to iest żydzi jeden, chrześc[ian]i – drugi kamien łoiu. Od tych że chrześc[ian] rzezni[kow] należy się pleczkowego⁵⁰ od komory jednę sztuczke mięsa na tydzień takowey y mięsa jakie bydle na ten czas bic będzie y jeżeli w tey że komorze cały tydzień mięsa przedawac będzie.

22. Zamek Ostrogi w sądy urzędu mieyskiego prawem mardeburskim sądzących się wdawac się nie ma, chiba za apelacją od sądów ich decidowac jako przywileie każą w sprawach zas kryminalnych, krwawych, gwałtownych w sądzie tylko mieskiem zanosie protestacie y uczynic obdukcie pro finali sententia do zwierzchności zamkowej uciekac się mają.

23. Także sprawy jarmarkowe ludzi wagabundorum y przeiezdziących gości accidentalne interesa tudziesz y do żydow ex actoratu chrześciane miane legallitates ad decisionem zwierzchności zamkowej praecise regulowac się mają salua appellacione strony takowey ad maius subsellium sądu zadwornego || [k. 388 v.]

To jednak praecusto diendo aby p[anowie] urzędowi sądy swe mieskie na pewnych mieyskich przywatnych gospodach karczemnych albo li jakich et alio incompetenti loco odprawowali, ale na ratuszu in loco iudiciorum solito w yzbie sądowej przyzwyczajnym według trybu opisanego porządku mieyskim specificowanego sądy expedio wali inquisiey słuchali dekreta, formowali recogniccie zeznawiających ludzi, do xiąg przyjmowali itym podobne porządnie concluowali, a tie, gdzie consulti około calosci miasta y uchwały podaczek in publico nie pokątnie odprawowac się powinno, których to podatkow, gdy potrzeba ukaże expensa mieyskie bez wiadomości zamkowej zwierzchności y pospolstwa całego mieyskiego uchwalac urząd sam przez się nie powinien, jako to y expensowac bez żydow, a żydzi bez chrześcian tych tedy porubow co czwierz roku przed burmistrzami kahałowemi, a burmistrze przez pospolstwo wysadzonem ludzmi y zwierzchnością zamkową rachowac się powinni, bo których parubow przez miasto s kahałowym unanimiter kahał trzymac się ciężary płacic powinien, a mieszczanie czwartą częścią proporcjonalnie, kiedy żydzi chrześcian posiadzą grunta y kamenice coraz większą kahału swego wbiiający się prulali ten et consequenter w swoich kahałskich contribuciach z uymą y krzywdą mieszczan czynią additamenta albo wiem nieda chrześcian jakoby należało s tych gruntow, ale do swego kahału pociągaią y uchwalone oddaią poruby y tych porubow quantitate zaczyn respektuiąc na szczupłość y mizeryą mieszczan iż przy ciężko na nich waruie się, aby od tych czas żaden z żydow bez consensu pańskiego nie ważył się chrześciańskich kupowac kamienic, zamieniac, brac w zamian lubo jakimkolwiek nabywac sposobem placów, budynków, gruntów, domów, z których by należało do miasta albo skarbów jakowa pretensia, a to pod zakładem dwóchset kop litewskich na skarb pański.

24. Kanony według praw miasta nadanych wolne mają byc sycone według dawnego zwyczaiu y trybu starodawnego.

25. Elekcia rocznego obierania urzędu ani czynic, ani składac obranych aż do terminu naznaczonego elekcią bez wiadomości y dołożenia zwierzchności zamkowej pod winą naznacza się do skarbu x[ię]cia i[ch] m[ości] dobrodzieia tak chrześcianom, jako y żydom yrremissibiliter waruie się || [k. 389]

⁴⁹ Слово вигасле.

⁵⁰ Починаючи з цього слова і до кінця речення текст написаний іншим, темним чорнилом на правому полі вертикально.

26. Targowe aby jako mieszczanie dotąd od każdej jurysdykcý wybierali na części swoiey, tak y teraz przy tym że prawie zwyczajiu zachowuią się.
27. Także o pretensią, która ostrogżanie do Miedzyrzeca mieli pomiarkowanie, podwod z ostrożanami Miedzyrzeca od placenia piątego grosza na pachółka y stroża zamkowego respektuiąc na mieszczan miedzyrzeckich desolatią commissia teraznieysza libertuie, a ostrożan zas do podwod rowney praetensiey z miedzyrzeczanami do dalszey jaśnie oświe[conego] x[ię]cia i[ch] m[ości] dobrodzieia disposicý uwalnia się.
28. Na tey że części osobiwe na przedmieściach poniewasz ogrodów niezabudowanych niemało znayduie się co zasiewaią y pożytki maią, a toli teraz przez te lata nicht nie sieie, aby na nich ludzie osiadały zwierzchność zamkowa zakazała, którą disposicią y teraznieysza approbuie commissia. Pasieka u Wilima.
29. Po winnicach w każdej po wieprzu iednym na rok braho karmic powinno.

[...]

Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 461. Inwentarz miasta Ostroga.

K. 372 – 389.

Оригінал польською мовою, рукопис.

Отримано: 20 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 10 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: eu.v.dubchak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-207-212

Дубчак Є. Дослідження історії козацтва у працях В. Антоновича та М. Василенка / Є. Дубчак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острого, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 207–212.

УДК [930:94355](477)"14/17"

Євгеній Дубчак

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА У ПРАЦЯХ В. АНТОНОВИЧА ТА М. ВАСИЛЕНКА

У статті проведено аналіз наукових робіт викладачів Київського університету В. Антоновича та М. Василенка щодо історії козацтва. Визначено спільність поглядів науковців на причини виникнення, аспекти створення й становлення козацтва, а також на причини занепаду та подальшого розколу Гетьманщини. Зазначено критичне ставлення Антоновича до гіпотез щодо походження козаків. Висвітлено думки авторів щодо діяльності керівників народного руху.

Показано новизну наукових поглядів істориків та визначено суттєвість їхнього внеску у розвиток історичної науки.

Ключові слова: історіографія; козацтво; повстання; гетьман; Росія; Польща; Гетьманщина.

Евгений Дубчак

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА В РАБОТАХ В. АНТОНОВИЧА И Н. ВАСИЛЕНКО

В статье проанализированы научные работы преподавателей Киевского университета В. Антоновича и Н. Василенко по истории казачества. Определена общность взглядов ученых на возникновение, аспекты создания и формирования казачества, а также на причины упадка и дальнейшего раскола Гетманщины. Указано на критическое отношение Антоновича к гипотезам происхождения казаков. Раскрыто мнение авторов касательно деятельности руководителей народного движения. В работе показана новизна научных взглядов историков и определена существенность их вклада в развитие исторической науки.

Ключевые слова: историография; казаки; восстания; гетман; Россия; Польша; Гетманат.

Yevhenii Dubchak

RESEARCH OF COSSACK'S HISTORY IN THE WORKS OF V. ANTONOVYCH AND N. VASYLENKO

The article analyzes the scientific work of Kiev University professors V. Antonovych and M. Vasylenko concerning the history of the Cossacks. The commonality of scientists' opinions on the causes of the appearance, aspects of the creation and formation of the Cossacks, as well as the causes of decline and the further split of the Hetmanate are determined. The Antonovych's critical attitude to the hypothesis about the origin of the Cossacks is noted. It is indicated that biographical information about Haidamachian leaders is of interest. The important researches of Vasylenko concerning the history of the left-bank Ukraine and the recognition of the Cossacks as the saving force of Orthodoxy are determined. The emphasis is on the similarity of the views of both historians on the causes of the decline and further split of the Hetmanate. The author's thoughts about the activities of the people's leaders are highlighted.

Key words: historiography; cossacks; rebellion; hetman; Russia; Poland; Hetmanate.

Історія козацтва посідає одне з чільних місць у дослідженнях вітчизняного минулого. Видатна роль козацтва в питаннях формування національного характеру, культури, самосвідомості, державного ладу України висвітлена у працях викладачів Київського університету Св. Володимира, які вивчали історію українських земель XV–XVII ст. До цієї теми зверталися В. Антонович, М. Василенко, П. Голубовський, М. Дашкевич, плідна праця яких наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяла

становленню та розвитку історичної школи університету. Одними з найважливіших серед інших є праці професорів Володимира Антоновича та Миколи Василенка.

Дослідженню діяльності В. Антоновича приділено увагу таких науковців, як Д. Багалій, І. Верба, М. Грушевський, В. Короткий, О. Оглоблін, В. Сімович, В. Ульяновський, О. Тарасенко, С. Томашівський, О. Ясь. В. Ульяновський, аналізуючи твори історика, визначив, що давньоруський общинно-вічовий устрій, за думкою Антоновича, був взірцевою моделлю, руйнування якої постерігалось у часи польського панування. Він підкреслив, що метою козацьких воєн стало збереження соціального устрою та общинності на українських землях та зазначив, що Антоновичем створено «концепцію історії українського народу, зцементовану общинною ідеєю» [5, с. 60-61].

О. Ясь вказав, що в роботі «Виклади про козацькі часи в Україні» В. Антонович відстоював громадсько-вічову концепцію походження козацтва, яку було піднесено до народного ідеалу, та визначав, що в основу козацького ладу покладено общинне начало [7, с. 885].

Наукову спадщину М. Василенка вивчали Н. Полонська-Василенко, В. Юрчук, І. Усенко, Ю. Шемшученко, О. Оглоблін тощо. Полонська-Василенко стверджувала, що історик писав переважно нариси, присвячені певним питанням. До великих належать такі його твори, як «Малороссия» та «Очерк русской истории (1505-1650) Литовско-русское государство и Украина», опубліковані в енциклопедії Брокгауза та Ефрона [4, с. 49]. В. Юрчук визначив привабливість для науковця історії Гетьманщини, яка була малодослідженою через наявність суто українських ознак [6, с. 89].

Автор статті здійснив спробу порівняти роботи В. Антоновича і М. Василенка, присвячені історії козацтва, та визначити внесок науковців у розвиток вітчизняної історичної науки. Зважаючи на виявлену під час аналізу праць новизну деяких висвітлених в них питань, вона є актуальною.

Певну цінність у вивченні історії козацтва має робота В. Антоновича «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» 1868 р. Дослідник проаналізував умови укладання Росією та Польщею Андрусівського договору 1667 р., наслідком якого став поділ України за лінією Дніпра. Значну увагу в праці приділено діяльності гетьмана П. Дорошенка, який спробував позбутися васальної залежності від Речі Посполитої на користь Османської імперії. Історик вказав перспективи, що могли очікувати на Правобережжя у разі прийняття такого рішення. На його думку, відмова від польської залежності могла призвести Правобережжя до залежності від Росії. Він, зокрема, зазначив, що «можливість приєднатися до Росії поновиться: Росія відмовилась від України на користь Польщі, але вона не пов'язана жодною умовою відносно Туреччини» [1, с. 254]. Ґрунтуючись на аналізі умов та наслідків Бучацького мирного договору 1672 р., учений підкреслив, що гетьману вдалося виконати лише частину свого плану [1, с. 256].

Антонович дослідив невдалі спроби гетьмана І. Самойловича об'єднати Україну під своєю владою в середині 70-х рр. XVII ст., одним з наслідків яких стала вимушена міграція населення правобережної частини на Лівобережжя, що поглибило розкол України. Дипломатично факт розподілу українських земель визнаний через укладання Росією угод із Туреччиною 1681 р. та Польщею 1686 р. [1, с. 262-263].

Науковець визнав незадовільне становище переселенців причиною зворотної колонізації частини мігрантів. Він зауважив на прагненнях короля Яна Собеського відновити козацьке військо для боротьби з Османською імперією. Історик дійшов висновку, що відновленню козацьких одиниць-полків суттєво посприяв королівський універсал 1684 р., за яким платню козакам, що мешкали в Поліссі, було замінено на збори з населення в місцях перебування війська. Як доказ у роботі наведено приклади скарг урядовців Київського воєводства [1, с. 285].

У праці вперше окремо досліджено біографію одного з козацьких провідників полковника С. Палія, прихильника інтересів Правобережжя та учасника колонізації південно-західної України 1683-1688 рр. Дослідник порівняв погляди гетьмана Лівобережжя І. Мазепи і полковника С. Палія та дійшов висновку, що схильність гетьмана до панщини сприяла успішній колонізації Правобережжя. Дії Палія, за думкою історика, були спрямовані на приєднання регіону до складу Московії, з пропозиціями чого полковник неодноразово, але безрезультатно, звертався до представників російської влади [1, с. 291-302].

Слід звернути увагу, що дослідник визначив 1699 р. часом закінчення польсько-турецького протистояння та датою прийняття сеймом постанови щодо ліквідації козацтва, наслідком чого стала ескалація українсько-польського конфлікту.

У праці зібрано безцінний матеріал щодо історії повстання 1702 – 1704 рр., зокрема, походу Мазепи на Правобережжя 1704 р. Історик визначив мету гетьмана, яка полягала в прагненні керувати об'єднаною Україною, позбутися головного конкурента та усунути загрозу поширення селянських повстань в Гетьманщині. Проаналізувавши діяльність гетьмана, Антонович констатував, що до 1709 р. на Правобережжі розташовувалися сім козацьких полків та сформувався справжній козацький устрій [1, с. 361].

Учений проаналізував наслідки невдалої зовнішньої політики російського царя Петра I, зокрема, результати війни з Туреччиною 1710 р., що змусили Росію на певний час відмовитись від українського регіону на користь Польщі. Історик підкреслив, що західноукраїнські землі знов могли опинитися у становищі запустіння, яке мало місце до 1683 р. 1713 р. В. Антонович визнав як час, коли «запорожці втратили будь-яку надію на підтримку... і мали відмовитися від усяких зазіхань на західну Україну» [1, с. 371]. Отже, головним наслідком повернення українських земель під польську владу історик вважав зникнення козацтва в цьому регіоні.

Вагомим внеском у розвиток історії козацтва є наукова праця В. Антоновича «Виклади про козацькі часи в Україні» 1895-1896 рр., яка, зокрема, доповнює відомості щодо походження козацтва. Дослідник заперечив ряд гіпотез своїх колег, зокрема, М. Дашкевича та П. Голубовського через наявні в них розбіжності. Науковець додержувався теорії громадсько-віщого устрою М. Максимовича, відповідно до якої землею в степовій зоні наділяли цілі громади за умови надання на військову службу по одному чоловіку від кожної [2, с. 9-20].

Слід відзначити, що істориком визначені дати перших згадок про козацтво: 1489, 1491 рр. – польські хроніки Бельського та Кромера; 1499 р. – грамота (привілей) великого князя Олександра місту Київ; початок XVI ст. – розповсюдження козацтва в Україні та здійснення походів на територію Османської імперії. Необхідно звернути увагу, що Антонович вважав появу Запорозької Січі здобутком саме козацьких походів та приписав її заснування князю Д. Вишневецькому, висловивши припущення щодо місця її розташування.

Історик, аналізуючи становище козаків після укладання Люблінської унії 1569 р., підкреслив несутимість козацького та польського устроїв, для виправлення чого, за його думкою, король Стефан Баторій утворив козацький реєстр. Учений вказав джерела поповнення загонів козаків, якими він визнав наступні верстви тогочасного населення: селянство, яке через запровадження кріпацтва мігрувало на південь; ленників, що раніше отримували земельні наділи від удільних литовських князів; бояр – власників земель біля укріплених пунктів, які несли гарнізонну службу. Усі вони «прискорили вибух козацького повстання» [2, с. 22-32].

Беззаперечною заслугою вченого слід вважати висвітлення ним деталей перших козацьких повстань 90-х рр. XVI ст. під проводом Косинського, Наливайка та Лободи. Історик визнав справді всенародним перше повстання, а в іншому, що відбулося під проводом Наливайка, вбачав «особисті причини невдоволення» [2, с. 32-36].

Аналізуючи рушійні сили, становлення та подальший розвиток визвольного руху, Антонович визнав характер причин народного невдоволення, які, за його думкою, мали як релігійний, так і економічний напрямки. Появу релігійної складової вчений пов'язував з укладанням Берестейської унії, а підґрунтя економічної вбачав у спробах шляхти заволодіти степовими землями та приборкати козацький стан. Історик визначив центр козацького руху, яким стало Запоріжжя [2, с. 36-38].

Зростанню авторитету В. Антоновича у наукових колах послугував проведений ним ретельний аналіз діяльності гетьмана П. Сагайдачного, зокрема, висвітлення подій походу на Кафу 1616 р. Історик з'ясував, що допомога, надана Польщі з боку гетьмана у 1618 р. під час походу на Москву, була пов'язана з проблемами фінансування військових через певні особливості податкової системи. Він припустив можливість укладання гетьманом угод із майбутнім королем Владиславом IV, що стосувались релігійних та громадських прав населення. Дослідник визначив причину повстань 1625–1638 рр., що відбулися після смерті гетьмана. Він дійшов висновку, що поштовхом для нової хвилі народного збурення стали утиски з боку польського уряду [2, с. 62-81].

Слід відзначити, що новизною позначено відомості щодо періоду Хмельниччини 1648–1657 рр., досить ретельно проаналізовані В. Антоновичем.

Дослідженню козацтва присвячена праця М. Василенка «Малороссия» 1899 р., в якій особливу увагу науковець приділив історії козацтва до початку повстання під проводом Б. Хмельницького. Василенко вказав причини створення організації козаків та збільшення їхньої чисельності, а одним з

перших козацьких ватажків вважав О. Дашкевича. Вагомим внеском автора в розвідку з історії козацтва слід вважати дослідження діяльності Д. Вишневецького як організатора козаків, що заснували на о. Хортиця першу Запорозьку Січ.

Василенко, як і Антонович, відзначив невідповідність звичаїв козаків внутрішньому устрою, впроваджуваному за Люблінською унією на щойно приєднаних Польщею територіях. Приводом до прийняття нових заходів з боку Польщі проти Запоріжжя історик визнав допомогу козаків І. Підкові зайняти молдавський трон, а перші козацькі повстання під керівництвом Косинського та Наливайка вважав результатом постанови сейму «Порядок з боку Низу та України» 1589-90 рр. Як і В. Антонович, історик виділив дві причини розбрату між козаками та поляками внаслідок укладання Берестейської унії 1596 р. та виявив наявність серед запорожців прихильників примирення з Польщею.

Василенко акцентував на намаганнях гетьмана П. Сагайдачного усіма способами відстоювати інтереси України, що відобразилося у ряді угод, укладених між Сагайдачним та Польщею, та реформах – з організації автономії та релігійній. Історик дійшов висновку, що надання права козакам обирати ватажка стало умовою допомоги у війні з Османською імперією. Дослідник вказав на причини нових повстань, якими він вважав Хотинську війну 1620-21 рр., поразку турків, невизнання Польщею реформ Сагайдачного. Науковцем були визначені головні умови Куруківської угоди, укладеної після повстання 1625 р. під проводом М. Жмайла: право обирати старшину та гетьмана; встановлення щорічної платні у розмірі 60 тисяч злотих; зберігання суду та заборона морських походів.

Василенко констатував, що обрання гетьманом прихильника унії Г. Чорного стало приводом до повстання 1630 р. на чолі з Т. Трясилом. Наслідком подій учений вважав укладання угоди, подібної до Куруківської. Історик вказав на наявність утисків козаків під час обрання короля Владислава IV 1632 р. Василенко визнав приводом до нових зіткнень спроби Польщі покласти край морським походам козаків. Причиною повстання 1637 р. під проводом Павлюка історик вважав утиски православної віри, наміри знищити козацьке військо та обернути усе населення в неволю. Наслідками поразки козаків, як зазначив учений, стали обмеження реєстру до 6 тисяч осіб та втілення подальших планів щодо ліквідації козацтва як стану. Учений наголосив на більш жорстких наслідках козацько-селянського повстання 1638 р. та виокремив, серед інших, наступні: скасовувалась посада гетьмана, козакам заборонялось обирати старшин, реєстр зменшувався до 1,2 тисячі осіб.

Василенко визнав причини зростаючого невдоволення в українських землях 1638–1648 рр. і дійшов висновку, що посилення гніту з боку польських панів та тиску на Запоріжжя спричинило нове повстання. На відміну від В. Антоновича, історик досить стисло проаналізував період Хмельниччини 1648–1653 рр., визначивши привід нових заворушень та висвітливши перший рік боротьби. Він висловив припущення про можливі домовленості між обраним у 1648 р. королем Яном-Казимиром та гетьманом [3, с. 288-292].

М. Василенко визначив розподіл Гетьманщини 1669 р. наслідком боротьби Османської імперії, Польщі та Росії. Історик проаналізував діяльність гетьмана І. Виговського, який намагався відокремити українські землі від Росії, що спричинило народне повстання та привело до укладання Гадяцького договору 1658 р., за яким українські землі відходили Польщі. Науковець, як і інші дослідники, визнав хибним рішенням обрання гетьманом Ю. Хмельницького. Вчений проаналізував результати укладання Переяславського договору 1659 р. з Росією та укладання Слободищенського трактату з Польщею 1660 р. Наслідком стали перетворення Гетьманщини в автономію та її розкол за лінією Дніпра, оскільки на сході старшина відмовилась визнавати владу Речі Посполитої. Також дослідник висвітлив невдалу спробу Ю. Хмельницького повернути владу у вищезазначених територіях, що призвело до його зречення.

Василенко, як і Антонович, визнав прагнення гетьмана П. Тетері продовжити політичну лінію І. Виговського задля досягнення значних поступок з боку Польщі. Історик дійшов висновку, що спроба Тетері об'єднати Україну була невдалою, та зауважив на масових невдоволеннях через намагання гетьмана наблизитися до шляхти.

Історик проаналізував причини укладання І. Брюховецьким статей у Москві 1665 р, які сприяли ще більшому обмеженню автономії. Також Василенком акцентовано на укладанні Андрусівського перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою, внаслідок чого Гетьманщину було вперше офіційно поділено на дві частини.

Василенко визнав успішною спробу П. Дорошенка 1668 р., хоч і на нетривалий час, об'єднати Україну. Проаналізувавши відносини гетьмана з керівництвом Османської імперії, історик підкрес-

лив намагання Дорошенка отримати турецький протекторат для Правобережжя, яким не судилося збутися. Науковець докладно дослідив діяльність гетьмана І. Самойловича, обраного на короткий час керівником Гетьманщини 1674 р., та визначив, що невдала внутрішня політика стала причиною втрати ним влади [3, с. 294-297].

Слід зазначити, що безсумнівна заслуга М. Василенка полягає в детальному огляді внутрішнього устрою Лівобережної України. Проаналізувавши діяльність І. Мазепи та причини його невдалого переходу на бік Швеції, історик дійшов висновку про відсутність значної підтримки гетьмана з боку народу. На думку науковця, спроби Мазепи завадити селянству перейти у козацький стан стали підґрунтям непопулярності гетьмана в народному середовищі [3, с.299-300].

М. Василенко у праці «Очерк русской истории (1505-1650) Литовско-русское государство и Украина» 1911 р. знову повернувся до докладного дослідження значення та наслідків Люблінської унії, що призвели до переналаштування суспільних відносин за польським зразком, поглиблення безправ'я селянства та виникнення сприятливих умов для колонізації українських земель шляхтою [3, с.420].

Дослідник висвітлив нові аспекти виникнення та становлення козацтва з кінця XV до початку XVII ст., зазначивши, зокрема, що козаками ставали озброєні групи промисловців, які відчували небезпеку з боку татар. Історик визначив ставлення до козацтва Литви, яка прагнула взяти цей прошир шар населення під свій контроль.

Василенко підкреслив значущість діяльності Д. Вишневецького у становленні козацтва у 50-60-х рр. XVI ст. [3, с. 423]. Проаналізувавши невдалі спроби польської влади у 1570-х рр. реформувати козацтво, учений визнав причиною перших повстань невиконання коштів реєстровцям. Як і В. Антонович, Василенко дослідив приводи та наслідки повстань на чолі з Косинським, Наливайком, Лободою та Шулою та визнав розбіжності поглядів народних ватажків причиною невдалих наслідків народних збурень [3, с. 425-427].

Історик глибше, порівняно з попередниками, розглянув становище козацтва на початку XVII ст., визначивши смуту в Росії підґрунтям погравлення руху козаків, чим спробувала скористатись Річ Посполита. Він констатував початок епохи найбільшого розвитку козацьких морських походів 1613-20 рр. та намагання польського уряду стати на заваді.

Дослідник більш повно висвітлив діяльність гетьмана П. Сагайдачного, зокрема його постанови 1617 та 1619 рр. щодо скорочення чисельності козаків до тисячі та до трьох тисяч відповідно. Першу не було виконано через початок нової війни проти Москви, друга, як зазначив Василенко, призвела до розколу в козацькому середовищі через обурення і, як наслідок, було обрано Бородавку гетьманом. Василенко визначив спроби Сагайдачного зміцнити позиції православ'я сприянням пошати митрополита Борецького та єпископів 1620 р. Однак, Сигізмундом III були відхилені вимоги гетьмана щодо визнання православ'я. Також королем було відмовлено у збільшенні платні козакам і наданні їм поступок та поновлено постанову 1619 рр. [3, с.439-440].

Науковець дійшов висновку, що в 20-х рр. XVII ст. відносини між козаками та Польщею загострилися, визначивши причиною такого становища походи на Османську імперію. Він знову повернувся до з'ясування умов Куруківської угоди, за якої реєстр мав скласти 6 тисяч осіб, гетьман призначався урядом, а морські походи заборонялись.

Історик встановив причину повстання на чолі з Трясилом та, проаналізувавши умови Переяславської і Куруківської угод, визначив їхню відмінність, яка полягала у збільшенні реєстру до 8 тисяч осіб. Василенко довів, що в той час приводом до нових заворушень стали запобіжні заходи, аби завадити козакам здійснювати походи. У творі містяться відомості про повстання 1637 та 1638 рр., причиною яких визнано подальші утиски з боку Польщі та її прагнення поступово ліквідувати козацтво [3, с. 442-444]. Василенко підкреслив, що шляхтою не були усунені причини появи бунтів, що й призвело до більш масштабного виступу козацтва у 1648 р. під керівництвом Б. Хмельницького.

Аналізуючи становище православ'я у першій половині XVII ст., дослідник наголосив, що метою політики тодішніх митрополитів І. Потія та Й. Рутського було окатоличення українського народу. Він довів, що саме українське козацтво стало порятунком для православного духовництва [3, с. 434-437].

Отже, проаналізувавши твори щодо історії козацтва університетських професорів В. Антоновича та М. Василенка, слід відзначити узгодженість викладання ними історичних відомостей про становлення та розвиток народного визвольного руху, яким була козаччина. Інтерес щодо досліджень

Василенка, більш стислих і конкретних відносно розвідок його колеги, обумовлений тим, що автор проаналізував історичне минуле не тільки правобережних регіонів України. Викликає зацікавленість погляд М. Василенка на події, викладені В. Антоновичем, зокрема, козацькі повстання.

Слід зазначити, що В. Антонович дослідив теорії походження козацтва, визначив документальні джерела й дати перших згадок про козаків, а також живильні сили козащини та характер причин народного невдоволення. Історик проаналізував діяльність козацьких ватажків та визначив причини їхніх невдалих дій, що безпосередньо або опосередковано призвели до розколу України в другій половині XVII століття. Варто указати, що науковець приділив особливу увагу історичним подіям, які відбувалися на правобережних українських територіях. Антоновичу належить пріоритет у наданні біографічних відомостей історичних постатей, зокрема, полковника С. Палія, а також у визначенні дати ліквідації козацтва на Правобережжі. Грунтуючись на порівнянні поглядів Палія та гетьмана Мазепи, історик визначив рушійні сили процесу колонізації зазначених територій. Новизною також позначені відомості щодо періоду Хмельниччини.

М. Василенко, як і В. Антонович, визначив причини виникнення та висвітлив аспекти створення й становлення козацтва. Прискіпливу увагу історика було приділено розвитку народного руху до постань під проводом Б. Хмельницького. Визначними є наведені науковцем відомості щодо історії лівобережної України. Щодо релігійної складової козацького руху, то Василенко вважав козацтво рятівною силою православ'я.

Слід акцентувати на схожості поглядів обох істориків на причини занепаду та подальшого розколу Гетьманщини. Можна стверджувати, що наукові твори В. Антоновича та М. Василенка мають велике значення для пізнання соціально-політичних проблем історії козащини та є суттєвим внесок у розвиток історії України взагалі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1995. 816 с.
2. Антонович В. Б. Коротка історія козащини. Київ, 1971. 232 с.
3. Василенко М. П. Вибрані твори у трьох томах. Т. I. Київ, 2006. 543 с.
4. Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – його життя та наукова діяльність. *Український історик*. 1966. №3/4. С.41-51.
5. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина). *Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ, 1995. С. 5–76.
6. Юрчук В. І. Академік М. П. Василенко. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 86–97.
7. Ясь О. В. Незвичайний позитивіст Володимир Антонович. *Україна крізь віки*: 36. наук. пр. на пошану академіка НАН України В. Смолія. Київ, 2010. С. 863–892.

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: kwita@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-213-219

Петриченко К. Українські закордонні паспорти громадян УНР (за документами архівних і музейних фондів України) / К. Петриченко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 213–219.

УДК 069+930.253]:94(477)«1917/1921»

Катерина Петриченко

УКРАЇНСЬКІ ЗАКОРДОННІ ПАСПОРТИ ГРОМАДЯН УНР (ЗА ДОКУМЕНТАМИ АРХІВНИХ І МУЗЕЙНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ)

Стаття присвячена характеристиці українських закордонних паспортів періоду Української революції (1917–1923 рр.) за документами архівних і музейних фондів України. Паспорти аналізуються за видами, особливостями зовнішнього вигляду. Автор розглядає процедуру видачі, специфіку функціонування.

Ключові слова: український закордонний паспорт, громадянство, дипломатичний паспорт, Українська революція, фонди.

Екатерина Петриченко

УКРАИНСКИЕ ЗАГРАНИЧНЫЕ ПАСПОРТА ГРАЖДАН УНР (ПО ДОКУМЕНТАМ АРХИВНЫХ И МУЗЕЙНЫХ ФОНДОВ УКРАИНЫ)

Статья посвящена украинским заграничным паспортам периода Украинской революции (1917–1923 гг.) по документам архивных и музейных фондов Украины. В ней рассмотрены различные виды украинских заграничных паспортов: особенности внешнего вида, процедура выдачи, специфика функционирования.

Ключевые слова: украинский заграничный паспорт, гражданство, дипломатический паспорт, Украинская революция, фонды.

Kateryna Petrychenko

UKRAINIAN INTERNATIONAL PASSPORTS OF CITIZENS OF UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE ARCHIVAL AND MUSEUM FUNDS)

The article is devoted to the presentation of the Ukrainian international passports of the Ukrainian Revolution (1917–1923) based on the documents of archival and museum funds of Ukraine. It has information about emergence and approval of Ukrainian international passport both on the lands of the Ukrainian National Republic (UNR), the Western Ukrainian National Republic and in places of settlement Ukrainian emigrants.

Its main task is to show that the Ukrainian international passport of citizens of the UNR was an important attribute of the national identity of Ukrainian citizens both in Ukraine and in emigration.

First, the article contains information about introduction of the Ukrainian international passport on the 28th of November 1917 in UNR. After this issue is disclosed in details related to the Ukrainian laws on citizenship, which regulated the matter of state citizenship during 1918–1921. Article also covers various types of Ukrainian international passports: the features of their external and internal appearance, the procedure for their issuance, the specificity of their functioning.

It should be noted that the passport of UNR was important source to identify the personality. There are many examples of passports of famous Ukrainian persons are submitted in the article.

Key words: Ukrainian international passport, citizenship, diplomatic passport, Ukrainian revolution, funds.

У період Української революції 1917–1923 рр. відбулися значні зміни у зростанні національної свідомості усіх верств українського суспільства, прискорився процес самовизначення, сформувалося законодавче поле для визнання українського громадянства та усталилося територіально-визначальне розуміння України як батьківщини.

Особливу роль у процесі революційних трансформацій відігравала також атрибутика документів, що засвідчували територіальну та громадянську належність. Важливе значення мала процедура підготовки та появи саме українського закордонного паспорта.

Метою статті є висвітлити різновиди українських закордонних паспортів як на території Української Народної Республіки (УНР), так і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) впродовж періоду Української революції. Завданнями, поставленими автором, є такі: 1) розглянути законодавчу базу інституту українського громадянства; 2) розкрити особливості та відмінності у вигляді та функціонуванні різних українських паспортів громадян УНР та ЗУНР; 3) дослідити процедуру їх видачі.

Науковці, зокрема Т. Вронська і С. Кульчицький, досліджуючи радянську паспортну систему, виводять її витoki із російської державної традиції запровадження паспортів [3, с. 34–35]. При цьому вони зовсім не згадують про те, що в часи Української революції було започатковано власне український підхід до справи, а запровадження радянської системи потрібно було ще й для того, щоб витіснити українську не тільки сутнісно-змістовно, а й візуально-атрибутивно.

Під час висвітлення теми основною джерельною базою дослідження були українські закордонні паспорти УНР, що зберігаються в *архівах*. Левову долю паспортів вдалося віднайти у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Найбільше вони зосереджені у наступних фондах: ф. 1092 «Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки, м. Київ, м. Вінниця, м. Проскурів, м. Рівне, м. Кам'янець-Подільськ, Станіслав, Тарнів (1917–1921)», ф. 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки (УНР), м. Київ, з листопада 1919 р. – м. Кам'янець-Подільський, з травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща) (1918–1924)», ф. 4440 Представництво Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) в м. Празі (Чехо-Словаччина) (1919–1924)».

Містяться закордонні паспорти УНР також у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДІАУ, м. Львів): у фонді 309 «Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) м. Львів 1892–1939, 1941–1944 рр.», фонді 360 «Старосольський Володимир-Степан, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор 1878–1942 рр.» тощо.

Окремий блок закордонних паспортів УНР знаходиться у *музейних колекціях України*. У Національному музеї історії України зберігаються дипломатичний паспорт професора, доктора М. С. Грушевського, виданий 10 жовтня 1919 р. у Відні та закордонний паспорт Катерини Грушевської, виданий Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Празі 22 квітня 1919 р. У Львівському історичному музеї зберігається закордонний паспорт Пилипа Деркача, хорунжого Українських січових стрільців, виданий у 1920 р. паспортним відділом посольства УНР у Відні. У колекції предметів Винниківського історико-краєзнавчого музею (Львівська обл.), що віднедавна став називатися Комунальний заклад Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей», знаходиться паспорт лікаря Івана Липи, виданий у листопаді 1920 р. у м. Волочиську.

Зростання національної свідомості під час Української революції призвело до розмежування з російською та з австрійською ідентичністю. Тому саме у період діяльності Української Центральної Ради постала необхідність запровадження українського закордонного паспорта. Важливе значення мала і процедура його підготовки та видання. 28 листопада 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було вислухано і обговорено інформації і пропозиції генерального секретаря Олександра Шульгіна у справах закордонних і замирення, і було визнано «принципально бажаним видачу громадянам Української Республіки, що бажають виїхати за кордон, закордонних паспортів від Української Республіки» [29, с. 481].

Відомо, що закордонний паспорт – це офіційний документ, що засвідчує особу й громадянство, а в необхідних випадках – службове становище особи, яка виїжджає за кордон у службових або приватних справах. Одержання закордонного паспорта регулювалася правилами оформлення й видачі. Продовження терміну дії, заміна, внесення необхідних змін у паспорт осіб, які виїхали за кордон, проводилася дипломатичними представництвами й консульськими установами. Сам паспорт не давав права на виїзд до іншої країни. Для цього вимагалась наявність відповідного дозволу (візи) [11, с. 115].

Закордонний паспорт був доказом громадянства особи та її права на консульське обслуговування й захист з боку своєї держави [11, с. 115]. З іншого боку, отримати закордонний паспорт міг лише громадянин УНР.

На думку М. І. Суржинського, період з 1917 по 1921 рр. є першим етапом розвитку інституту громадянства в Україні [9, с. 7]. Підтвердженням цієї думки служить видання ряду законів, прийнятих в період Української революції. В Українській Народній Республіці (УНР) було прийнято Закон «Про громадянство Української Народної Республіки» (2 березня 1918 р.), згідно якого громадянином УНР ставала кожна особа, яка народилася в Україні й була зв'язана з нею постійним місцем перебування і яка отримає про це грамоту від уряду УНР. Уряд міг надати громадянство також особам, не народженим в Україні, після трирічного їх перебування в УНР. Подвійного громадянства в УНР не допускалося [4, с. 445].

За гетьманату П. Скоропадського громадянство регулювалося Законом «Про громадянство Української Держави» (2 липня 1918 р.). За ним громадянами ставали усі громадяни Російської імперії, які перебували в Україні і бажали прийняти українське громадянство.

За часів Західноукраїнської Народної Республіки також був прийнятий Закон «Про право громадянства Західної області УНР і правовий статус чужоземців» (8 квітня 1919 р.) [10, с. 35]. Згідно з ним, громадянином ставала кожна особа, яка в час оголошення закону мала приналежність до однієї з громад ЗО УНР. Особи, які не бажали прийняти громадянство ЗО УНР, мали про це скласти заяву і вважалися чужинцями [4, с. 445].

Під час керування Директорії було прийнято ряд законів, пов'язаних із громадянством. Спочатку була спроба прийняти Закон про громадянство Ради Народних Міністрів УНР у листопаді 1919 р., але й досі не повністю зрозуміло, чи він діяв. У серпні 1920 з Тарнова Державною канцелярією та Департаментом законодавчих справ повідомлялося, що законопроект про громадянство, складений у листопаді минулого року (тобто 1919. – К. П.) «під час евакуації уряду був захований з рештою законів в м. Любарі, де і зараз знаходиться» [13, арк. 6]. Крім того, 20 вересня 1920 р. з Тарнова у листі Міністерства внутрішніх справ до Української дипломатичної місії в Речі Посполитій Польській було роз'яснено, що закон від 2 липня 1918 р. про громадянство Української держави не скасований і ним належить керуватися [13, арк. 4].

Однак, в еміграції у нових умовах виникла потреба підготовки нового закону – «Про громадянство Української Народної Республіки» (15 листопада 1921 р.). Важливо відзначити, що останній закон був прийнятий у Тарнівський період перебування УНР. У ньому були збережені незмінними норми про визначення громадянства УНР як державно-правної належності людини до Української Народної Республіки, що надає їй права та обов'язки українського громадянина (ст. 1) [12, арк. 15]. Закон визнавав громадянами УНР «всіх підданців бувшої Російської Держави, всякої національності, віри та статі, які не набули прав іншого громадянства, та на день 9 / 22 січня 1918 року стали перебувати на терені України або народились на Україні чи походять з України або належали чи мали право належати до одного з бувших станів у межах України» (ст. 4)) [12, арк. 15]. Водночас цей Закон дещо змінив підстави набуття українського громадянства. Такими підставами вважалися: а) народження від українських громадян; б) шлюб чужинця з українським громадянином; в) усиновлення українським громадянином чужинця до сімнадцяти років; г) натуралізація (ст. 6) [12, арк. 15]. Були внесені також деякі зміни і щодо звільнення від громадянства УНР.

Отже, саме в період Української революції сформувалася законодавча база для визнання українського громадянства, що у свою чергу прискорило процес оформлення та видачі українського закордонного паспорту.

Українські закордонні паспорти поділялися на дипломатичні і звичайні закордонні паспорти. *Дипломатичні паспорти* видавали «виключно дипломатичним членам заступництв Республіки і їх родинам, а також особам, котрі виїжджають за кордон з дипломатичними дорученнями» [28, арк. 95]. Дипломатичний паспорт видається на необмежений час і не береться за нього ніякої такси [28, арк. 95]. *Звичайні закордонні паспорти* отримували всі інші громадяни УНР, які виїздили до інших держав.

У часи Української революції дипломатичні паспорти видавалися міністерством закордонних справ УНР, а звичайні закордонні паспорти – міністерством внутрішніх справ УНР. За кордоном цю роль здійснювали українські *дипломатичні представництва або консульські установи* УНР і ЗУНР: дипломатична місія у Речі Посполитій Польській, Українське генеральне консульство у Петрограді, посольство УНР у Німеччині, Надзвичайна дипломатична місія УНР у Празі, консульський відділ посольства УНР у Відні, відділ паспортний представництва Західно-Української республіки у Празі, західно-український консулат у Братиславі, Посольства Експозитура Уряду Західно-Української Республіки в Ужгороді тощо.

Як правило, дипломатичний паспорт підписувався міністром закордонних справ і директором департаменту чужоземних зносин. Але були випадки, як із дипломатичним паспортом М. С. Грушевського, виданим у 1919 р., підписи під яким поставили посол УНР у Відні та перший секретар посольства УНР у Відні [7]. *Звичайний закордонний паспорт* громадянина УНР підписувався міністром внутрішніх справ і начальником канцелярії МВС або директором адміністративного департаменту МВС і начальником відділу.

Загалом дипломатичні паспорти УНР складалися з 4 сторінок, на яких були записи про власника. Написи робилися 2 мовами: українською і французькою. На одній сторінці розміщений герб-тризуб і написано: «Українська Народна Республіка» і «дипломатичний паспорт». Далі стояв номер, дата і місто видачі документу. На другій сторінці паспорту було дві колонки – одна українською мовою, а інша – французькою. Спочатку був напис: «Українська народна республіка», а під ним: «міністерство закордонних справ». Далі йшла назва: «дипломатичний паспорт». Після неї було написано, що уряд УНР ставить до відома усіх, що власником документу є особа (вказувалося ім'я, прізвище та посада) і тому просить уряд чужоземних держав і пропонує кожному, до кого це може стосуватися, а військовим та цивільним установам УНР наказує, щоб власникові його не чинено ніяких перепон при переїзді чи проживанню повсюди, але щоб були вжиті заходи для виявлення йому усілякої допомоги. Паспорт видавався з метою встановлення ідентичності особи, а також для проїзду в інші держави, що підтверджувалося підписами міністерства закордонних справ і директором департаменту чужоземних зносин та печаткою міністерства закордонних справ. На наступній сторінці паспорт містив фото та підпис власника, посвідчений директором департаменту. На останній сторінці проставлялися візи [19, арк. 5–6 зв.].

Часто в документах вказані також особисті риси особи – характеристика постаті, волосся, обличчя, очей, особливих прикмет [22, арк. 203–204 зв.]. Прикладом такого дипломатичного паспорту може бути документ, виданий голові Ради Міністрів УНР В'ячеславу Прокоповичу 27 липня 1920 р. З нього дізнаємося, що власник народився у 1880 р. у м. Києві, був середнього зросту, шатен [22, арк. 248–249 зв.].

У архівних документах зустрічаються дипломатичні паспорти на одну сторінку. Там вказується номер паспорту, дата видачі, посада, та вміщено фотографію власника [19, арк. 110]. Наприклад, дипломатичний паспорт секретаря в Галичині Івана Чопівського під № 3121. Він був виданий 14 листопада 1918 р., містить фото власника. На друкованому бланку на одній сторінці вписано дані особи [20, арк. 140].

Зберігаються в архівах також дипломатичні паспорти, повністю написані від руки. Наприклад, паспорт Надії Суровцевої, секретаря Інформаційного бюро Надзвичайної місії до Франції, був виданий 11 січня 1919 р. Документ містить фото [20, арк. 78].

Згідно наказу міністра закордонних справ, відомо, що при звільненні з посади ні один член чи урядовець представництва не міг залишити у себе на руках дипломатичний паспорт, а повинен був передати його посольству чи Місії для пересилки в міністерство. Взамін дипломатичного паспорту посольство чи місія видавала звичайний паспорт [24, арк. 20]. Особа могла мати лише 1 дипломатичний паспорт. При виявленні другого, один із них відбирався [21, арк. 77].

Звичайні закордонні паспорти УНР були кількох видів: паспорт на 24 сторінки, на 16 сторінок, на 4 сторінки. Крім паспорту УНР, використовувалися паспорти ЗУНР. Широко в обігу були також паспорти Російської імперії на 24 та 32 сторінки.

Розглянемо детальніше кожен із них. По-перше, паспорт УНР мав вигляд книжечки на 24 сторінки. Обгортки у нього були різних кольорів: синя, сіра, фіолетова. Сторінки мали жовтуватий колір, усередині кожної була бірюзова рамка із зеленуватим тлом усередині, на якому був розміщений герб-тризуб жовтуватого кольору. Записи у паспортах представлені або двома мовами: українською, французькою, або трьома, включаючи німецьку. У документі подані дані про власника: місце і дата народження, заняття, опис постаті, волосся, очей, обличчя, особливих прикмет. Інколи вписувалася належність до певної релігії. Крім того, міститься фото, власний підпис. Наприклад, у паспорті Володимира Панькова, який народився 13 серпня 1896 р., про особу зазначено, що мав темне волосся, сиві очі, темні брови, темні вуса, середній зріст, релігії греко-католицької. Виданий був у Копенгагені у жовтні 1919 р. Надзвичайною дипломатичною місією УНР в Данії. У документі є фото власника. Записи зроблені трьома мовами [27, арк. 22–26 зв.].

Інший паспорт на 24 сторінки належав Євгену Архипенку. Записи у ньому зроблено двома мовами: українською і французькою. У графі занять написано: «міністр». За даними паспорта, відомо, що особа мала середній зріст, темне волосся, видовжене обличчя. Виданий документ було 15 листопада 1920 р. у м. Тарнів [18, арк. 4а].

Паспорт видавався на один [18, арк. 14–17] або два роки [18, арк. 45–48.]. Про те, що у паспорті часто зазначалися члени сім'ї свідчить паспорт судді Ростислава Лашенка, виданий 14 серпня 1920 р. У ньому записано, що він з дружиною Марією, дочкою Галиною і сином Олегієм їде до Праги (Чехо-Словаччина) [17, арк. 84–84 зв.].

Інший паспорт УНР мав 16 сторінок. Він мав дещо відмінний вигляд від попереднього. Ззовні мав обкладинку жовтуватого кольору і з синьою рамкою і жовтим тлом, усередині якого на білому колі знаходиться синій тризуб, обведений жовтим кольором. Усередині сторінки мають блакитний колір і на кожній розміщено по центру тризуб на жовтому колі. Паспорти заповнювалися трьома мовами: українською, французькою, німецькою. Крім даних власника, у документі могла вказуватися інформація про дружин, дітей, батьків. Як правило, видавали паспорт на 6 місяців [26, арк. 135 зв.], але продовжували і на довший період – до 2-х років [18, арк. 159].

Наприклад, Іван Омелянович Павленко, за даними паспорта, берейтор, народився 31 серпня 1881 р. на Кавказі. Мав високий зріст, шатен з карими очима. У паспорті вклеєне фото власника, залите тушшю навколо особи. Виданий паспорт 20 лютого 1921 р. Українською дипломатичною місією в Речі Посполитій на термін до 1 січня 1922 р. Пізніше він був продовжений до 1 січня 1923 р. [18, арк. 157–161]. У паспорті також вказано, що 18 травня 1921 р. власник документа був повінчаний панотцем 1-ї Стрілецької Запорізької дивізії в таборі Вадовице з громадянкою удовою Фаїною Ігнатовою Янушуевською, 29 років, православною [18, арк. 160 зв.]. У паспорті урядовця Володимира Гайдоського-Потаповича вказано, що при ньому є мати Антоніна, середнього зросту, шатенка з сірими очима [18, арк. 39].

Паспорти на 4 сторінки мали досить скромний вигляд. Були надруковані на жовтуватому папері у форматі А-4 і мали чорно-білий вигляд. Дані про власника були заповнені двома мовами: українською і французькою. Як правило, видавалися паспорти на 6 місяців [17, арк. 65 зв.–66; 71 зв.–72]. Прикладом такого закордонного паспорта виступає документ, що належав Василю Біднову, декану богословського факультету Українського університету в Кам'янці. Про нього дізнаємось, що народився він у 1874 р., був низьким, мав чорне волосся, довге обличчя та носив бороду. У паспорті відзначено, що їде з сином Арсеном за кордон. Виданий був 20 листопада 1920 р. у м. Волочиську на 1 рік [17, арк. 7–8 зв.].

Великий інтерес представляє паспорт, що видавався українськими місіями за кордоном. Він мав формат А-4, 4 сторінки і складався, як правило, у 4 рази, бо мав великий розмір і був незручним для зберігання у незгорнутому вигляді. Прикладом такого документу є паспорт Катерини Грушевської, доньки М.С. Грушевського, що зберігається у Національному музеї історії України. Документ містить державний герб – тризуб, текст написаний на 4 мовах: українській, чеській, французькій і німецькій. У ньому вказано, що ціль подорожі – наукова, «їде до Голландії і Швейцарії». Особа є слухачкою університету, народилася 1900 р. у м. Львові, має середній зріст, кругле обличчя та світле волосся. Паспорт було видано 22 квітня 1919 р. у Празі на 1 рік. У документі збереглися фото і підпис власника. Паспорт було підписано Головою місії та секретарем. За документ було сплачено 8 гривень гербового та 2 гривні канцелярського збору. На наступних кількох сторінках вказувалися візи [8].

Подібним до вище описаного документу є паспорт Пилипа Деркача, що знаходиться у Львівському історичному музеї. Виданий він був 5 листопада 1920 р. Урядом пашпортовим Української Народної Республіки у Відні. Документ був написаний українською і німецькою мовами. У ньому містяться власноручний підпис і фото П. Деркача. За документом, видно, що він діяв до липня 1922 р. [6].

З утворенням Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) почав функціонувати *паспорт ЗУНР*. У ньому було 16 сторінок і записи були зроблені трьома мовами: українською, французькою та англійською (на відміну від німецької у паспорті УНР. – К. П.). Від паспорту УНР він відрізнявся також тим, що на фоні тризуба було зображення лева у короні, який піднімається на гору. Паспорт містить номер, дані про особу: професія, місце проживання, опис власника паспорту: рік і місце народження, опис статури, лиця, волосся, очей, уст, носу, особливі знаки. Паспорт видавався на 6 міся-

ців. У ньому вказувалися члени родини, їх звання, місце народження, вік, заняття, статура, обличчя, волосся, очі. Також у паспорті було фото власника і його підпис [25, арк. 23–32 зв.].

Прикладом такого закордонного паспорта може бути паспорт почесного професора Софії Русової під номером 194. З документу дізнаємося, що вона народилася 18 лютого 1856 р. в Олешні, була середнього зросту, мала овальне обличчя, сиве волосся і сірі очі. Видано було документ 8 травня 1922 р. у Відні на 6 місяців. У паспорті зазначалося, що особа їде з Відня до всіх держав Європи і назад [24, арк. 1–7 зв.].

Згідно з розпорядком у справі перепусток і паспортів до подорожі для цивільних осіб від 16 лютого 1919 р., для виїзду за межі держави потрібен паспорт, виданий Державним Секретаріатом закордонних справ [2, с. 14]. Письмове подання про паспорт з точним означенням цілі подорожі і місцевості, до якої виїжджають, вноситься через повітовий комісаріат, що надсилає його до Державного Секретаріату закордонних справ [2, с. 14].

Як зазначається у документі, до подання треба залучити: посвідку totoжності особи, виставлену громадським урядом і затверджену місцевою або найближчою військовою владою, разом з описом особи (ім'я, прізвище і посада, стан, місце і рік народження, місце постійного проживання, зріст, волосся, ніс, очі, уста та особливі знаки); фотографію, підтверджену на звороті громадським урядом; штемпель у сумі 35 крон – 5 крон як штемпель до подання, а 30 крон як штемпельну таксу до паспорта [2, с. 14]. За посвідку потрібно заплатити в громадському уряді 2 крони [2, с. 13]. Щодо громадського уряду, то в місцевостях, які є осідком державного повітового комісаріату, виставляє посвідки управитель повітового комісаріату, який може до цієї справи делегувати місцевий громадський уряд (магістрат) [2, с. 13].

Для отримання паспорта УНР слід було надати такі ж документи. Оплату закордонних паспортів на 27 серпня 1919 р. було збільшено (порівняно із тією, що була за Української Держави Гетьмана П. Скоропадського): за заготовчу вартість паспортної книжки – до 50 гривень. За виданий паспорт – до 350 гривень [1, с. 280]. Відомо, що паспорт можна було продовжити, отримати новий, якщо термін його закінчився, або отримати дублікат у випадку його втрати.

Окрім паспортів УНР і ЗУНР, широко використовувалися *закордонні паспорти Російської імперії, у яких було 24 або 32 сторінки*. Так, наприклад, правнику Євгену Івановичу Мошинському у 1920 р. в Кам'янці на Поділлі було видано закордонний паспорт Російської імперії, що містив 24 сторінки [18, арк. 150–156]. Бували випадки, коли поверх двохголового орла – герба Російської імперії ставився штамп Міністерства внутрішніх справ УНР з гербом-тризубом. Наприклад, було видано паспорт такого зразку адвокату Кузьмичу Дмитру Ісидоровичу, 38 років, православної віри 10 листопада 1920 р. у Кам'янці на Поділлі [18, арк. 123–134].

Відомо, що відомому державному діячу, лікарю, письменнику Івану Липі для перетину кордону 2 листопада 1920 р. у м. Волочиську було видано паспорт Російської імперії на 32 ст. Разом із ним у документі вписаний син Юрій 20 років. Герб Російської імперії був перевернений, а на місці підпису начальника Подільської губернії стоїть печатка з тризубом [5].

Цікавим є зразок фальшивого паспорта, на якому стоїть відповідний напис червоним чорнилом [15, арк. 319]. Паспорт має відмінний від офіційно існуючого формат та помилковий переклад французькою мовою. Віднайдено в архіві ЦДАВОВ також 2 види *тимчасових паспортів УНР*. Один на 12 сторінок у вигляді паспортної книжки українською і французькою мовами, виданий 15 листопада 1920 р. терміном на 1 рік [14, арк. 62–63 зв.]. Інший – на 4 сторінки формату А-4, має написи 4 мовами: українською, польською, французькою і німецькою, виданий 18 листопада 1920 р. терміном на 6 місяців [16, арк. 155–156].

З документів відомо, що закордонний паспорт громадянина УНР визнавався і видавався за кордоном українським емігрантам українськими дипломатичними місцями, консульствами, паспортними відділами представництв УНР і ЗУНР до кінця 1923 р., коли на зміну йому прийшов так званий *нансенівський паспорт*.

Отже, в період Української революції на території Української Народної Республіки (а також Західноукраїнської Народної Республіки) сталася поява нового документу – українського закордонного паспорта. Його офіційне запровадження відбулося на засіданні Генерального Секретаріату у листопаді 1917 р. Українські закордонні паспорти поділялися в залежності від їх функціонального призначення на дипломатичні та звичайні. Паспорт не лише ідентифікував особу як таку. Аналізуючи цей документ, можна простежити шляхи її переміщення, спосіб, час і мету виїзду за кордон. Осо-

близькістю чималої кількості українських закордонних паспортів, як в Україні, так згодом і в еміграції, було те, що вони містили національну символіку УНР або ЗУНР і цим вирізняли своїх власників на міжнародній арені як представників певного території і громадянської приналежності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. 22 вересня. С. 280.
2. Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. 1919. 2 березня. Вип. 3. С. 13 – 14.
3. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 33 – 43.
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 11 т. Львів, 1993. Т. 2. 780 с.
5. КЗ ЛОР ЛІМ (Комунальний заклад Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей»). № 1752. Паспорт Івана Липи, 1920 р.
6. КЗ ЛОР ЛІМ (Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівський історичний музей»). Інвентарна книга фондової групи «Архів», 1997—2000. Т. 24. № арх. 16040. Паспорт закордонний Пилипа Деркача, 1920 р.
7. НМІУ (Національний музей історії України). РД. № 11734. Паспорт дипломатичний Михайла Грушевського, виданий Посольством УНР у м. Відні.
8. НМІУ. РД. № 3231. Паспорт Катерини Грушевської, виданий Надзвичайною місією УНР в Празі 22.04. 1919 р.
9. Суржинський Максим Ігорович Громадянство України як конституційно-правовий інститут: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.
10. Суржинський М. І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект. Київ, 2011. 216 с.
11. Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. Харків, 2013. Т. 4. 469 с.
12. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1065. Оп. 4. Спр 102. 17 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр 439. 17 с.
14. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 716. 518 с.
15. ЦДАВО Українию. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 718. 403 с.
16. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 825. 395 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 826. 114 с.
18. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 5. Спр. 15. 229 с.
19. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 61. 266 с.
20. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 62. 165 с.
21. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 147. 140 с.
22. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 170. 298 с.
23. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 394. 87 с.
24. ЦДАВО України. Ф. 3889. Оп. 1. Спр. 1. 31 с.
25. ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 33. 799 с.
26. ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 43. 393 с.
27. ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2218. М/ф.
28. ЦДІАЛ України. Ф. 360 сч. Оп. 1 с. Спр. 590. 200 с.
29. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: у 2 т. Київ, 1996. Т. 1. 589 с.

Отримано: 11 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vteikancel@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-220-226

Стопчак М. Другий зимовий похід армії УНР в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду / М. Стопчак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острого, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 220–226.

УДК 94(477)«1921»(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано історіографічний доробок українських зарубіжних істориків міжвоєнного періоду щодо історії Другого Зимового походу Армії УНР 1921 р. Визначені характерні риси історіографічного процесу. З'ясовано, що українські зарубіжні автори, не маючи доступу до радянських архівів, писали свої праці, спираючись в основному на власні спогади, розповіді безпосередніх учасників походу. Як результат, більшість підготовлених ними праць хоча і подали опис основних етапів походу, тим не менш, мали досить помітне мемуарне забарвлення, містили низку неточностей, помилок, суперечливих тверджень.

Ключові слова: українська зарубіжна історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід, трагедія під Базаром.

Николай Стопчак

ВТОРОЙ ЗИМНИЙ ПОХОД В УКРАИНСКОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье проанализирована украинская зарубежная историография межвоенного периода, касающаяся истории Второго Зимнего похода Армии УНР 1921 г. Определены характерные черты историографического процесса. Выяснено, что украинские зарубежные авторы, не имея доступа к советским архивам, писали свои труды, опираясь в основном на собственные воспоминания, рассказы непосредственных участников похода. В результате большинство подготовленных ими трудов хотя и охарактеризовали основные этапы похода, тем не менее имели достаточно заметный мемуарный оттенок, содержали ряд неточностей, ошибок, противоречивых утверждений.

Ключевые слова: украинская зарубежная историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход, трагедия под Базаром.

Mykola Stopchak

THE SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN UKRAINIAN FOREIGN HISTORIOGRAPHY OF INTERWAR PERIOD

In the article historiography work of the Ukrainian foreign historians of interwar period is analysed in relation to history of the Second Winter campaign of the Army of the Ukrainian National Republic in 1921. The personal touches of historiography process are Certain. It is found out, that the Ukrainian foreign authors, not having an access to the soviet archives, wrote the labours, leaning mainly against own remembrances, stories of direct participants of hike. As a result, most labours prepared by them gave description of the basic stages of hike though, nevertheless had the noticeable enough memoir colouring, contained the row of inaccuracies, errors, contradictory statements.

Key words: Ukrainian foreign historiography, historiography process, Ukrainian military emigration, internee Army of the Ukrainian National Republic, Second Winter campaign, tragedy under Bazar.

У справі розбудови української державності та становлення національної свідомості українського народу надзвичайно важливу роль відіграє пам'ять про героїчні сторінки воєнної історії України, часто написані кров'ю її найкращих синів. Серед таких сторінок – Другий Зимовий похід 1921 р., (інша його назва – Листопадовий рейд), який став останньою героїчною спробою вояків Армії УНР та українських повстанців збройним шляхом відновити втрачену державність. І хоча Листопадовий

рейд зазнав поразки, він засвідчив незламність українського національного духу та прагнення українського народу продовжувати національно-визвольну боротьбу до її переможного завершення.

Варто зазначити, що дослідження історії Листопадового рейду 1921 р. триває вже декілька десятиліть, особливо активізувавшись зі встановленням незалежності України. Створено багато узагальнюючих і монографічних праць, статей, захищено декілька кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, особливо публікацій українських зарубіжних авторів, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках цієї непересічної події національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1921 рр.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок українських зарубіжних істориків, присвячений Другому Зимовому походу. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх дослідженнях короткими історіографічними сюжетами, у яких переважно констатують вузькість джерельної бази, невисокий рівень аналітичного осмислення матеріалу, суб'єктивізм українських зарубіжних авторів при висвітленні досліджуваної проблеми [7, с. 13–17; 10, с. 12–24; 13, с. 10–28; 16, с. 3–5; 17, с. 5–8]. Як результат, історіографічний аналіз праць українських зарубіжних істориків, присвячених історії Листопадового рейду 1921 р., набув рис фрагментарності і незавершеності.

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Варто зазначити, що українську зарубіжну історіографію з досліджуваної теми можна умовно поділити на два періоди: 1) роки між двома війнами (1921–1939 рр.); 2) повоєнний період (1945 – по сьогоднішній день). Враховуючи багатогранність даної проблеми, автор поставив за мету проаналізувати міжвоєнну українську зарубіжну історіографію Другого Зимового походу 1921 р.

Історіографічна спадщина українських зарубіжних істориків міжвоєнного періоду даної проблеми досить різноманітна: мемуари, збірники документів, аналітичні праці, воєнно-історичні студії, монографії, бібліографічні покажчики. Ведучи гостру боротьбу з представниками радянської історичної науки, вони відкинули її оцінки Листопадового рейду як ненаукові, політично вмотивовані. Разом з тим, слід зауважити, що серед них не було єдності в оцінці цієї непересічної події. Представники соціалістично-народницької течії (Є.Маланюк, Є. Коновалець, М. Андрусак та ін.) демонстрували державницьке розуміння історії України, позитивно ставились до підготовки всеукраїнського повстання з метою відродити українську державність, прагнули до об'єктивного аналізу причини поразки походу, що завершився трагедією під Базаром. В свою чергу, представники соціально-народницького напрямку (В. Винниченко, М. Грушевський, М. Шаповал, С. Томашівський) були прихильниками мирного шляху розв'язання проблем української державності, тому негативно ставилися до збройної боротьби проти радянської влади, допомоги від Польської держави у цій боротьбі. Після поразки Другого Зимового походу вони називали його авантюрою поляків та С. Петлюри, при цьому деякі з них звинувачували Головного Отамана у прагненні до звеличення власної особи за будь-яку ціну.

Попри гостре протистояння між прибічниками вищеназваних напрямів в українській зарубіжній історіографії, вона вже у міжвоєнний період збагатилась певною кількістю праць з досліджуваної проблеми, переважно мемуарного характеру. Цьому сприяло виникнення за кордоном кількох центрів воєнно-історичної науки. Зокрема, у Львові дослідження національно-визвольної боротьби українського народу займалась видавнича спілка «Червона Калина», заснована у 1922 р. силами старшин УГА. У періодичних виданнях спілки – «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини» (1922 – 1939 рр.) та «Літописі Червоної Калини» (1929 – 1939 рр.) було надруковано близько двох десятків публікацій про повстанський рух. Найбільш важливими для вивчення Листопадового рейду є спогади його колишніх учасників – Ю. Отмарштейна [9], В. Заріцького [5], сотника Петренка [11], нарис О. Добротворського [2], статті Р. Сушка [14, 15], О. Доценка [3]. Серед них слід, перш за все, слід виділити офіційну доповідь начальника штабу Повстанської Армії Ю. Отмарштейна Головному Отаману С. Петлюрі про підсумки повстанчого рейду генерала-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доповідь вирізняється детальним, майже щоденним, а подекуди і погодинним описом всіх перипетій походу Волинської групи, який відбувався протягом 16 діб, містить досить глибокий аналіз причин, які змусили повстанський відділ Ю. Тютюнника припинити похід і повернутися на територію Польщі. Серед найбільш суттєвих причин Ю. Отмарштейн виділив наступні:

– не відбулось запланованого з'єднання відділу Ю. Тютюнника з відділом генерала Нельговського і полковника Палія у визначеному районі сіл Заньки, Миньковка, Холори, Котовка. Це завадило збільшити число кінноти у відділі Ю. Тютюнника за рахунок вищеназваного відділу і зробити таким чином повстанське військо більш мобільним;

– відділ Ю. Тютюнника складався переважно з піхоти, яка будучи забезпеченою чобітьми лише на 50%, і в умовах значних морозів і сильних вітрів, в значній мірі мала обморожені ноги і т. ч. була майже нездатна до активних дій;

– наявність у відділі значного обозу (100 возів), у якому було багато пораних, що значно знижувало рухомість і активність війська;

– нестача набоїв, яка зменшувалась лише за рахунок вбитих або полонених червоноармійців;

– переслідування відділу з боку ворога, який, використовуючи кінноту, тримав вояків у сильному нервовому напруженні;

– недостатня озброєність українського війська. Рушницями було озброєно лише половину вояків. Більш третини кулеметів також вийшли з ладу і відремонтувати їх через брак запчастин в умовах походу було неможливо.

На підставі вищевикладеного Ю. Отмарштейн робить об'єктивний висновок: «... дальший рух в глиб України загрожував тим, що вистрілявши всі набої, цілий відділ зо всіма раненими, складений з людей до краю перевтомлених, попав би без жадного опору до рук большевиків» [9, с. 18].

У доповіді Ю. Отмарштейна сформульовано й наслідки Листопадового рейду 1921 р. для всіх сторін, які так чи інакше були до нього причетні – населення України, української еміграції, більшовицької влади, закордонних політиків. Автор особливо наголошує на значенні походу для населення України, окупованої більшовицькою владою. Цей рейд, зазначає Ю. Отмарштейн, показав українцям, що «боротьба за волю нації не припиняється і що більшовицька влада в дійсності не є такою могутньою, як це могло здаватися тим, хто знаходиться під червоним терором, і що для цієї боротьби потрібна лише міцна організованість самого населення» [9, с. 20].

Важливим є звернення автора до закордонних політиків, які нерідко прагнули розв'язати українську проблему шляхом підписання «штучних, теоретичних договорів». Листопадовий рейд, підкреслює Ю. Отмарштейн, показав, що такими методами не можна вирішити «живу справу української нації», яка не примирилася з московською окупацією і продовжує свою визвольну боротьбу [9, с. 20].

Багато цікавих подробиць про рейд Волинської групи у листопаді 1921 р. містять спогади сотника Петренка. Значна їх частина відведена розповіді про штурм Коростеня, взяття якого учасники походу розглядали як важливу умову подальшого успішного здійснення рейду. Відомо, що відділ був озброєний недостатньо: не вистачало рушниць, коней, тому кулемети були поставлені на вози з волами. «Уявити собі сутичку з червоними з кулеметами на волах! – з боєм пише Петренко. – Крім того, мали ще зброю: два вози (на волах) зі списками ... Так ми були озброєні!» [11, с. 6–7]. Саме із взяттям Коростеня хотіли розв'язати українські вояки проблему оснащення свого війська. «Віра в здобуття Коростеня, а там – так потрібних для цієї кампанії зброї, амуніції й теплої одягу – була непохитна! – наголошує сотник. – А нам так треба було зброї, зброї й зброї. Набоїв, набоїв! Одягу! Це ми могли тільки придбати на „наших складах“ в Коростені» [11, с. 7].

Сотник Петренко зазначає, що акція по захопленню Коростеня була невдалою, оскільки червоноармійці мали перевагу у живій силі й озброєнні. Ця поразка, пише автор, «рішила й долю цього походу. Ні зброї, ні амуніції, ні одягу не дістали ми! ... Не мали засобів до війни. Стратили ми віру в здійснення своєї мети: запалити Україну повстанням, в свою перемогу ..., не бачили нізвідкіль собі підсилення» [11, с. 7].

У своїх спогадах сотник Петренко торкнувся й ставлення місцевого населення до учасників походу. Він пише, що в селах селянство радо вітало і приймало їх, скаржилось на жорстокість більшовиків. Проте, незважаючи на агітаційну роботу серед селянства, воно не поспішало вступати до повстанського війська: «Скрізь був страх перед червоними панамі» [11, с. 7]. Зрештою, констатує автор, «населення не прийняло участі у боротьбі, було настрахане жорстокістю червоних, боялося, а тим більше що не бачило в нас великих сил» [11, с. 8].

Досить детально аналізує перебіг рейду Волинської групи й командир Другої збірної бригади, що входила до складу групи, полковник Р. Сушко у своїй праці «Базар: могила 359 героїв». Описуючи початок виступу групи 4 листопада 1921 р., автор відзначає піднесений настрій українських вояків:

«В сьомій годині ранку загони прибули в село Нетреби ..., вміло захопили більшовицькі пограничні застави і стрімким маршем заглибились на територію, зайняту окупантами. Старшин та стрільців охопила радість. Порив до волі й помсти ворогу не можна було уже зупинити! Всі знали тільки одну команду: „Вперед!“» [14, с. 114].

Як і сотник Петренко, Р. Сушко відзначає важливість для успіху всієї операції захоплення важливого залізничного вузла Коростень. Але він звертає увагу не лише на можливість, захопивши військові склади, одягати, взуті і озброїти стрільців, а й на політичні наслідки взяття міста. «Правда, – пише Р. Сушко, – ми б запаслись одягом, набоями, кінями, але головне, нам потрібна була на початок перша перемога, щоби стрясти населенням, щоби здеморалізувати ворога» [14, с. 115]. Проте, розвинути успіх, якого досягли окремі військові загони Волинської групи на початковій стадії боротьби за Коростень, не вдалося. Констатуючи цей факт, Р. Сушко аналізує й причини невдачі операції під Коростенем. «Коростенський маневр не вдавсь, – зазначає автор. – Новенькі англійські одяги, маси зброї, 9 гармат, коней – все це було вже в наших руках, та не встигли ми скористатись. 2-га збірна бригада лишила 6 забитих, між ними той „найкращий з найкращих“ сотник Володимир Стефанишин (зі Станіслава) та 12 ранених. Залишився тут теж хор. Соколовський (учасник з-під Крут). Причин невдачі й годі шукати. Плян, рішучість, хоробрість, консеквентність – все це було. Але ж і був в осемеро сильніший ворог, який нас дожидав. Ми ніколи не мали б сили удержати Коростень при таких переважаючих ворожих силах» [14, с. 115].

На відміну від сотника Петренка, Р. Сушко більш детально оповідає події рейду Волинської групи після невдалої спроби захопити Коростень. Він пише, що спрямувавши 12 листопада колону в район Коростень – Радомишль – Житомир, Ю. Тютюнник прагнув з'єднатись тут з повстанським загonom отамана В. Нельговського. Проте, незабаром вояки зіткнулись з передовими загонами червоної дивізії Г. Котовського. Ситуацію ускладнило погіршення погоди: почалися великі снігопади з міцними морозами. В цих умовах було вирішено повернути колону і здійснити переправу через річку Тетерів, маючи на меті сховатися у лісах. Для цього потрібно було здійснити перехід на відстань більше 100 верст та ще й в умовах постійного переслідування ворога. Описуючи надзвичайно важкі умови переходу, Р. Сушко зазначає: «Останніми зусиллями підганяють старшини знеможених стрільців. Це 120 верств «пробіг» відділ пішки по глибоких снігах, непроходимими лісовими стежками, в безнастаннім ворожому вогні, при невдачних боях, денних і нічних. Тепер група зближається знову над річку Тетерів старезними глибокими лісами. Довгі тіні таємно кидає місячне ясне світло. Сон перемагає. Тут повстанці пережили рідкий прояв перевтомленої уяви. Тут вся кольона улягла масовій галюцинації. Масовому привидові. Виглядає це на казку, але дійсно так було. Бо такі мрії мали наші повстанці» [14, с. 115].

У спогадах Р. Сушка відображено завершальні епізоди трагічної історії Волинської групи, адже вона, переправившись через річку Тетерів, лише на кілька днів відірвалась від ворога. 17 листопада 1921 р. Волинська група опинилась в оточенні під селом Малі Миньки в районі містечка Базар і була змушена прийняти нерівний бій. Згадуючи його жорстокий перебіг, Р. Сушко писав: «Ворожий перестень ще не був замкнений, але ще наша задня сторожа була в селі, як бригада Котовського вдарила по ній і змусила до зтяжної оборони. Рівночасно в кіннім ладі заатакував з двох сторін кольону підвод з нашими раненими, що їхали посередині кольони. Настало пекло. Це не був бій маневрової війни, це була різня. Не було пощади. Ранені наші на підводах, заатаковані кіннотою, хватили за ручні гранати. Та ворог поновив напір під прикриттям своїх скорострільних „тачанок“. Кого не вирубав ворог, забрав у полон. Рештки 4-го і 5-го курія збірної бригади під керуванням одчайдушного сот. Григоряка добігли до ліса, но і тут вже стрів їх ворог, полонив і їх. Решта мучеників остала на полі бою. Дехто скрівсь в лісах, а дехто схоронивсь таки в Миньках і Звіздаї під опікою прихильних нам селян» [14, с. 116].

Завершуючи свою розповідь про Другий Зимовий похід, автор пише про останній акт трагічної історії Волинської групи – розстріл 359 полонених її вояків. Він відзначає їх виключну мужність в останні хвилини їхнього життя: «Не сумні вони були, а поважні і горді. Рішучо станули над могилою. Москалі навели скоростріли ... Грімке, потужне „Слава“ крикнули повстанці і понісся гімн „Ще не вмерла“, аж заглушили цей могутній спів ворожі скоростріли, тихо стало, лиш стогін-скарга нісся з братської могили. Наповнилась могила вщерть 359 тілами мучеників за Волю України, за її славу» [14, с. 117].

Переживши особисто трагедію Другого Зимового походу, Р. Сушко згодом у одній із своїх праць висловив власне бачення причин його невдачі. Серед них – такі:

- запізнili строки виступу, оскільки на осінь 1921 р. на Великій Україні повстанський рух пішов на спад;
- осінньо-зимова пора була невдалою для проведення рейду;
- зрада польських «союзників», які попри обіцянки не озброїли групу;
- прорахунки Ю. Тютюнника, який як командир групи приховав від старшин багато недоліків, які мали місце під час підготовки і проведення цього рейду [15, с. 7].

Окрім видавничої спілки «Червона Калина», важливим осередком воєнно-історичних досліджень у Польщі стало вже згадуване у попередніх розділах «Українське воєнно-історичне товариство», місцем перебування якого було м. Каліш, а згодом – Варшава. Окрім інших військово-наукових видань (журнали «До зброї», «Табір»), товариство з 1929 по 1939 рр. випустило 10 чисел журналу «За державність», у якому опубліковано чимало матеріалів про українське повстанство. При цьому редколегією збірників чи не вперше в історіографії Визвольних змагань було здійснено тематичний випуск збірника «За державність», присвячений саме Другому Зимовому походу [4]. Мова йде про збірник № 3 за 1932 р., у якому було опубліковано 6 праць, присвячених цій події: «Базар (1921 р. – 1931 р.)» О. Шпілінського [20], «До рейду 1921 року» П. Ващенко [1], «15 діб на окупованій Москвою Україні» М. Чижевського [19], «Рейд 1921 року» І. Ремболовича [12], «За Україну, за її долю ...» В. Яновського [21], «Сторінка з Другого Зимового Походу» С. Чорного [20]. Більшість матеріалів цього числа – це спогади, але вони важливі тим, що їх писали люди, які безпосередньо брали участь у цьому величому і водночас трагічному поході. Наведені ними подробиці додають до його картини нових барв, свідчать про незламність духу українських вояків, які прагнули звільнити рідну землю від окупанта-більшовика. Підполковник І. Ремболович, якому дивом вдалося врятуватися втечею з більшовицького полону напередодні розстрілу українських вояків під м. Базар, зазначав у своїх спогадах, що опинившись у полоні, «довідався від очевидців, як героїськи вмирали наші партизани, як, наприклад, старший лейтенант Білінський, який, маючи бравнінга, три кулі випустив у червоноармійців, а четверту в себе; урядовець Хоха на пропозицію червоноармійця піддатися розсміявся й на очах червоноармійців застрелився, і багато ще було таких – вірних і одважних до кінця» [12, с. 170].

У десяти роковини Другого Зимового походу – останнього, в минулому, збройного чину Української Армії, сотник О. Шпілінський писав, віддаючи шану бойовим побратимам: «Встає перед нами з оповитих кривавим туманом сторінок величний приклад могутнього, подиву гідного героїзму. Приклад вікової величності українського духу, безмірної любові до батьківщини, до свого народу, приклад призирства до ворога, до його брутальної сили» [20, с. 110]. Водночас, спогади авторів збірника свідчать про незагойні рани в душах тих вояків, які, повернувшись з походу живими, залишили на полі бою в засніжених полях України своїх товаришів. «Гиняючись на чужині, – пише учасник походу сотник П. Ващенко, – сини безталанної Матері-України часто пригадують собі славні часи визвольної боротьби. Всією душею прагнуть вони на широкі лани рідної землі, вкриті рідними могилами, щоби поклонитися дорогим братам, полеглим у нерівній боротьбі за святеє наше діло» [1, с. 139].

Слід зазначити, що попри значну особисту забарвленість вищеназваних спогадів, у них зроблені спроби здійснити певний аналіз окремих аспектів Листопадового рейду 1921 р., узагальнити його підсумки. Так, сотник О. Шпілінський не лише аналізує причини, які зумовили рейд, але й спираючись на документи, характеризує структуру Повстанської Армії, поставлені перед нею стратегічні й тактичні завдання. Коротко висвітлена участь кожної з армійських груп у Листопадовому рейді, їх досягнення і прорахунки [20, с. 109–134].

Автори окремих спогадів – П. Ващенко, М. Чижевський, В. Яновський характеризують настрої українського селянства в умовах виступу Повстанської Армії. Вони відзначають його прихильність до українських вояків, проте ця прихильність, зазначає, зокрема М. Чижевський «виявлялася в допомозі пасивній – харчами, підводами, інформаціями, провідниками і т.п. Скрізь, де б не проходила дивізія, селяни говорили: «Хай вам Бог допоможе знищити комуну, бо вона нас скоро жебраками поробить». Але активно виступити селянин не наважується» [19, с. 148–149]. Автор пояснює це страхом перед жорстокою розправою, яку більшовики всякий раз демонструють, коли будь-хто наважується повстати проти їх влади.

В окремих спогадах аналізується ступінь національної свідомості українського селянства. М. Чижевський характеризує її як «досить високу». «Навчання в школах, – пише він, – селяни вимагають провадити українською мовою. Учительський склад здебільшого – свідомий український елемент; шкода тільки, що великий брак підручників та різного шкільного приладдя» [19, с. 149]. Більш детально це питання аналізує інженер В. Яновський. «Кожний відпочинок, кожна зупинку в селі, – пише автор у своїх спогадах, – використовували ми, щоб поговорити з селянством, розпитати його, як ставиться воно до різних питань» [21, с. 183]. Ці бесіди дали досліднику змогу дійти висновку, що в масі своїй селяни були за владу демократичну, хотіли аграрних перетворень, які б дозволили їм володіти землею, і водночас прагнули не допустити відродження великих панських маєтків. З програмою УНР з цих питань були мало обізнані. Що стосується національної свідомості селянства, то воно, на думку В. Яновського, в цьому плані було неоднорідним. «Найбільше захоплення, – пише він, – було у молоді, для якої повстанець був народним героєм. Найгірше ж стояла справа національної свідомості у людей у віці 20 – 35 років тобто у тих, які ще добре пам'ятали військову службу. Досить багато було національно свідомих старших жінок і серед них деякі впрост фанатично настроєні. Найсвідоміші селяни та селянки були по тих селах де ще жива була пам'ять про унію» [21, с. 183].

Практично усі спогади, надруковані у збірнику, містять розповідь про трагічний фінал Другого Зимового походу – розстріл під м. Базар більшовицьким військом 359 вояків Волинської групи. Їх автори захоплюються мужністю українських вояків, які не схиляли голову перед жорстоким ворогом. Достовірності матеріалам про трагедію під Базаром надає наведений М. Чижевським у спогадах повний протокол надзвичайної комісії, створеної більшовиками для суду над полоненими українськими вояками [19, с. 152–155]. У збірнику також наведено список 359 старшин і стрільців Армії УНР, які були страчені під м. Базар за рішенням цієї комісії.

Варто зазначити, що автори деяких спогадів (П. Ващенко, М. Чижевський, І. Ремболович, В. Яновський) також певною мірою аналізують причини поразки Листопадового рейду. За своїм змістом вони в основному перегукуються з висновками інших авторів – Ю. Отмарштейна, Петренка, Р. Сушка, хоча при цьому відчувається значний ухил вбік звинувачення Ю. Тютюнника у невдалому завершенні рейду.

Серед узагальнюючих праць воєнно-історичного характеру в довоєнний період слід назвати єдину працю такого плану – «Історію українського війська», перше видання якої було здійснене у 1936 р. На жаль, історія інтернованих українських вояків, військова діяльність уряду УНР в екзилі, не знайшли відображення у цій праці. У її третій частині ми знаходимо лише згадку про похід у листопаді 1921 р. 1500 вояків під проводом Ю. Тютюнника з Польщі на Київщину та Поділля з метою підняти на Україні повстання, який завершився кривавою драмою під містечком Базар, а також про інтернування Армії УНР, що 21 листопада 1921 р. перейшла Збруч, у таборах Польщі [6, с. 567–568].

Аналіз довоєнної української зарубіжної історіографії досліджуваної теми варто завершити працею: І Мазепи «Україна в огні й бурі революції». Її автор, перебуваючи в еміграції, не мав змоги користуватись потрібними йому джерелами. Тому участь армії УНР у боротьбі з більшовицькою владою в Україні, в т.ч. і перебіг Другого Зимового походу, висвітлюються ним у останніх двох розділах праці досить стисло. Зокрема, І. Мазепа висловив своє бачення причин, які призвели до невдачі повстанської акції під проводом Ю. Тютюнника. Одну з них автор вбачає у тому, що її організатори не виявили потрібної обережності і не зберегли план підготовки повстання у таємниці. «Про це знала вся українська еміграція ..., – зазначає автор. – Не диво, що большевики були докладно поінформовані про цілу справу. Як потім виявилось, навіть в самому штабі Тютюнника були большевицькі агенти, як, напр., підполк. Снігірів, сотн. Заярний та ін., що були відповідальними співробітниками Тютюнника... Через своїх агентів большевики до подробиць знали про діяльність повстанського штабу у Львові» [8, с. 464].

Інша причина поразки, на думку І. Мазепи, полягала у дворушницькій політиці поляків, які, не будучи зацікавленими в успіхах нашої боротьби, в момент виступу українських збройних відділів на територію більшовицької України не дали їм обіцяної зброї [8, с. 466]. Детальніше цю тезу автор у праці не розвинув.

У цілому, праці зарубіжних істориків міжвоєнного періоду дозволили накопичити певну фактологічну базу, охарактеризувати основні віхи проведення Другого Зимового походу. Разом з тим, відсутність доступу до радянських архівних джерел змушувала українських зарубіжних дослідників писати його історію, спираючись на власні спогади, розповіді соратників по збройній боротьбі.

Як наслідок, більшість підготовлених ними праць набувала досить помітного мемуарного відтінку, містила низку неточностей, помилок, суперечливих тверджень. Деякі важливі аспекти Листопадового рейду залишилися лише окресленими. Як результат, попри чималі досягнення, його історія не була розглянута українськими зарубіжними істориками міжвоєнного періоду як закінчена наукова проблема.

Подальше вивчення та наукове осмислення досліджуваної теми в українській зарубіжній історіографії продовжилось у повоєнний період.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ващенко П. До рейду 1921 року // За державність. Каліш, 1932. 36. 3. С. 135–139.
2. Добротворський О. Листопад 1921 р. На Великій Україні (Короткий нарис Повстанського партизанського руху під командою ген. Ю. Тютюнника) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік. 1922. С. 142–150.
3. Доценко О. Чотири повстанські рейди та їх ліквідація // Літопис Червоної Калини. 1932. Ч. 11. С. 4–5; Ч. 12. С. 2–3; 1933. Ч. 1. С. 10; Ч. 4. С. 5–7; Ч. 5. С. 18–21.
4. За державність. Каліш, 1932. 36. 3. 273 с.
5. Заріцький В. Випад повстанчого загону: від Гусятина під Київ 1921 // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік. 1931. С. 87–97.
6. Історія українського війська: (від княжих часів до 20-х рр. XX ст.) / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. Львів, 1992. 712 с.
7. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.
8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ, 2003. 608 с.
9. Отмарштейн Ю. До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // Літопис Червоної Калини. 1930. Ч. VI. С. 12–13; Ч. VII–VIII. С. 17–20.
10. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). Київ, 1999. 352 с.
11. Петренко, сотник. Листопадовий рейд 1921 р. через українсько-польський кордон (Спомин з II Зимового Походу в листопаді 1921 року) // Літопис Червоної Калини. 1934. Ч. 6. С. 6–8.
12. Ремболович І. Рейд 1921 року // За державність. 1932. Ч. 3. С. 156–171.
13. Срібняк І. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924). Київ, 2000. 280 с.
14. Сушко Р. Базар: могила 359 героїв // Літопис Червоної Калини. 1930. № 4. С. 104–123.
15. Сушко Р. Хто мав причину вбити полковника Ю. Отмарштайна. Прага, 1933. 74 с.
16. Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.12. Київ, 2008. 16 с.
17. Футала В.П. Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореф. ... дис. д-ра істор. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 36 с.
18. Чорний С. Сторінка з Другого Зимового Походу // За державність. Каліш, 1932. 36. 3. С. 192–206.
19. Чижевський М. 15 діб на окупованій Москвою Україні // За державність. Каліш, 1932. 36. 3. С. 140–155.
20. Шпілінський О. Базар (1921 р. – 1931 р.). Другому Зимовому Походу Української Армії в Х-ті роковини // За державність. Каліш, 1932. 36. 3. С. 109–134.
21. Яновський В. За Україну, за її долю // За державність. Каліш, 1932. 36. 3. С. 172–191.

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: nowak161092@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-227-231

Новак Б. Дослідження кавказу на сторінках видання «Східний Світ / Червоний Схід» (1927–1931 рр.) / Б. Новак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 227–231.

УДК 321:93/94:351 (477)

Богдан Новак

ДОСЛІДЖЕННЯ КАВКАЗУ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «СХІДНИЙ СВІТ / ЧЕРВОНИЙ СХІД» (1927–1931 РР.)

У статті здійснено спробу проаналізувати публікації, присвячені дослідженню Кавказу на сторінках видання «Східний Світ» (1927–1931 рр.). Подано загальну характеристику періодичного видання. Згадано про здобутки української історіографії у справі вивчення української орієнталістики 1920-х років. Проаналізовано найбільш цінні публікації з кавказької тематики, що вміщені в часописі.

Ключові слова: орієнталістика, сходознавство, Кавказ, кавказознавство, «Східний Світ».

Богдан Новак

ИССЛЕДОВАНИЯ КАВКАЗА НА СТРАНИЦАХ ИЗДАНИЯ «СХІДНИЙ СВІТ [ВОСТОЧНЫЙ МИР] / ЧЕРВОНИЙ СХІД [КРАСНЫЙ ВОСТОК]» (1927–1931 ГГ.)

В статье предпринята попытка проанализировать публикации по исследованию Кавказа на страницах издания «Східний світ» (1927–1931 гг.). Представлена общая характеристика периодического издания. Рассматриваются также достижения украинской историографии в аспекте изучения украинского ориентализма 1920-х годов. Проанализированы наиболее ценные публикации журнала, посвященные исследованию Кавказа.

Ключевые слова: ориентализм, востоковедение, Кавказ, кавказоведение, «Східний світ [Восточный мир]».

Bohdan Novak

STUDIES OF THE CAUCASUS ON THE PAGES OF THE PUBLICATION «СХІДНИЙ СВІТ [EASTERN WORLD] / ЧЕРВОНИЙ СХІД [RED EAST]», 1927–1931

The article attempts to analyze publications on the study of the Caucasus on the pages of the publication “Eastern World” (1927–1931). Presented the general characteristic of the periodical. Mentioned about the achievements of Ukrainian historiography in the study of Ukrainian orientalist studies of the 1920s. And the most valuable publications are analyzed, in the pages of the journal devoted to the study of the Caucasus.

Key words: Orientalism, Oriental studies, Caucasus, Caucasus studies, «Східний світ [Eastern World]».

У 1920-х роках минулого століття відбулось небувале піднесення української науки і культури. У цей час стрімко розвивалися цілі напрямки української гуманітаристики, в тому числі й сходознавство, або орієнталістика. Засновником української науки про Схід справедливо вважається Агатангел Юхимович Кримський, який і був запрошений в 1918 р. до ВУАН з тим, щоб очолити цей напрямок її діяльності [22, с. 1]. Однак, зважаючи на політичні обставини того часу, у ВУАН не вдалося створити осередку, який об'єднав би всіх українських дослідників Сходу. Роль такого осередку відіграла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) – громадська науково-дослідна організація, що виникла в Харкові 10 січня 1926 р. ВУНАС ставила за мету вивчення країн і народів Сходу, підготовку кваліфікованих сходознавців, зміцнення культурно-наукових зв'язків з країнами Сходу, а також популяризацію орієнталістики [2]. Асоціація мала свої осередки в Харкові, Києві та Одесі, а її членами були відомі вчені й діячі культури А. Кримський, Ян Ряппо, Всеволод Зуммер, Олександр Гладстерн, Павло Тичина, Михайло Слабченко, Митрофан Довнар-Запольський та ін. [2]. Асоціація підпорядковувалась ВУЦВК УСРР, а безпосередньо керувала нею Укрнаука [20, с. 64].

Друкований орган ВУНАС – науковий часопис «Східний Світ»¹ і став об'єднавчою платформою, де наукові розробки членів ВУНАС проходили апробацію.

Українська орієнталістика була далеко не основним науковим напрямком, в якому працювали українські вчені-гуманітарії 20-х – поч. 30-х років XX століття. Мабуть, саме в цьому слід вбачати те, що порівняно з вивченням діяльності, скажімо, історичних шкіл Дмитра Багалія, Михайла Слабченка та установ Михайла Грушевського, висвітлення історії становлення української орієнталістики було і великою мірою залишається сьогодні маловідомим напрямком дослідження історії науки. Діяльність ВУНАС та її часопис привертала увагу радянських (у тому числі й українських радянських) орієнталістів та істориків науки [8, с. 76]. Однак історикам і сходознавцям часів незалежності вдалося докладніше висвітлити історію ВУНАС і окремі аспекти її діяльності. Важливою причиною звернення до історії української орієнталістики 1920-х – початку 1930-х років було створення академічного Інституту сходознавства в сучасній Україні (1991 р.).

1991 р. в «Українському історичному журналі» була опублікована стаття українського тюрколога Ігоря Чернікова «Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства» [26], в якій автор у загальному охарактеризував діяльність асоціації та чималу увагу присвятив публікаціям на сторінках її друкованого органу. Також цьому автору належить стаття «„Східний Світ“ як втілення традицій і досягнень українського сходознавства. До історії часопису» [25]. На сторінках відродженого часопису «Східний Світ» та інших видань публікувалися статті української дослідниці науки Елли Циганкової [19; 20; 21; 22], присвячені різним аспектам діяльності ВУНАС. Власне, нині покійна, Е. Циганкова найбільше зробила в царині дослідження минулого українських сходознавчих організацій та установ, а її багаторічні дослідження вилилися в монографію «Сходознавчі установи в Україні. Радянський період» [23]. З огляду на тему нашого дослідження, необхідно вказати на статтю українського сходознавця Юрія Кочубея «Радянський Схід як один із напрямів діяльності ВУНАС» [10], в якій автор побіжно розглянув наукову діяльність організації в сфері дослідження кавказького регіону. Співробітниками Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського було підготовлено і видано бібліографічний словник «Сходознавство і візантологія в іменах» [18], в якому подано біографічні відомості та досягнення українських орієнталістів, у тому числі й членів ВУНАС. Можна стверджувати, що більшою чи меншою мірою історія ВУНАС та його часопису знайшла відображення в сучасній українській історіографії.

Нині маємо уявлення про історію створення і припинення роботи асоціації, політичний контекст її діяльності. У науковій літературі подано оцінку науковим здобуткам цієї організації сходознавців, особливо тюркології, яка була основною сферою наукової активності українських сходознавців зазначеного періоду. Проте досі, на нашу думку, належної уваги не було приділено «кавказькому» напрямку досліджень українських сходознавців на сторінках часопису «Східний Світ». Саме «кавказька» тематика журналу і становить предмет нашого наукового зацікавлення. У цій статті спробуємо проаналізувати публікації на сторінках видання «Східний Світ», що присвячені вивченню кавказького регіону.

Щодо загальної характеристики часопису «Східний Світ», то спочатку планувалося видавати його шість разів на рік. Але в дійсності періодичність часопису була далеко не однаковою. Протягом п'ятирічного існування журналу вийшло 17 номерів, включаючи спарені. Загальна кількість опублікованих матеріалів складає 411 позицій. Публікації розподілялися таким чином: I. Економіка, політика, право; II. Історія, етнографія, література; III. Доповіді; IV. Бібліографія; V. Хроніка сходознавства. Кількість сторінок у виданні хиталася в межах від 200 до 400. [25, с. 321-322].

Кавказознавчі публікації на сторінках журналу торкалися різноманітних тем. Так склалося, що пріоритетними для діяльності ВУНАС були дослідження зі сфери соціально-економічних відносин та права. Харківський економіст Олександр Грушевський² у статті «Економічний нарис Південної Осетії» [3] подав розлогі відомості про стан промисловості, сільського господарства, транспорту, соціально-культурного розвитку автономної області. Дослідження було написане на підставі матеріалів, які автор зібрав під час наукового відрядження від ВУНАС влітку 1930 р. Щиро чи ні, але О. Грушевський, порівнюючи ситуацію в Південній Осетії з «царським режимом та добою меншовицько-грузинської влади», вказує на те, що в часи радянського будівництва регіон зробив величезний крок вперед. Загалом, політична ангажованість статей та використання відповідної риторики

¹ Останні номери журналу вийшли під назвою «Червоний Схід».

² Олександр Володимирович Грушевський, тезка Олександра Сергійовича Грушевського.

були притаманні абсолютній більшості наукових досліджень того часу, а за допомогою економічних показників учені показували безальтернативність радянського ладу.

За подібною схемою харківський дослідник написав статтю про ще один автономний регіон у складі Грузії – Аджарську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку [4]. До статей, які мають характер соціально-економічних та правничих досліджень, що лише подекуди мають історичні, або етнографічні вкраплення, належать публікації: П. Маненка «Продукційні сили Абхазії» [13], І. Ларікова «Республіка без доріг (СРР Абхазія)» [11], Умара Алієва «Верховинці Північного Кавказу в радянській обстановці» [1], А. Цукермана «Радянська Вірменія» [24], А. Гюнтера «Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців» [5] та ін. Дуже часто авторами статей були дослідники з інших республік Радянського Союзу. В переважній більшості випадків тематика публікацій стосувалася так званих «проблемних» регіонів Кавказу, тих територій, які мали особливий адміністративний статус та підпорядкування (як наприклад Аджарія, Південна Осетія, Абхазія), а населення яких мало свої соціально-економічні особливості, на які радянська влада мусила зважати (народи Північного Кавказу). Загалом, тематика опублікованих матеріалів зі сфери економіки, соціології та права дає нам чітке уявлення про соціальне та політичне замовлення того часу. Основна увага приділялась найбільш актуальним проблемам радянського «освоєння» Кавказу.

У журналі «Східний Світ» у трьох частинах було опубліковано велику працю А. М. Лодиженського «Адат, маслагат і шаріят у верховинців Кавказу» [12], яка заслуговує на особливу увагу. Автор уважав, що «джерелом права у верховинців перед запровадженням російських законів був адат, або звичай, маслагат, або угода, а також прецедент і шаріят» [12, с. 158]. Подаючи історичний контекст, автор висвітлює розвиток звичаєвого, світського та релігійного права людності, що населяє Північний Кавказ (інгушів, чеченців, черкесів, дагестанців і т. д.). Розкрито особливості походження і функціонування права в різних етносів Північного Кавказу. Інтерес викликають роздуми дослідника на тему державності в північнокавказьких народів: «[...] початки державної влади, що ми їх бачимо у верховинців, дуже цікаві для науки походження держави. Безперечно, коли б не втручалися туди спочатку Грузія, Крим та Туреччина, а потім Російська імперія, то на Північному Кавказі виникла б низка князівств, як це було давніше на південному схилі головного гірського пасма та на Закавказзі (Абхазія, Грузія, Вірменія)» [12, с. 157]. А. Лодиженський особливу увагу звертає на трансформації в сфері права, які відбулися після утвердження радянської влади на Північному Кавказі. Попри те, що всі справи почали розглядатися за радянськими законами народними та крайовими судами, трудове землекористування та родинно-майновий розподіл регулювалося звичаєвим правом, що було закріплено в Земельному кодексі. Науковий доробок професора Лодиженського, вміщений в «Східному Світі», можна зарахувати до одного з найцікавіших сюжетів висвітлення кавказької проблематики на сторінках видання. Проблема співіснування світського, звичаєвого та релігійного права на Північному Кавказі й нині є однією з центральних тем, що гостро стоїть перед правниками, політологами та істориками. Цікавим видається порівняння сучасних наукових публікацій з цієї теми з дослідженням А. Лодиженського.

Попри певну другорядність тематики, видання містить в собі матеріали, що стосуються історії, етнології, мистецтвознавства. Власне матеріалів, які мають суто історичний характер, доволі мало. До них належить публікація російського історика-кавказознавця Михайла Полієвкова «Шляхи сполучення поміж Грузією та Росією в XVI-XVII ст.» [16]. Викладений в статті матеріал базується на документах, що знаходилися в російських архівосховищах, зокрема статистично-географічних описах окремих частин Грузії. Спираючись на джерельну базу свого дослідження, історик відходить від традиційного уявлення про російсько-грузинські взаємини: «Вся загальна концепція взаємин Росії і Грузії, яку навіть до цього часу деякі історики ще за інерцією будують на презумпції взаємного тяжіння двох одновірних країн, є досить вже застаріла і знаходить в цих документах багатий матеріал для повної своєї перебудови, уточнення і підведення під неї справді реальної бази» [16, с. 236].

На сторінках часопису знайшла своє відображення і археологічна тематика. У другому виданні «Східного Світу» було опубліковано матеріали першого всеукраїнського з'їзду сходознавців, зокрема, доповідь археолога А. Потапова «Передісторичний Кавказ», яка містить загальний археологічний огляд регіону [17].

В останньому номері видання (вже під назвою «Червоний Схід») міститься публікація Г. Кокієва³ «Бойові башти й оборонні мури гірської Осетії» [9], в якій автор, загалом наголошуючи на

³ Ймовірно Григорій Кокієв (Ботако) – доктор історичних наук, виходець з гірських народів.

подібності всіх кавказьких оборонних башт, розкриває особливостях власне осетинської оборонної архітектури.

Мистецтвознавча тематика була характерна для публікацій Всеволода Зуммера (1885-1970). На першому сходознавчому з'їзді було заслухано його доповідь «Азербайджанські кахлі» [6]. В. Зуммер належить до провідних українських дослідників мистецтва Сходу. Освіту він здобув у Київському університеті, після закінчення якого в 1916 р. був залишений на кафедрі історії мистецтв. Працював у Київському археологічному інституті, а після його закриття в 1923 р. переїхав до Баку. Завдяки знанню іноземних мов, в тому числі азербайджанської, розгорнув активну діяльність в Азербайджані. Був завідувачем кафедри історії мистецтв Азербайджанського університету. У 1927-1929 рр. став організатором і першим директором Харківського художньо-історичного музею. Згодом знову повернувся до Баку і працював вченим секретарем Азербайджанського музею і співробітником Азербайджанського державного науково-дослідного інституту. З метою дослідження мистецтва Сходу об'їздив Кавказ, Крим та Центральну Азію. Йому належать монографічні дослідження «Стили восточной миниатюры» (1927 р.) і «Турецкие музеи» (1929 р.), а також численні публікації з історії мистецтва Азербайджану [7].

До українських дослідників мистецтва Сходу слід зарахувати Олену Нікольську (1892-1943), яка вважається фахівцем з вірменського і грузинського мистецтва. У «Східному Світі» було опубліковано зміст її доповіді «Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації» [15] та статтю «До вивчення вірменського мініатюрного малярства» [14].

Цей огляд далеко не повний, хоча б тому, що він не торкається етнологічних та етнографічних досліджень на сторінках видання, які переважно належать ученим з поза України. Однак можемо зробити висновок, що теми, які мають історичний характер, у переважній більшості були вузькоспеціалізованими й не намагалися показати історію, скажімо, українсько-кавказьких стосунків. Мистецтвознавці не прагнули представити огляд історії мистецтва Грузії, Вірменії чи Азербайджану. Можна припустити, що на відміну від економістів для професійних істориків і мистецтвознавців не так гостро стояли актуальні проблеми радянського будівництва на Кавказі, а досліджуючи історію та мистецтво Кавказу, вони задовольняли власний науковий інтерес. Таке припущення, звичайно, легко піддається критиці. Для глибоких висновків замало публікацій, власне, українських учених кавказознавчого характеру.

Важливим залишається питання: чому на сторінках часопису досить серйозну увагу було приділено кавказькому регіону? Першопочатково зусилля ВУНАС були спрямовані на вивчення зарубіжного Сходу, з огляду на те, що в колоніальних країнах Азії знаходився «резерв» для світової пролетарської революції. Але, як зазначає дослідник Ю. Кочубей, через нестачу коштів, відсутність фахівців, ідеологічні перепони контактів із зарубіжним Сходом майже не було, за винятком зв'язків з кемалістською Туреччиною. Тому певна конкретна діяльність могла проводитися виключно на території СРСР [10, с. 54-55]. До цього слід додати, що на подібну тематику існувало соціальне і політичне замовлення. Зокрема, можна припустити, що дослідники самі відчували потребу дослідження Кавказу, його країн та людності, оскільки вони самі опинилися у «великій дружній сім'ї народів» і відчували потребу пізнати чужий для себе світ.

Часопис «Східний Світ» став платформою, де вперше в історії власне української орієнталістики була озвучена кавказька тематика. Більшість публікацій стосувалися питань економіки, політики та права – актуальних проблем освоєння Кавказу радянською владою. Дослідження з історії, мистецтва, етнографії Кавказу мають дуже вузькоспеціалізовану тематику. Авторами більшості публікацій з дослідження кавказького регіону були вчені з-поза меж радянської України. Це пояснюється певною мірою тим, що в той час українська орієнталістика знаходилась на стадії формування. До власне українських кавказознавців можна зарахувати мистецтвознавців В. Зуммера, О. Нікольську, Д. Гордєєва. Важко сказати, який вигляд мало б сучасне українське кавказознавство, якби не погром філій ВУНАС і закриття їхнього друкованого органу. Багато публікацій на сторінках «Східного Світу» не втратили своєї актуальності й дотепер. Перед істориками стоїть ще багато завдань з дослідження історії українського кавказознавства, як от повернення із забуття вчених, оцінка їхнього наукового доробку, розвиток започаткованих напрямків української орієнталістики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алієв У. Верховинці Північного Кавказу у радянській обстановці. *Східний Світ*. 1928. №5. С. 161-112.

2. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30019 (дата звернення: 16.01.2018).
3. Грушевський О. Економічний нарис Південної Осетії. *Червоний Схід*. 1930. №6 (15). С. 91-118.
4. Грушевський О. Радянський Аджаристан на рейках соціалістичної реконструкції. *Червоний Схід*. 1931. № 1-2 (16-17). С. 166-185.
5. Гюнтер А. Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців. *Східний Світ*. 1929. № 1-2. С. 243-266.
6. Зуммер В. Азербайджанські кахлі. Пір-Ханака і Аксадам-баба і Барді. Автореферат доповіді. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 234-238.
7. Зуммер Всеволод Михайлович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов.* Київ, 2011. С. 99-100.
8. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років. Незнаний збірник «Україна і Схід». *Україна в минулому*. Київ ; Львів, 1993. Вип. 4. С. 77-89.
9. Кокієв Г. Бойові башти й оборонні мури гірської Осетії. *Червоний Схід*. 1931. № 161-17. С. 186-199.
10. Кочубей Ю. Радянський Схід як один із напрямів діяльності ВУНАС. *Східний світ*. 2006. №4. С. 54-57.
11. Ларіков Г. Республіка без доріг (СРР Абхазія). *Східний Світ*. 1928. №3-4. С. 177-183.
12. Лодиженський А. Адат, маслагат, і шаріят у верховинців Кавказу. *Східний Світ*. 1928. № 3-4. С. 155-176.
13. Маненко П. Продукційні сили Абхазії. *Східний Світ*. 1930. № 10-11. С. 149-168.
14. Нікольська О. До вивчення вірменського мініатюрного малярства. *Східний Світ*. 1929. № 1-2. С. 339-346.
15. Нікольська О. Народні течії в вірменській книжковій ілюстрації. Тези доповіді. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 287.
16. Полієвтков М. Шляхи сполучення поміж Грузією та Росією в XVI-XVII ст. *Східний Світ*. 1930. № 10-11. С. 221-236.
17. Потапов А. Передісторичний Кавказ. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 222-233.
18. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. Київ, 2011. 260 с.
19. Циганкова Е. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства. Харківський Центр. *Східний Світ*. 2000. №2. С. 63-83.
20. Циганкова Е. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр. *Східний світ*. 2000. №2. С. 63-83.
21. Циганкова Е. До 80-річчя ВУНАС. *Східний світ*. 2006. №3. С. 86-95.
22. Циганкова Е. Сходознавство в Українській Академії Наук. А. Ю. Кримський. *Східний світ*. 2008. № 3. С. 48-56.
23. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. Київ, 2007. 290 с.
24. Цукерман А. Радянська Вірменія. *Східний Світ*. 1928. №5. С. 129-136.
25. Черніков І. «Східний світ» як втілення традицій і досягнень Українського сходознавства. До історії часопису в 1927-1931 рр. *Східний світ*. 1999. №1-2. С. 321-325.
26. Черніков І. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1931). *Український історичний журнал*. Київ, 1991. Вип. 2 (№360). С. 31-38.

Отримано: 02 січня 2018 р.

Прорецензовано: 12 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: alla.atamanenko@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-232-241

Атаманенко А. Роль Любомира Винара у дослідженні постаті Олега Кандиби (О. Ольжича) / А. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 232–241.

УДК 930.1:929

Алла Атаманенко

РОЛЬ ЛЮБОМИРА ВИНАРА У ДОСЛІДЖЕННІ ПОСТАТІ ОЛЕГА КАНДИБИ (О. ОЛЬЖИЧА)

Стаття присвячена вивченню ролі проф. Л. Винара як автора наукових досліджень та організатора збирання й публікації документальних та наративних джерел кандибознавства на сторінках журналу Українського історичного товариства «Український історик». Ці публікації зробили дослідження систематичними. Л. Винар на основі нових архівних матеріалів уточнив біографію, а також разом з колегами по товариству опублікував низку джерел і досліджень О. Кандиби та праці про нього.

Ключові слова: Л. Винар, О. Кандиба, кандибознавство, «Український історик».

Алла Атаманенко

РОЛЬ ЛЮБОМИРА ВИНАРА В ИЗУЧЕНИИ ЛИЧНОСТИ ОЛЕГА КАНДЫБЫ (О. ОЛЬЖИЧА)

Статья посвящена изучению роли проф. Л. Вынара как автора научных исследований, так и организатора собирания и публикации документальных и нарративных источников кандыбоведения на страницах журнала Украинского исторического общества «Украинский историк». Эти публикации сделали исследования систематическими. Л. Вынар на основании новых архивных материалов уточнил биографию, вместе с коллегами по обществу опубликовал ряд источников и исследований О. Кандыбы, а также работы о нем.

Ключевые слова: Л. Вынар, О. Кандыба, кандыбоведение, «Украинский историк».

Alla Atamanenko

L. WYNAR'S ROLE IN THE STUDY OF THE FIGURE OF OLEH KANDYBA (O. OLZHYCH)

In 2017, it was the 110th anniversary of the famous Ukrainian poet, public-political figure and scientist-archaeologist O. Olzhych (Oleh Kandyba, 1907–1944) and 85th anniversary of the famous Ukrainian school and public figure L. Wynar (1932–2017).

The article is dedicated to the study of prof. L. Wynar's role in the research of O. Olzhych as an author of scholarly studies and the organizer of the collection and publication of documentary and narrative sources of Kandyba studies in the pages of the Ukrainian Historical Association's journal "The Ukrainian Historian". Olzhych's activities has drawn the attention of scholars and public figures of the Ukrainian emigration, but it was the publications in "The Ukrainian Historian" that made the study systematic. At the same time, not only was the scientific archeological work of O. Kandyba studied, but also his contribution to the development of literature and socio-political activities. Based on the new archival materials L. Wynar, along with his associates, made Kandyba's biography more specific, and published a number of sources and studies on O. Kandyba, as well as articles about him.

Key words: L. Wynar, O. Kandyba, Kandyba studies, "The Ukrainian Historian".

Минулий 2017 р. позначений двома ювілеями – 110-літтям з дня народження видатного українського поета, археолога, громадсько-політичного діяча Олега Олександровича Кандиби (1907–1944) та 85-літтям визначного українського дослідника й організатора науки проф. Любомира Романа Винара (1932–2017). Це – ювілеї людей, що не були знайомими між собою, але були близькими за духом, світоглядом, вірою в Україну. О. Кандиба мав великий вплив на формування національно-

го світогляду і наукових зацікавлень Л. Винара [15, с. 9], як і багатьох представників його покоління.

Л. Винар у світі знаний як визначний український та американський вчений, автор численних і різнопланових наукових досліджень, засновник та багатолітній редактор єдиного на Заході україномовного історичного журналу «Український історик», американського журналу етнічних студій «Ethnic forum», ініціатор і президент заснованого у 1965 р. Українського історичного товариства (далі – УІТ). Він був членом кількох провідних українських та американських наукових установ. Протягом життя вчений проявив надзвичайні організаторські здібності та енергію в українських, американських та європейських наукових інституціях, став ініціатором і, часто, безпосереднім реалізатором різноманітних наукових, видавничих та організаційних проектів, організатором численних наукових конференцій в Європі, Америці, Канаді, а зі здобуттям незалежності – в Україні.

Про Любомира Р. Винара сьогодні написано багато досліджень, які присвячені висвітленню його біографії, різних аспектів наукової творчості, організаційної і редакторської діяльності [34; 13; 14; 28; 33; 28 та ін.], захищено кандидатську дисертацію. Втім, лише у дослідженні її автора А. Хеленюк, присвяченому історіографічній біографістиці в творчості вченого, стисло розглядається вивчення ним постаті О. Кандиби [45, с. 153-154]. Авторка погодилась із запропонованою Л. Винаром періодизацією наукової діяльності дослідника, розглянула джерельну базу досліджень з кандибознавства та відзначила встановлення нових фактів біографії. Неодноразово спиралися на дослідження Л. Винара у статтях про археологічні здобутки О. Кандиби Д. Павлів [40; 41; 42], Л. Костюк [30] та ін. Згадка про з'ясування вченим факту знайомства О. Кандиби з керівником Американської школи передісторичних досліджень (АШПД, American School of Prehistoric Research) др. Владіміром Фюксом та інша інформація, вперше подана Л. Винаром, є в монографії М. Відейка та С. Кота «Наукова спадщина Олега Ольжича», виданої у 2008 р. в Києві [26, с. 138]. Підкреслено роль Л. Винара в осягненні феномена О. Ольжича-Кандиби й у вступі упорядника та керівника проекту – збірки «О. Ольжич: In memoriam: Спогади, статті» – О. Кучерука [31, с. 5]. В книзі було передруковано кілька праць вченого та низка опублікованих в журналі «Український історик» (далі – УІ) спогадів сучасників про О. Кандибу. УІТ та Національним університетом «Острозька академія» у тому ж 2008 р. було видано збірку досліджень Л. Винара «Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела», в якій було зібрано найважливіші праці вченого, а також публікації джерел кандибознавства, частково – опубліковані на сторінках УІ [22]. У вміщеній у збірці біографічній статті про Л. Винара було також стисло розглянуто вивчення ним постаті О. Кандиби [12, с. 13–33].

Більшість дослідників відзначили значний внесок Л. Винара у вивчення біографії та діяльності О. Кандиби. Водночас, у попередніх дослідженнях (за винятком праць А. Хеленюк та А. Атаманенко) цей аспект наукової творчості вченого не став об'єктом спеціальної уваги. Тому метою статті є проаналізувати роль Л. Винара у дослідженні (як у працях, так і організаційно) постаті Олега Кандиби.

Народжений в інтелігентній родині галицьких освітян Л. Винар у підлітковому віці з батьками та старшим братом покинув батьківщину. Зацікавлення особистістю і творчістю Олега Кандиби (О. Ольжича) виникло у нього в роки т.зв. «таборового» періоду української еміграції в Європі. В цей час ідеї української державності, націоналізму були поширеними серед молоді. Не став винятком і Л. Винар. З книг прийшло зацікавлення поглядами О. Кандиби і Ю. Липи, які мали значний вплив на розвиток національного усвідомлення, формування зацікавлення історією [15, с. 9].

У студентські роки Л. Винар був активним у громадській діяльності. Сімнадцятирічним юнаком у таборі для переміщених осіб «Орлик» неподалік Берхтесгадену, а згодом у Мюнхені був членом студентського товариства «Січ», пізніше – Академічного товариства національного солідаризму «Зарево» (до якого входили також відомі сьогодні українські вчені та громадські діячі М. Антонович, А. Жуковський, старший брат Любомира економіст Б. Винар, літературознавець І. Жегуц, а також активні пізніше в націоналістичному русі М. Плав'юк, П. Дорожинський, засновник видавництва «Смолоскип» О. Зінкевич та ін.). В «Зареві» майбутній дослідник очолював спочатку його Літературну, пізніше – Історичну комісію. Більшість праць Л. Винара у цей період була пов'язана з вивченням українських письменників 20-х років, творчості літературознавця О. Грицяя, а також досить вдалим спробами у публіцистиці. У 1951 р. він був навіть обраний наймолодшим членом Управи Спілки українських журналістів у Мюнхені. В цей час його та його колег-студентів вже цікавили й ідеологічні праці О. Кандиби, Ю. Липи, Д. Донцова, М. Сціборського, В. Липинського та ін.

О. Кандиба (літературний псевдонім – О. Ольжич, політичний – Кардаш та ін.) для цього молодого покоління був «ідеалом революціонера і творця нових цінностей національної культури».

«Зарево» організовувало присвячені йому конференції та інші заходи. Під час «Святочного зібрання для вшанування сьомої річниці смерті Олега Ольжича-Кандиби», що відбулося в приміщенні Української економічної високої школи в Мюнхені 2 липня 1951 р. [11] Л. Винар виступив з доповіддю на тему «Героїчна концепція життя О. Ольжича», в якій окреслив світогляд і проаналізував ідеологічні та мистецькі твори [23, с. 64]. Вже тоді майбутній дослідник відзначив потребу започаткувати систематичне дослідження життя, діяльності і творчості О. Кандиби.

У 1952 р. Л. Винар збирав матеріали до збірника, присвяченого О. Ольжичеві, який мало видати «Зарево» [39, с. 163–164]. Вже тоді він уперше застосував методику звернень із питаннями або з проханням надіслати спогади до сучасників поета [39, с. 163]. Збірник, на жаль, так і не вийшов, але деякі матеріали пізніше були опубліковані в журналі «Зарева» «Розбудова держави».

Після навчання, як і О. Кандиба, у двох університетах (німецькому та українському) Л. Винар переїхав до США, де вивчав бібліотечну справу в американському університеті. Крім того, одержав магістерський, а згодом і докторський дипломи Українського вільного університету в Мюнхені. Він присвятив життя українській науці, викладаючи в американських університетах. На той час він все більше відходив від політичної діяльності, і його приваблювали різні наукові теми, серед яких одне з чільних місць посідала біографістика. Постаті, яким присвячені праці Л. Винара – відомі вчені найстаршого покоління: І. Франко, В. Антонович та колеги-сучасники, що належали до різних поколінь – старшого: Ю. Бойко, І. Борщак, Ю. Бачинський, Л. Биковський, Д. Дорошенко, М. Ждан, І. Крип'якевич, О. Оглоблин, Є. Онацький, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та середнього (представники якого були або ровесниками, або старшими на кілька років колегами) – М. Антонович, О. Баран, М. Брайчевський, О. Домбровський, А. Жуковський, М. Ковальський, Т. Мацьків, Т. Цюцюра та ін. Притримуючись засади про потребу збереження наукового доробку вчених діаспори, Л. Винар постійно закликав колег подавати до архіву УІ автобіографічну, біографічну та бібліографічну інформацію, збирав спогади про згаслих у тих, хто їх добре знав, праці вчених.

УІТ, зорганізоване у 1965 р. в США, стало видавцем заснованого у 1963 р. Л. Винаром журналу «Український історик». На сторінках видання друкувались різноматимичні дослідження та джерельні матеріали, присвячені подіям та провідним постатям української історії. Однією з таких став О. Кандиба – О. Ольжич. На той час одним із перших творчисть О. Ольжича розпочав досліджувати член УІТ, керівник Українознавчої програми Іллінойського університету Д. Штогрин. Він став автором однієї з перших дисертацій, присвячених літературній творчості поета, підготував його бібліографію, яку пізніше з доповненнями та уточненнями опублікував у томах УІ за 1985 та 1986 рр. Крім того, у 1985 р. в УІ він оприлюднив фрагменти з листів-відповідей на запити про О. Кандибу, з якими звертався до сучасників останнього під час написання дисертації.

Перші публікації про О. Кандибу з'явилися на сторінках УІ в 1969 (праця Я. Пастернака про О. Кандибу як археолога) та 1976 р. (спогад М. Андрусяка про «Збірник» Українського наукового інституту в Америці) [1, с. 84–87]. До обох авторів, які співпрацювали з О. Кандибою на різних етапах його наукової діяльності, Л. Винар звернувся з проханням написати ці статті, які значною мірою мали мемуарний характер [7; 8]. У 1978 р. було опубліковано спогади М. Шляхтиченка. А найактивніше дослідження розгорнулися у 1983–1984 рр., у зв'язку із роковинами смерті О. Кандиби. Л. Винар знову звертався до колег з проханням підготувати дослідження окремих аспектів біографії та творчості О. Ольжича, бібліографію його творів та про нього, публікацію невідомих архівних матеріалів і сам активно включився у процес наукової праці.

Втім, частина дослідників вважала, що діяльність і творчисть О. Кандиби (Ольжича) є цілком вивченою. Навіть М. Антонович, який був особисто знайомий з О. Кандибою і добре знав його творчисть та діяльність, не зрозумів спочатку задум Л. Винара присвятити у 1985 р. том УІ видатному поету, громадському діячеві та вченому. При обговоренні потреби видання досліджень і матеріалів, присвячених О. Ольжичу в УІ, М. Антонович, дещо вузько розуміючи межі дослідницького поля журналу, вважав, що якщо УІТ і має вивчати діяльність Ольжича – то лише наукову. У березні 1984 р. у відповідь на лист Л. Винара із запитаннями та пропозиціями він писав: «Я не дуже добре розумію, що Ви хочете з Ольжичем. Помістити його статтю недруковану – це має сенс [...], але писати в «У[країнському] і[сторик]у» про його суспільно-громадську і т.д. діяльність – це ж не наше діло. Ми можемо про нього писати як про археолога, про вченого, евентуально про літературознавця, а решту треба лишити іншим. Пані Лессер [співробітниця і подруга О. Кандиби. – А. А.] ще живе,

якщо не забуду, то подам на кінці її адресу, але все, що можна, вона вже передала чи то мені, чи Олегові Юніорові [йдеться про сина Ольжича. – А. А.], чи Олежці 33-ому, як його називав Мухин (Лашенкові). Фокс [інакше – Фюкс – керівник археологічної експедиції в Чехословаччині. – А. А.] помер уже давно, але може хто із знайомих його ще живе. Зрештою все, що можна було зібрати зі споминів уже зібрано. Кацетники сусіди Ольжича уже своє також сказали (стаття Стахова), так що тут щось нового сказати трудно. Моя сестра про вірші Ольжича теж уже писала (журнал «Сяйво» чи «Північне Сяйво»), видання Славутича в Едмонтоні. Про археологічну працю писав, правда дуже неповно, Пастернак в «У[країнському] і[сторичному]». Єдине, що можна було б додати до статті про Ольжича редакційну замітку, що друкується з приводу 40-річчя. Про його поезію написав декілька статей В. Державин, а тепер краще ніхто не напише» [3].

Але звернення мало позитивні наслідки. Колеги, до яких звернувся Л. Винар, відгукнулись. Так, у відповідь на лист з проханням про спогади та архівні матеріали про Ольжича, донька Дмитра Антоновича і сестра Марка Марина Антонович-Рудницька погодилися їх написати, а також повідомила про те, що має дві фотографії з Олегом [6]. Ці фотографії пізніше були передані для публікації М. Антоновичем. Надіслали матеріали й інші.

УІ за 1985 р. офіційно був присвячений власному 20-літтю, але сім рубрик журналу з п'ятнадцяти були присвячені Ольжичеві. Це стало початком систематичного наукового вивчення його життя і творчості на сторінках журналу УІТ. В першому «кандибознавчому» томі початково планувалося помістити дослідження Д. Штогрини про поетичну спадщину О. Ольжича (на основі його магістерського дослідження в Оттавському університеті) та В. Маруняка про О. Кандибу як публіциста [4]. Пізніше автори запропонували інші праці – Д. Штогрин – бібліографію О. Ольжича-поета, до якої було включено матеріали до відтворення біографії, твори та критично-літературні праці О. Кандиби, переклади його поезії, рецензії на поетичні твори, праці з характеристикою його творчості, загальні огляди життя та діяльності й навіть «літературно-критичні праці, в яких відчувається поетичну творчість О. Ольжича». Бібліографія супроводжувалася невеликою вступною статтею, де розкривалися псевдоніми та криптоніми поета, обумовлювалися принципи відбору бібліографічних позицій і відзначалося, що і ця бібліографія теж не є повною [47, с. 167–170]. В. Маруняк подав статтю про Культурну референтуру Проводу українських націоналістів та роль у її діяльності О. Кандиби [35].

Згадана стаття В. Маруняка увійшла до рубрики «Пам'яті д-ра Олега Кандиби-Ольжича», де після передмови з поясненням причин звернення до вивчення діяльності та творчості цієї різнобічної особистості авторства М. Антоновича, було вміщено також статті Я. Шумелди про причини загибелі О. Ольжича в концтаборі та Л. Винара про наукову діяльність О. Кандиби. Продовження статті було опубліковане під дещо зміненою назвою в наступному томі УІ за 1986 р.

У цьому ж томі 1985 р. було вміщено й спогади про О. Кандибу: обіцяні М. Антонович-Рудницькою, а також одержані від відомої української письменниці Докії Гуменної та дружини О. Кандиби Калини (Катерини) Лазор (мала на той час прізвище другого чоловіка, уроджена Білецька). З редакторським поясненням Л. Винара було передруковано й спогади згаданих М. Антоновичем «кацетників» – оунівців обох гілок, що перебували в таборі Саксенгаузен – Т. Лапичака та М. Стахіва. У редакційній нотатці до передруків редактор спирався на добре знання літератури, від енциклопедичних гасел до опублікованих мемуарів про смерть О. Кандиби авторства А. Мельника та Д. Андрієвського.

В УІ 1985 р. було вперше опубліковано кілька статей археолога: англomовну статтю «Trotskyite Snake and Soviet Monotheism» та українською мовою недруковану раніше статтю О. Кандиби «Техніка посудин на ніжці в пасковій кераміці». Манускрипт першої було одержано М. Антоновичем (який написав і ґрунтовну вступну статтю до публікації) за кілька років перед тим від Етель Лессер (Буассевен) – американського археолога, колеги й подруги О. Кандиби під час розкопок в Європі у 1930-х роках. Український повний оригінал тексту на цей час було втрачено і публікація здійснювалася на основі рукопису англійського тексту статті та українського машинопису з невеликими лакунами. Мовну редакцію статті здійснював В. Маруняк [5]. Друга стаття друкувалась із рукопису, написаного у 1935 р., вірогідно, одержаного від К. Лазор з дозволом публікації. Її супроводжувала невеличка редакційна замітка без згадки про її автора (припускаємо, що автором замітки міг бути Л. Винар або М. Антонович).

Тут також друкувалось листування О. Кандиби з відомим діячем ОУН Є. Онацьким (два блоки: листи до останнього були підготовлені (як і листівка, написана до Марини (Лялі) та Марка Антоновичів) М. Антоновичем, відповіді – Л. Винарем. До своєї частини публікації дослідник також написав «Впровадження», де подав короткі біографічні дані Є. Онацького й характеристику друкованих листів, та примітки, в яких з глибоким знанням справи пояснював контекст згаданих у листах подій та подав коротеньку біографічну інформацію про згаданих осіб. Без сумніву, стисла замітка «Від редакції», опублікована з листами до Л. Винара від О. Гриця та М. Капустянського, також була написана редактором УІ. В ній було пояснено, яким чином було одержано й де раніше надруковано матеріали [39]. У тому ж 1985 р. було опубліковано початок однієї із найповніших праць Л. Винара про О. Кандибу: статтю «Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби» [21], аналіз якої зробимо нижче.

У тому ж 1985 р. було вирішено збирання матеріалів про діяльність і творчість Ольжича та його праць поставити на наукову основу – при УІТ з ініціативи Л. Винара було засновано Архів д-ра Олега Кандиби-Ольжича [46, с. 143–144] і Дорадчу комісію для цього Архіву [10]. Комісія мала опрацювати докладніший план організації архівного фонду. До її складу увійшли М. Антонович, Л. Винар, К. Лазор, Д. Штогрин. Планувалося створити пізніше Кураторію Архіву, яка мала б дорадчі функції, але це не було реалізоване, та й комісія не розгорнула активної праці. Неофіційним головним консультантом при підготовці матеріалів про О. Кандибу в УІ був М. Антонович, який особисто знав Ольжича та багатьох з його колег. На М. Антоновича як члена празького інтелектуального середовища особистість О. Кандиби мала значний вплив. Неодноразово Л. Винар звертався до старшого колеги із запитаннями, на які переважно одержував глибокі та змістовні відповіді [20, с. 97–112]. Того ж 1985 р. Дослідною Фундацією ім. Олега Ольжича в Америці було заплановане видання чотирьохтомної збірки творів О. Кандиби. Л. Винар, П. Стерчо та А. Жуковський намагалися допомогти у реалізації цього проекту [9; 19, с. 343–351].

У 1986 р. УІ продовжив публікувати матеріали кандибознавства. У першому піврічнику було завершено публікацію бібліографії, підготовленої Д. Штогриним, а також розміщено першу частину статті Л. Винара «Головний період наукової діяльності Олега Кандиби» [16, с. 37–54], яка була продовженням статті 1985 р.

Статті (по-суті, одна стаття, але надрукована під дещо різними назвами) Л. Винара, опубліковані в УІ у 1985 та 1986 роках, активно використовується в сучасних публікаціях про О. Кандибу, доволі часто – без посилань на автора, тому зупинимось детальніше на їх аналізі. За винятком підрозділу про власні пошуки джерел, структура першої (УІ, 1985) є традиційною для такого роду досліджень. Після «Впровадження» з доволі вдалою спробою періодизації наукової діяльності О. Кандиби та аналізу історіографії проблеми, який продемонстрував практичну відсутність (за винятком публікацій Д. Штогрини 1961 р. в журналі «Фенікс», М. Андрусика та М. Шляхтиченка в УІ) наукових, а не публіцистичних досліджень з кандибознавства, стаття складається за хронологічно-тематичним принципом із підрозділів про університетські роки і початки наукової праці О. Кандиби (1924–1930), де було висвітлено період навчання в Карловому університеті в Празі та УВУ й перші вдалі спроби наукової та професійної праці, зроблено аналіз ранніх наукових творів, головним з яких Л. Винар вважав дисертацію, захищену О. Кандибою у двадцятитрьохрічному віці.

Стаття Л. Винара важлива з кількох точок зору. По-перше, в ній автор розкриває методику пошуку та опрацювання ним джерел кандибознавства. Наукове дослідження він поєднує з публікацією частини джерельних матеріалів, при чому не лише в якості додатків, а й через цитування в статті їх повного тексту, зокрема, перекладу з чеської (який було здійснено М. Антоновичем) короткої автобіографії О. Кандиби від 29.IV.1930 р. (автограф автобіографії було опубліковано як ілюстрацію) та рецензії на докторську дисертацію відомого чеського археолога А. Стоцького. Підкреслимо, що опублікована автобіографія вченого досі є єдиною знайденою. Пізніше цю автобіографію було надруковано в книжках і статтях про О. Кандибу-Ольжича, на жаль, без подання джерела передруку [37; 38].

По-друге, Л. Винар демонструє фахову майстерність у реконструкції біографії вченого, поєднуючи (після верифікації) фрагменти інформації з різних джерел. При цьому ця реконструкція, значною мірою базована на вперше введених до наукового обігу документальних джерелах або на верифікованих спогадах (частину яких він одержав при застосуванні методик усної історії (oral history)), якісно вписана в культурно-історичний контекст епохи та навколишнього соціуму. В ній він демонструє вміння встановити вплив різних осіб та інших факторів на формування наукових зацікавлень

молодого вченого. По-третє, автор бачить О. Кандибу-вченого не лише як археолога, а й як історика України, історика українського мистецтва, філософа історії, літературознавця, організатора науки, розкриваючи витoki українознавчих зацікавлень Олега Олександровича. По-суті, біографія О. Кандиби авторства Л. Винара стала вдалою спробою того жанру наукового дослідження, який сьогодні прийнято називати інтелектуальною біографією.

Стаття Л. Винара, опублікована в двох наступних піврічниках УІ (ч.1–2 та ч.3–4 за 1986 р.) мала стати і, по-суті, стала продовженням попередньої, хоч і під дещо іншою назвою, що уточнювала її зміст: «Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931–1940». В ній автор на основі різноманітних джерел (публікацій О. Кандиби в українських та чеських наукових виданнях, опублікованого звіту про використання стипендії празького Слов'янського інституту, інформаційних повідомлень наукових з'їздів, спогадів сучасників та ін.) цілісно відтворив та проаналізував внесок О. Кандиби в науку зазначеного періоду, що, крім того, дозволило зробити важливі узагальнення: запропоновано періодизацію субперіодів наукової діяльності, де критерієм (з розумінням автором його умовності) виступили переважаючі форми наукової праці, було зроблено справедливий висновок про високий науковий авторитет (в українських та міжнародних наукових середовищах) двадцятип'ятилітнього дослідника, який у відкритих наукових дискусіях аргументовано спростовував тези маститих вчених, публікував праці у поважних чеських, українських та інших наукових виданнях, брав (на припущення Л. Винара – можливо, дистанційно) участь у Першому Міжнародному конгресі передісторичних і протоісторичних наук в Лондоні (Великобританія) в серпні 1932 р. [16; 17].

Л. Винар зацентрував увагу на співпраці О. Кандиби з американськими науковими установами, наголосивши на високій міжнародній науковій репутації вченого. Як уважний слідчий, він крок за кроком намагався встановити початки співпраці О. Кандиби з американськими дослідниками. Внаслідок проведеного дослідження він прийшов до висновку, що знайомство українського археолога з керівником американської експедиції В. Фюксом дуже правдоподібно могло відбутись у 1928–1929 рр. в Карловому університеті, де в цей час під керівництвом професорів Л. Нідерле та А. Стоцького працювали обидва, продовжитись – у 1930 р. в Державному Археологічному інституті Чехословаччини [16, с. 49]. Також автор не відкидав ймовірність рекомендації О. Кандиби як співробітника експедиції їх спільними професорами-археологами. Встановивши дати та зміст безпосередньої співпраці О. Кандиби з АШПД, Л. Винар аргументовано спростував низку помилкових тверджень попередників, зокрема, про доцентуру вченого в Гарвардському університеті, його поїздки до США у 1936 р. та ін.

Важливо, що проведений Л. Винарем аналіз документів дав йому можливість ствердити не лише про важливість роботи в експедиціях АШПД для поширення кола наукових контактів О. Кандиби з американськими науковими установами, в першу чергу з музеями при Гарвардському університеті Пібаді і Фогг, а й про зафіксований у звітах високий науковий авторитет О. Кандиби як фахівця міжнародного рівня з неолітичних культур Європи, попередні праці якого знали і згадували у звітах американці. Вони ж згадували й про вільне володіння О. Кандибою 9-ма європейськими мовами (італійська, французька, німецька, англійська та низка слов'янських), що дало Л. Винареві, на основі джерельного підтвердження, зробити висновок про цю перевагу українського вченого над американськими дослідниками [17, с. 35–36]. Документально (знову ж на основі вперше введених до наукового обігу архівних джерел) була підтверджена Л. Винарем співпраця археолога з музеями Гарвардського університету (зокрема, Фогг музеєм), з доволі значною на той час оплатою – 1000 крон щомісячно, що знову ж підтвердило цінність його як фахівця для американців. Л. Винар також згадав про позитивну оцінку американцями лекцій вченого в АШПД та першу публікацію О. Кандиби 1936 р. у поважному американському археологічному журналі, що видавався Археологічним інститутом в Америці «American Journal of Archaeology», що було черговим підтвердженням наукового авторитету молодого археолога.

Цікавою стаття Л. Винара є й для з'ясування його власної дослідницької методики. Зробивши, на основі мемуарних джерел (в умовах згаданої ним відсутності збережених документів), низку припущень щодо навчання О. Кандиби в УВУ в статті в УІ 1985 р., вчений не припинив пошуків, і в публікації 1986 р., посилаючись на матеріали, одержані з архіву К. Лазор, пише про прослухані О. Кандибою в УВУ низку курсів В. Щербаківського [17, с. 46–47]. Втім, проаналізувавши видану в 2011 р. в Мюнхені книгу, присвячену Українському вільному університетові, що містить інформацію про сту-

дентів та викладачів різних років, ми не знайшли інформації про О. Кандибу як про студента, лише про те, що у 1926–1931 рр. він працював асистентом [48, с. 277]. Тому зробимо власне припущення про те, що в УВУ О. Кандиба з 1925 по 1929 р. відвідував лише заняття проф. В. Щербаківського. Можливо, наступні дослідження з кандибознавства дозволять дати відповідь на це питання. Л. Винар ставить під сумнів і згадану деякими дослідниками належність О. Кандиби до наукової школи В. Щербаківського, що теж, на нашу думку, можуть підтвердити чи спростувати майбутні студії.

Опубліковані у 1985 та 1986 рр. дослідження Л. Винара про О. Кандибу як вченого, залишили поза увагою останній з визначених ним період наукової діяльності археолога, з висвітленням якого в науковій літературі також була пов'язана низка неточностей. Одним із нез'ясованих аспектів діяльності вченого були його можливі подорожі до США у 1938 р. та в попередні роки, які хронологічно мали відноситись до другого з визначених дослідником періодів.

Про актуальність проведення додаткових досліджень цього періоду діяльності О. Кандиби свідчить опублікована з нагоди 50-тих роковин смерті Ольжича стаття про наукову діяльність вченого відомого американського історика, багаторічного редактора поважного американського українознавчого видання Українського наукового інституту Гарвардського університету «Harvard Ukrainian Studies» А. Сороковського. В ній автор згадав про наявність опублікованих тверджень щодо перебування археолога в 1933–1935 рр. в США, про зберігання в архіві М. Бажанського в Українському науковому інституті Гарвардського університету газетних вирізок із повідомленнями про викладання О. Кандиби в Гарварді у 1936 та 1937 рр., про подібні згадки в біографіях вченого в «Енциклопедії українознавства» (1966 р.) та «Encyclopedia of Ukraine» (1993). Втім, сам А. Сороковський не був прихильником цих думок, стверджуючи, що ним самим в архівах Гарвардського університету не було виявлено слідів присутності в ньому О. Кандиби, про що свідчить і опублікований раніше лист гарвардського археолога Р. Еріха до Л. Винара [44, с. 220–221].

Але тема таки вимагала дослідження, яке стало можливим лише після опрацювання важливих архівних матеріалів. Не припиняючи пошуки, у 2003 р. Л. Винар знайшов нові джерела в архіві Центру дослідження імміграційної історії Мінесотського університету (University of Minnesota. The Immigration History Research Center. The Ukrainian Collection). Вони зберігались в Українській колекції: у фондах (архівах) відомого діяча однієї з організацій ОУН – Організації Державного Відродження України – професора Мінесотського університету Олександра Грановського (літературний псевдонім – Неприцький) та відомого діяча ОУН Євгена Онацького. На основі них було опубліковано статтю про Український науковий інститут в Америці, в якій було розкрито процес творення установи й роль у ньому О. Кандиби. Авторами було аргументовано висновок, що О. Кандиба не викладав у Гарвардському університеті, бо на це відсутні документальні підтвердження. Поїздка вченого до США була пов'язана в першу чергу з його суспільно-політичною діяльністю [25, с. 95].

Втім, Л. Винара цікавила не лише наукова, а й політична діяльність О. Кандиби та «білі плями» його біографії. Тому наступний етап життєпису (1940–1944 рр.) дослідником розкритий з точки зору висвітлення діяльності О. Ольжича на посту заступника голови ПУН та керівника націоналістичного підпілля мельниківської ОУН на території окупованої України. Перше дослідження на цю тему було пов'язане із підготовкою до публікації та оприлюднення листів до Л. Винара військового історика та суспільно-політичного діяча Лева Шанковського [18], уточненні – шляхом інтерв'ювання діячів ОУН Я. Гайваса, М. Прокопа, М. Ільницького, Я. Шумелди та ін.

До проблеми встановлення окремих фактів біографії Ольжича у 1940–1944 рр. дослідник повернувся у 2006 р. [24]. Вченого на той час цікавила низка нез'ясованих питань щодо останніх років життя О. Кандиби й відповіді на них він шукав у листах співробітників вченого, що було пов'язане із тогочасною відсутністю доступних архівних матеріалів (існування яких в українських чи російських архівах припускав автор). Одне із питань – доля останньої книги за редакцією О. Ольжича, збірника документів «Революція рве кайдани» та можливий зв'язок між цим виданням та арештом керівника підпілля. Інші були пов'язані із постановом Української Національної Ради в Києві та з'ясуванням ставлення до неї націоналістичних організацій, взаємовідносин двох гілок ОУН, взаємовідносини та ставлення О. Ольжича до тодішнього ОУН СД (самостійників-державників) і Української головної визвольної ради, а також діяльності О. Кандиби в Кракові у 1939–1940 рр.

Опублікований внаслідок здійсненого дослідження текст є доволі своєрідним за формою, що не відповідає традиційному формату наукової статті. Це були, по-суті, розміркування «вголос» автора, які базувались на листах-відповідях (своєрідних інтерв'ю) на поставлені колегам О. Кандиби запи-

тання, із включенням частини листів як цілком, так і фрагментарно до тексту. Такий підхід, застосування якого було пов'язане з відсутністю доступних документальних джерел і суб'єктивністю використаних матеріалів, дав можливість на основі зіставлення інформації зробити висновки та уточнити дати і події, але й змусив поставити в публікації нові запитання, що ще потребували відповідей.

Однією з останніх публікацій Л. Винара з кандибознавства, яка за змістом є своєрідним підсумком досліджень у цьому напрямі, на сторінках УІ стала стаття, опублікована в томі за 2007–2008 роки. Проаналізувавши підсумки року 100-річчя від народження О. Кандиби, вчений запропонував проекти, реалізація яких сприятиме розвитку кандибознавства в майбутньому. Серед них – створення каталогу архівних фондів, анотованої і ретроспективної бібліографії праць О. Кандиби та про нього, заснування музею родини Кандиб, заснування серійного видання «Олег Кандиба-Ольжич: дослідження і матеріали», організація щорічних конференцій з кандибознавства тощо [23, с. 64]. В цій статті також було уточнено періодизацію життя та діяльності О. Кандиби [23, с. 66], подано хронологію частини подій його життя [23, с. 66–69], визначено наукові проблеми, що залишились дискусійними й потребують додаткового вивчення.

Отже, роль Л. Винара у дослідженні життя та діяльності О. Кандиби, безсумнівно, велика. Вона визначається організацією кандибознавства як напряму наукових досліджень на сторінках УІ, збиранням та введенням до наукового обігу джерельної бази досліджень, археографічною роботою, збиранням та фактичним стимулюванням до написання спогадів сучасників О. Ольжича тощо. Серед опублікованих, крім вищезгаданих, заслуговують на увагу спогади подруги дитинства та юнацьких років Ольжича чеського археолога Людмили Красковської, дружини Костя Мельника Лесі Мельник [36], дружини Ольжича К. Лазор [32], діяча ОУН Я. Гайваса [27], друга Ольжича М. Антоновича [2] та ін. Значна частина спогадів була опублікована в УІ за 2007–2008 рр. з нагоди столітнього ювілею.

Ученим було знайдено і опубліковано багато унікальних архівних матеріалів кандибіани. Серед них – офіційні документи, єдина автобіографія та інші, в тому числі й документальні, джерела. Вперше на сторінках УІ було опубліковано й переклад з чеської (виконаний Марією Лібушею Неврлі) докторської дисертації О. Кандиби про галицьку мальовану неолітичну кераміку, захищену у Карловому університеті в Празі: «Галицька мальована неолітична кераміка» (т. XXXVI, ч. 2–4, 1999; т. XXXVIII, ч. 1–4, 2001; т. XL, ч. 1–5, 2003), а також згадану вище рецензію на цю дисертацію авторства відомого чеського вченого А. Стоцького. Головний редактор також опублікував значний масив листування О. Кандиби з сучасниками, а також низку листів співробітників О. Ольжича з біографічною інформацією, одержаних у відповідь на власні запити. На маргінесі зауважимо, що, звертаючись до сучасників з проханням написати спогади, обговорюючи в листуванні якісь аспекти діяльності О. Кандиби чи можливе місцезнаходження джерел, Л. Винар завжди намагався врахувати поради і ніколи не забував подякувати за надання цінної інформації не лише в листах, а й на сторінках видання.

Погоджуємось з думкою С. Рижова, що Л. Винар, узагальнивши на сторінках УІ дослідження по статі О. Кандиби, став автором найповнішої на той час наукової біографії О. Кандиби-Ольжича, яка, як згадувалось вище, до сьогодні є основою для багатьох сучасних досліджень [43, с. 6, 8]. Праця базувалася на солідній джерельній базі, більша частина якої була ним віднайдена і вперше запроваджена до наукового обігу.

Л. Винар першим написав про студентські роки О. Кандиби, початки його наукової діяльності, працю по організації Українського наукового інституту в Америці. На основі унікальних, вперше запроваджених до наукового обігу джерел, Л. Винар підготував хронологію життя та діяльності археолога, подав періодизацію біографії, реконструював т.зв. «американський» (пов'язаний із роботою в археологічній експедиції АШПД) період життя дослідника. В своїх працях вчений зробив низку наукових відкриттів: уточнив час перебування О. Кандиби в США, складові його співпраці з американськими науковими установами. При цьому він заперечив висновок попередників про перебування О. Кандиби в США до 1938 р., довівши, що вчений саме тоді вперше відвідав Америку, у зв'язку зі створенням УНІ. Уточнюючи біографію, Л. Винар також звернувся до діяльності під час Другої світової війни, уточнивши події останнього періоду життя О. Кандиби. Крім того, він озвучив низку дискусійних питань, що потребували уточнення чи вивчення на основі репрезентативної та вірогідної джерельної бази. Можна стверджувати, що завдяки організаторській ролі Л. Винара, журнал УІТ «Український історик», головним незмінним редактором якого він був багато років і на сторінках якого від 1969 до 2007 рр. появилось близько сорока публікацій кандибознавчих матеріалів, а кілька

томів журналу було повністю або частково (окремими рубриками) присвячено О. Кандибі, став головним форумом кандибознавства в українському закордонні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович М. Д-р Олег Кандиба і «Український історик». *Український історик*. Т.XLI–XLII. 2004–2005. Ч.3–4 (163–164)/1(165). С. 84–87.
2. Антонович М. О. Ольжич – якого не знаємо. *Український історик*. Т.XLIV–XLV. 2007–2008. Ч.3–4 (175–176)/1–2(177–178). С. 81–84.
3. Архів УІТ в м. Кент (архів Л. Винара). Ф. «Листування». Спр. «М. Антонович». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 31 березня 1984 р.
4. Архів УІТ в м. Кент (архів Л. Винара). Ф. «Листування». Спр. «М. Антонович». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 24 жовтня 1984 р.
5. Архів УІТ в м. Кент (архів Л. Винара). Ф. «Листування». Спр. «М. Антонович». Лист М. Антоновича до Л. Винара від 2 жовтня 1984 р.
6. Архів УІТ в м. Кент (архів Л. Винара). Ф. «Листування». Спр. «Марина Антонович». Лист М. Антонович до Л. Винара від 10 листопада 1984 р.
7. Архів УІТ в м. Кент (архів Л. Винара). Ф. «Листування». Спр. «М. Андрусак». Лист М. Андрусяка до Л. Винара від 25 лютого 1975 р.;
8. Архів УІТ в м. Кент (архів Я. Пастернака). Ф. «Листування». Спр. «Л. Винар». Лист Л. Винара до Я. Пастернака від 14 лютого 1968 р.
9. Архів УІТ в м. Кент. Ф. «О. Кандиба-Ольжич». Спр. «Дорадча комісія». Записка для пам'яті з наради від 8 червня 1985 р.
10. Архів УІТ в м. Кент. Ф. «О. Кандиба-Ольжич». Спр. «Дорадча комісія». Звернення «До вельмишановних членів Дорадчої Комісії для Архіву д-ра О. Кандиби-Ольжича».
11. Архів УІТ в м. Кент. Ф. Богдана Винара. Спр. «Зарево». «Українське Студентське Товариство «Січ» в Мюнхені. Запрошення».
12. Атаманенко А. Дослідник життя Олега Кандиби-Ольжича. *Винар Л. Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела*. Ред. Алла Атаманенко. Острог, 2008. С.13–33.
13. Атаманенко А. Любомир Роман Винар як редактор «Українського Історика». *Український історик*. Т.XL. 2003. Ч.1–5. С. 17–38;
14. Баран О. Любомир Винар (3 нагоди 65-ліття). *Український історик*. Т.XXXIV. 1997. Ч.1-4. С. 11–32;
15. Винар Л. Від автора. *Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела*. Ред. А. Атаманенко. Острог, 2008. 386 с.
16. Винар Л. Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931–1940. *Український історик*. Т.XXIII. 1986. Ч.1–2 (89–90). С. 37–54.
17. Винар Л. Головний період наукової діяльності Олега Кандиби: 1931–1940. VI. Т.XXIII. 1986. Ч.3–4 (91–92). С.33–43.
18. Винар Л. Діяльність Олега Кандиби-Кардаша в Другій світовій війні (Замітки до листів Лева Шанковського). *Український історик*. Т.XLI–XLII. 2004–2005. Ч.3–4 (163–164)/1(165). С.149–161.
19. Винар Л. До історії видання творів О. Ольжича (коментар до листа М. Антоновича). *Олег Кандиба-Ольжич: Дослідження та джерела*. Ред. А. Атаманенко. Нью-Йорк; Острог; Львів, 2008. С. 343–351.
20. Винар Л. Листування М. Антоновича про Ольжича. *Український історик*. Т.XLIV–XLV. 2007–2008. Ч.3–4 (175–176)/1–2 (177–178). С. 97–112.
21. Винар Л. Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби. *Український історик*. Т. XXII. 1985. Ч.1–4 (85–88). С.49–74.
22. Винар Л. *Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела*. Ред. А. Атаманенко. Острог, 2008. 386 с.
23. Винар Л. Олег Кандиба: унікальна постать в історії України. *Український історик*. Т.XLIV–XLV. 2007–2008. Ч.3–4 (175–176)/1–2(177–178). С.62–71.
24. Винар Л. Революційна і політична діяльність О. Кандиби-Ольжича під час Другої світової війни. *Український історик*. Т. XLIII. 2006. Ч.1–3 (169–171). С. 99–127.
25. Винар Л., Атаманенко А. Олег Кандиба і Український науковий інститут в Америці: 1937–1939. *Український історик*. Т.XLI–XLII. 2004–2005. Ч.3–4 (163–164)/1(165). С. 88–147.
26. Відейко М.Ю., Кот С.І. *Наукова спадщина Олега Ольжича*. Київ, 2008. 239 с.
27. Гайвас Я. Про Олега Кандибу та Українську Національну Раду. *Український історик*. Т.XLIV–XLV. 2007–2008. Ч.3–4 (175–176)/1–2(177–178). С. 85–93.
28. Добржанський О. Будівничий «Українського Історика». *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Вип. 323–324. Чернівці, 2006. Вип. 323–324. С. 13–16.
29. Жуковський А., Атаманенко А. Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 75-ліття історика). *Любомир Винар: Біобібліографічний показник (1948–2007)* / Упор. Н. Кошик, Л. Кужель; Відп. ред.: М. Романюк, А. Атаманенко. Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. С. 19–46.
30. Костюк Л. О. Кандиба-Ольжич у світовій археологічній науці. *Україна–Європа–Світ*. Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Тернопіль, 2008. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kostiuk_Lesia/O_Kandyba-Olzhych_u_svitovii_arkheolohichnii_nautsi.pdf (дата звернення 27.11.2017).
31. Кучерук О. Вступ. *О. Ольжич. In memoriam: Спогади, статті*. Упорядник О. Кучерук. Київ, 2008. С. 5-6.

32. Лазор-Кандиба К. Ольжич, яким я його знала. *Український історик*. Т. XLIV–XLV. 2007–2008. Ч.3–4 (175–176)/1–2(177–178). С. 72–80.
33. Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948–2007) / Упор. Н. Кошик, Л. Кужель; Відп. ред.: М. Романюк, А. Атаманенко. Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. 575 с.; іл.
34. Любомир Р. Винар: історик, педагог, бібліограф. Ред. О. Домбровський. Мюнхен, Нью-Йорк, Торонто, 1982. 71 с.;
35. Маруняк В. Культурна референтура ПУН в роках 1937–1942. *Український історик*. Т. XXII. 1985. Ч.1–4 (85–88). С.75–80.
36. Мельник Л. Ольжич у Львові. *Український історик*. Т. XLII. 2005. Ч.2–4 (166–168). С. 218–228.
37. Ольжич О. *Незнайомому воякові*. Упоряд. Леонід Череватенко. Київ, 1999. 432 с.
38. Ольжич О. *Цитаделя Духа*. Впорядкування М. Неврлого. Братислава, 2001. 239 с.
39. Остап Грицай і Микола Капустянський про Ольжича [Від редакції]. *Український історик*. 1985. Ч.1–4 (85–88). С.163–164.
40. Павлів Д. Археолог О. Кандиба. *Універсум*. 1994. № 7–8. С. 23–27;
41. Павлів Д. Археолог О. Кандиба-Ольжич. *Волино-Подільські археологічні студії: Пам'яті О. Кандиби*. Луцьк, 2000. Вип. 2. С. 20–25.
42. Павлів Д. Перша муза Олега Кандиби. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2007. Вип. 11. С. 11–24.
43. Рижов С. О. Кандиба (Ольжич) – славетний український археолог. *Ольжич О. Археологія*. Київ, 2007. С. 5–21.
44. Сороковський А. Ольжич як науковець. *Український історик*. Т. XXXI. 1994. Ч.1–4 (120–123). С. 218–223.
45. Хеленюк А. Постаті українських істориків в творчості Л. Винара. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. Острог, 2007. Вип. 9. С. 145–160.
46. Хроніка. Основано Архів д-ра Олега Кандиби-Ольжича. *Український історик*. Т. XXIII. 1986. Ч.1–2 (89–90). С.143–144.
47. Штогрин Д. Олег Кандиба-Ольжич. Вступ. *Український історик*. Т. XXII. 1985. Ч.1–4 (85–88). С.167–170.
48. Universitas Libera Ukrainensis. 1921–2011. Мюнхен, 2011. 828 с.

Отримано: 13 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 25 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vitaliiaremchuk@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-242-249

Яремчук В. Українська радянська історіографія: сучасний стан досліджень / В. Яремчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 242–249.

УДК 930.2(477)

Віталій Яремчук

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ: СУЧАСНИЙ СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ¹

У статті зроблено спробу визначити досягнення, невирішені питання і перспективи студій з історії української радянської історіографії. Автор доходить висновку про наявність тематичних прогалин та концептуальних розбіжностей стосовно цієї проблеми, що дозволяє стверджувати про невисокий дослідницький інтерес до неї.

Ключові слова: українська радянська історіографія, історіописання, історіографічна традиція, історики історіографії.

Віталій Яремчук

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье сделана попытка определить достижения, нерешенные вопросы и перспективы исследований по истории украинской советской историографии. Автор приходит к выводу о существовании тематических пробелов и концептуальных разногласий по этой проблеме, что дает право утверждать о невысоком исследовательском интересе к ней.

Ключевые слова: украинская советская историография, историописание, историографическая традиция, историки историографии.

Vitalii Yaremchuk

UKRAINIAN SOVIET HISTORIOGRAPHY: CURRENT STATE OF RESEARCH

The article attempts to determine achievements, unsolved problems and prospects for research on the history of Ukrainian Soviet historiography. The author comes to a conclusion about the existence of thematic gaps and conceptual disagreements on this issue, which gives the right to assert about the low research interest in it.

Key words: Ukrainian Soviet historiography, historiography, historiographical tradition, historiography historians.

Одним із парадоксів сучасної історіографічної ситуації в Україні є дивна (або навпаки – цілком зрозуміла) однаковість істориків в ігноруванні/замовчуванні недавньої історії своєї діяльності (середнє та старше покоління істориків) або ж діяльності своїх вчителів (молодша генерація). У сучасній Україні недавнім минулим її історичної науки займається у кілька разів менше істориків, ніж одним Михайлом Грушевським. Більше того, можемо з певністю твердити про сумнівність такого напрямку в історіографічних студіях, як «історія української радянської історіографії», як і примарність середовища «істориків української радянської історіографії». Невисокий рівень інтересу українських істориків до радянської історіографії є особливо помітним у порівнянні з сучасною російською історіографією, де йдеться навіть про існування кількох напрямків та підходів до теми [див. докл.: 7].

Не маємо емпіричної інформації для аналізу причин такого стану речей. Можемо лише висноувати про очевидне – українську радянську історіографію вважають не вартою уваги серед іншого через її низький рівень, і ця думка широко розповсюджена як серед аматорів історії, так і у профе-

¹ Стаття є переробленим і доповненим варіантом нашої публікації 2015 р. [див.: 24].

сійному середовищі. Через все ще пануючий серед загалу дослідників погляд на історіографію (в сенсі історії наукової діяльності професійних істориків) як на допоміжну дисципліну, яка має на меті опис досягнень власне історичної науки для застосування у наступних дослідницьких практиках (а не як на особливий соціокультурний феномен), історики сходяться на приблизно такій думці: «А що там вивчати – адже радянська історіографія була цілковитою прислужницею політики й ідеології». Окреслена ситуація також, на нашу думку, відсилає до ширшої проблеми відсутності серед істориків та загалом інтелектуалів усвідомленої потреби в обговоренні спадщини радянської України і, відповідно, – багатоаспектної дискусії на цю тему, на кшталт, наприклад, резонансної польської «дискусії про ПРЛ». У нашому інтелектуальному просторі дебати про радянський період оберталися і нині тривають в основному навколо проблеми злочинів комуністичного режиму та радянської/російської ідентичності як загрози національному проекту в сучасній Україні. Що ж до більш глибокого обговорення наслідків сімдесятирічного перебування України в умовах радянської імперії, які торкаються моделей соціальної і економічної поведінки суспільства, його цінностей та ментальності – то такі теми здебільшого не артикулюються. За нинішніх обставин агресії Російської Федерації проти нашої держави, зважаючи на свідоме успадкування східним сусідом авторитарних й імперських практик, ба навіть символічного контексту Радянського Союзу, на публічну й ідеологічно нейтральну рефлексію українського суспільства про свою радянську добу розраховувати не доводиться.

Наведені нижче міркування мають на меті окреслити лише найважливіші здобутки (з попередніх міркувань зрозуміло, що їх не багато), а передусім – проблемні аспекти та перспективні напрямки студій з історії української радянської історіографії через призму суб'єктивного авторського погляду на «стан справ» у відповідній царині. При тому не маємо претензій на вичерпність та системність, а також на повноту інформації бібліографічного характеру.

Слабкість історіографічної рефлексії над проблемою зумовлює не розробленість багатьох як загальних, так і спеціальних питань. Серед таких, наприклад, питання про те, що вважати українською радянською історіографією. Часто такою називають історичну науку в радянській Україні, рідше (а до цього схиляється й автор цієї статті) – історичну науку періоду 1930–1980-х років. Історична наука в Україні приблизно до кінця 1920-х років розвивалася в умовах посилення ідейного та інституційного тиску влади на істориків, проте свобода творчості тоді все ще була наявною і визначала методологію, проблематику наукових досліджень, загалом інтелектуальний клімат в історичній науці УСРР, для якого була властивою, за висловом Олексія Яся, «групово експресія нової генерації письменників, митців, учених» [27, с. 221]. Недарма провідні історики (або, в термінах сучасних історіографів, – радянські марксистки) в республіці в той час знаходилися на маргінесі наукового процесу, а «тон» задавали представники дореволюційного покоління та їхні молодші послідовники, зусиллями яких за декілька років було сформовано розгалужену інституційну мережу історичної науки та здійснено потужний стрибок у кількості та якості історичних студій, що мало поступався (якщо поступався взагалі), наприклад, загальновідомому тодішньому українському літературному піднесенню. Лише після фізичного знищення абсолютної більшості людей, які творили «золоту добу» в українській історіографії й дисциплінування тих, хто пережив репресії, було створено радянську історичну науку з її найважливішою складовою – політичним контекстом. Тому, на наш погляд, українська радянська історіографія – це процес творення історичного знання істориками радянської України в політико-ідеологічних, соціокультурних та інтелектуальних обставинах 1930–1980-х років, серед яких пануючою було політичне замовлення, виконання якого забезпечувалось насамперед репресивними методами. Відтак надалі будемо вести мову, виходячи саме з такого розуміння ключового поняття цієї статті.

Такий підхід уможливорює й конкретизацію поняття «український радянський історик», яким часто оперують у різних контекстах, але майже ніколи не пояснюють його змісту. На нашу думку, будь-яка людина, яка творила в умовах української радянської історіографії, цілком заслуговує на те, щоб називатися українським радянським істориком – чи коли йдеться про ревного адепта «культури партійності» (як її назвав російський історіограф Олександр Гордон [3, с. 9]), чи якщо говоримо про когось з істориків-нонконформістів – адже у 1930–1980-х роках в Україні не було діючих учених-істориків, які б не дотримувалися хоча б мінімуму визначених правил та ритуалів професійної поведінки. До таких відносилися відповідність текстів набору офіційних історичних директив (чи офіційній історичній доктрині, у випадку з українською історією закарбованій у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Схвалених ЦК КПРС (1654 – 1954)»), цитування «класиків марксист-

му-ленінізму», певні норми академічної соціалізації (наприклад, процедури захисту дисертацій). Історики, які порушували такі як неписані, так і кодифіковані норми, викидали з професії та забирали життя чи здоров'я в сталінські часи, «системно» цькували чи викидали з професії в післясталінський період.

Що ж до того, як іменувати професійне історіописання та його представників в радянській Україні 1920-х, то найбільш прийнятними вважаємо терміни «історична наука в радянській Україні» та «історики радянської України» (хоча ніщо не заважає використовувати їх і для періоду 1930–1980-х років). Ці позначення не мають прикметникових наголосів, принципових для пізнішого періоду, через свою нейтральність дають можливість «увібрати» у себе доволі різні (а то й суперечливі) процеси (у тому числі й процес поступового оформлення й «нарощування м'язів» радянським марксизмом, який став у 1930-ті роки єдиною течією в радянській Україні – українською радянською історіографією), що відбувалися в історичній науці доби 1920-х років, і, водночас, чітко локалізують українську історіографію у відповідних просторово-часових координатах. Утім, зазначене у трьох попередніх абзацах – це лише погляд автора, від якого він легко відмовиться, якщо будуть наведені якісь більш переконливі пропозиції.

Якщо почати з досягнень історіографів, які займаються відповідною проблематикою, то тут варто говорити про переважаючу тематику та жанровий аспект. Завдяки ґрунтовним і сучасним з теоретичного погляду студіям Стівена Величенка [29], Сергія Єскельчика [5], інших дослідників маємо на сьогоднішній день виразне уявлення про те, яким був український радянський історичний гранд-наратив і як він писався. Наталія Юсова докладно дослідила інтелектуальні та політичні обставини усталення базових концепцій офіційної історіографії історії України – «давньоруської народності» та «возз'єднання України з Росією 1654 р.» [20; 21; 22]. Опубліковано кілька змістовних праць з царини інституційної історіографії, насамперед про головні інституції української радянської історіографії – Інститут історії та Інститут суспільних наук АН УРСР, «Український історичний журнал», історичні факультети та кафедри провідних університетів, хоча вони хибують, на нашу думку, перебільшеннями та, з іншого боку, – недобачають «незручні» сторінки свого радянського минулого. Проте серед жанрів історіописання найбільшу популярність має персоналійна історіографія – підготовлено низку серйозних чи аматорських (а то й відверто популістських) досліджень про деяких провідних представників української радянської історіографії та знаних істориків «другого» плану. На нашу думку, значною мірою зацікавленість вивченням інституцій та творчої спадщини, інтелектуальних та соціокультурних біографій відомих вчених радянської України стимулюється тим, що більшість установ історичної науки у незалежній Україні, в яких працюють автори таких досліджень, було створено в радянську добу і вони зберігають міцний генеалогічний зв'язок із попереднім періодом своєї історії; відтак віддається данина «батькам-засновникам» чи борг пам'яті видатним співробітникам. Можна говорити і про легітимізаційні спонуки до біографічних студій учених попереднього періоду, адже з ними пов'язується усталення сучасних інституцій, як уявних чи дійсних флагманів української історичної науки. Саме у цьому контексті варто, на наш погляд, розглядати численні «збірники на пошану» та модні нині в Україні т. зв. наукові читання, присвячені пам'яті визначних та не дуже істориків радянського періоду. Очевидно, що наблизитися до нейтральної репрезентації індивідуальних історій істориків радянської доби, серед яких багато нині чинних, можна буде тільки з більш вагомої часової дистанції.

На цьому, гадаємо, перелік справжніх досягнень вичерпується. Історик або пересічний читач, котрий зацікавився питанням про те, якою була історична наука в радянській Україні 1930–1980-х років, не знайде не тільки достатньої кількості спеціальної літератури задовільної якості – він не матиме змоги отримати достатню інформацію і «з перших рук». Побачило світ лише кілька дійсно інформативних видань джерел особистого походження, пов'язаних з іменами українських істориків радянського періоду (зокрема, примітними є том про Івана Крип'якевича у серійному збірнику Інституту українознавства НАН України [18], публікація щоденника Федора Шевченка (на жаль – з купюрами) [19], листування Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем [12]). Серед видань джерел іншої видової належності найбільше зроблено для археографічного забезпечення історії Інституту історії України НАН України – на сьогодні опубліковано п'ять томів документів, що стосуються минулого цієї установи у радянський період [4; 8; 9; 16; 17]. У сенсі джерельної бази для відповідної тематики проблема полягає не тільки у невисокій активності археографів, а насамперед у недостатній репрезентативності та інформаційній бідності джерел у тому, що стосується духовного життя та

залаштункового виміру української радянської історіографії: українські історики, що працювали в комуністичні часи, не були відвертими у листуванні, майже не вели щоденників, майже не писали і зараз мало пишуть спогадів тощо. Такий брак первинної інформації у перспективі можуть частково компенсувати «усноісторичні» зусилля – з огляду на те, що значна частина сучасних українських істориків «вийшла із шинелі» радянської історіографії. Отже, формування репрезентативної джерельної бази, її джерелознавче та археографічне опрацювання належать до першорядних завдань для дослідників українського радянського історіописання.

В історії української радянської історіографії існує ряд загальних проблем, які визначають бачення її сутності, але водночас чи то трактуються по-різному, чи навіть не поставлені історіографами. Серед таких – проблема співвідношення «Союзний центр – республіканська периферія» у конструюванні історичної схеми та концепцій української радянської історіографії. Визнаючи помітну роль республіканських функціонерів й інтелектуалів у формуванні офіційних уявлень про минуле України як експертів з історичного знання та генераторів затребуваних на ідеологічному ринку ідей, не можна погодитися з твердженням деяких істориків, що вони були «провідними гравцями» у визначенні української радянської історичної пам'яті. Для нас очевидно, що основні її (пам'яті) положення встановлювалися московськими, а не київськими ідеологами відповідно до актуальної політичної ситуації [див. докл.: 23]. Проте ця проблема потребує подальшої розробки, зокрема, у сенсі місця у процесі взаємодії «республіканських» та «союзних» дослідників представників українських регіональних осередків – вишівських та академічних істориків Львова, Харкова, Дніпропетровська, Одеси та ін.

Не достатньо вивченим є і питання про значення когнітивних, власне наукових чинників у творчості українських істориків радянської доби у різні періоди існування української радянської історіографії. Як здається, вони були більш важливими для досліджень, які прямо не корелювали з поточною політичною кон'юктурою (зокрема, у царинах спеціальних історичних дисциплін, джерелознавства), натомість наголошували на першорядності таких для базових концепцій радянського історичного гранд-нарративу (наприклад, концепції «давньоруської народності») вважаємо явним перебільшенням [див. докл.: 23].

Слабко розробленою є проблема наявності та сутності (якщо визнавати її наявність) радянської історіографічної традиції – поняття, що відсилає до категорій а) авторитету і б) спадковості. Чи можна говорити, як це стверджують деякі російські фахівці стосовно російської радянської історіографії, що вона «не набула обличчя», завжди залишаючись в тісних обіймах партійного контролю та керівництва [див.: 6], а чи в радянській Україні традиція була все ж (бодай в окремих відгалуженнях, фрагментах) присутньою? На наш погляд, відповідь на це питання варто шукати зокрема в площині двох проблем: а) чи зберігалися інтелектуальні пов'язання української радянської історіографії з дорадянською та нерадянською українською історіографією і в чому вони виявлялися; б) якою мірою та історіографія була марксистсько-ленінською. Щодо першої проблеми, то, на наш погляд, в українському радянському історіописанні, як це не парадоксально, майже завжди відчувалися тінь чи світло Михайла Грушевського. Для нечисленних живих його учнів та цілого грона нонконформістів 1960–1980-х років він був найбільшим українським істориком, який обґрунтував легітимність самої національної історії й вивів національну історичну думку на європейський рівень. Для інших М. Грушевський був джерелом, звідки безсоромно списували, не посилаючись на нього. Треті робили собі академічні кар'єри й репутації на протиставленні «правильної» «марксистсько-ленінської» концепції історії України її «буржуазно-націоналістичним перекирчуванням» насамперед в текстах М. Грушевського, гіпертрофованій ідеологізації, ба навіть демонізації його постаті й спадщини.

Як не дивно, але українська радянська історіографія була дуже не значною мірою марксистсько-ленінською. Сама партійна доктрина українського минулого вказувала насамперед на роль національної ідентичності (а не на класову солідарність та класову боротьбу) як на першорядний чинник історичного поступу українського народу: тяжіння до російського народу (і то не тільки до російських «трудящих»), братерська допомога останнього (знову ж таки – не тільки зі сторони «експлуатованих», й з боку російського царату), історичні зв'язки і дружба зі «старшим братом» в українській історіографії починаючи з кінця 1930-х років стали визначати хід українського історичного процесу, успіхи чи невдачі українців на шляху до соціального та національного визволення, а з жовтня 1917 року – на дорозі до світлого комуністичного майбутнього. Ідеї класиків про класову боротьбу – рушійну силу прогресу, марксистська лексика, формаційна періодизація дійсно були на-

явними в текстах українських радянських істориків. Проте насправді, якщо покликатись на відому тезу сучасної російської історикині Любові Сидорової про три моделі сприйняття марксизму радянськими істориками – догматичну, творчу та формальну [14, с. 97], то в українському випадку явно переважав формальний марксизм. Більшість застосовувала історіософські ідеї класиків та їхні конкретні погляди на певні історичні події спекулятивно – вписуючи їх в поточну політичну/історіографічну кон'юнктуру, яка задавалася партійними директивами. Якщо, наприклад, на порядку денному стояла потреба дискредитувати український національний рух доби Центральної Ради, знаходилися відповідні цитати з праць Леніна із засудженням її «контрреволюційної політики»; якщо ж кон'юнктура змінювалась і варто було вже визнавати певну позитивну роль цієї установи в протидії Тимчасовому уряду, знову витягувалися відповідні пасажі з творів вождя пролетарської революції, де він уже хвалив Центральну Раду. Значна частина цитувала Маркса, Енгельса чи Леніна, що називається, не по суті, а тому що так вимагав радянський стиль історіографічного письма. Праці «вічно живих» у більшості випадків не мали жодного стосунку до методології конкретних досліджень, яка була, у кращому випадку, позитивістською, та, тим паче, до фактажу таких студій. Парадоксально, але творче прочитання класиків, в річищі загальносоюзної тенденції, представників якої іменували «новопрочтенцями», в українській історіографії було властивим майже виключно неконформістськи налаштованим історикам 1960-х років – зокрема, Михайлові Брайчевському, Олені Компан, Олександрові Карпенку [див. докл.: 25].

Цікаві відкриття обіцяє такий відносно новий напрям в історії історіографії, як дослідження специфіки способу життя істориків у професійному середовищі. Зокрема, мало вивчене питання про повсякденність українського історика в різні періоди радянського минулого, практики спілкування (і мовчання) з колегами, участі у різного роду просвітницько-пропагандистських і культурницьких заходах, ритуали «ідеологічної витриманої» або ж «дисидентської» поведінки тощо – одним словом, як виглядав повсякденний сталінізм (десталінізація, неосталінізм etc.) українського радянського історика. Тут не обійтися загальниками на кшталт: «радянські історики були „бійцями ідеологічного фронту“» чи: «діяльність радянського історика була просякнута ідеологією». Плідні студії з «історіографічної повсякденності» істориків, зокрема й комуністичного періоду, започатковано російськими та польськими історіографами [11, с. 572–573; 28]. З огляду на те, що закордонні колеги пишуть не лише фактологічні студії про буденне життя істориків, а й розробляють відповідну проблематику у теоретичному аспекті (чим поки що зовсім, наскільки знаємо, не займаються історики історіографії в Україні), їхні тексти можуть слугувати відправним пунктом і для досліджень історіографічної повсякденності в радянській Україні.

Українські історики радянської історіографії не можуть похвалитися здобутками і в царині, умовно кажучи, «схоларної» проблематики (історіографічні школи, «невидимі коледжі», напрямки, течії тощо), що притягує значну увагу історіографів, якщо йдеться про інші періоди та сегменти української історіографії. Очевидно, що це пов'язано у тому числі з «нерозвиненістю» (а для окремих понять – і відсутністю) предмету для таких досліджень. Перші кроки зроблено у вивченні лише окремих з таких неформальних об'єднань українських радянських істориків, водночас у літературі чимало згадок про радше фантомні історіографічні школи.

З'явилися перші «ластівки» й у проблематиці генерацій українських радянських істориків [2; 10]. Проте в даному випадку існує спокуса апіорного, довільного конструювання певних поколінь і абсолютизації їхнього значення як ледь не головного чинника історіописання. Добрим прикладом виваженого застосування генераційного підходу можуть бути дослідження згадуваної вже Л. Сидорової [13; 14; 15].

Важливим є вивчення ідеологічних, етнонаціональних, локальних, професійних ідентичностей українських істориків радянського періоду, адже від того, з ким себе ототожнювали вчені, певною мірою залежала й їх професійна поведінка. Попри це, такі дослідження все ще залишаються на узбіччі сучасного історіографічного дискурсу.

Особливий інтерес становить категорія «ідеологічна ідентичність істориків», під якою розуміємо сукупність поглядів істориків, які відображають їхнє ставлення до ідей, що санкціонують певну чинну чи обґрунтовують бажану форму організації суспільного життя. Ідеологічна ідентичність будь-якої людини формулюється і переформулюється як під впливом змін у світосприйнятті, які відбуваються в самій особі незалежно від суспільних процесів, так і внаслідок переживання соціальних перетворень, зрушень тощо. Отже, очевидно, що ідеологічна ідентичність істориків у радянській

Україні, як і будь-яка інша тотожність, могла бути плинною. Загал істориків мусів переживати те, що називають «кризою ідентичності» – конфліктом між змістом ідеологічної ідентичності конкретного історика на той чи інший час і актуальною ідеологічною ситуацією, яка, як загально відомо, в Радянському Союзі не рідко змінювалася. Зокрема, такими фокусами зіткнення чинних індивідуальних самосвідомостей та панівного ідеологічного режиму були 1920-ті роки, коли в УСРР почалося переведення системи освіти та організації науки на радянські рейки, що зумовлювало необхідність для українських істориків виробляти певне ставлення до перших спроб більшовицького диктату. У 1930-ті роки ті історики, які вважали себе справжніми марксистами, були щирими прибічниками поглядів Михайла Покровського чи Матвія Яворського, змушені були реагувати на офіційний зворот від марксистського до російськоцентричного і російськоапологетичного, до того жорстко критикованого, способу писати про минуле. Історики в Україні повинні були давати собі раду і в зв'язку з хрущовською деєсталінізацією, брежньовським консервативним зворотом, насамперед у національній політиці, і, нарешті, – з горбачовською перебудовою.

Попередні підсумки наших досліджень з проблематики ідеологічних ідентичностей істориків в радянській Україні показують не тільки міцну залежність текстів українських радянських істориків від політичного контексту, але й від їхніх суспільно-політичних поглядів, ставлення до дійсності, в якій їм доводилося працювати. Ідеологічна самоідентифікація істориків в радянській Україні особливо поважно впливала на їхню професійну поведінку в періоди відносного послаблення політичного контролю та ідеологічного примусу, зокрема, у 1960-ті – на початку 1970-х років. Варто звернути увагу на ідейну диференційованість назовні єдиного середовища «українських радянських істориків»: воно було далеко не монолітним, українські вчені мислили значною мірою не в унісон, серед них було достатньо розповсюдженим приховане інакодумство, яке особливо посилювалось у пізньорадянські часи. В українській радянській історіографії були і ревні прибічники правлячого режиму, і патріоти «України нашої радянської», й антирадянці з високим рівнем української самосвідомості, й представники російської нерадянської культурної традиції та проросійської ідеологічної орієнтації, і діячі єврейської інтелектуальної традиції та самосвідомості, а чи не найбільше – людей з кількома лояльностями та ідеологічно індиферентних.

Досить тьмяною виглядає на сьогоднішній день інтелектуальна історія української радянської історіографії. Вона вважається менш цікавою для історіографа через блідість та примітивність теоретично-методологічного оснащення переважної більшості текстів українських радянських істориків. Однак, попри концептуальну стагнацію, в тій науці було хай небагато, але все ж бодай фактологічно вартісних досліджень, які заслуговують на ретельний їх історіографічний аналіз. Крім того зазначимо, що поза провідними осередками української радянської історіографії та їхніми творцями випущено з уваги регіональні її вияви, дослідження місцевими науковцями радянської доби питань місцевої, локальної історії, особливо розвиток краєзнавчих досліджень. Такими сюжетами української радянської історіографії не слід нехтувати насамперед через те, що у періоди посилення антиукраїнського курсу радянської історичної політики саме краєзнавство було нішею, яка давала можливість зберігати рештки національного історичного наративу.

Потребує спеціального вивчення і питання про те, як сталося, що за короткий відрізок часу, на зламі 1980–1990-х років, кількатисячний загін українських радянських істориків перетворився на майже такий самий загін істориків національних, які здійснили чи активно підтримали масштабну «націоналізацію» українського минулого. Георгій Касьянов пояснює таку швидку і безболісну метаморфозу наступним чином: вона сталася завдяки спорідненості комуністичної та національної телеології. На думку цього вченого (висловлену, зокрема, на конференції «Світло й тіні українського радянського історієписання», що відбулася в Києві у травні 2013 р.), за змістом, сутністю та призначенням комуністична й національна концепції дуже подібні, що й зумовило швидкоплинність означених перетворень [26, с. 221]. Здається, що шановний колега спрощує реальні процеси (хоча й нашим ідеям, як і твердженням Г. Касьянова, бракує емпіричних доказів). Отже, вважаємо, що у стрімкому проникненні в «маси» істориків «національної» історичної ідеології майже немає «провини» марксистсько-ленінської (в її радянському прочитанні) телеології, бо радянські історики насправді нею не були особливо просякнуті й заклопотані (окрім нечисленних запеклих догматиків і одиноких глибоких знавців «всесильного, непереможного вчення»). Їх спосіб мислення відзначався, як вже йшлося вище, вірністю тільки одній «правді» – постійно мінливій правді вищих партійних функціонерів. Тут слід говорити й про існування (а, можливо, – й переважання) та посилення в

умовах суверенізації України серед загалу гуманітарної інтелігенції національної самосвідомості, і про готовність багатьох істориків до прийняття національного погляду на минуле в умовах кризи радянської системи цінностей у 1980-ті роки, й про величезний суспільний, а згодом, і політичний запит на такого роду інтерпретацію української історії у тих же обставинах кінця 1980–1990-х років, і про відсутність авторитетної альтернативи національному канону і відповідній історіографічній традиції в умовах абсолютної дискредитації радянського зображення історії України.

Історична наука – хочемо ми того чи не хочемо, усвідомлюємо ми це чи ні, – має у своїй глибинній структурі соціальний двигун, який підштовхує дослідників у певному керунку, і саме у цьому аспекті варто, на нашу думку, шукати причини зазначених трансформацій. Не можна не погодитись і з твердженням Володимира Ващенка, висловленим ним на щойно згаданій конференції, про те, що будь-яке історіописання існує в межах певної ідеологічної конструкції, отже, має компонент телеології (а від себе додамо, що, можливо, і будь-який спосіб думання і репрезентації про минуле містить такий складник). Одним словом, це питання належить до таких, які «вважаються дискусійними», і становить неабиякий інтерес з огляду на сучасний стан історичної науки в Україні, зокрема на полеміку з приводу слушності/не слушності, архаїчності/не архаїчності національної історії.

Нарешті, варто розпочати поки що зовсім відсутні компаративні студії, наприклад, порівняння української ситуації з історіописанням в прибалтійських чи інших союзних республіках. Добрий приклад такого роду праць, який варто продовжувати та поглиблювати, запропонували російські історики Геннадій Бордюгов та Володимир Бухараєв [1, с. 33–120]. На їхній погляд, який цілком підтримуємо, неросійська національна історична думка продовжувала існувати і в умовах радянського новоімперства та насадження російськоцентричної історичної концепції, що відбувалося відносно синхронно і подібними методами у неросійських національно-адміністративних утвореннях СРСР. А неросійські історики (які, за словами цих дослідників, були природними носіями етнокультурних соціокодів) за таких обставин з різним ступенем усвідомленості культивували та утримували фрагменти «своєї історії»².

Чого, на наш погляд, не варто робити – це ставити питання про моральну відповідальність істориків тієї ненормальної доби. Українську радянську історіографію, гадаємо, треба вивчати у всіх її складних аспектах, аналізувати духовний світ, професійну та громадську діяльність її представників, але не вдаватися до панегіриків небагатьом сміливцям та до морального осуду більшості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бордюгов Г. А., Бухараєв В. М. Вчерашнее завтра: как «национальные истории» писались в СССР и как пишутся теперь. Москва, 2011. 248 с.
2. Ващенко В. (Українські) історики, політичні генерації та (радянська) влада: нова аналітична структура радянської історії. *Історик і Влада. Колективна монографія*. Київ, 2016. С. 77–131.
3. Гордон А. В. Великая французская революция в советской историографии. Москва, 2009. 380 с.
4. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР. 1936–1941. Київ, 2001. 210 с.
5. Скељчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008, 303 с.
6. Иллерицкая Н. В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица. *Россия, XX век: Советская историография: сб. статей*. Москва, 1996. С. 162–190.
7. Ипполитов Г. М. Еще раз о феномене советской историографии. URL: <http://www.vipstd.ru/nauteh/index.php/ru/-gn12-11/665-a> (дата звернення: 11.12.2017).
8. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. Київ, 2007. 464 с.
9. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали : 1936–1991: У 2 кн. Кн. 1: 1936–1947. Київ, 2011. 630 с.
10. Кондратенко О. Ю. Наукові старті двох поколінь академічних істориків. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2012_69/teor/teor6.pdf (дата звернення: 11.12.2017).
11. Корзун В., Свешников А. «Мир историка» – кредо Школы (Мир историка. Историографический сборник. Вып. 1–4. Омск: ОмГУ, 2005–2008). *Ейдос*. Київ, 2009. Вып. 4. С. 569–577.
12. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986). Львів, 2012. 296 с.
13. Сидорова Л. А. Поколение как смена субкультур историков. *Мир историка. XX век: Монография*. Москва, 2002. С. 38–53.
14. Сидорова Л. А. Советская историческая наука середины XX века: синтез трех поколений историков. Москва, 2008. 294 с.

² Щоправда, російським історикам не вдалося так само професійно проаналізувати історіографічну ситуацію в незалежній Україні, де їх бентежить нібито засилля антиросійської/«націоналістичної» тенденційності.

15. Сидорова Л. А. Советские историки послевоенного поколения: собирательный образ и индивидуализирующие черты. *История и историки*. 2004. Москва, 2005 С. 208–222.
16. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У двох частинах. Київ, 1996. Част. 1: 1936–1944 рр. 147 с.
17. У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956 рр.): Зб. документів і матеріалів: У двох частинах. Київ, 1996. Част. 2: 1944–1956 рр. 247 с.
18. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. 960 с.
19. Шевченко Ф. П. Щоденникові нотатки. “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. Київ, 2004. Т. 1. С. 559–646.
20. Юсова Н. «Давньоруська народність»: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.): Монографія. Київ, 2006. 620 с.
21. Юсова Н. Від розробки концепції «давньоруської народності» до легітимізації терміна «возз'єднання» України з Росією: друга пол. 40-х– поч. 50-х рр. XX ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ. 2004. Вип. 14. С. 413–440.
22. Юсова Н. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність». *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 101–125
23. Яремчук В. Хто писав український радянський історичний наратив? (деякі міркування про сутність українського радянського історіописання). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2012. Вип. 22. С. 177–188.
24. Яремчук В. Дослідження з історії української радянської історіографії: стан та перспективи. *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie*. Rzeszów, 2015. S. 287–298.
25. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог, 2009. 526 с.
26. Ясь О. В. Міжнародна наукова конференція «Світло й тіні українського радянського історіє писання» та круглий стіл «Викладання больових точок історії України XX ст. у школах». *Український історичний журнал*. 2013. № 4. С. 216–222.
27. Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглобина: радянська доба (1919–1941). *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 214–252.
28. Malczewska-Pawelec D., Pawelec T. Historia historiografii jako studium codzienności historyków (zarys programu badawczego). *Gra i konieczność: Zbiór rozpraw z historii historiografii i filozofii historii*. Bydgoszcz, 2005. S. 255–264.
29. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. New York, 1993. 267 p.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 8 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 19 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: koshelnyk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-251-257

Кошельник А. Становлення польського підпільного руху на Холмщині в 1939–1942 роках / А. Кошельник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 251–257.

УДК 94(477) «1939/1942»

Андрій Кошельник

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЬНОГО РУХУ НА ХОЛМЩИНІ В 1939–1942 РОКАХ

У статті на основі наявної документальної джерельної бази та історіографічних публікацій досліджено процес формування польського збройного спротиву у 1939–1942 роках. Проаналізовано особливості утворення Союзу збройної боротьби – Армії Крайової, висвітлено територіальну структуру організації на території Холмщини.

Ключові слова: Холмщина, Союз збройної боротьби, Армія Крайова, польський уряд в еміграції.

Андрей Кошельник

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛЬСКОГО ПОДПОЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ХОЛМЩИНЕ В 1939–1942 ГОДАХ

В статье на основе документальной базы и историографических публикаций исследован процесс формирования польского вооруженного сопротивления в 1939–1942 годах. Проанализированы особенности образования Союза вооруженной борьбы – Армии Крайовой, отражена территориальная структура организации на территории Холмщины.

Ключевые слова: Холмщина, Союз вооруженной борьбы, Армия Крайова, правительство Польши в изгнании.

Andrii Koshelnyk

THE POLISH RESISTANCE MOVEMENT IN KHOLM REGION, 1939–1942

The history of the Ukrainian-Polish relations during the Second World War can not be studied without taking into account the activities of the Polish underground formations, with the Polish Home Army at its forefront. The main problem of the article focuses on question of the underground movement, its formation and development in Kholm region from the very beginning of the Nazi occupation till 1942.

Key words: Kholm region, the Home Army, Polish government in exile.

Холмщина в 1939–1944 рр. була одним з театрів українсько-польського конфлікту, драматизм і складність якого досі визначають гостроту й актуальність наукової дискусії навколо цієї проблеми. Події, що мали місце на холмських теренах у роки німецької окупації були в деяких їх проявах віддзеркаленням Волинської трагедії. Але з тією різницею, що в ролі жертви тут опинились холмщаки-українці, а в ролі винуватців трагедії – польське підпілля.

Належної оцінки діяльності польських підпільних формувань українська історична наука досі не дала. В Україні питання, пов'язані з створенням, основними етапами розвитку та діяльності польських збройних структур, їх участі в міжетнічному конфлікті розглядаються побіжно і ще не стали предметом спеціальних історичних досліджень.

Низка важливих аспектів функціонування польського військово-політичного підпілля на українських землях відображені в монографіях І. Ільюшина «УПА і АК. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)» [2], В. В'ятровича «Друга польсько-українська війна: 1942–1947 рр.» [1]. Однак стосуються вони його діяльності здебільшого на Галичині та Волині, але не на Холмщині.

Натомість глибше проблематика підпільних формувань на Люблінщині висвітлена в польській історіографії. Аналізуючи її доробок, необхідно насамперед виокремити працю І. Цабана та З. Маньковського «Союз збройної боротьби і Армія Крайова в окрузі Люблін» [12]. Автори дослідження,

окрім висвітлення внутрішньої організації підпільних структур СЗБ-АК, значну увагу приділили характеристиці завдань, концепції і методам підпільної боротьби та реалізації основних збройних операцій.

Історії розвитку руху опору в окремих місцевостях Люблінського воєводства присвячені наукові розвідки Д. Панасюка [18], Я. Ржепецького [20], Д. Сікори [21], К. Стопи [22], М. Вишневецького [26].

Автор поставив за мету проаналізувати процес виникнення і поширення підпільних формацій, лояльних до польського уряду в еміграції, на Холмщині у 1939-1942 роках.

Першою жертвою Другої світової війни була Польща, яка 1 вересня 1939 року стала об'єктом німецької агресії, а 17 вересня, - радянської. З підписанням в Москві 28 вересня 1939 р. радянсько-німецького договору «Про дружбу і кордони» завершився процес поділу польських земель між державами-агресорами.

За умовами договору лінія розмежування пролягала вздовж річок Нарев, Буг і Сян, тобто Холмщина (як і Лемківщина, Посяння, Підляшшя) опинилися в зоні німецької окупації. В жовтні 1939 року повіти Білгорай, Холм, Красностав, Грубешів, Замостя, Томашів, Володава були включені до складу Люблінського дистрикту Генерального губернаторства (ГГ), куди входили центрально-східні землі довоєнної Польщі, за винятком тих частин Західної України і Західної Білорусі, які приєднав СРСР [15, с. 195].

В умовах окупації почав виникати підпільний рух. Деякий час, у вересні – на початку жовтня 1939 року, у лісах та важкодоступних місцях ще переховувалися рештки польської армії, які, проте, безуспішно діяли у німецькому тилу. Наприклад, відділ під командуванням П. Дудзінського спробував підняти боротьбу проти окупантів в околицях м. Холм, але в перших же зіткненнях був розгромлений [16, с. 76]. Велика кількість окупаційних військ на території Губернаторства й оперативність, з якою вони діяли, не залишили жодного шансу на швидке поширення партизанського руху.

Справжня конспірація на території Люблінського дистрикту розгорталася поступово і пов'язана була зі збиранням зброї. Джерела засвідчують масштабність даної акції. Згідно реєстру наявних запасів зброї, який був проведений в 1940 році Союзом Збройної Боротьби, його членам вдалося накопичити 14 тис. гвинтівок, понад 10 тис. гранат і понад 1300 тис. одиниць амуніції [19, с. 324].

Разом з тим, на окупованій території стихійно і масово почали з'являтися конспіративні осередки, т. зв. «komórki organizacyjne», діяльність яких початково обмежувалася накопиченням запасів зброї й амуніції та розповсюдженням таємних бюлетенів і листівок. Процес їх виникнення особливо був динамічним у кінці осені – на початку зими 1940 року, а ініціатива створення належала офіцерам і підофіцерам польського війська, солдатам резерву, лісничим, учителям, колишнім працівникам місцевого державного апарату, інструкторам молодіжних скаутських організацій [16, с. 77].

Наприклад, у м. Томашів інженер М. Букетинський організував групу, яка займалася дрібним саботажем, а також виготовляла фальшиві документи і підробляла печатки. В Грубешові офіцери 2 Полку Кінних Стрільців утворили організацію під назвою «Таємна польська армія» (Tajna Armia Polska), яка готувала колишніх солдатів і добровольців до боротьби з окупантами [14, с. 46]. У Холмі вчитель міської бурси М. Піларський створив Таємну скаутську організацію (Tajna Organizacja Harcerska), яка мала свої осередки на території усього повіту [22, с. 82].

Взагалі, до кінця 1939 р. конспіративні групи існували практично в кожній гміні колишнього Люблінського воєводства. Переважно такі осередки самозахисту були нечисленні, не мали своїх конспіративних назв і не ставили перед собою досягнення конкретних політичних цілей, крім боротьби з окупантом. Їх діяльність часто за межу одного чи декількох сіл або міста не виходила [21, с. 81].

Зрозуміло, суспільна основа таких осередків була обмежена професійними, політичними і навіть дружніми зв'язками, що водночас стало їх недоліком та слабкістю. Однак саме вони склали основу для формування польського підпільного руху в ГГ.

Уже в кінці 1939 року локальні вогнища спротиву почали тяжіти до більших організацій, що мали визначені осередки управління, політичне керівництво, ширші персональні контакти [12, с. 15].

Виникнення і поширення організованої підпільної мережі на території східних повітів Люблінського дистрикту пов'язують з діяльністю Збройної організації (Organizacja Zbrojna), Комітетом захисників Польщі (Komenda Obrońców Polski) і Союзом перемоги Польщі (Śluzba Zwycięstwu Polski). Маючи широку підпільну мережу та підтримку з боку еміграційного уряду, вони розпочали підпорядковувати собі менші конспіративні групи.

Збройна організація в 1939-1942 роках була однією з найсильніших конспіративних груп в повіті Холм. Виникла восени 1939 р. з ініціативи Леона Несторовича і Владислава Носала [8, с. 48]. Її територіальна структура передбачала поділ на округи, райони і застави. Вона виконувала завдання військового характеру: збір зброї, інформації про ворога, ліквідація агентів і осіб, що співпрацювали з окупаційним режимом. У серпні 1942 р. була викрита та ліквідована [18, с. 226-227].

Комітет захисників Польщі був створений наприкінці жовтня 1939 р. в Любліні. Його керівник майор Болеслав Студзінський видав 2 листопада інструкцію, де сформулював головні підстави і цілі діяльності. Отже, Комітет підпорядковувався еміграційному та головнокомандувачу генералу Владиславу Сікорському. Інструкцією підкреслювалась безпартійність, відновлення суверенітету Польщі із залученням до боротьби усіх суспільних верств. Комендатура Люблінської області (Komenda Obwodu Lubelskiego) Комітету захисників Польщі охоплювало своєю діяльністю довоєнне Люблінське воєводство [26, с. 226].

Внутрішня структура організації передбачала поділ на: дистрикти (obszary) – включали декілька воєводств; округи (okręgi) – відповідали територіям воєводств; області (obwody) – охоплювали повіти; райони (rejony) – повітові гміни; застави (placówki) – села, поселення, дільниці (у містах). З її членів – жінок і чоловіків, які досягли 16-річного віку, формували секції, патрулі відповідно по 10 і 3 осіб в кожному [16, с. 81].

До кінця осені 1939 р. у більшості повітів Люблінського дистрикту діяли обласні команди, серед яких найактивнішими були: Люблін-місто та повіт, Холм, Краснік і Красностав [20, с. 463-464].

Брак конспіративного досвіду та необережність в підпільній роботі, прийняття до своїх лав нових членів без належної їх перевірки, все це призвело до того, що всередині 1940 року гестапо викрило підпільну мережу Комітету і фактично розгромило її [13, с. 32-33].

Паралельно Комітету територію Люблінського дистрикту ГГ почала опановувати інша більш потужна конспіративна організація – Союз перемоги Польщі. Він був створений як таємна військова організація у Варшаві 27 вересня 1939 року з ініціативи генерала Михайла Токаржевського-Карашевича [21, с. 88].

Територіальна структура СПП спиралася на воєводство, повіт і представництво. Його метою було, по-перше, боротьба з окупантами і відновлення Польщі у довоєнних кордонах, по-друге, відтворення і реорганізація армії в країні, по-третє, встановлення на місцях тимчасової влади. Статутом були запроваджені посади головного командувача, підлеглих йому воєводських і повітових керівників, а також командирів представництв. Військова влада у внутрішній структурі Союзу була тісно пов'язана з політичною, що визначало її монополістичний, військово-політичний характер і швидкий розвиток [23, с. 43].

10 листопада 1939 р. утворено Головну Політичну Раду – складову частину СПП. До її складу входили представники майже всіх політичних партій (Польська соціалістична партія, Польська селянська партія, Стронніцтво Народове, Демократична партія) [24, с. 27].

14 листопада генерал М. Токаржевський-Карашевич, як головнокомандувач СПП, прибув до Любліна, де провів нараду з місцевими сенаторами, політичними діячами, а також офіцерами. На ній було створено Комендатуру округу Люблін і ухвалено конспіративну мережу організації. Командувачем округу став майор Юзеф Спихальський, а головою політичної ради – Стефан Лелек-Сова [12, с. 18-20].

Після цього Союз перемоги Польщі почав активно розбудовуватися по вертикалі вниз, на рівні областей, повітів і застав. Динаміка його розвитку була дійсно широка і до кінця року всі повітові міста, в тому числі Холм, Грубешів, Томашів, Замостя, Красностав, були охоплені підпільною мережею.

Саме в Холмі СПП виник наприкінці листопада 1939 р. з числа членів комітету оборони міста. Ініціаторами створення останнього стали вчителі місцевих ліцеїв Олександр Скорупа і Францішек Кракевич [27, с. 2]. Його діяльність комітету, за спогадами О. Скорупи, полягала «в інформуванні населення міста і підтримці його національного духу, шляхом поширення друкованих радіоповідомлень» [28, с. 9].

У той же час спонтанний процес формування конспірації на окупованих землях не залишався без нагляду уряду в екзилі, який не тільки спостерігав за розвитком подій в краї, але й здійснював спроби безпосередньо координувати рух Опору з метою підпорядкувати процес його створення. Для того Рада Міністрів прийняла декрет від 8 листопада 1939 р. про утворення Комітету Міністрів зі

справ Краю, головне завдання якого полягало «в нагляді за всіма справами, пов'язаними з країною і таємними зусиллями народу до визволення Республіки з-під ворожої окупації» [19, с. 101].

Робота Комітету зосереджувалася в двох відділах: А – загальний, координував політичні та суспільні справи; В – військовий відділ, який безпосередньо займався утворенням конспіративної військової організації, а також здійснював керівництво її діяльністю.

13 листопада 1939 р. генерал Владислав Сікорський, прем'єр-міністр польського уряду в еміграції, видав розпорядження, в якому зазначалось: «Підготовка до боротьби з окупантами покладається на Союз збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej), цілком таємну військову організацію». Цього ж місяця Комітет Міністрів зі справ Краю затвердив статут нової організації, де містився пункт, що окреслював СЗБ як «монологічний організм, який в жодному разі не може бути об'єднанням кількох організацій» [19, с. 102].

Головною метою Союзу було створення осередків діючого національного опору та їх взаємодія у відбудові польської держави збройним шляхом [17, с. 14]. Основні статутні положення підкреслювали, що він є цілісною, таємною, військовою організацією, діяльність якої ґрунтується на принципах ієрархії, карності і дисципліни [5, с. 13]. Цими ознаками СЗБ відрізнявся від Союзу перемоги Польщі, що поєднувала в собі як цивільний, так і військовий профіль.

У лютому 1940 р. ухвала Ради Міністрів визначила Союз збройної боротьби всенародною, надпартійною і позакласовою організацією, яка об'єднує у своїх лавах поляків незалежно від їх політичних і суспільних переконань. Вирішальними були не політичні переконання, а прагнення до чинної підпільної боротьби з окупантами [12, с. 17].

У такий спосіб ГК СЗБ на чолі з генералом Казимиром Соснковським продемонструвало свою підтримку, лояльність і готовність до співробітництва з крайовими осередками підпілля в окупованій Польщі, які орієнтувалися на еміграційний уряд і визнавали його органом національної єдності.

Генерал Сікорський «альфою і омеґою» загальнопольського підпільного руху бачив саме Союз збройної боротьби. Для цього необхідно було інкорпорувати в структуру останнього діючі на терені окупаційних зон (німецької і радянської) усі конспіративні осередки. Переслідуючи мету створення єдиного підпільного центру, В.Сікорський в другій половині січня 1940 року видав «Інструкцію №2» наступного змісту:

«1. Союз збройної боротьби становить складову частину Збройних Сил Речіпосполитої Польської, підпорядковується Головному командувачеві польських Збройних сил.

2. Кожен офіцер і рядовий Війська Польського, який бере участь в діяльності СЗБ є солдатом армії і фронтовиком з усіма належними йому моральними і матеріальними правами військовослужбовця чинної служби.

3. Всі члени Союзу збройної боротьби, які попередньо не належали до Збройних Сил Республіки, можуть отримати військове звання за поданням Головного Коменданта СЗБ» [19, с. 105].

З того часу СЗБ визнавався єдиною військовою організацією, покликаною від імені уряду до збройної боротьби проти окупантів на території довоєнної Польщі. Існуючі в країні споріднені організації повинні були підкорятися визначеному через Головного Командувача СЗБ Командувачу організації в німецькій зоні окупації.

На підставі рішення від 8 лютого 1940 р. полковник Стефан Ровецький, як командувач СЗБ в Польщі, офіційно отримав право підпорядкувати останньому діючі конспіративні організації на території ГГ [19, с. 127-128].

Реалізуючи завдання центрального керівництва СЗБ, її крайове командування почало встановлювати зв'язки з місцевими підпільними осередками з метою їх повного поглинання.

Таким чином, вищезазначена «Інструкція №2» полегшувала справу уніфікації Союзу і безсумнівно сприяла швидкому об'єднанню окремих вогнищ опору під його егідою. Він швидко інкорпорував ті підпільні осередки, які не виробивши власної політичної платформи, самі інстинктивно прагнули до злиття з організаціями надрегіонального рівня.

На Холмщині процес формування СЗБ відбувався як через розбудову власної територіальної мережі, так і через приєднання до своїх лав розбитих або дрібних конспіративних груп і організацій. Ще на початку 1940 року на території округу Люблін Союз перемоги Польщі реорганізувався і об'єднався з СЗБ. Злиття відбулося без спротиву (за винятком повіту Замостя, де місцевий керівник СПП не хотів підкорятися наказам Командування округу у справі персональних змін) і в принципі полягало тільки в формальній зміні назви [16, с. 154]. Основою нової організації склав керівний і

кадровий склад Союзу перемоги Польщі. Навіть внутрішню структуру СЗБ перейняла від свого попередника [12, с. 22].

У зв'язку з цим Союз збройної боротьби початково в межах Люблінщини мав характер військово-цивільної організації. В другій половині 1940 року з ініціативи командувача округу полковника Тадеуша Пельчинського пройшла ротація усіх її керівних ланок від округу до застави, внаслідок чого цивільні члени команд і штабів витіснялися військовими з офіцерського складу [12, с. 22]. Цей процес привів до глибоких і якісних змін в конспіративній діяльності СЗБ на території округу Люблін. Відтоді керівна роль у ньому належала професійним офіцерам.

У результаті таких змін до червня 1941 року люблінський СЗБ повністю підпорядкував собі близько десятка конспіративних груп. У травні 1940 р. до нього була включена військова організація Брохвіч (Brochwicz). Однією з останніх, восени 1941 року, до його складу ввійшла Таємна польська армія (Tajna Armia Polska) [5, с. 340-341].

Довше тривало підпорядкування десятитисячного Комітету захисників Польщі. Зрештою масові арешти і чистки, проведені німцями в травні 1941 р., паралізували його діяльність і в середині 1941 р. уцілілі рештки останнього, опинилися в складі СЗБ [16, с. 153]. Натомість спроба нав'язати співпрацю з групами, що знаходилися під впливом політичних партій лівого ухилу, успіху на Люблінщині не мала.

Територіальна структура Союзу збройної боротьби копіювала довоєнний адміністративний поділ Польщі. «Інструкція №1» від 4 грудня 1939 року визначала поділ території на ланки управління. Згідно неї, в містах понад 100 тис. мешканців створювалася Комендатура округу (Komenda Okręgu). Він охоплював місто або адміністративні межі воєводства. Нижча ланка – Комендатура області (Komenda Obwodu) охоплювала міста понад 10 тис. мешканців або територію повіту [25, с. 18-19].

У цій глибоко законспірованій структурі Холмщина ввійшла до складу округу Люблін (з метою конспірації останній отримав криптоніми «Льон», «Салон», «Жито»), територія якого відповідала межах колишнього Люблінського воєводства. З 1940 року він був виокремлений з варшавського округу і підпорядковувався безпосередньо Головній Комендатурі СЗБ [19, с. 105].

На чолі Комендатури округу стояв комендант і начальник штабу (був де-факто заступником першого). Комендант відповідав за організацію та діяльність підпільних одиниць свого терену і підпорядковувався Головній Комендатурі у Варшаві. Першим командувачем Люблінського округу став полковник Йозеф Спихальський [9, с. 121].

Округ Люблін поділявся на 15 областей, з яких 6 охоплювали Холмщину: Володава, Грубешів, Замостя, Красностав, Томашів і Холм. Підпільним життям на рівні області керував комендант і його штаб, що складався здебільшого з офіцерів зв'язку, розвідки та контррозвідки, саботажу і диверсії, а також ад'ютантів і референтів коменданта області [25, с. 19].

Усі області поділялися на райони (rejony). Останні займали частину повіту й охоплювали декілька повітових сіл. Головним у районі був комендант, який перебував під контролем обласного командування. Кількість районів на території області залежала від географічних умов, кількісного стану організації або стратегічного значення даної місцевості [21, с. 90]. У них формувалися взводи (plutony): від 4 до 12 на території одного району. До складу кожного взводу входило три дружини або відділи (oddziały) з особовим складом 10-18 чоловік в кожному відділі [19, с. 109].

Весною 1941 року через труднощі в зв'язку і координації тактичних дій підпільних загонів в окрузі Люблін відбулася зміна структурної вертикалі СЗБ. Тоді було створено інспекторати (inspektoraty rejonowe), що стали зв'язковою ланкою між штабами округу й області. Інспекторат охоплював дві і більше області та знаходився під керівництвом районного інспектора, завданням якого була тактична підготовка полків і виконання бойових завдань на випадок загального повстання [13, с. 415-418].

Початково на території округу Люблін було виокремлено 3 інспекторати: «Північ» (охоплював 4 області: Біла Підляська, Радинь, Володава, Луків), «Центр» (сюди входило 5 областей: Люблін, Холм, Янів Любельський, Любартів, Пулави), «Південь» (області Замостя, Томашів, Білгорай, Грубешів, Красностав). Цей поділ двічі змінювався – в другій половині 1941 і на весні 1942 років, що було пов'язано з підготовкою до запланованої акції відтворення збройних сил [11, с. 213].

Остаточна реорганізація інспекторатів завершилася в 1942 році з утворенням 5 районних інспекторатів, два з яких охоплювали холмські повіти:

1. Районний інспекторат «Холм» (області Холм, Красностав, Володава); першим районним інспектором тут став Анатолій Савицький (травень-вересень 1942 р.);

2. Районний інспекторат «Замостя» (області Замостя, Томашів, Білгорай і Грубешів). Інспектором тут став Францішек Жак (липень 1941 року – грудень 1942 року) [7, с. 28].

На території обох інспекторатів здійснювалося формування 3-ї Дивізії піхотних легіонів у складі 7, 8, 9 полків піхоти.

Найменшою одиницею в структурному вимірі СЗБ були застави (placówki), що об'єднували одну, а частіше декілька гмін. Командир пляцувки безпосередньо підпорядковувався коменданту району [19, с. 109].

Наступний етап в розвитку Союзу настав на початку 1942 року і був він пов'язаний зі зміною його офіційної назви. 14 лютого наказом Головного командувача генерала В. Сікорського була знята з зовнішнього вжитку назва «Союз збройної боротьби», а усі військовослужбовці у його лавах ставали солдатами Армії Крайової під командуванням генерала Ровецького. Стара аббревіатура СЗБ була збережена і часто вживалася з метою конспірації у внутрішній документації [2, с. 199].

Відтоді округ Люблін належав до тих округів окупованої Польщі, в яких тенденція до збільшення кількості підпільних формувань СЗБ-АК упродовж 1941-1943 р. постійно зростала [19, с. 121]. На нашу думку, чинниками такого поступу виступили:

- визнання наказом від 3 вересня 1941 р. генерала В. Сікорського Союзу збройної боротьби-Армії Крайової складовою частиною польських Збройних Сил перетворило організацію в потужну збройну формацію, яка під гаслом відновлення довоєнного «status quo» об'єднала в своїх лавах представників сотень підпільних груп;

- терор і масові репресії серед населення Генерального Губернаторства (зокрема, масштабна акція виселення мешканців повіту Замостя в листопаді 1942 – лютому 1943 рр.) спонукали поляків до активного спротиву й організації самозахисту;

- масовий наплив поляків-біженців з Волині впродовж 1943 р. істотно вплинув на збільшення польської людності на теренах Холмщини і посилив польське підпілля не лише «свіжою кров'ю», а й антиукраїнськими настроями;

- перелом у ході війни і наближення радянсько-німецького фронту до передвоєнних кордонів Польщі розвіяли останні сумніви в вічності Третього райху і посилювало відчуття нової загрози, що насувалася зі Сходу.

Таким чином, під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників СЗБ-АК кількісно і якісно продовжував розвивався. Коли в кінці 1940 р. підпільна організація в окрузі Люблін нараховувала дві тисячі членів, то вже на початку 1942 року її актив складав 21 тисячу осіб. На переломі 1943-1944 рр. чисельний стан в окрузі становив близько 35 тисяч підпільників, а до літа 1944 р. сягнув позначки в 60 тисяч солдатів [12, с. 81].

Між іншим, область Замостя з п'ятитисячною партизанською базою належала до найсильніших в окрузі Люблін. Середніми за чисельністю особового складу були Холм, Красностав, Білгорай, Томашів і Грубешів. Натомість найслабшою зі східних повітів Люблінського дистрикту виявилася Володава [12, с. 83].

Загалом, Союз збройної боротьби-Армія Крайова володіла домінуючим впливом на території південних повітів Холмщини (Замостя, Грубешів, Томашів). Однак, в окремих районах відділи аківської партизанки співіснували з осередками Армії Людової та Батальйонів Хлопських. Зокрема, в північних повітах Холмщини (Холм, Красностав, Володава) перевага належала Польській робітничій партії, АЛ або БХ [10, с. 44-45].

Начальник штабу 27 Волинської дивізії на початку червня 1944 р. так оцінював існуючий стан підпільного життя в повіті Володава: «Після переходу через Буг я застав на місцевому ґрунті: слабкість місцевої АК, терор АЛ і ПРП і розкол в БХ. Фактичний стан був наступним: 1. Конспіративна мережа АК (як на 5 років існування) слабка, приглушена ПРП, 2. партизанські відділи АК через брак досвіду здійснили низку серйозних помилок» [3, к. 8].

На слабкість надбужанських повітів СЗБ-АК, де «сильнішою була позиція українців», а також упевнено почувала себе ПРП, вказував і комендант округу Люблін в «Ситуативному рапорті» від 15 травня 1944 р. [4, к. 15].

Характеризуючи розвиток СЗБ-АК можна констатувати, що від початку організація розвивалася як військове формування, але в глибокій конспірації. Військовий характер останньої відобразився на особливостях її внутрішньої структури, способах управління і підпорядкування. Головні завдання – підняття загального повстання і відтворення збройних сил – теж засвідчують її військову суть.

Осередки Союзу збройної боротьби-Армії Крайової діяли по всій території Холмщини, але не у всіх повітах Люблінського воєводства їй вдалося очолити антинімецький рух Опору. Тоді як південно-східні рубежі Холмщини були щільно обплутані підпільною мережею СЗБ-АК, у північній частині краю аківська партизанка не мала домінуючого впливу.

Отже, протягом 1939–1942 рр. на окупованих польських землях активно формувався підпільний рух, який вдало і швидко еволюціонував від індивідуальних ініціатив «збирання зброї» до організованих форм спротиву. На Холмщині поширення національного руху Опору пов'язане з організаціями, які мали загальнонаціональний характер і були лояльними до польського уряду в екзилі. Одною з таких формацій був Союз збройної боротьби-Армія Крайова. Вона являла собою монолітну організацію, що свою діяльність будувала на засадах військової служби, трактуючи кожного свого члена солдатом польських Збройних сил. Мілітарний характер СЗБ-АК визначав її головну мету – відновити втрачену польську державність у довоєнних кордонах.

Список використаних джерел та літератури:

1. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ, 2012. 368 с.
2. Ільюшин І. УПА і АК. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. 399 с.
3. Archiwum Akt Nowych, Armia Krajowa. 203/III-105. Meldunek sytuacyjny. 175 k.
4. Archiwum Akt Nowych, Armia Krajowa. 203/IV-2. Meldunek sytuacyjny od 15 maja 1944 r. 24 k.
5. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. T. 1. 583 s.
6. Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. T. 2. 554 s.
7. Caban I. Ludzie lubelskiego okręgu Armii Krajowej. Lublin, 1995. 349 s.
8. Caban I. Oddziały AK 7 Pułku piechoty legionów. Lublin, 1994. 168 s.
9. Caban I. Okręg Lublin Armii Krajowej. *Armia Krajowa. Rozwój organizacyjny*. Warszawa, 1996. S. 75-97.
10. Caban I., Mańkowski Z. Realizacja wojskowych zadań planu «Burza» na Lubelszczyźnie. *Najnowsze dzieje Polski: 1939–1945*. Warszawa, 1967. T. 11. S. 43-83.
11. Caban I., Mańkowski Z. Struktura terytorialna, organizacja, obsada personalna oraz kryptonimy Lubelskiego Okręgu Armii Krajowej. *Rocznik Lubelski*. Lublin, 1965. T. 8. S. 209-252.
12. Caban I., Mańkowski Z. Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939–1944: w 2 t. Lublin, 1971. T. 1: Zarys monograficzny. 324 s.
13. Caban I., Mańkowski Z. Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w okręgu lubelskim 1939–1944: w 2 t. Lublin, 1971. T. 2: Dokumenty. 535 s.
14. Józwiakowski J. Armia Krajowa na Zamojszczyźnie: w 2 t. Lublin, 2007. T. 1. 505 s.
15. Karpus Z. Chełmszczyzna w latach okupacji niemieckiej. *Polska – Ukraina: trudne pytania: Materiały XII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej»* (Toruń, 11-12 paźdz. 2006). Warszawa, 2009. T. 10. S. 195-202.
16. Mańkowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. Lublin, 1982. 470 s.
17. Ney-Krwawicz M. Armia Krajowa. Siły zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego. Warszawa, 2009. 290 s.
18. Panasiuk D. Zarys dziejów polskiej konspiracji na terenie Rudy-Huty i okolic w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944. *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2013. T. 17. S. 221-242.
19. Polskie siły zbrojne w drugiej wojnie światowej: w 3 t. Londyn, 1950. T. 3: Armia Krajowa. 969 s.
20. Rzepecki J. O działalności i organizacji Komendy Obrońców Polski. *Wojskowy przegląd historyczny*. Warszawa, 1967. T. 4. S. 193-211.
21. Sikora D. Ruch oporu w powiecie białskim 1939–1944. Szkice z dziejów ZWZ-AK, BCh, GL-AL. Biała Podlaska, 2005. 374 s.
22. Stopa K. Ziemia Wojsławicka w latach wojny i okupacji 1939–1944. Wojsławice, 2001. 325 s.
23. Terej J. Na rozstajach dróg. Ze studiów nad obliczem i modelem Armii Krajowej. Wrocław, 1980. 427 s.
24. Tokarzewski-Karaszewicz M. U podstaw tworzenia Armii Krajowej. Warszawa, 1984. 34 s.
25. Walter-Janke Z. Okręg w strukturze organizacyjnej Armii Krajowej. *AK na środkowej i południowej Lubelszczyźnie i Podlasiu*. Lublin, 1993. S. 16-34.
26. Wiśniewski M. Z historii powstania i działalności Komendy Obrońców Polski. *Wojskowy przegląd historyczny*. Warszawa, 1967. T. 4. S. 224-256.
27. WBP (Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie). J. Roliński («Andrzej»). Relacja ustna z 23.IX.1965 r. 2079. k. 1144-1147.
28. WBP. A. Skorupa, W. Falkowski. Powiat chełmski w okresie okupacji. 2079. k. 1174-1232.

Отримано: 12 січня 2018 р.

Прорецензовано: 17 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: ivan.shyshkin@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-258-263

Шишкін І. Джерела до вивчення українського питання в політиці польського національного руху опору (1939–1945 рр.) / І. Шишкін // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острогож, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 258–263.

УДК 94(438):32 «1939-1945»

Іван Шишкін

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ОПОРУ (1939–1945 РР.)

Стаття присвячена вивченню документів і матеріалів польського національного руху опору, що дають можливість дослідження українського питання в політиці представників польського «Лондонського табору» та його цивільного і військового представництв. Проаналізовано офіційні документи, теоретичні розробки польського еміграційного уряду, Армії Крайової, Делегатури уряду, спогади сучасників подій, періодику, а також політичні програми найбільш впливових польських політичних партій.

Ключові слова: українське питання, документи АК, Делегатура уряду, польська політична думка, еміграційний уряд, польське підпілля, політичні партії і рухи, польський «Лондонський» табір, політичні концепції.

Іван Шишкін

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ УКРАИНСКОГО ВОПРОСА В ПОЛИТИКЕ ПОЛЬСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ (1939-1945 ГГ.)

Статья посвящена изучению документов и материалов польского национального движения сопротивления, которые дают возможность изучения украинского вопроса в политике представителей польского «Лондонского лагеря» и его гражданского и военного представительства. Осуществлен анализ официальных документов, теоретических разработок польского эмиграционного правительства, Армии Краевой, гражданского представительства (Делегатуры), воспоминаний современников событий, периодики, а также политических программ наиболее влиятельных польских политических партий.

Ключевые слова: украинский вопрос, документы АК, Делегатура правительства, польская политическая мысль, эмиграционное правительство, польское подполье, политические партии и движения, польский «Лондонский» лагерь, политические концепции.

Ivan Shyshkin

THE SOURCES FOR THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN ISSUE IN THE POLICY OF THE POLISH NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT, 1939-1945

The following article is devoted to the study of documents and materials of Polish resistance movement, which give an opportunity to research Ukrainian question in the policy of Polish «London Camp» representatives as well as its civilian and military units. The official documents, development of theories made by Polish government in exile, Home Army (Armia Krajowa) and Government Delegation (Delegatura Rządu), the reminiscences of events contemporaries, periodicals as well as political programs of Polish most influential parties were analyzed.

Key words: Ukrainian question, the documents of Home Army (Armia Krajowa), the Government Delegation (Delegatura Rządu), Polish political thought, government in exile, Polish Underground, political parties and movements, Polish «London Camp», political conceptions.

Проблемі діяльності польського руху опору в роки Другої світової війни присвячено низку історичних праць. Вагомий внесок у наукове вивчення різних аспектів цієї проблеми здійснили В. В'ятрович, Л. Зашкільняк, І. Ільюшин, С. Макарчук, В. Трофимович, А. Русначенко та інші нау-

ковці. Українська історіографія основну увагу зосередила на дослідженні українсько-польських стосунків, на які, в свою чергу, мала безпосередній вплив польська політична думка. Серед польських дослідників варто згадати В. Бонусяка, Е. Дурачинського, Ч. Партача, К. Пжибиша, Р. Тожецького, В. Філяра, А. Фрішке тощо. Вищезгадані вчені у своїх дослідженнях неодноразово використовували документи і матеріали польського руху опору для вивчення українсько-польських стосунків. Водночас комплексний аналіз останніх сьогодні в історичній науці відсутній. Зокрема, під час дослідження цих джерел виникають проблеми класифікаційного характеру, тобто за яким принципом, скажімо, має відбуватися їх групування: за інформаційним, кількісним, хронологічним, видовим і т. д. Ще однією проблемою, з якою зустрічається будь-який історик, є перевірка інформації на достовірність, адже досить часто дані, що містяться в звітах і матеріалах, наприклад, Армії Крайової заперечуються інформацією, що міститься в опрацюваннях Делегатури уряду. У статті використовується інформаційний підхід щодо аналізу письмових джерел польського руху опору, тобто автором розглядаються тільки ті документи, в яких відображено українське питання в політиці польського руху опору протягом 1939-1945 рр., або ж аспекти, що мали безпосереднє відношення до розвитку та змін у концепціях розв'язання української проблеми.

У мотивації і підходах різних політичних сил у складі польського уряду до розв'язання українського питання частково допомагають розібратися спогади державних, політичних і військових діячів. Цей вид джерел проливає світло на атмосферу в «Лондонському таборі», дає змогу відтворити картину подій, що відбувалися в ньому, зрозуміти позиції лідерів польського руху опору. Важливе місце у дослідженні проблеми займають спогади В. Андерса, [8] С. Кота, [19; 20] Е. Рачинського, [25] Є. Клімковського [2], С. Кіркора [18], адже вони дають можливість проаналізувати не лише всю ту інформацію, що стосується досліджуваної проблеми, але й зануритися в атмосферу політичних дискусій, вивчити усю палітру поглядів у «Лондонському таборі», з'ясувати, які зміни відбувалися в позиціях польського політикуму в залежності від впливу зовнішніх чинників. Віддаючи належне важливості та значимості цього виду історичних джерел, при їх використанні слід обов'язково враховувати характерний для них вплив суб'єктивного і особистісного чинників.

Проблема ставлення польського еміграційного уряду та польського підпілля до українського питання знайшла своє відображення в публікаціях документальних джерел. Це, зокрема стосується трьохтомного видання під редакцією М. Сівіцького, яке побудоване за проблемно-хронологічним принципом [28].

Упорядник збірника демонструє своє упереджене ставлення до політики польської влади стосовно українців. Про це свідчать передмови, написані автором до кожного тому, в яких він усю провину в конфлікті між поляками та українцями покладає на польську сторону. Видання містить у собі важливі документи, в яких відображено ставлення окремих представників польського уряду та підпілля до української проблеми. Проте автором вибрано лише ті документи, які показують діяльність польського уряду та підпілля в негативному світлі.

Велика за обсягом двохтомна книга Владислава і Еви Семашків «Народовбивство польського населення Волині здійснене українськими націоналістами у 1939-1945 рр.» [27] присвячена польсько-українському конфлікту на теренах Волині. Під Волинню автори розуміють Волинське воєводство міжвоєнного періоду, не поширюючи своє зацікавлення, на території, що належали до СРСР або входили до Поліського воєводства.

У передмові Р. Шавловського йдеться не про «народовбивство скоєне українськими націоналістами», як це зазначено у назві книги, а про «українські злочини» нібито скоєні «широкими масами тамтешніх українців» [27, с. 13]. Слушною є думка Я. Ісаєвича про те, що для авторів ці поняття практично рівнозначні, бо як впливає з багатьох місць книги «націоналістом» для них є кожен прибічник незалежності української держави на всіх тих землях де українці становлять більшість населення [1, с. 175].

Р. Шавловський стверджує, що «українське народовбивство» на відміну від німецького і радянського має низку фатальних відмінностей (обтяжуючих обставин). По-перше, він прирівнює «українські злочини» стосовно поляків до геноциду євреїв німцями і звинувачує українців у злочинах не лише проти поляків, але й проти євреїв. По-друге, говорить, що з боку українців «не було жодних закликів залишити терени», навпаки «вони називали втечу поляків зрадою і переконували їх залишитися для того щоб потім їх усіх вирізати» [27, с. 12]. По-третє, з одного боку він заявляє, що це було «українське народовбивство, а не здійснене лише УПА, бандерівцями чи українськими на-

ціоналістами, а саме українцями загалом», з іншого – доводить, що ніхто не стверджує ніби в «народовбивстві» приймала участь переважна більшість українців. Більше того, «існує досить велика кількість прикладів допомоги полякам зі сторони українців» [27, s. 13].

На його думку, злочини німців і СРСР були злочинами окупантів, а «українське народовбивство» здійснювали громадяни Польської держави української національності, при цьому Р. Шавловський замовчує той факт, що українське населення не вважало поляків співвітчизниками, а розглядало польську владу як окупаційну. Він також стверджує, що німці й навіть росіяни вибачилися за скоєні злочини, а у їхній літературі як в німецькій, так і у російській відкрито говориться про геноцид стосовно поляків. Українці ж, на його думку, поводять себе зовсім інакше: «Вони демонструють мовчання, велике крутість або відверто грубу брехню» [27, s. 14].

У передмові українцям безпідставно закидається, що вони «всюди, в повному розумінні цього слова, разом з німцями або самостійно приймали участь у геноциді стосовно близько двохсот тисяч євреїв» [27, s. 14]. Критикуючи українську історіографію, Р. Шавловський стверджує, що вона ставить на одні шальки терезів «народовбивство на Волині й в Галичині», а на інші операцію «Вісла», що на його думку є недопустимим, бо остання «була продиктована найвищою державною необхідністю для того щоб позбавити УПА соціальної та матеріальної підтримки зі сторони українського населення» [27, s. 15]. У цілому передмові до книги притаманні суперечності в аргументації та підкреслена агресивність формулювань. Тут категорично підкреслюється, що знущання з невинних людей на Волині у 1943-1944 рр. – це дії «в дусі Хмельниччини та гайдамацького повстання» [27, s. 12]. Цій тезі суперечить інше твердження, що його читаємо в передмові: «У світлі сотень свідчень, використаних у праці Семашків, між польським і українським населенням Волині були добрі, часто просто дружні стосунки... Ці добрі стосунки цілковито зруйнувала лише широкомасштабна акція передусім галицьких агітаторів ОУН – УПА, що пропагували крайній, відверто народовбивчий український шовінізм» [27, s. 17]. Не будемо наводити подальших прикладів, проте зауважимо: засадничим моментом є те, що присвячуючи дослідження українсько-польським стосункам і збираючи матеріали про нищення польських сіл та вбивства поляків, автори оминули увагою справу так само масових убивств українців польською поліцією, боївками польського підпілля та польським цивільним населенням.

Описуючи польські «відплатні акції» вони значно занижують кількість жертв серед українців, ігноруючи той факт, що під час цих акцій відбувалася різанина невинних людей. Хоча у спогадах українців знаходимо численні описи знущань польських боївок над цивільним населенням, відтинання носів та вух і навіть розпинання людей, вкидання дітей до криниць та ін. [3; 5]. У цілому, найхарактерніша риса опублікованих в книжці В. і Е. Семашків спогадів – обминання українських страждань. Автори розмістили документи без будь-якого критичного аналізу, а там де описуються події на Волині вони просто переказують архівні звіти та рапорти. Допущено перекручення в перекладі окремих джерел з української на польську мову. Зокрема, як останній «документ» вказаного збірника наводяться фрагменти пісень УПА. Видається сумнівним, що ці пісні будь-коли співалися, проте, щоб підкреслити ненависть українців до поляків, упорядники переклали одну з строф пісні «заженемо всіх ляхів до Варшави» як «виждемо» («wyrznięmy») тобто «виріжемо» («викосимо»). Не зрозумівши слова «заженемо», вони подали такий коментар: «Дослівний переклад означав би – «виждемо» (від слова «жати»), тобто зігнемо як збіжжя або траву, всіх ляхів аж до Варшави» [27, s. 1293-1294]. Загалом, із багатьох місць книги випливає, що для авторів кожен поляк, якого було вбито на Волині у 1939-1945 рр., – це жертва українських націоналістів. Попри перераховані недоліки, все ж викликає повагу обсяг виконаної авторами праці, проте вона аж ніяк не є остаточною. Необхідні подальші дослідження і далі збирання матеріалів про всі жертви терору, його перевірка та співставлення інформації з різних джерел.

Значний інтерес становить трьохтомне видання під редакцією Д. Балішевського та А. Кунерта «Правдива історія поляків». Зокрема, в першому томі містяться фрагменти звернень президента Речіпосполитої В. Рачкевича до польського народу, окремі статті з підпільної польської преси, а також окремі документи польського підпілля з 1939-1942 років, в яких міститься інформація про ставлення польського руху опору до українського питання [23].

Другий том складається з документів періоду 1943-1944 років. Тут відображено також польсько-українське протистояння на Волині, інструкції Ради міністрів польського уряду, декрети та звернення до населення, здійснені Делегатурою уряду в зазначений період [23]. У матеріалах третього тому,

крім перерахованих вище джерел, зустрічаються також і документи, що свідчать про негативну реакцію польського уряду на включення територій Західної України до складу СРСР [23].

Цінним джерелом є збірник під редакцією Л. Кулінської. У першому томі, якого вміщено документи Комітету східних земель, що стосуються протистояння на теренах Волині та Галичини, а також опрацювання його членів стосовно вирішення проблеми «східних земель» і безпосередньо присвячених українському питанню та можливим шляхам його розв'язання [21].

Другий том представлений документами, які упорядники вдалося знайти в особистих архівах діячів Комітету східних земель. Це політичні рапорти, тижневі та квартальні звіти, звіти про ситуацію в окремих місцевостях, підпільна польська преса. Неабиякий інтерес становлять документи, що стосуються шляхів розв'язання української проблеми, пропонувані членами Комітету, також спроб польсько-українського порозуміння в період другої половини 1943 – першої половини 1944 років. Протоколи переговорного процесу між представниками українського і польського підпілля дають можливість зрозуміти позицію останнього в українському питанні та можливих шляхах його вирішення [21].

Л. Кулінська та А. Ролінський також опублікували збірник документів Головної опікунчої ради, яка займалася опікою над польським населенням в період загострення польсько-українських стосунків. До нього увійшли унікальні документи, передані до Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві з приватної колекції одного з колишніх діячів Головної опікунчої ради Й. Відаєвича, а також матеріали про польсько-українське протистояння в період 1943-1944 рр., зібрані цією інституцією [9].

Важливе значення для вивчення проблеми становить шеститомне видання документів АК. Перший том збірника включає 182 документи, які датуються вереснем 1939 – червнем 1941 рр., другий – 248 документів від червня 1941 р. до квітня 1943 р., третій – 274 документи, які охоплюють період від квітня 1943 р. до липня 1944 р., четвертий – 510 документів датованих липнем-жовтнем 1944 р., п'ятий – 370 документів за період від жовтня 1944 до липня 1945 рр. Шостий том збірника вийшов як доповнення і складається з матеріалів за весь період – від 1939 до 1945 рр. Документи і матеріали, що були опубліковані в цьому капітальному виданні, – звіти, рапорти, проекти, телеграми, депеші тощо, стосуються діяльності Армії Крайової в роки Другої світової війни. Тут міститься значний обсяг інформації про ставлення польського військового підпілля до української проблеми [15].

Особливий інтерес для дослідників становлять документи, знайдені у 1997 році під Варшавою. Людиною, яка показала прихований архів, був колишній міністр та активний діяч польського підпілля А. Бень. Це зібрання зберігалось у спеціальному сховищі, включало в себе матеріали Ради з питань національностей при Делегатурі уряду в краї, керівником якої й був А. Бень. Вони опубліковані окремим збірником, в якому міститься загалом 30 документів за 1942-1943 рр., що стосувалися проектів по підготовці вирішення українського питання [10].

Слід також згадати двохтомне видання під загальною редакцією В. В'ятровича, присвячене польсько-українським стосункам у період 1942-1947 років. Це фундаментальна праця, в якій зібрано документи ОУН та УПА, що стосувалися двосторонніх взаємин. Тут містяться документи і матеріали, в яких відображено протистояння між українським і польським підпіллям, переговорний процес, спроби налагодження співпраці та ін. Для проблеми вивчення джерел з українського питання в політиці польського руху опору тут важливими насамперед є матеріали, присвячені переговорному процесу між українцями і поляками [4].

Важлива інформація міститься також у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО України). Тут значний інтерес становлять звіти, різного роду аналітичні опрацювання (характеристика діяльності польських політичних партій та їх ставлення до українського питання, брошури присвячені двостороннім взаєминам, огляд польської преси воєнних років) відозви, листівки ОУН до поляків, аналіз причин невдалих спроб порозуміння тощо [6]. Частково інформація про ставлення поляків до українського питання міститься у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Неабиякий інтерес становлять матеріали Центрального комітету комуністичної партії України та Українського штабу партизанського руху. У них знаходимо інформацію про польсько-українське протистояння, настрої польського населення в краї, звіти про діяльність польських політичних партій та угруповань на західноукраїнських теренах, політичну ситуацію в регіоні, взаємодію між радянськими партизанами та загонами АК тощо [7].

Ці джерела, хоча і не стосуються безпосередньо українського питання, проте суттєво доповнюють розуміння двосторонніх взаємин періоду війни.

Значна кількість матеріалів міститься в архівах Республіки Польща. Зокрема, важливі документи зберігаються в Центральному архіві селянського руху у Варшаві, які належать до колекції С. Котта. Вони проливають світло на польсько-українські переговори з метою створення спільного фронту проти окупантів, ініціатором яких була польська сторона [11]. Ці документи датуються початковим етапом Другої світової війни і знаходяться у фонді під назвою «Україніана».

Серед комплексу документів важливими є аналітичні опрацювання, які стосуються ситуації на теренах Західної України на початковому етапі війни. Значний інтерес становлять також проекти майбутніх польсько-українських стосунків, у яких відображено бачення української проблеми польськими політиками. Крім того, різного роду листи, звернення, нотатки, меморіали, у яких знаходимо відомості не лише про ситуацію в терені, але й аналіз українського національно-визвольного руху, відомості про взаємовідносини між українським і польським населенням, аналіз польськими політиками можливого розгортання подій з огляду на політику СРСР та в залежності від перебігу війни, характеристика української православної церкви, її діяльності та впливу на українське населення, ставлення до поляків в церковному середовищі тощо. Цінним джерелом є документи Комітету у справах краю, що показують, в який спосіб представники уряду, котрі входили до його складу, пропонували розв'язати українське питання, які погляди щодо його вирішення існували, а також плани стосовно створення українського легіону у складі польського війська [11].

Значний обсяг інформації міститься у матеріалах Архіву актів нових, які зберігаються насамперед у фондах Армії Крайової та Делегатури уряду. Документи АК становлять в основному рапорти та звіти про ситуацію в регіоні, накази Головного Командування АК, різного роду кореспонденцію (депеші, листи, телеграми) з аналізом ситуації на теренах «східних кресів», стратегічними планами військового підпілля та доповненнями і поправками до них [12].

Неабиякий інтерес становлять матеріали, безпосередньо присвячені українському питанню та шляхам його розв'язання. Основний масив документів такого типу – це різного роду опрацювання і проекти. Хоча вони не були офіційними постановами, але відображали погляди представників польського уряду, його Делегатури, діячів Армії Крайової на можливі варіанти розв'язання українського питання. Зокрема, це документи Департаменту інформації і преси, Президіального бюро (Biuro Prezydialne), а також Департаменту внутрішніх справ при Делегатурі уряду [14]. Цікава інформація міститься в документах амбасад Польщі в Лондоні, про політику уряду стосовно українського питання, а також переговори між «лондонцями» і офіційною Москвою, з представниками англійських урядових кіл, міжнародну ситуацію, та цілі Польщі у війні, огляд польської і української преси тощо [13].

Ще одним надзвичайно важливим джерелом є матеріали польської підпільної періодики, які знаходяться у фондах Національної Бібліотеки Республіки Польща (Biblioteka Narodowa) у Варшаві й несуть важливу інформацію про події, що мали місце на теренах Західної України в роки Другої світової війни, ставлення польської громадськості до українського питання, загострення двосторонніх взаємин і реакцію на нього поляків, промови та виступи провідних політиків, різного роду аналітичні статті, присвячені проблемі кордонів та взаємовідносин з СРСР. Серед таких періодичних видань слід відзначити: «Rzeczpospolita Polska» [26], «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej» [29], «Nasze Ziemia Wschodnie» [22], «Biuletyn Wewnętrzny», (з 1943 р. «Biuletyn Wewnętrzno-Polityczny»). – І.Ш.) [16], «Głos polsko-ukraiński» [17], «Nowe Drogi» [23].

Отже, підсумовуючи варто зазначити, що українська проблема в політиці польського уряду та підпілля в період Другої світової війни займає важливе місце в різного роду документах і матеріалах польського руху опору. Про це свідчать численні розробки, проекти, листи, спогади, постанови та ін. Разом з тим існує велика кількість опублікованих джерел, присвячених тематиці польсько-українських стосунків. Серед них варто відзначити документи АК, Делегатури уряду, польських підрозділів у складі військового і цивільного представництва уряду, спогади тощо. Необхідною є подальша пошуково-дослідна та археографічна робота з джерелами з метою поглибленого їх вивчення, співставлення і перевірки інформації та подальшої їх публікації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ісаєвич Я. Про книгу В. і Е. Семашків // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. Львів, 2003. С. 375-390.

2. Климковский Е. Я был адъютантом генерала Андерса. Москва, 1991. 288 с.
3. Спогади українців про польсько-український конфлікт на Волині // І. Волинь 1943. Боротьба за землю. Львів, 2003. № 28. С. 145-195.
4. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1-2.
5. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943-1944 рр. Українські та польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів, 2003. 189 с.
6. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ). Ф. 3833. Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях. Оп. 1. Спр. 86, Спр. 120, Спр. 131, Спр. 134. Оп. 2. Спр. 18, Спр. 37, Спр. 38.
7. ЦДАГОУ (Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ). Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 22. Спр. 75. Оп. 23. Спр. 892. Фонд. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР). Оп. 1. Спр. 212, Спр. 248, Спр. 274, Спр. 303, Спр. 1640.
8. Anders W. Bez ostatniego rodzaju: Wspomnienia z lat 1939-1946. Lublin, 1996. 540 s.
9. Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944. Wstęp i opracowanie L. Kulińska, A. Roliński. Kraków, 2003. T. 1. 528 s.
10. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944). Opr. A. Roliński. Kraków, 2001. 606 s.
11. Archiwum Zakład Historii Ruchu Ludowego (AZHRL) w Warszawie. Dział – Materiały S. Kota. sygn. 89., sygn. 90., sygn. 97, sygn. 98, sygn. 204, sygn. 394, sygn. 396, sygn. 402, sygn. 403, sygn. 407, sygn. 408, sygn. 409.
12. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Dział Armia Krajowa (AK). sygn. 203/I-1, sygn. 203/I-6, sygn. 203/I-8, sygn. 203/I-13, sygn. 203/I-14, sygn. 203/XV-8, sygn. 203/XV-9, sygn. 203/XV-12, sygn. 203/XV-41, sygn. 203/XV-45.
13. AAN. Dział Ambasada RP w Londynie. sygn. 1486, sygn. 1646, sygn. 1653, sygn. 1654, sygn. 1856, sygn. 1508, sygn. 1612, sygn. 1647.
14. AAN. Dział Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP). sygn. 202/I-8, sygn. 202/I-11, sygn. 202/I-15, sygn. 202/II-6, sygn. 202/II-51, sygn. 202/II-70, sygn. 202/III-134. t.1. sygn. 202/III-134. t.2. sygn. 202/III-197, sygn. 202/III-200, sygn. 202/III-202.
15. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 1-6. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990.
16. Biuletyn Wewnętrzny. 25 października, 1942-2 lutego, 1943.
17. Głos polsko-ukraiński. 1944. № 1.
18. Kirkor S. Rozmowy polsko-sowieckie w 1944 roku. Zeszyty historyczne. Paryż, 1972. Z. 22. S. 41-64.
19. Kot S. Listy z Rosji do gen. Sikorskiego. Londyn, 1955. 577 s.
20. Kot S. Rozmowy z Kremlem. Londyn, 1959. 336 s.
21. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziem Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947. Kraków, 2002. T. I-II.
22. Nasze Żemie Wschodnie. luty, 1943-lipiec, 1944.
23. Nowe Drogi. maj, 1943-kwiecień, 1944.
24. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945. Oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. Warszawa, 1999. T. 1-3 (1939-1945).
25. Raczyński E. W sojusznictwie Londynie: Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945. Londyn, 1974. 450 s.
26. Rzeczpospolita Polska. 6 sierpnia, 1941- marzec, 1944. Numer specjalny.
27. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobujstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945. Warszawa, 2000. T. I-II. 1436 s.
28. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa, 1992. T. I-III.
29. Żemie Wschodnie Rzeczypospolitej. maj, 1942-maj, 1943.

Отримано: 20 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 11 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: mail@asv.gov.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-264-269

Слюсаренко А. Зміст, способи та особливості ведення спеціальних операцій (досвід НАТО) / А. Слюсаренко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 264–269.

УДК [355.34:94] (477) «1945-2017»

Андрій Слюсаренко

ЗМІСТ, СПОСОБИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ (ДОСВІД НАТО)

Аналізується роль Сил спеціальних операцій (ССО) у виконанні завдань збройних сил у мирний та воєнний час. Вивчається досвід та стандарти НАТО щодо особливостей застосування ССО в системі заходів забезпечення національної безпеки держав. Досліджується їх застосування у боротьбі з тероризмом, іррегулярними (незаконними) збройними формуваннями. Наводяться визначення спеціальної операції, охарактеризовано види воєнних дій та їх зміст за досвідом НАТО.

Ключові слова: спеціальна операція, сили спеціальних операцій, НАТО.

Андрей Слюсаренко

СОДЕРЖАНИЕ, СПОСОБЫ И ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ (ОПЫТ НАТО)

Анализируется роль Сил специальных операций (ССО) в выполнении задач вооружённых сил в мирное и военное время. Изучается опыт и натовские стандарты относительно применения ССО в системе обеспечения национальной безопасности государств. Исследуется их применение в борьбе с терроризмом, иррегулярными (незаконными) вооружёнными формированиями. Приводятся определения специальной операции, охарактеризованы виды военных действий и ихнее содержание в соответствии со взглядами руководства НАТО.

Ключевые слова: специальная операция, силы специальных операций, НАТО.

Andrii Sliusarenko

PECULARITIES, CONTENT AND METHODS OF HANDLING SPECIAL OPERATIONS FROM THE POINT OF NATO MANAGEMENT'S VIEW

The role of the Special Operations Forces (SOF) in the accomplishment of the tasks of the armed forces in peacetime and wartime is analyzed. The experience and NATO standards concerning the peculiarities of SOF usage in the system of ensuring measures for the states' national security are studied. Their application in the struggle against terrorism, irregular (illegal) armed formations from mid20th century until the beginning of the 21st century is explored. The definition of a special operation is given, the types and contents of military actions are described according to the NATO management's point of view.

Key words: special operation, special operations forces, NATO.

Сучасні реалії військово-політичного становища в світі характеризуються появою нових протиріч різного характеру між державами та цілими регіонами, а також всередині деяких країн; гострих територіальних, релігійних та етнічних зіткнень, що призводять до виникнення збройних конфліктів. Крім цього, серйозну загрозу міжнародній безпеці представляють незаконні збройні формування, міжнародний тероризм, можливість поширення технологій зброї масового знищення і засобів її доставки, контрабанда наркотиків, незаконна торгівля зброєю, організована злочинність. Вони не тільки загрожують миру і стабільності, а й змушують докорінно змінювати підходи при забезпеченні міжнародної та національної безпеки.

Досвід розвинених країн світу, а також власний національний досвід дозволяють зробити висновок про суттєве зростання ролі спеціальних операцій в системі заходів забезпечення національної безпеки держав, а також сил спеціальних операцій у виконанні завдань збройних сил (ЗС) у мирний і воєнний час. Це пояснюється:

- неможливістю масштабних збройних конфліктів за умов поширення зброї масового ураження;
- радикальною зміною співвідношення прямих і непрямих дій та зростанням ролі спеціальних методів вирішення конфліктів, нечуваним розвитком теорії й практики асиметричного протистояння, посиленого новим технологічним рівнем невійськових ударів;
- принциповими змінами у характері конфліктності як такої, де почало переважати протистояння між державами та іррегулярними формуваннями повстансько-партизанського й мережевого типу;
- значне збільшення як обсягу завдань ССО, так і їх воєнно-технічних можливостей, в тому числі з реакції на асиметричні загрози;
- еволюцією розвитку спеціальних операцій (дій) від способу забезпечення операцій (бойових дій) угруповань військ (сил) до самостійної форми застосування сил (по суті, спеціальні операції здатні змусити жертву (противника) відмовитися від спротиву, для чого раніше велися масштабні, тривалі бойові дії).

Вказана форма застосування отримує все більше розповсюдження в діяльності військ (сил), знайшла своє певне відображення у керівних документах та практиці підготовки військ (сил). Не менш важливо те, що в збройних силах провідних країн світу (включаючи сусідів України) також спостерігається тенденція до зростання ролі та місця спеціальних операцій. Враховуючи зазначене, в останній час у наукових колах має місце дискусія щодо визначення, змісту та способу ведення спеціальних операцій, їх місця в системі операцій збройних сил.

Принагідно слід визнати, що в українській історіографії не в повному обсязі представлено наукові праці де було б узагальнено саме поняття спеціальних операцій, особливо в контексті боротьби з тероризмом, іррегулярними (незаконними) збройними формуваннями і т.п. в другій половині ХХ ст. Як правило, як «спеціальну операцію» трактують дії військ спецпризначення як такі, або розвідувально-диверсійні, підривні дії в цілому. Тлумачення змісту спецоперації ще не стало предметом консенсусного наукового визначення і в Україні (попри внесення відповідного формулювання у нову редакцію Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо Сил спеціальних операцій Збройних Сил України»). Закон пропонує під спецоперацією розуміти «сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом спеціальних дій підрозділів Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, спрямованих на створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей, які проводяться за єдиним замислом самостійно або у взаємодії з військовими частинами, підрозділами Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів України та інших складових сил оборони для виконання завдань».

Актуальність статті полягає у необхідності подальшого розвитку загальної теорії застосування спеціальних операцій військовими формуваннями у війнах і військових конфліктах сучасності. Актуальність даного питання полягає також у тому, що у військових формуваннях України та розвинутих країнах світу спостерігаються різні підходи до визначення спеціальної операції, різне тлумачення та зміст. Тому виникає необхідність проведення наукового дослідження історичних аспектів виникнення та розвитку теорії спеціальних операцій як форми застосування військ (сил) як ЗС України так ЗС розвинутих країн світу, а також розроблення на їх основі рекомендацій органам державного та військового управління України з подальшого розвитку теорії та практики підготовки та проведення спеціальних операцій.

Метою статті є з'ясування сутнісного бачення змісту спецоперації як явища військового мистецтва, а також розкриття характерних рис і особливостей їх проведення після Другої світової війни.

Важливою, на нашу думку, також є можливість використання концептуального бачення у державах – піонерах розвитку ССО, сутності й змісту спецоперації, що стане корисним в умовах пошуку доктринальних засад творення ССО як новітнього компоненту Збройних Сил України.

Нарешті, концептуальний зміст поняття спецоперації має суттєве гносеологічне значення, адже, як вважає автор, змістовне наповнення самої дефініції «спеціальна операція» відриває значні пізнавальні можливості для поглибленого розуміння геополітичних, військово-політичних спрямувань певної держави (блоку держав), особливостей завдань, які ставляться перед національними збройними силами тощо.

Лідерами за рівнем розвитку теорії і практики проведення спеціальних операцій вважаються США та Великобританія. Інші країни Заходу їх також практикували, але в меншому кількісному й якісному рівнях і при активній співучасті США. Франція, зокрема, також має певні досягнення наукових шкіл щодо ролі і місця спеціальних операцій. Так, її фахівці під назвою «спеціальні операції»

(«Operation Speciale» – фр.) розглядають «сукупність дій обмеженого контингенту сил, що розгортаються приховано на термін від декількох годин до декількох тижнів, який доставляється (дислокується) з метою досягнення рішучого результату в умовах ворожої обстановки».

В офіційному виданні міністерства оборони США подано відповідне визначення спеціальних операцій: *Спеціальна операція військ (сил) у військовій справі* – воєнні дії, що проводяться спеціально створеними, організованими, підготовленими, оснащеними й забезпеченими силами спеціальних операцій, що комплектуються ретельно підібраним особовим складом, з використанням спеціальної (нестандартної) тактики і технічних засобів, які є непридатними військовим формуванням регулярних збройних сил. Спеціальні операції проводяться в усьому діапазоні збройного конфлікту або у мирний час самостійно, у координації або спільно з діями звичайних сил, для досягнення політичних, воєнних, інформаційних та економічних цілей [1; 2].

Останнім часом концепція спеціальних операцій в США зазнала певних змін. Значне зростання кількості збройних конфліктів низької інтенсивності привело до певного зміщення акцентів у системі поглядів командування НАТО на бойове застосування ССО. За сучасними поглядами, термін «спеціальні операції» має наступне змістове наповнення: «комплекс заходів з бойового застосування сил спеціальних операцій і передбачає розгортання оперативних загонів в районах бойового призначення, а також органів забезпечення та управління – до або в ході ведення збройної боротьби» [3; 4, с.30-32].

Командування НАТО вважає, що проведенням спеціальних операцій, тобто комплексним використанням розвідувальних, розвідувально-диверсійних і диверсійно-штурмових формувань на театрі воєнних дій (ТВД), в окремих країнах і регіонах можна нанести значної шкоди потенційному та чинному противнику, в короткі терміни забезпечити підлив його політичного, економічного, військового та морального потенціалу.

Такий підхід до визначення спеціальних операцій не зазнав серйозних змін протягом другої половини 90-х років минулого століття. Єдиним помітним уточненням є більш широкий підхід до формулювання цілей спеціальних операцій: раніше мова йшла не про «досягнення інформаційних», а про «досягнення психологічних цілей» (поряд з іншими вищезгаданими) [5, с.51-52].

За масштабами і цілями спеціальні операції поділяються на два види:

1. **Стратегічні**, що приводяться в інтересах досягнення воєнно-стратегічних цілей держави як у мирний, так і у воєнний час, а також в інтересах стратегічних операцій збройних сил на ТВД у воєнний час;

2. **Оперативно-тактичні**, що проводяться в інтересах оперативного рівня керівництва військами (силами) в цілях забезпечення операцій об'єднань і з'єднань угруповання на ТВД або окремому стратегічному (операційному) напрямку.

Спеціальні операції мають цілу низку особливостей та відмінностей від звичайних військових. Найважливішими є такі властивості:

1) спеціальні операції мають активний характер, який відрізняється високим фізичним і політичним ризиком, спрямованістю на особливо важливі й уразливі об'єкти противника;

2) вони мають військово-політичний характер і контролюються на національному рівні;

3) проводяться на суші, морі, в повітрі;

4) мають прихований та секретний характер;

5) здійснюються у випадках, коли використовувати звичайні збройні сили небажано чи неможливо з військових чи політичних міркувань;

6) їх проводить спеціально підібраний, підготовлений та оснащений особовий склад, сформований у невеликі підрозділи для розв'язання специфічних завдань у складних умовах. При цьому він відмінно володіє мовою та знанням культури країни, де передбачається проводити спеціальні операції;

7) для досягнення успіху при проведенні СО особливу роль відіграють нетрадиційні підходи та методи, що забезпечують ефект раптовості за рахунок швидкості, таємності та рішучості дій, введення противника в оману. Все це дає можливість досягти запланованих результатів з більшою ефективністю порівняно з традиційними способами ведення збройної боротьби;

8) проводяться на значних відстанях від власних баз, що, своєю чергою, потребує забезпечення найсучаснішими засобами зв'язку, спеціальним озброєнням і оснащенням та засобами доставлення диверсійно-розвідувальних груп у район проведення операції та евакуації з нього;

9) потребують тривалої та кропіткої роботи з організації, підготовки та навчання місцевих повстансько-партизанських сил в інтересах США;

10) при проведенні певних операцій особовий склад ДРГ може вести також агентурну та контррозвідувальну роботу на території противника;

11) для їхнього проведення часто необхідні нетрадиційні види зброї та оснащення, що не підпадає під стандарти міністерства оборони;

12) успіх операцій залежить від повних і змістовних розвідувальних даних та ретельної її підготовки. Перед реалізацією окремих її видів проводять тренування груп на спеціально створених об'єктах (точних копіях об'єктів спрямувань).

Під спеціальними операціями в класичному розумінні цього терміну (як це визначено в Зводі законів США) маються на увазі наступні види дій

1. **Забезпечувальні дії.** З них починається здійснення спеціальної операції, що включає: ведення розвідки в інтересах сил спеціальних операцій; розвідувальне забезпечення останніх (розгортаються органи розвідки і бойового управління, підпільні мережі); підготовку і формування загонів опору (повстанських, партизанських), створення складських запасів і обладнання схованок; добування документальної інформації (фото-, теле- та інших матеріалів); інфільтрацію (впровадження на територію противника або його об'єкт; здійснюється по повітрю, наземним або водним шляхами, в ряді випадків вимагає застосування найскладнішої техніки), ексфільтрація (вихід з території противника, найчастіше з використанням вертольотів); бойове (авіаційна підтримка бойових дій ССО) і тилове забезпечення (створюються запаси зброї та засобів матеріально-технічного забезпечення військового часу, передбачається постачання по повітрю), в тому числі і медичне (евакуація поранених і хворих здійснюється в будь-якій обстановці, розгортаються госпіталі для партизан і повстанців); психологічний вплив (пропаганда, в тому числі військова, прихований і прямий терор, допит полонених з метою формування певного стереотипу мислення і поведінки); заходи адміністративного впливу, що включають військову допомогу, в тому числі поставки зброї, і всі заходи невійськового характеру: організацію системи охорони здоров'я, освіти і сфери культури, санітарне забезпечення, допомогу в сфері народного господарства, транспорту, місцевого самоврядування, контролю населення і ресурсів.

2. **Розвідувальні дії.** Здійснюються з метою добування та перевірки певної розвідувальної інформації про військовий, економічний, ядерний та інший потенціал країн ймовірного противника, а також про його збройні сили. Переважно їх проводять у мирний час та особливий період із залученням агентурного апарату та технічних засобів розвідки.

Розвідувальну діяльність здійснюють шляхом спостереження, підслуховування, перехоплення переговорів противника, виявлення певних об'єктів на його території.

3. **Диверсійні дії.** Мають за мету нанесення противникові значних збитків, знищуючи або виводячи з ладу особливо важливі об'єкти і комунікації держави, розповсюджуючи епідемії та епізотії тощо. Переважно їх здійснюють в особливий та у військовий час шляхом проведення засідок, нальотів, рейдів і власне диверсій – підривання, підпалювання, руйнування, ушкодження об'єктів, зараження місцевості, джерел водопостачання та продовольчого забезпечення військ і населення.

4. **Розвідувально-диверсійні дії.** Їх мета добування відомостей про противника, диверсії, визначення координат цілей, наведення авіації та коректування вогню артилерії та ракетних військ, знищення рухомих і стаціонарних об'єктів ядерної зброї противника, ведення радіотехнічної розвідки та РЕБ тощо. Переважно вони здійснюються у мирний час.

Основними способами розвідувально-диверсійних дій в тилу противника вважається: спостереження, підслуховування (в тому числі з використанням технічних засобів), пошук, засідки і нальоти, рейди, штурмові дії, терор, диверсії, саботаж, точне визначення координат і цілевказівки, шантаж, «снайперський відстріл», розвідка боєм, ведення радіо- і радіотехнічної розвідки, РЕБ та ін.

5. **Підривні дії з використанням спеціальної тактики.** Характер останніх дій полягає в організації та проведенні саботажу (насильницькі акції з використанням зброї, в тому числі спеціальної, з метою зниження оборонних можливостей держави, знищення людських, матеріальних і природних ресурсів); диверсій (підлив внутрішньої політики держави, влади, економіки, моралі, соціальної психології та збройних сил; дії з деблокування і виведення військ з оточення; бойові дії силами іррегулярних військ. Проводяться у мирний у особливий та у воєнний періоди на території противника або в так званих його перспективних районах, чи на території, яку він контролює. Підривні дії ґрун-

туються на використанні партизанської тактики, полягають в організації повстанського і партизанського руху, звільнення військовополонених і ув'язнених, диверсіях і саботажі. Вони поділяються на відкриті, приховані і таємні, здійснюються силами опору й агентури під керівництвом формувань спеціального призначення ССО. Саботаж і диверсії проводяться широкомасштабно і мають на меті нанесення максимальних втрат ймовірному противнику і підлив його військової могутності. Вони передбачають ідеологічні акції і практичні підливні дії, спрямовані на повалення існуючого уряду (режиму) і знищення найважливіших елементів національної інфраструктури.

6. **Спеціальні дії.** Включають виконання комплексу розвідувальних і диверсійних (на стратегічних об'єктах) завдань: захоплення (евакуацію) зразків озброєння, військової техніки та документів; застосування спеціальної зброї (малогабаритні ядерні, хімічні та біологічні боеприпаси, отруйні речовини і наркотики); захоплення (репатріація) заручників, в тому числі відомих політичних, державних і військових діячів; звільнення військовополонених і політ'язнів; ведення антитерористичної боротьби. Значну більшість цих операцій проводять саме у мирний час.

7. **Спеціальні дії в інтересах родів військ і служб.** Вони передбачають надання загальної та безпосередньої підтримки іншим родам військ і службам (найчастіше військово-повітряним та військово-морським силам) у виконанні покладених на них завдань (наприклад, дій щодо радіонавігаційного забезпечення, наведення літаків та гелікоптерів, позначення та підсвічування цілей, коректування вогню).

8. **Психологічні дії.** Комплекс заходів щодо зміни у необхідному напрямку поведінки та емоційного стану військовослужбовців та цивільного населення противника (країни або району призначення) з певних військово-політичних та інших питань, а також з протидії пропаганді протиборчої сторони серед своїх військ та населення.

Мета дій полягає у деморалізації та дезорієнтації особового складу військових і напіввійськових формувань противника, схиленні його до припинення опору, дезертирства, здачі у полон, підтриманні опозиційної політичної діяльності; формуванні серед місцевого населення позитивного ставлення до американських військовослужбовців.

Форми та методи проведення психологічних дій:

- розповсюдження друкованої, аудіо- та відеопродукції, радіо та телевізійної інформації;
- особисте спілкування фахівців з груп психологічних операцій з військовополоненими та цивільним населенням, зокрема в тилу противника;
- психологічний тиск, з застосуванням насильницьких засобів і методів, спрямованих на залякування противника.

Цей вид дій спеціальної операції починається у мирний і продовжується у воєнний час.

9. **Спеціальні дії з формування підтримки та бойового застосування іррегулярних сил.** Вони передбачають організацію збройної боротьби іррегулярних формувань з числа іноземних громадян на території противника проти власного уряду та збройних сил в інтересах американських угруповань військ з метою нанесення збитків військам і об'єктам противника в його оперативному та стратегічному тилу.

Сутність дій полягає у пошуку осіб, груп, організацій, котрі вороже ставляться до чинного політичного режиму, створенні з них повстанських груп і загонів, наданні їм допомоги у комплектуванні, навчанні, оснащенні зброєю та технікою, у бойовій та спеціальній підготовці, у керівництві їхньою збройною боротьбою з метою виконання завдань, покладених на ССО.

Для цих операцій характерне ширше використання агентурних і контррозвідувальних методів роботи, взаємодія зі створюваними повстанцями органами влади та цивільної адміністрації.

10. **Специфічні дії.** Їх метою є убезпечення миротворчих операцій, а також надання гуманітарної допомоги іноземним державам, ліквідації наслідків стихійного лиха, відтворення цивільної адміністрації, проведення карантинних заходів у зонах збройних конфліктів та в інших небезпечних місцях.

11. **Спеціальні дії щодо забезпечення внутрішньої безпеки держави.**

Вони здійснюються з метою збереження або відновлення на території держави конституційного ладу. Їх суть полягає у відверненні антидержавної, підливної, терористичної та іншої діяльності незаконних збройних формувань, спрямованої на зміну політичного або державного ладу насильницькими методами. Операції здійснюються шляхом пошуку, блокування, захоплення, роззброєння або ліквідації вказаних формувань, баз, підготовчих таборів, складів зброї.

12. **Дії по забезпеченню внутрішньої безпеки іноземних держав.** Як правило, вони передбачаються угодами країн про надання військової допомоги і включають:

- розвідувально-диверсійні дії;
- підготовку збройних сил держав, що розвиваються;
- контрпартизанську боротьбу.

Дії по забезпеченню внутрішньої безпеки іноземних держав, в тому числі бойове застосування загонів ССО, зазвичай, здійснюються в повному обсязі спеціально створеними для цих цілей змішаними формуваннями сил спеціальних операцій чисельністю 1000-1500 осіб, а в обмеженому масштабі – мобільними загонами (кілька десятків військових радників і фахівців).

13. **Спеціальні дії щодо захисту власності й прав держави та її громадян за кордоном.** Сутність цього виду операції полягає в узгодженому з урядом іноземної держави або самостійному введенні ССО на її територію, де перебувають об'єкти та громадяни США.

14. **Пошуково-рятувальні дії.** Спрямовані на розшук і повернення військовослужбовців, які були захоплені у полон, пропали безвісти або потрапили у складне становище під час виконання певних завдань на території, в повітряному просторі чи акваторії противника, а також осіб, що пропали безвісти на території іноземної держави внаслідок катастроф, аварій транспортних засобів або інших причин.

15. **Допоміжні операції.** Їхня мета – приховане переміщення та евакуація підрозділів ССО з зон проведення операцій після виконання ними поставлених завдань. До їхнього проведення залучають збройні сили та ССО. Проводяться в особливий період та у воєнний час.

16. **Антитерористичні (контртерористичні) дії.** Останні передбачають заходи щодо виявлення передумов терористичної діяльності, недопущення, локалізації та ліквідації терористичних актів, звільнення захоплених заручників, пошуку і знищення терористичних груп, ліквідації їхніх баз, підготовчих таборів тощо. Значну більшість цих операцій проводять у мирний час.

17. **Гуманітарні дії.** Сутність їх полягає у наданні допомоги іноземній державі силами і засобами Міністерства оборони США, щоб подолати наслідки надзвичайних ситуацій техногенного та природно-біотичного характерів чи бойових дій, що мали місце на території країни [6, с. 78-84; 7, с. 21-25; 8, с.104; 9, с.5].

Слід зазначити, що всі перераховані вище дії спеціальних операцій мають розвідувальну функцію, крім основної, і застосовуються в поєднанні одна з одною для досягнення максимального ефекту застосування сил спеціальних операцій. До того ж параграф 167 том 10 зводу законів США, який регламентує діяльність сил спеціальних операцій, свідчить про те, що рішенням президента США або міністра оборони до спеціальних операцій можуть бути віднесені й інші необхідні дії, що проводяться силами ССО.

Отже, у доктринально-статутних документах країн НАТО, і передовсім США, викладено уявлення про спецоперацію як різновид дій, який сполучає військові та невійськові методи, може здійснюватися у мирний та воєнний час, носити як обмежений, так і територіально масштабний характер тощо. В основі ж уявлень про спецоперацію лежить застосування розвідувально-підривних дій спеціалізованих сил (як самостійних, так і у взаємодії з іншими компонентами армії, спецслужб, сил союзників, «дружніх» іррегулярних формувань тощо). Обмеженість же використання подібних уявлень про спецоперацію полягає у тому, що подібні дії можуть дозволити собі лише лічені глобальні гравці на воєнно-політичній карті світу.

Список використаних джерел та літератури:

1. North Atlantic Treaty Organization (13 December 2013). «Allied Joint Doctrine for Special Operations». NATO Standard Allied Joint Publication. Brussels: NATO Standardization Agency. AJP-3.5 (Edition A, Version 1): 1-1.
2. North Atlantic Treaty Organization (17 November 2015). «NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French)» (PDF). AAP-06 (Edition 2015). Brussels: NATO Standardization Agency: 2-S-8. Retrieved 18 September 2016. 256 s.
3. AAP-6. NATO glossary of terms and definitions (english and french). 2008.
4. Гарашук П. Сили спеціальних операцій країн НАТО. *Військо України*. 1997. № 5-6. С. 30-31.
5. Joint Doctrine Encyclopedia. July 1997. P. 51-52.
6. Веденєв Д.В., Биструхін Г.С., Семук А.І. Гострі кігті орла. Сили спеціальних операцій США: історія та сучасність. Монографія. Київ, 2010. 400 с.
7. Козлов С.В., Гройсман Е. Силы специальных операций НАТО: расширение до 1999 г. Москва, 2015. 880 с.
8. Cuddihee, M. Schmidt J. Special Operation Forces – Responsible, Capable And Ready. Maxwell Airfare Base, Alabama. U.S. Air war College, 1990. P. 104.
9. Locher, J. Assistant Secretary Of Defense For Special Operations And Low Intensity Conflict, And Stiner C., General, Commander-in-Chief, U.S. Special Operations Command, United States Special Operations Forces. Posture Statement 1993 / J. Locher. Washington D.C., 1993. P. 5.

Отримано: 10 грудня 2017 р.

Прорецензовано: 05 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: starodubec@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-270-275

Стародубець Г. Гендерні стратегії більшовицької влади в умовах радянзації західних областей України та Білорусії в 1944-1946 рр. / Г. Стародубець // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 270–275.

УДК 94(477) «1944-46»

Галина Стародубець

ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІЇ В 1944-1946 РР.

У статті аналізуються форми і методи реалізації гендерних стратегій більшовицької влади в умовах радянзації західних областей України та Білорусії в 1944-1946 рр. Зроблено висновок про активне залучення жіноцтва цих регіонів до процесу радянзації. Шляхом створення жіночих відділів у структурі обкомів партії держава отримала можливість мобілізувати жінок на відбудову народного господарства, проведення публічних заходів агітаційно-пропагандистського характеру. Жінки західноукраїнського регіону часто використовувалися партійно-радянською владою як інструменти антиповстанської боротьби.

Ключові слова: гендерна політика, жінки, радянська влада, західні області, жіночі відділи, Білорусія, радянська влада.

Галина Стародубець

ГЕНДЕРНЫЕ СТРАТЕГИИ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ В УСЛОВИЯХ СОВЕТИЗАЦИИ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ И БЕЛОРУССИИ В 1944-1946 ГГ.

В статье анализируются формы и методы реализации гендерных стратегий большевистской власти в условиях советизации западных областей Украины и Белоруссии в 1944-1946 годах. Автор пришла к выводу об активном привлечении женщин этих регионов в процесс советизации. Путем создания женских отделов в структуре обкомов компартии государство получило возможность мобилизовать женщин на восстановление народного хозяйства, проведения публичных мероприятий агитационно-пропагандистского характера. Женщины западноукраинского региона часто использовались властью как инструменты антиповстанческой борьбы.

Ключевые слова: гендерная политика, женщины, советская власть, западные области, женские отделы, Белоруссия, советизация.

Galyna Starodubets

GENDER STRATEGIES OF BOLSHEVIK AUTHORITIES IN CIRCUMSTANCES OF THE SOVIETIZATION OF WESTERN REGIONS OF UKRAINE AND BELARUS IN 1944-1946 YEARS

The forms and methods of implementation of gender strategies of the Bolshevik authorities in the circumstances of Sovietization of the western regions of Ukraine and Belarus in 1944-1946 are analyzed in the article. We arrived at the conclusion about the active involvement of women in these regions to the process of Sovietization. The state was able to mobilize women to rebuild the national economy, to carry out public propaganda campaigns through the creation of women's departments in the structure of the party's regional committees. Women of the Western Ukrainian region were often used by the party-soviet authorities as tools of anti-rebellion struggle.

It is noted that the policy of Sovietization of the western regions of both republics clearly contains the main goal of the implementation of its gender component – to turn the «woman-housewife» into an «activist woman» by voluntarily forcibly involving her in participation in public-political life.

Key words: gender policy, women, Soviet authorities, western regions, women's departments, Belarusian regions, Sovietization.

Події Другої світової війни та повоєнного часу стали своєрідною точкою відліку для розгортання суспільно-політичних, економічних та культурно-освітніх процесів у західноукраїнських та західнобілоруських областях, позначених як «радянізація». Обидва регіони характеризуються низкою спільних рис, що дозволяє розглядати їх у площині історичної спорідненості. Відновлення, або ж, правильніше сказати – встановлення радянської влади впродовж 1944 року в цих областях, детермінувало тектонічні зрушення як на рівні традиційно усталеного господарського життя регіонів, так і їх соціальної структури.

Насамперед зазначимо, що місцеве населення, як західноукраїнське так і західнобілоруське, в масі своїй з великою осторогою поставилося спочатку до Червоної армії, а згодом – і до партійно-радянського чиновництва, яке розгорнуло активну діяльність у напрямку відновлення там органів радянської влади. В західних областях України це вилилося у широкомасштабний збройний рух Опору у формі націоналістичного підпілля та УПА. В західнобілоруських землях антирадянський опір теж мав місце, проте він не набув масового характеру і активних збройних форм. Особливості його прояву досить лаконічно розкрив у своїй доповідній записці на ім'я Сталіна, датованій 16.07.1944 р. М. Булганін¹. Він, зокрема, звертає увагу «на різку відмінність економіки і настроїв місцевого населення від східних районів Білорусії... Населення, в основній своїй масі не приймало участі в партизанському русі... На відміну від східних областей, в районах Західної Білорусії відчувалася у всьому стриманість, вичікувальна поведінка населення. Мешканці не вирізнялися своєю гостинністю і сердечністю до наших бійців... Антиколгоспні настрої тут характерні для всієї маси сільського населення» [1, с. 264-266].

Зважаючи на своєрідність тогочасної військово-політичної ситуації у визначених нами регіонах, влада змушена була шукати соціальну опору політиці радянізації. Своім потенційним союзником вона бачила жіноцтво. По-перше, виходячи з абсолютно прагматичних міркувань – демографічна ситуація в умовах війни і повоєнної відбудови склалася на користь жінок, яких у кількісному відношенні було більше, ніж чоловіків. По-друге, гендерна політика влади в західних регіонах Радянського Союзу була продовженням загальнодержавної, суть якої зводилася до підтримки «соціальної активності жінок за межами домогосподарства та сімейного оточення шляхом стимулювання активної діяльності жінки в публічній сфері: професійній зайнятості, політичному та громадсько-культурному житті суспільства» [2, с.449-450].

Тема участі радянської жінки у різних сферах господарського, суспільно-політичного, культурно-освітнього життя СРСР в період сталінського правління знайшла свою окрему нішу в сучасній українській історіографії. Відмінність між реальним та міфологізованим більшовицькою пропагандою образом жінки в радянському суспільстві аналізує М.Смольницька [3], особливості гендерної політики в СРСР періоду сталінізму досліджує К.Кобченко [4]. Окремі аспекти проблеми діяльності жіночих рад західних областей УРСР в повоєнний період є предметом вивчення дослідниць Р.Попп [5], Г.Чорній [6].

Метою нашого дослідження є аналіз форм і методів реалізації гендерних стратегій більшовицької влади в умовах радянізації західних областей України та Білорусії в 1944-1946 рр.

Одним із широко популяризованих гасел більшовицької ідеологічної доктрини була теза про гендерну рівність. На тлі виразного домінування чоловіків у європейському політичному просторі радянська влада пропонувала і пропагувала рівні права обох статей, що на практиці «найперше демонстрували шляхом забезпечення представництва жінок у державних, партійних структурах, громадських організаціях» [2, с.451]. З одного боку, сприятлива для жінок ідеологічна рамка використовувалася як піар-кампанія про переваги «радянського способу життя», але з іншого – завдяки цьому жінки отримали реальну можливість реалізації своїх кар'єрних амбіцій.

Більшовицька влада розглядала жінок як потенційних союзників процесу радянізації західних регіонів УРСР і БРСР, тому всілякими способами намагалася залучити їх до процесу суспільно-політичного життя. Зрозуміло, що в рамках тоталітарної системи будь-які суспільні ініціативи інституалізації громадських об'єднань поза контролем держави не могли бути реалізовані «а priori». Своєрідним «локомотивом», який очолив жіночий рух, організував і контролював його роботу, виступали так звані «відділи по роботі серед жінок». Основні напрямки їхньої діяльності були визначені офіційними партійними документами. Зокрема, 5 квітня 1945 року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про роботу серед жінок в західних областях України». Згідно з усталеним алгоритмом дії радянської бю-

¹ Радянський і партійний діяч, у 1944 р. – член Військової ради 1-го Білоруського фронту.

рократичної управлінської системи на виконання основних положень цього документу в 20-х числах квітня в оперативному режимі в обкомах КП(б)У були створенні відділи по роботі серед жінок, а в райкомах КП(б)У – призначені жіночі організатори.

Співробітники новостворених підрозділів розгорнули роботу з формування в кожному районі та місті так званих жіночих рад. Судячи з офіційних звітів, станом на останню декаду квітня 1945 року робота в цьому напрямку була завершена практично в усіх областях Західної України. Загальне керівництво роботою жіночих рад здійснювали відповідні комітети компартії. Вони затверджували плани роботи, регулярно проводили інструктивні наради і збори, організовували для жіночої аудиторії різноманітні заходи політико – пропагандистського характеру.

Місцеві активістки не залишалися поза увагою партійних функціонерів, постійно перебуваючи в «полі їхнього зору» шляхом обов'язкового відвідування незліченної кількості зборів, нарад, семінарів тощо та регулярного подання розгорнутих звітів про проведену роботу. У такий спосіб влада намагалася реалізовувати кілька важливих завдань: залучаючи на свій бік жіноцтво, вона, по-перше, проникала в західноукраїнський та західнобілоруський соціум, який у масі своїй не сприймав радянську систему і всілякими методами чинив опір її насадженню тут. З іншого боку, суспільна діяльність жінок створювала ілюзію активної участі місцевого населення в процесі радянзації.

Перед жіночими відділами було поставлено цілий комплекс завдань. Загалом вони були схожими в обох досліджуваних регіонах, але, з огляду на специфіку військово-політичної ситуації в західних областях УРСР, мали певні відмінності. Зважаючи на універсальність господарських завдань відбудовчого періоду, цілком логічно вектор політичної активності жінок «був спрямований на: найшвидше відновлення народного господарства, успішне виконання п'ятирічного плану народного господарства і завершення першого року сталінської п'ятирічки» [7, арк.10].

Влада у всілякий спосіб стимулювала інтенсифікацію жіночої праці в усіх сферах господарського життя. Через засоби масової інформації, шляхом безпосередніх виступів на численних зборах та мітингах із залученням місцевого населення, візуалізації у вигляді гасел, газетних вітрин тощо популяризувалися економічні досягнення окремих жінок чи колективів. Маємо достатньо прикладів того, як жіночими руками здійснювалася відбудова об'єктів соціально-культурної сфери сіл і містечок, ремонт доріг, проводився комплекс сільськогосподарських робіт (оранка, сівба, збір врожаю) тощо. Так, в інформаційній довідці Тернопільського обкому КП(б)У від 22 червня 1945 р. читаємо: «На дошку пошани занесено 5 домогосподарок, з них – Ольга Рурак, яка за останню декаду вибрала з руїн і склала в штабелі 4 тис цегли, замість 1620 шт при нормі. Антоніна Козуб, Йосифа Гарматія виконують норми щоденно на 159-160%» [8, арк.16]. У Долинському районі Станіславської області до осені 1945 року «з ініціативи жіночих рад повністю і своєчасно було відремонтовано школи. Жінки відпрацювали на ремонті школи 1623 робочих дні і зекономили державних коштів 49000 руб. Також жінки взяли участь у відновленні лікарень і медичних пунктів в селах. Відремонтовано 16 клубів. Тільки на відновленні станції Долина жінки відпрацювали 3900 робочих днів» [8, арк.71].

Наведені приклади яскраво ілюструють масштабність використання владою жіночої праці у процесі відбудови зруйнованого війною господарства західних регіонів України. Важливо зауважити, що, попри популістську риторику більшовицької пропаганди стосовно високого рівня емансипованості радянської жінки, надто очевидним є прагматичне прагнення сталінського режиму інтенсифікувати використання жіночої праці, зокрема, у виробничій сфері.

Важливим аспектом роботи жіночих рад було залучення жінок, «які тільки недавно звільнилися від повного економічного, морального і політичного безправ'я», до активної громадсько-політичної діяльності шляхом «пробудження у них творчої ініціативи, політичної активності, забезпечивши тим самим фактичну рівність між чоловіками і жінками у всіх сферах нашого життя». Мета такої діяльності полягала в тому, щоб виховати в них «почуття істинного радянського патріотизму, почуття відданості нашій Батьківщині і партії Леніна-Сталіна» [7, арк.10].

Науковці сходяться на думці, що від середини 1930-х років в офіційній риториці сталінського режиму на позначення суб'єкта історичних змін в рамках СРСР починає активно використовуватися термін «радянський народ». Включення західних областей до складу УРСР та БРСР, крім іншого, поставило на порядок денний проблему інтегрування місцевого населення в цю нову соціальну спільноту, основні контури якої набули виразного позначення ще напередодні війни. Не випадковим є використання в лексичному наборі більшовицького агітпропу, сфокусованому на жіночій аудиторії, словосполучень на кшталт «радянський патріотизм», «радянська жінка», «радянська Вітчизна» тощо. Беззастережна

відданість ідеям більшовицької партії, публічна демонстрація жінкою підтримки державної політики в умовах сталінського режиму трактувалися як важлива ознака жіночої емансипованості.

Виступаючи в квітні 1946 року на республіканській нараді жінвідділу ЦК КП(б)У, одна із делегаток заявила, що «смісл її життя в теперішній час полягає в тому, що зараз я працюю на себе, на користь нашої Батьківщини». Прикладом своєрідного еталону суспільно-політичної поведінки істинної радянської жінки вона назвала вчинок селянки Годуйко Анастасії, яка «заявила своєму чоловікові, котрий мав поїхати в заметіль, щоб привести харчі одній із безкінних червоноармійок: «Їдь. Нічого тобі не станеться, ти не з цукру, не розтанеш. А привезти корм потрібно». Саме таких людей варто залучати до роботи», – резюмує виступаюча. – «І через них ми значно швидше можемо провести всі наші політичні заходи» [9, арк.46].

Однією з важливих ділянок роботи жінок – активісток виступала агітаційно-пропагандистська діяльність. Причому жінки виступали як об'єктами більшовицької пропаганди (зокрема, «жінки – селянки західних областей Білорусії, які в більшості своїй неграмотні, залякані і суєвірні» [9, арк.41]), так і активними її ретрансляторами.

У перші роки розгортання процесу «другої радянзації» регіональна влада відчувала гострий дефіцит якісних «бійців ідеологічного фронту». Штатні агітатори та пропагандисти районних та міських комітетів КП(б)У/КП(б) в масі своїй вирізнялися низьким рівнем освіченості, загальної та професійної культури. Тому в досліджуваній нами період поширеною практикою стало залучення «працівників школи, медицини, спеціалістів сільського господарства до проведення різних форм політико-виховної масової роботи» [9, арк.42]. Зокрема, в селах західних областей України в обов'язки вчителів, основну масу яких складали відряджені зі східних регіонів України молоді дівчата, входило проведення бесід зі школярами та селянами, читання публічних лекцій пропагандистського характеру. Так, восени 1944 р. Шумським райкомом КП(б)У Тернопільської області було відзначено гарну агітаторську роботу «завідуючої школою с. Рохманів Пінчук. У неї село оформлене гаслами, плакатами. Вона завжди селянам читає газети, роз'яснює населенню закони радянської влади; знайомить його з успіхами Червоної армії; пояснює Конституцію СРСР». Результативність її роботи визначалася тим, що «по селу було поширено білетів лотереї на 10 тис руб. і 5 тис руб. зібрано готівкою» [10, арк.188]. «Вчителька Сохонська с. Ладичин Микулинецького району, проводила значну роз'яснюючу роботу з виконання хлібопоставок, здачі хліба у фонд Червоної армії; вчителі Буданівського району тов. Пшеничка с. Вербовець та т. Твердохліб с. Янів провели значну агітаційну роботу з виконання хлібопоставок і збору коштів на будівництво танкової колони «Селянин Тернопільщини»» [11, с.278]. У квітні 1945 року в «Станіславській області агітаторами працювало 2100 жінок, з них – близько 600 осіб з місцевих. Вони систематично проводили бесіди зі своїми односельцями, читання газет, організовували голосні читання статей з газет та журналів в хата-читальнях» [8, арк.5].

Тематика публічних виступів жінок-агітаторок не вирізнялася оригінальністю і не виходила за рамки тем, перелік яких затверджувався у місцевому райкомі партії. Умовно їх можна поділити на кілька тематичних блоків: перший стосувався питань політико-ідеологічного характеру («Конституція СРСР – найдемократичніша конституція в світі»; «Про працю Й.Сталіна «Велика вітчизняна війна»»; «Про вибори до Верховної Ради СРСР» тощо); другий – постановки та шляхів вирішення питань поточного господарського характеру («Про збір врожаю»; «Про п'ятирічний план народного господарства»; «Про збір коштів на 4-ту Державну Воєнну позику» тощо); третій – безпосередньо гендерної політики («Зміни радянського законодавства про сім'ю і шлюб»; «Що дала радянська влада жінці» тощо). Засобами лекційної пропаганди, тематичних бесід та спеціальних занять в рамках роботи політшкіл жіноча аудиторія отримувала базові знання з основних галузей права. При чому особливий акцент ставився на аспекті гендерної рівності. Партійні куратори жіночих організацій, вмів маніпулюючи ідеєю рівноправності чоловіків і жінок у радянському суспільстві, не тільки мобілізували жіночий ресурс до участі у відбудовчих процесах, але й нав'язували новий, якісно відмінний від традиційно усталеного, образ жінки. Її намагалися витягнути з приватної у публічну сферу буття, де найважливішим критерієм визначення її соціальної значимості, а, загалом, й ознакою емансипованості виступає рівень громадсько-політичної активності.

Тоталітарна за своєю суттю радянська система нерідко використовувала жінок у ролі безпосередніх або ж опосередкованих заручників військово-політичної ситуації в регіоні. Часто селянки західноукраїнських областей виступали посередниками у «перемовинах» між владою та українськими повстанцями з приводу добровільного складання зброї останніми. Їхніх дружин, матерів, дочок

представники влади у різний спосіб (головним чином через погрозу ув'язнення чи депортації родини у віддалені регіони СРСР) змушували переконувати своїх чоловіків повернутися до «мирної праці». Маємо чимало прикладів того, як матері, дружини, сестри своєю поведінкою, відповідними вчинками підштовхували своїх синів, чоловіків, братів до «виходу з підпілля» і добровільного складення зброї, особливо після появи чергового «Звернення до робітників, селян та інтелігенції західних областей України» компартійно-радянського керівництва УРСР. Так, після 19 травня 1945 року «вчителька с. Сидорів Пробіжнянського району Тернопільської області вмовила свого брата прийти з повинною і покаятися в своїй вині перед народом, звернувшись через газету з таким словами: «Я, як вчителька і громадянка, звертаюся до всіх сімей, у яких ще хтось перебуває у бандах, впливайте на них, поки не пізно, нехай каються. А, подаючи бандитам якусь допомогу – схованкою чи їжею, чи навіть просто терплячи перебування в бандах своїх родичів, ви чинитимете ворожу народові справу і з вами правильно вчинять, коли покарають як посібників ворогів народу» [8, арк.15]. Такі випадки широко популяризувалися на сторінках місцевих газет, про них говорили на зборах сільських громад, тим самим трансформуючи їх з площини «одиночного прояву» у «масове явище».

Доволі поширеною була практика залучення жінок до боротьби з «українсько-німецькими націоналістами». На різних умовах співпраці місцеві активістки нерідко виконували функції «сексотів» НКДБ. Так, тільки в першій половині 1945 «37 жінок Костопільського району Ровенської області дали відомості органам НКВС про місця схронів та засад бандитів» [8, арк.40]. У одному з районів «Станіславської області жінделегатка села Чукалівка Федорунько Текля разом з жінками села допомогла органам НКДБ вскрити госпіталь, в якому перебувало 18 бандитів; в Городенківському районі в с. Олієво-Королівка Данилюк Василина допомогла органам НКДБ розкрити підпільну оунівську організацію в якій перебувало 28 бандитів» [8, арк.72].

Зі зрозумілих причини такі особи виступали об'єктами терору з боку українських підпільників. Як наприклад, «жінорг Велико-Глубочицького райкому партії Тернопільської області Романюк, яку було вбито під час роботи. В Гусятинському районі в селі Городниця агровиконавцю Бевській спалили будинок. В Кременецькому районі вбито члена Спілки працівників Заготзерно Киричук Анну за те, що вона під час зборів жінок розповідала про підлу діяльність українсько-німецьких націоналістів» [8, арк.19].

Було б справедливим зазначити, що далеко не всі жінки – сексотки були свідомими прихильницями радянської влади. Дехто з них ставав на шлях зради усвідомлено, маючи певні ідеологічні переконання, дехто – вимушено, під тиском об'єктивних обставин, а були й такі, які керувалися просто емоціями, бажанням привернути до себе увагу чоловіків у «військовій формі».

Оскільки в західних областях Білорусії антирадянський опір не набув настільки широкого і масштабного розмаху як в Україні, тому ця тема не вирізнялася особливою актуальністю в роботі жіночих відділів. Натомість в означуваний нами період увага представників регіональної більшовицько-радянської влади акцентувалася на питанні створення та відновлення колгоспів, зокрема, шляхом участі жінок-активісток в кампаніях з «популяризації колгоспного ладу» [9, арк.66]. Адже відразу після визволення від німецьких окупантів «завдання колективізації сіл було одним із найважливіших як для радянської влади, так і для долі місцевого населення» [1, с.188].

Перед жінвідділами райкомів партії ставилося завдання «підготувати жінок-селянок до колективної праці, до життя в колгоспному господарстві задля великої перебудови західних областей на соціалістичний лад» [7, арк.10]. На практиці це означало, що жінки-активістки проводили агітаційну роботу серед мешканців сіл щодо вступу селян до колгоспів, приймали участь в численних антикуркульських акціях, «надаючи тим самим допомогу у виявленні заможних селян, які всілякими способами ухилялися від виконання держпоставок хліба» [12, арк.103], показували приклад односельцями, одними з перших вступаючи в члени новостворюваних чи відновлених колгоспів. У такий спосіб влада, вміло маніпулюючи ідеєю гендерної рівноправності, прикривала своє цілком прагматичне прагнення мобілізувати жіночі ресурси для відбудови зруйнованого війною сільського господарства та насадження колгоспного ладу в західнобілоруському регіоні. Схожі процеси відбувалися в західних областях України, однак в силу потужності розмаху тут антирадянського руху Опору, більшого поширення вони набули, починаючи з 1947 року.

Надзвичайно важливе значення для процесу радянізації західних областей УРСР та БРСР мали радянські виборчі кампанії 1946-1947 років. Як відомо, для їх успішного проведення влада залучила увесь спектр максимально можливих ресурсів, як репресивно-силового, так і агітаційно-пропагандистського характеру. Жінки – активістки почасти складали основу її соціальної опори під час

підготовки і проведення виборів до Верховних Рад СРСР, УРСР та БРСР. Вони входили до складу дільничних комісій, виступали в ролі довірених осіб кандидатів у депутати, проводили агітаційно-роз'яснювальну роботу. Так, у західних областях Білорусії, «членами виборчих комісій було 5716 жінок, десятки тисяч були агітаторами і довіреними» [9, арк.39].

Схожою була ситуація й в Україні. Для прикладу, тільки у Рава-Руському районі Львівської області у період виборів до Верховної ради СРСР працювало 600 агітаторів. З них місцевих – 368 осіб, серед яких значний відсоток складали жінки (71 особа або ж 19%) [13, арк.201]. Загалом, у Львівській області в грудні 1945 р. до складу 1126 дільничних виборчих комісій входило – 8821 осіб, в тому числі жінок – 2521 (28,5%) [14, арк.31]. Серед них слід виокремити як місцевих жінок-активісток, так і вчительок, лікарів, партфункціонерок, відряджених сюди на роботу за рознарядкою ЦК КП(б)У або ж галузевих міністерств. Знову ж таки, середньостатистичний показник (близько третини від загальної кількості членів виборчих дільниць) зовсім не означає, що всі вони працювали там на добровільних засадах і, так би мовити, «за покликом серця». Непоодинокими були випадки, коли комісії відмовлялися працювати, здійснювали спроби у різний спосіб саботувати роботу дільниць, зокрема в селах, де впливи повстанського підпілля були особливо потужними.

Отже, важливою складовою політики радянзації західних областей України та Білорусії в повоєнний період був гендерний аспект. Влада ініціювала створення жіночих організацій, так званих, жіночих відділів у структурі обкомів партії, мета яких полягала у мобілізації жінок, насамперед, як трудового ресурсу, на відбудову господарства регіону. В означуваний нами період білоруські селянки активно залучалися до кампаній з організації колгоспів. В Україні цей процес набув масового характеру кількома роками пізніше. Зважаючи на розгортання в західних областях УРСР запеклого антирадянського руху Опору, місцеве жіноцтво використовувалося владою як інструмент впливу на чоловіків, котрі перебували в лавах УПА та повстанського підпілля.

Крім того, українські та білоруські жінки активно залучалися до громадсько-політичної роботи, як от: читання лекцій, проведення бесід, організація масових заходів агітаційно-пропагандистського характеру. Загалом у політиці радянзації західних областей обох республік чітко прослідковується головна мета реалізації її гендерної складової – перетворити «жінку – домогосподарку» в «жінку-активістку» шляхом добровільно-примусового залучення її до участі в громадсько-політичному житті. Проте йшлося аж ніяк не про звільнення її від побутово-рутинної праці, але нав'язування додаткових функцій, які до того були притаманні тільки чоловічій сфері.

Характерною рисою радянської пропаганди того часу стало активне використання образу емансипованої радянської жінки, який протиставлявся, з одного боку, малоосвіченій селянці періоду польського панування в західних регіонах Білорусії та України, а з іншого – «безправній жінці капіталістичного світу».

Список використаних джерел та літератури:

1. Шумські Я. Саветызацыя Заходняй Беларусі (1944-1953). Пропаганда і адукацыя на службе ідэалогіі. Смоленск, 2014. 326 с.
2. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм та хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.Даниленко. Київ, 2015. 698 с.
3. Смольницька М. Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2011. Вип. 16. С. 162-174.
4. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Гендерні дослідження. 2016. Вип. 2. С. 56-72.
5. Попп Р. Політика радянської системи щодо жіноцтва Дрогобиччини у перші повоєнні роки (1944–1953). Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2017. Вип. Спец. вип. 3. С. 328-336.
6. Чорний Г. Роль жіноцтва в контексті утвердження радянської влади на території західних областей УРСР (середина 1940-х – початок 1950 -х.) Теорія і практика сучасної науки. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). Вип. 2. Херсон, 2017. С.14-17.
7. Національний архів Республіки Білорусь (НАРБ). Ф.4-П. Оп.49. Спр.17. 114 арк.
8. Центральний державний архів громадський об'єднань України (ЦДАГО України) Ф.1. Оп. 23. Спр.1595. 253 арк.
9. НАРБ. Ф.4-П. Оп.49. Спр.4. 110 арк.
10. Державний архів Тернопільської області. Ф.П-1. Оп.1. Спр.181. 218 арк.
11. Стародубець Г. Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч.1946 рр.). Житомир, 2016. 346 с.
12. НАРБ. Ф.4-П. Оп.49. Спр.8. 169 арк.
13. Державний архів Львівської області. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 214. 269 арк.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.46. Спр.812. 138 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Атаманенко Алла** – доктор історичних наук, декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
2. **Атаманенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
3. **Баран Володимир** – доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).
4. **Берест Ігор** – кандидат історичних наук, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та книжкової справи Української академії друкарства (м. Львів).
5. **Близняк Микола** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
6. **Власюк Сергій** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
7. **Галішевська Неллі** – викладач Кременецького педагогічного коледжу Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (м. Кременець).
8. **Галішевський Віталій** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника (м. Кременець).
9. **Годжал Світлана** – аспірантка кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
10. **Давидюк Руслана** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).
11. **Денисюк Олександр** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
12. **Дубляниця Тетяна** – аспірантка кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
13. **Дубчак Євгеній** – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ).
14. **Жив'юк Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне).
15. **Зашкільняк Леонід** – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).
16. **Ільющин Ігор** – доктор історичних наук, професор кафедри публічного управління та гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ).
17. **Кошельник Андрій** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
18. **Лисенко Олександр** – доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (м. Київ).
19. **Марчук Володимир** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
20. **Мельник Олександр** – кандидат історичних наук, директор Торчинського народного історичного музею імені Г. О. Гуртового (смт Торчин).
21. **Муравська Світлана** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту економіки і туризму (м. Львів).
22. **Новак Богдан** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
23. **Петриченко Катерина** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

24. **Рудько Сергій** – кандидат історичних наук, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
25. **Свідерський Юрій** – доцент кафедри змісту і методик навчальних предметів Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (м. Тернопіль).
26. **Слюсаренко Андрій** – кандидат історичних наук, заступник начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).
27. **Смирнов Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
28. **Стародубець Галина** – доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир).
29. **Стопчак Микола** – доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії та економічної теорії Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).
30. **Сухих Андрій** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
31. **Ткачук Аркадій** – документознавець I-ї категорії відділу інформації та використання документів НАФ Державного архіву Волинської області (м. Луцьк).
32. **Томчук Олександр** – ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).
33. **Фініковський Юрій** – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
34. **Шишкін Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).
35. **Яремчук Віталій** – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 27

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Технічний редактор *Роман Свинарчук*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 32,32. Наклад 100 пр. Зам. № 1–18.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р. В.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 27 від 29 липня 2004 року.
Тел. (+38067) 771 28 70, e-mail: 35800@ukr.net.